

GIÁO TRÌNH LỚP PAṬISAMBHIDĀMAGGA

PAṬISAMBHIDĀMAGGA-AṬṬHAKATHĀ

(PAṬHAMO BHĀGO)

Hướng dẫn: Sư Thiện Hảo (Vāyāma)

Mātikā

<i>Ganthārambhakathā</i>	1
<i>(1) Mahāvaggo</i>	6
1. Āṇāpācānā	6
Mātikāvaṇṇanā.....	6
1. Sutamayaṇṇānānānānānānānā.....	29
2. Sīlamayaṇṇānānānānānānānā.....	99
3. Samādhībhāvanāmayāṇṇānānānānānānā.....	113
4. Dhammatṭhitiṇṇānānānānānānānā.....	117
5. Sammasanaṇṇānānānānānānānānā.....	121
6. Udayabbayaṇṇānānānānānānānānā.....	124
7. Bhaṅgānupassanāṇṇānānānānānānānā.....	127
8. Ādīnavaṇṇānānānānānānānānānā.....	128
9. Saṅkhārupekkhāṇṇānānānānānānānānā.....	129
10. Gotrabhuṇṇānānānānānānānānānā.....	134
11. Maggaṇṇānānānānānānānānānā.....	135
12. Phalaṇṇānānānānānānānānānā.....	137
13. Vimuttiṇṇānānānānānānānānānā.....	138
14. Paccavekkhaṇṇānānānānānānānānā.....	138
15. Vatthunānānānānānānānānānā.....	139
16. Gocaranānānānānānānānānānā.....	139
17. Cariyānānānānānānānānānānā.....	140
18. Bhūminānānānānānānānānānā.....	142
19. Dhammanānānānānānānānānānā.....	144
20-24. Āṇāpācānānānānānānānānānā.....	146
25-28. Paṭisambhidāṇṇānānānānānānānānā.....	146
29-31. Āṇāpācānānānānānānānānānā.....	147
32. Ānantarikasamādhīṇṇānānānānānānānā.....	147
33. Araṇavihāraṇṇānānānānānānānānā.....	149
34. Nirodhasamāpattiṇṇānānānānānānānā.....	149
35. Parinibbānaṇṇānānānānānānānānā.....	153
36. Samasīsatṭhaṇṇānānānānānānānānā.....	154
37. Sallekhatṭhaṇṇānānānānānānānānā.....	154
38. Vīriyārambhaṇṇānānānānānānānānā.....	156
39. Atthasandassanaṇṇānānānānānānānā.....	156
40. Dassanavisuddhiṇṇānānānānānānānā.....	156
41-42. Khantiṇṇānānānānānānānānānā.....	157
43. Padesavihāraṇṇānānānānānānānānā.....	158
44-49. Vivatṭaṇṇānānānānānānānānānā.....	159
50. Iddhividhaṇṇānānānānānānānānā.....	161
51. Sotadhātuvisuddhiṇṇānānānānānānā.....	165
52. Cetopariyaṇṇānānānānānānānānā.....	166
53. Pubbenivāsānussatiṇṇānānānānānānā.....	167
54. Dibbacakkhuṇṇānānānānānānānānā.....	177

55. Āsavakkhayañāṇaniddesaṃṇāṇā.....	180
56-63. Saccañācatukkadvaṇṇaniddesaṃṇāṇā.....	181
64-67. Suddhikaṭṭhisambhidāñāṇaniddesaṃṇāṇā.....	182

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Khuddakanikāye

Paṭisambhidāmagga-aṭṭhakathā

(Paṭhamo bhāgo)

Ganthārambhakathā

Yo sabbalokātigasabbasobhā-
Yuttehi sabbehi guṇehi yutto;
Dosehi sabbehi savāsanehi,
Mutto vimuttiṃ paramaṅca dātā.

Niccaṃ dayācandanasītacitto,
Paññāravijjotitasabbaneyyo;
Sabbesu bhūtesu tamaggabhūtaṃ,
Bhūtatthanāthaṃ sirasā namitvā.

Yo sabbabhūtesu munīva aggo, anantasankhesu jinattajesu;
Ahū dayāñāṇaguṇehi satthulīlanukārī janatāhitesu.

Taṃ **sāriputtaṃ** munirājaputtaṃ, theram thirānekaguṇābhirāmaṃ;
Paññāpabhāvuggatacārukittiṃ, susantavuttiṅca atho namitvā.

Saddhammacakkānupavattakena, saddhammasenāpatisāvakena;
Suttasu vuttasu tathāgatena, bhūtatthavedittamupāgatena.

Yo bhāsito bhāsitakovidena, dhammappadīpujjalanāyakena;
Pāṭho viṣiṭṭho paṭisambhidānaṃ, maggoti tannāmavisesito ca.

Vicittanānattanayopagūlho, gambhīrapaññehi sadāvagālho;
Attatthalokatthaparāyaṇehi, saṃsevanīyo sujanehi niccaṃ.

Ñāṇappabhedāvahanassa tassa, yogīhinekehi nisevitassa;
Atthaṃ apubbaṃ anuvaṇṇayanto, suttaṅca yuttiṅca anukkamanto.

Avokkamanto samayā sakā ca, anāmasanto samayaṃ paraṅca;
Pubbopadesatṭhakathānayaṅca, yathānurūpaṃ upasaṃharanto.

Vakkhāmahaṃ aṭṭhakathaṃ janassa, hitāya saddhammaciraṭṭhitatthaṃ;
Sakkacca **saddhammapakāsiniṃ** taṃ, suṅātha dhāretha ca sādhu santoti.

Tattha **paṭisambhidānaṃ maggoti tannāmavisesito cāti** vuttattā paṭisambhidāmaggassa paṭisambhidāmaggatā tāva vattabbā. Catasso hi paṭisambhidā – atthapaṭisambhidā, dhammapaṭisambhidā, niruttipaṭisambhidā, paṭibhānapaṭisambhidāti. Tāsaṃ paṭisambhidānaṃ maggo adhigamūpāyoti paṭisambhidāmaggo, paṭisambhidāpaṭilābhahetūti vuttaṃ hoti. Kathamayaṃ tāsaṃ maggo hotīti ce? Pabhedato desitāya desanāya paṭisambhidāñāṇāvahattā. Nānābhedabhinnānañhi dhammānaṃ nānābhedabhinnā desanā sotūnaṃ ariyapuggalānaṃ paṭisambhidāñāṇappabhedāṅca sañjaneti, puthujjanānaṃ āyatim paṭisambhidāñāṇappabhedāya ca paccayo hoti. Vuttaṅca – “pabhedato hi desanā ghanavinibbhogapaṭisambhidāñāṇāvahā hotī”ti (dha. sa. aṭṭha. 1.kāmāvacarakusalapadabhājanīya). Ayaṅca nānābhedabhinnā desanā, tenassā paṭisambhidānaṃ maggattasiddhi.

Tattha **catassoti** gaṇanaparicchedo. **Paṭisambhidāti** pabhedā. “Atthe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, dhamme ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tatra dhammaniruttābhilāpe

ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā, ñāṇesu ñāṇaṃ paṭibhānapaṭisambhidā”ti (vibha. 718) vuttattā na aññassa kassaci pabhedā, ñāṇasseva pabhedā. Tasmā “catasso paṭisambhidā”ti cattāro ñāṇappabhedāti attho. Atthappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānakaraṇasamatthaṃ atthe pabhedagataṃ ñāṇaṃ **atthapaṭisambhidā**. Dhammappabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānakaraṇasamatthaṃ dhamme pabhedagataṃ ñāṇaṃ **dhammapaṭisambhidā**. Niruttippabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānakaraṇasamatthaṃ niruttābhilāpe pabhedagataṃ ñāṇaṃ **niruttipaṭisambhidā**. Paṭibhānapabhedassa sallakkhaṇavibhāvanavavattānakaraṇasamatthaṃ paṭibhāne pabhedagataṃ ñāṇaṃ **paṭibhānapaṭisambhidā**.

Tattha **atthoti** saṅkhepato hetuphalaṃ. Tañhi yasmā hetuanusārena arīyati adhigamīyati pāpuṇīyati, tasmā atthoti vuccati. Pabhedato pana yaṃkiñci paccayasamuppannaṃ, nibbānaṃ, bhāsitattho, vipāko, kiriyāti ime pañca dhammā atthoti veditabbā. Taṃ atthaṃ paccavekkhantassa tasmim atthe pabhedagataṃ ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā.

Dhammoti saṅkhepato paccayo. So hi yasmā taṃ taṃ vidahati pavatteti ceva pāpeti ca, tasmā dhammoti vuccati. Pabhedato pana yo koci phalanibbattako hetu, ariyamaggo, bhāsitaṃ, kusalaṃ, akusalanti ime pañca dhammā dhammoti veditabbā. Taṃ dhammaṃ paccavekkhantassa tasmim dhamme pabhedagataṃ ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Ayameva hi attho abhidhamme (vibha. 719-725) –

“Dukkhe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, dukkhasamudaye ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, dukkhanirodhe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Hetumhi ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, hetuphale ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā.

“Ye dhammā jātā bhūtā sañjātā nibbattā abhinibbattā pātubhūtā, imesu dhammesu ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, yamhā dhammā te dhammā jātā bhūtā sañjātā nibbattā abhinibbattā pātubhūtā, tesu dhammesu ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā.

“Jarāmarāṇe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, jarāmarāṇasamudaye ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, jarāmarāṇanirodhe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, jarāmarāṇanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā.

“Jātiyā ñāṇaṃ...pe... bhava ñāṇaṃ...pe... upādāne ñāṇaṃ...pe... taṇhāya ñāṇaṃ...pe... vedanāya ñāṇaṃ...pe... phasse ñāṇaṃ...pe... saḷāyatane ñāṇaṃ...pe... nāmarūpe ñāṇaṃ...pe... viññāṇe ñāṇaṃ...pe... saṅkhāresu ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, saṅkhārasamudaye ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, saṅkhāranirodhe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, saṅkhāranirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā.

“Idha bhikkhu dhammaṃ jānāti – suttaṃ geyyaṃ veyyākaraṇaṃ gāthaṃ udānaṃ itivuttakaṃ jātakaṃ abbhutadhammaṃ vedallaṃ. Ayaṃ vuccati dhammapaṭisambhidā. So tassa tasseva bhāsitassa atthaṃ jānāti ‘ayaṃ imassa bhāsitassa attho, ayaṃ imassa bhāsitassa attho’ti. Ayaṃ vuccati atthapaṭisambhidā.

“Katame dhammā kusalā? Yasmim samaye kāmāvacaraṃ kusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti somanassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ rūpārammaṇaṃ vā...pe... dhammārammaṇaṃ vā yaṃ yaṃ vā panārabbha tasmim samaye phasso hoti...pe... avikkhepo hoti. Ime dhammā kusalā. Imesu dhammesu ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tesam vipāke ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā”tiādinā nayena vibhajitvā vibhajitvā dassito.

Tatra dhammaniruttābhilāpe ñāṇanti tasmim atthe ca dhamme ca yā sabhāvanirutti abyabhicārivohāro, tassa abhilāpe bhāsane udīraṇe taṃ lapitaṃ bhāsitaṃ udīritaṃ

sabhāvaniruttisaddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassa tasmim̐ sabhāvaniruttābhilāpe “ayaṃ sabhāvanirutti, ayaṃ na sabhāvanirutti”ti evaṃ tassā dhammaniruttisaññitāya sabhāvaniruttiyā māgadhiḱāya sabbasattānaṃ mūlabhāsāya pabhedagataṃ ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā. Evamayāṃ niruttipaṭisambhidā saddārammaṇā nāma jātā, na paññattiārammaṇā. Kasmā? Yasmā saddaṃ sutvā “ayaṃ sabhāvanirutti, ayaṃ na sabhāvanirutti”ti jānāti. Paṭisambhidāppatto hi “phasso”ti vutte “ayaṃ sabhāvanirutti”ti jānāti, “phassā”ti vā “phassa”nti vā vutte pana “ayaṃ na sabhāvanirutti”ti jānāti. Vedanādīsupi eseva nayo. Aññaṃ panesa nāmākhyātaupasagganipātabyañjanasaddaṃ jānāti na jānātīti? Yadaggena saddaṃ sutvā “ayaṃ sabhāvanirutti, ayaṃ na sabhāvanirutti”ti jānāti, tadaggena tampi jānissati. Taṃ pana nayidaṃ paṭisambhidākiccanti paṭikkhipitvā “bhāsaṃ nāma sattā uggaṇhantī”ti vatvā idaṃ kathitaṃ – mātāpitaro hi daharakāle kumārake mañce vā pīṭhe vā nipajjāpetvā taṃ taṃ kathayamānā tāni tāni kiccāni karonti, dārakā tesāṃ taṃ taṃ bhāsaṃ vavatthāpenti “iminā idaṃ vuttaṃ, iminā idaṃ vutta”nti. Gacchante gacchante kāle sabbampi bhāsaṃ jānanti. Mātā damiḷī, pitā andhako. Tesāṃ jātadārako sace mātu kathaṃ paṭhamāṃ suṇāti, damiḷabhāsaṃ bhāsissati. Sace pitu kathaṃ paṭhamāṃ suṇāti, andhakabhāsaṃ bhāsissati. Ubhinnampi pana kathaṃ asuṇanto māgadhiḱabhāsaṃ bhāsissati.

Yopi agāmake mahārañṇe nibbato, tattha añño kathento nāma natthi, sopi attano dhammatāya vacanaṃ samuṭṭhāpento māgadhiḱabhāsameva bhāsissati. Niraye tīracchānāyoniyaṃ pettivisaye manussaloke devaloketi sabbattha māgadhiḱabhāsāva ussannā. Tattha sesā oṭṭakirātaandhakayonakadamiḷabhāsādikā bhāsā parivattanti. Ayamevekā yathābhuccabrahmavohāraariyavohārasaṅkhātā māgadhiḱabhāsā na parivattati. Sammāsambuddhopi tepiṭakaṃ buddhavacanaṃ tantim̐ āropento māgadhiḱabhāsāya eva āropesi. Kasmā? Evañhi atthaṃ āharitum̐ sukhaṃ hoti. Māgadhiḱabhāsāya hi tantim̐ āruḷhassa buddhavacanaṃ paṭisambhidāppattānaṃ sotapathāgamanameva papañco. Sote pana saṅghaṭṭitamatteyeva nayasatena nayasahassena attho upaṭṭhāti. Aññāya pana bhāsāya tantim̐ āruḷhakaṃ pothetvā pothetvā uggahetabbaṃ hoti. Bahumpi uggahetvā pana puthujjanaṃ paṭisambhidāppatti nāma natthi, ariyasāvako no paṭisambhidāppatto nāma natthi.

Ñāṇesu ñāṇanti sabbatthakañāṇamārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassa tasmim̐ ñāṇe pabhedagataṃ ñāṇaṃ, yathāvuttesu vā tesu tīsu ñāṇesu gocarakiccādivasena vitthāragataṃ ñāṇaṃ paṭibhānapaṭisambhidā.

Imā pana catasso paṭisambhidā dvīsu ṭhānesu pabhedāṃ gacchanti, pañcahi kāraṇehi visadā hontīti veditabbā. Katamesu dvīsu ṭhānesu pabhedāṃ gacchanti? Sekkhabhūmiyañca asekkhabhūmiyañca. Tattha sārīputtattherassa mahāmoggallānattherassa mahākassapatttherassa mahākaccāyanattherassa mahākotṭhitattherassāti evamādīnaṃ asītiyāpi mahātherānaṃ paṭisambhidā asekkhabhūmiyaṃ pabhedāṃ gatā, ānandattherassa, cittassa gahapatino, dhammikassa upāsakassa, upālissa gahapatino, khujjuttarāya upāsikāyātievamādīnaṃ paṭisambhidā sekkhabhūmiyaṃ pabhedāṃ gatāti imāsu dvīsu bhūmīsu pabhedāṃ gacchanti.

Katamehi pañcahi kāraṇehi visadā honti? Adhigamena, pariyattiyā, savanena, paripucchāya, pubbayogena. Tattha **adhigamo** nāma arahattappatti. Arahattañhi pattassa paṭisambhidā visadā honti. **Pariyatti** nāma buddhavacanaṃ. Tañhi uggaṇhantassa paṭisambhidā visadā honti. **Savanaṃ** nāma saddhammassavanaṃ. Sakkaccaṃ aṭṭhim̐ katvā dhammaṃ suṇantassa hi paṭisambhidā visadā honti. **Paripucchā** nāma pāḷiāṭṭhakathādīsū gaṇṭhipadaatthapadavinicchayaḱathā. Uggahitapāḷiādīsū hi atthaṃ paripucchantassa paṭisambhidā visadā honti. **Pubbayogo** nāma pubbabuddhānaṃ sāsane yogāvacaratā gatapaccāgatikabhāvena yāva anulomagotrābhusamīpaṃ pattavipassanānuyogo. Pubbayogāvacarassa hi paṭisambhidā visadā honti. Imehi pañcahi kāraṇehi visadā hontīti.

Etesu pana kāraṇesu pariyatti savanaṃ paripucchāti imāni tīni pabhedasseva balavakāraṇāni. Pubbayogo adhigamassa balavapaccayo, pabhedassa hoti na hotīti? Hoti, na pana tathā. Pariyattisavanaparipucchā hi pubbe hontu vā mā vā, pubbayogena pana pubbe ceva etarahi ca saṅkhārasammasanaṃ vinā paṭisambhidā nāma natthi. Ime pana dvepi ekato hutvā paṭisambhidā upatthambhetvā visadā karontīti. Apare āhu –

“Pubbayogo bāhusaccaṃ, desabhāsā ca āgamo;
Paripucchā adhigamo, garusannissayo tathā;
Mittasampatti cevāti, paṭisambhidapaccayā”ti.

Tattha **pubbayogo** vuttanayova. **Bāhusaccaṃ** nāma tesu tesu satthesu ca sippāyatanesu ca kusalatā. **Desabhāsā** nāma ekasatavohāra kusalatā, vīsesena pana māgadhike kosallaṃ. **Āgamo** nāma antamaso opammavagga mattassapi buddhavacanassa pariyāpuṇaṃ. **Paripucchā** nāma ekagāthāyapī atthavinicchaya pucchanaṃ. **Adhigamo** nāma sotāpannatā vā sakadāgāmitā vā anāgāmitā vā arahattaṃ vā. **Garusannissayo** nāma sutapaṭibhānabahulānaṃ garūnaṃ santike vāso. **Mittasampatti** nāma tathārūpānaṃyeva mittānaṃ paṭilābhoti.

Tattha buddhā ca paccakabuddhā ca pubbayogañceva adhigamañca nissāya paṭisambhidā pāpuṇanti, sāvaka sabbānipi etāni kāraṇāni. Paṭisambhidāppattiyā ca pāṭiyekko kammaṭṭhānabhāvanānuyogo nāma natthi, sekkhānaṃ pana sekkhaphalavimokkhantikā, asekkhānaṃ asekkhaphalavimokkhantikā ca paṭisambhidāppatti hoti. Tathāgatānañhi dasa balāni viya ariyānaṃ ariyaphaleheva paṭisambhidā ijjhantīti. Imāsaṃ catassanaṃ paṭisambhidānaṃ maggoti paṭisambhidāmaggo, paṭisambhidāmaggo eva pakaraṇaṃ paṭisambhidāmaggappakaraṇaṃ, pakārena karīyante vuccante ettha nānābheda bhinnā gambhīrā atthā iti pakaraṇaṃ.

Tadetaṃ paṭisambhidāmaggappakaraṇaṃ atthasampannaṃ byañjanasampannaṃ gambhīraṃ gambhīratthaṃ lokuttarappakāsaṇaṃ suññatāpaṭisaññuttaṃ paṭipattiphalavisesasādhanāṃ paṭipattipaṭipakkhapaṭisedhanaṃ yogāvacarānaṃ ñāṇavararatanākarabhūtaṃ dhammakathikānaṃ dhammakathāvilāsavisesahetubhūtaṃ saṃsārabhīrukānaṃ dukkhanissaraṇaṃ tadupāyadassanena assāsajananatthaṃ tappaṭipakkhanāsanatthañca gambhīratthānañca anekesaṃ suttantapadānaṃ atthavivaraṇena sujanahadayaparitosajananatthaṃ tathāgatena arahatā sammāsambuddhena sabbattha appaṭihatasabbaññūtaññāṇamahāpadīpāvabhāseṇa sakalajanavitthatamahākaruṇāsinehasiniddhadayaṇa veneyyajanahadayagata kilesandhakāra vidhamanattamuḍḍalitassa saddhammamahāpadīpassa tadadhippāyavikāsanasinehāparisekena pañcavassasahassamaviratamujjalanamicchatā lokānukampakena satthukappena dhammarājassa dhammasenāpatinā āyasmatā sārīputtattherena bhāsitaṃ sutvā āyasmatā ānandena paṭhamamahāsaṅgītikāle yathāsutameva saṅgītiṃ āropitaṃ.

Tadetaṃ vinayaṭṭakāṃ suttantaṭṭakāṃ abhidhammaṭṭakānti tīsu ṭṭakesu suttantaṭṭakapariyāpannaṃ. Dīghanikāyo majjhimanikāyo saṃyuttanikāyo aṅguttaranikāyo khuddakanikāyoti pañcasu mahānikāyesu khuddakamahānikāyapariyāpannaṃ. Suttaṃ geyyaṃ veyyākaraṇaṃ gāthā udānaṃ itivuttakaṃ jātakaṃ abbhutaḍḍhammaṃ vedallanti navasu satthu sāsanaṅgesu yathāsambhavaṃ geyyaveyyākaraṇaṅgadavayasaṅgahitaṃ.

“Dvāsīti buddhato gaṇhiṃ, dve sahasāni bhikkhuto;
Caturāsīti sahasāni, ye me dhammā pavattino”ti. (theragā. 1027) –

Dhammaḥḍāgārikattherena pana pañcasu thānesu etadaggaṃ āropitena paṭiññātānaṃ caturāsītiyā dhammakhandhasahasānaṃ bhikkhuto gahitesu dvīsu dhammakhandhasahasānesu anekasatadhammakhandhasaṅgahitaṃ. Tassa tayo vaggā –

mahāvaggo, majjhimavaggo, cūlavaggoti. Ekekasmim vaggasmim dasadasakam katvā ñānakathādikā mātikākathāpariyosānā samatimsa kathā. Evamanekadhā vavatthāpitassa imassa paṭisambhidāmaggapakaraṇassa anupubbaṃ apubbapadatthavaṇṇanaṃ karissāma. Imañhi pakaraṇaṃ pāthato atthato uddisantena ca niddisantena ca sakkaccaṃ uddisitabbaṃ niddisitabbaṃ, uggaṇhantenāpi sakkaccaṃ uggaṇhetabbaṃ dhāretabbaṃ. Taṃ kissahetu? Gambhīrattā imassa pakaraṇassa lokahitāya loke ciratṭhitatthaṃ.

Tattha samatimsāya kathāsu ñānakathā kasmā ādito kathitāti ce? Ñānassa paṭipattimalavisodhakattena paṭipattiyā ādibhūtattā. Vuttañhi bhagavatā –

“Tasmātiha tvaṃ bhikkhu, ādimeva visodhehi kusalānaṃ dhammānaṃ. Ko cādi kusalānaṃ dhammānaṃ, sīlaṇca suvisuddhaṃ diṭṭhi ca ujukā”ti (saṃ. ni. 5.369)?

Ujukā diṭṭhīti hi sammādiṭṭhisāṅkhātāṃ ñānaṃ vuttaṃ. Tasmāpi ñānakathā ādito kathitā.

Aparampi vuttaṃ –

“Tatra, bhikkhave, sammādiṭṭhi pubbaṅgamā hoti. Kathaṇca, bhikkhave, sammādiṭṭhi pubbaṅgamā hoti? Sammādiṭṭhim ‘sammādiṭṭhī’ti pajānāti, micchādiṭṭhim ‘micchādiṭṭhī’ti pajānāti. Sāssa hoti sammādiṭṭhi. Sammāsaṅkappaṃ ‘sammāsaṅkappo’ti pajānāti, micchāsaṅkappaṃ ‘micchāsaṅkappo’ti pajānāti. Sammāvācaṃ ‘sammāvācā’ti pajānāti, micchāvācaṃ ‘micchāvācā’ti pajānāti. Sammākammantaṃ ‘sammākammanto’ti pajānāti, micchākammantaṃ ‘micchākammanto’ti pajānāti. Sammāājīvaṃ ‘sammāājīvo’ti pajānāti, micchāājīvaṃ ‘micchāājīvo’ti pajānāti. Sammāvāyāmaṃ ‘sammāvāyāmo’ti pajānāti, micchāvāyāmaṃ ‘micchāvāyāmo’ti pajānāti. Sammāsatim ‘sammāsatī’ti pajānāti, micchāsatim ‘micchāsatī’ti pajānāti. Sammāsamādhim ‘sammāsamādhī’ti pajānāti, micchāsamādhim ‘micchāsamādhī’ti pajānāti. Sāssa hoti sammādiṭṭhī”ti (ma. ni. 3.136 ādayo).

Pubbaṅgamabhūtāya hi sammādiṭṭhiyā siddhāya micchādiṭṭhīnampi micchādiṭṭhibhāvaṃ jānissatīti sammādiṭṭhisāṅkhātāṃ ñānaṃ tāva sodhetuṃ ñānakathā ādito kathitā.

“Apicudāyi, tiṭṭhatu pubbanto, tiṭṭhatu aparanto, dhammaṃ te desessāmi – imasmim sati idaṃ hoti, imassuppādā idaṃ uppajjati, imasmim asati idaṃ na hoti, imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī”ti (ma. ni. 2.271) ca –

Pubbantāparantadiṭṭhiyo ṭhapetvā ñānasseva vuttattā ñānakathā ādito kathitā.

“Alaṃ, subhadda, tiṭṭhatetaṃ ‘sabbe te sakāya paṭiññāya abbhaññiṃsu, sabbeva na abbhaññiṃsu, udāhu ekacce abbhaññiṃsu, ekacce na abbhaññiṃsū’ti. Dhammaṃ te, subhadda, desessāmi, taṃ suṇāhi sādhukaṃ manasikarohi, bhāsissāmi”ti (dī. ni. 2.213) ca –

Puthusamaṇabrāhmaṇaparappavādānaṃ vāde ṭhapetvā ariyassa aṭṭhaṅgikassa maggassa desitattā, aṭṭhaṅgike ca magge sammādiṭṭhisāṅkhātassa ñānassa padhānattā ñānakathā ādito kathitā.

“Cattārimāni, bhikkhave, sotāpattiyāṅgāni sappurisasamsevo, saddhammassavanaṃ, yoniso manasikāro, dhammānudhammapaṭipattī”ti (saṃ. ni. 5.1046; dī. ni. 3.311) ca –

“Saddhājāto upasaṅkamati, upasaṅkamanto payirupāsati, payirupāsanto sotaṃ odahati, ohitasoto dhammaṃ suṇāti, sutvā dhammaṃ dhāreti, dhātānaṃ dhammānaṃ paññāya atthaṃ upaparikkhati, atthaṃ upaparikkhato dhammā nijjhānaṃ khamanti, dhammanijjhānakkhantiyā chando jāyati, chandajāto ussahati, ussahitvā tuletī,

tulayitvā padahati, pahitatto kāyena ceva paramatthasaccaṃ sacchikaroti, paññāya ca naṃ paṭivijja passatī”ti (ma. ni. 2.183, 432) ca –

“Idha tathāgato loke uppajjati...pe... so dhammaṃ deseti ādikalyāṇa”nti ādīni (dī. ni. 1.190) ca –

Anekāni suttantapadāni anulomentena sutamaye ñāṇaṃ ādiṃ katvā yathākkamena ñāṇakathā ādito kathitā.

Sā panāyaṃ ñāṇakathā uddesaniddesavasena dvidhā thitā. Uddese “sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇa”ntiādinā nayena tesattati ñāṇāni mātikāvasena uddiṭṭhāni. Niddese “kathaṃ sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇaṃ. ‘Ime dhammā abhiññeyyā’ti sotāvadhānaṃ, taṃpajānanā paññā sutamaye ñāṇa”ntiādinā nayena tāniyeva tesattati ñāṇāni vitthāravasena niddiṭṭhānti.

Ganthārambhakathā niṭṭhitā.

(1) Mahāvaggo

1. Ñāṇakathā

Mātikāvaṇṇanā

1. Tatha uddese tāva **sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇanti ettha sotasaddo** anekathappabhedo. Tathā hesa –

Māṃsaviññāṇaṇṇesu, taṇhādīsu ca dissati;
Dhārāyaṃ ariyamagge, cittasantatiyampi ca.

“Sotāyatanam sotadhātu sotindriya”ntiādīsu (vibha. 157) hi ayaṃ sotasaddo māṃsasote dissati. “Sotena saddaṃ sutvā”tiādīsu (ma. ni. 1.295) sotaviññāṇe. “Dibbāya sotadhātuyā”tiādīsu (dī. ni. 3.356) ñāṇasote. “Yāni sotāni lokasminti yāni etāni sotāni mayā kittitāni pakittitāni ācikkhitāni desitāni paññapitāni paṭṭhapitāni vivaritāni vibhattāni uttānīkatāni pakāsītāni. Seyyathidaṃ – taṇhāsoto diṭṭhisoto kilesasoto duccharitasoto avijjāsoto”tiādīsu (cūḷani. ajitamāṇavapucchāniddeśa 4) taṇhādīsu pañcasu dhammesu. “Addasā kho bhagavā mahantaṃ dārukhandhaṃ gaṅgāya nadiyā sotena vuyhamāna”ntiādīsu (saṃ. ni. 4.241) udakadhārāyaṃ. “Ariyassetam, āvuso, aṭṭhaṅgikassa maggassa adhivacanaṃ, yadidaṃ soto”tiādīsu ariyamagge. “Purisassa ca viññāṇasotaṃ pajānāti ubhayato abbochinnaṃ idha loke patitṭhitañca paraloke patitṭhitañcā”tiādīsu (dī. ni. 3.149) cittasantatiyaṃ. Idha panāyaṃ māṃsasote daṭṭhabbo. Tena sotena hetubhūtena, karaṇabhūtena vā avadhīyati avatthāpīyati appīyatīti sotāvadhānaṃ. Kim taṃ? Sutaṃ. Sutañca nāma “bahussuto hoti sutadharo sutasannicayo”tiādīsu (ma. ni. 1.339) viya sotadvārānusārena viññātaṃ avadhāritaṃ dhammajātaṃ, taṃ idha sotāvadhānanti vuttaṃ. Tasmim sotāvadhānasaṅkhāte sute pavattā paññā sotāvadhāne paññā. **Paññāti** ca tassa tassa atthassa pākāṭakaraṇasaṅkhātena paññāpanaṭṭhena paññā, tena tena vā aniccādinā pakārena dhamme jānātītipi paññā.

Sutamayeñāṇanti ettha sotasaddo tāva saupasaggo anupasaggo ca –

Gamane vissute tintenuyogopacitepi ca;
Sadde ca sotadvārānusāraṇāte ca dissati.

Tathā hissa “senāya pasuto”tiādīsu gacchantoti attho. “Sutadhammassa passato”tiādīsu (udā. 11; mahāva. 5) vissutadhammassāti attho. “Avassutā avassutassa purisapuggalassā”tiādīsu (pāci. 657) tintā tintassāti attho. “Ye jhānapasutā dhīrā”tiādīsu (dha. pa. 181) anuyuttāti attho. “Tumhehi puññaṃ pasutaṃ anappaka”ntiādīsu (khu. pā. 7.12; pe.

va. 25) upacitanti attho. “Diṭṭhaṃ sutamaṃ mutamaṃ viññāta”ntiādīsu (ma. ni. 1.241) saddoti attho. “Bahussuto hoti sutadharo sutasannicayo”tiādīsu (ma. ni. 1.339) sotadvārānusāraviññādadharoti attho. Idha panassa sotadvārānusārena viññātaṃ upadhāritanti attho. **Sutamaye ñāṇanti** yā eṣā etaṃ sutamaṃ viññātaṃ avadhāritaṃ saddhammaṃ ārabha ārammaṇaṃ katvā sabbapaṭṭhamaṅca aparāparaṅca pavattā paññā, taṃ “sutamaye ñāṇa”nti vuttaṃ hoti, sutamayamaṃ ñāṇanti attho. Sutamayeti ca paccattavacanametamaṃ, yathā “na hevaṃ vattabbe” (kathā. 1, 15-18). “Vanappagumbe yathā phussitagge” (khu. pā. 6.13; su. ni. 236). “Natthi attakāre natthi parakāre natthi purisakāre”tiādīsu (dī. ni. 1.168) paccattavacanamaṃ, evamidhāpi daṭṭhabbaṃ. Tena vuttaṃ – “sutamayamaṃ ñāṇanti attho”ti.

Atha vā sutena pakato phassādiko dhammapuñjo sutamayo, tasmimṃ sutamaye dhammapuñje pavattaṃ taṃsampayuttaṃ ñāṇamaṃ sutamaye ñāṇamaṃ. Sabhāvasāmaññalakkhaṇavasena dhamme jānātīti ñāṇamaṃ. Taṃyeva ñāṇamaṃ pariyāyavacanena adhippāyapakāsanatthaṃ aniyamena “paññā”ti vatvā pacchā adhippetamaṃ “ñāṇa”nti niyametvā vuttanti veditabbaṃ. Ñāṇaṅca nāma sabhāvapaṭivedhalakkhaṇamaṃ, akkhalitapaṭivedhalakkhaṇamaṃ vā kusallissāsakhittausupaṭivedho viya, visayobhāsanarasamaṃ padīpo viya, asammohapaccupaṭṭhānaṃ araññagatasudesako viya. “Samāhito, bhikkhave, bhikkhu yathābhūtaṃ pajānāti”ti (saṃ. ni. 5.1071) vacanato samādhipadaṭṭhānaṃ. Lakkhaṇādīsu hi sabhāvo vā sāmāññaṃ vā lakkhaṇamaṃ nāma, kiccaṃ vā sampatti vā raso nāma, upaṭṭhānākāro vā phalaṃ vā paccupaṭṭhānaṃ nāma, āsannaṅkaṇamaṃ padaṭṭhānaṃ nāmāti veditabbaṃ.

2. Sutvāna saṃvare paññāti –

Pātimokkha satī ceva, ñāṇamaṃ khanti tatheva ca;
Vīriyamaṃ pañcime dhammā, saṃvarāti pakāsītā.

“Iminā pātimokkhasaṃvarena upeto hoti samupeto upāgato samupāgato upapanno sampanno samannāgato”ti (vibha. 511) āgato **pātimokkhasaṃvaro**. “Cakkhunā rūpaṃ disvā na nimittaggāhī hoti nānubyañjanaggāhī. Yatvādhikaraṇamaṃ cakkhundriyamaṃ asaṃvutaṃ viharantaṃ abhijjhādomanassā pāpakā akusalā dhammā anvāssaveyyuṃ, tassa saṃvarāya paṭipajjati, rakkhati cakkhundriyamaṃ, cakkhundriye saṃvaramaṃ āpajjati”tiādinā (dī. ni. 1.213; ma. ni. 1.295; saṃ. ni. 4.239; a. ni. 3.16) nayena āgato **satisaṃvaro**.

“Yāni sotāni lokasmimṃ (ajitāti bhagavā),
Sati tesamaṃ nivāraṇamaṃ;
Sotānaṃ saṃvaramaṃ brūmi, paññāyete pidhīyare”ti. (cūḷani. ajitamāṇavapucchā 60; su. ni. 1041) –

Āgato **ñāṇasaṃvaro**. “Katame ca, bhikkhave, āsavā paṭisevanā pahātabbā? Idha, bhikkhave, bhikkhu paṭisaṅkhā yoniso cīvaramaṃ paṭisevatī”tiādinā (ma. ni. 1.23; a. ni. 6.58) nayena āgato **paccayaṇapaṭisevanāsaṃvaro**, sopi ñāṇasaṃvareneva saṅgahito. “Khamo hoti sītassa uṇhassa jighacchāya pipāsāya ḍamsamakasaṃvātātapasarisapasamphassānaṃ duruttānaṃ durāgatānaṃ vacanapaṭṭhānaṃ uppannānaṃ sārīrikānaṃ vedanānaṃ dukkhānaṃ tībānaṃ kharānaṃ kaṭukānaṃ asātānaṃ amanāpānaṃ paṇaharānaṃ adhvāsakajātiko hotī”ti (ma. ni. 1.24; a. ni. 4.114; 6.58) āgato **khantisāṃvaro**. “Uppannaṃ kāmavitakkaṃ nādhivāseti pajahati vinodeti byantīkaroti anabhāvaṃ gametī”tiādinā (ma. ni. 1.26; a. ni. 4.114; 6.58) nayena āgato **vīriyasaṃvaro**. “Idha ariyasāvako micchāājīvaṃ pahāya sammāājīvena jīvikamaṃ kappetī”ti (saṃ. ni. 5.8) āgato **ājīvapārisuddhisāṃvaro**, sopi vīriyasaṃvareneva saṅgahito. Tesu sattaṃ saṃvaresu pātimokkhasaṃvaraindriyasaṃvaraājīvapārisuddhipaccayaṇapaṭisevanasaṅkhātā cattāro saṃvarā idhāhippetā, tesu ca visesena pātimokkhasaṃvaro. Sabbopi cāyamaṃ saṃvaro yathāsakamaṃ saṃvaritabbānaṃ kāyaduccarītādinamaṃ saṃvaraṇato saṃvaroti vuccati.

4. Paccayapariggahepaññāti ettha paṭicca phalametīti paccayo. **Paṭiccāti** na vinā tena, apaccakkhitvāti attho. Etīti uppajjati ceva pavattati cāti attho. Apica upakāraṭṭho paccayattho, tassa paccayassa bahuviddhattā paccayānaṃ pariggahe vavathāpane ca paññā paccayapariggahe paññā.

Dhammaṭṭhitiñāṇanti ettha **dhammasaddo** tāva sabhāvapaññāpuññapaññāntiāpattipariyattinissattatāvikāraguṇapaccayapaccayuppannādīsu dissati. Ayañhi “kusalā dhammā akusalā dhammā abyākatā dhammā”tiādīsu (dha. sa. tikamātikā 1) sabhāve dissati.

“Yassete caturo dhammā, saddhassa gharamesino;
Saccaṃ dhammo dhiti cāgo, sa ve pecca na socatī”ti. (su. ni. 190) –

Ādīsu paññāyaṃ.

“Na hi dhammo adhammo ca, ubho samavipākino;
Adhammo nirayaṃ neti, dhammo pāpeti suggati”nti. (theragā. 304) –

Ādīsu puññe. “Paññattidhammā niruttidhammā adhivacanadhammā”tiādīsu (dha. sa. dukamātikā 106-108) paññattiyāṃ. “Pārājikā dhammā saṅghādisesā dhammā”tiādīsu (pārā. 233-234) āpattiyāṃ. “Idha bhikkhu dhammaṃ jānāti suttaṃ geyyaṃ veyyākaraṇa”ntiādīsu (a. ni. 5.73) pariyattiyāṃ. “Tasmiṃ kho pana samaye dhammā honti (dha. sa. 121). Dhammesu dhammānupassī viharatī”tiādīsu (dī. ni. 2.373; ma. ni. 1.115) nissattatāyaṃ. “Jātidhammā jarādhammā maraṇadhammā”tiādīsu (a. ni. 10.107) vikāre. “Channaṃ buddhadhammāna”ntiādīsu (mahāni. 50) guṇe. “Hetumhi ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā”tiādīsu (vibha. 720) paccaye. “Ṭhitāva sā dhātu dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā”tiādīsu (saṃ. ni. 2.20; a. ni. 3.137) paccayuppanne. Svāyamidhāpi paccayuppanne daṭṭhabbo. Atthato pana attano sabhāvaṃ dhārentīti vā, paccayehi dhārīyantīti vā, attano phalaṃ dhārentīti vā, attano paripūraṃ apāyesu apatamānaṃ dhārentīti vā, sakasakalakkhaṇe dhārentīti vā, cittena avadhārīyantīti vā yathāyogaṃ dhammāti vuccanti. Idha pana attano paccayehi dhārīyantīti dhammā, paccayasamuppannā dhammā tiṭṭhanti uppajjanti ceva pavattanti ca etāyāti dhammaṭṭhiti, paccayadhammānametaṃ adhivacanaṃ. Tassaṃ dhammaṭṭhitiyaṃ ñāṇaṃ dhammaṭṭhitiñāṇaṃ. Idañhi samādhībhāvanāmayañāṇe vuttasamādhīnā samāhitena cittena yathābhūtañāṇadassanattāya yogamārabhitvā vavathāpitanāmarūpassa tesāṃ nāmarūpānaṃ paccayapariggahapariyāyaṃ dhammaṭṭhitiñāṇaṃ uppajjati. “Nāmarūpavavathāne ñāṇa”nti avatvā eva kasmā “dhammaṭṭhitiñāṇa”nti vuttanti ce? Paccayapariggaheneva paccayasamuppannapariggahassa siddhattā. Paccayasamuppanne hi apariggahite paccayapariggaho na sakkā hoti kātum. Tasmā dhammaṭṭhitiñāṇagahaṇeneva tassa hetubhūtaṃ pubbe siddhaṃ nāmarūpavavathānañāṇaṃ vuttameva hotīti veditabbaṃ. Kasmā dutiyatīyañāṇaṃ viya “samādahitvā paccayapariggahe paññā”ti na vuttanti ce? Samathavipassanānaṃ yuganaddhattā.

“Samādahitvā yathā ce vipassati, vipassamāno tathā ce samādahe;
Vipassanā ca samatho tadā ahu, samānabhāgā yuganaddhā vattare”ti. –

Hi vuttaṃ. Tasmā samādhīṃ avissajjetvā samādhīnañāṇaṃ yuganaddhaṃ katvā yāva ariyamaggo, tāva ussukkāpetabbanti ñāpanatthaṃ “paccayapariggahe paññā dhammaṭṭhitiñāṇa”micceva vuttanti veditabbaṃ.

5. Atītānāgatapaccuppannānaṃ dhammānaṃ saṅkhipitvā vavathāne paññāti ettha attano sabhāvaṃ, uppādādikkhanaṃ vā patvā ati itā atikkantāti atītā, tadubhayampi na āgatā na sampattāti anāgatā, taṃ taṃ kāraṇaṃ paṭicca uppādādiuddhaṃ pannā gatā pavattāti paccuppannā. Addhā santatikhaṇapaccuppannesu santatipaccuppannaṃ idhādhīpetāṃ.

Tesaṃ atītānāgatapaccuppannānaṃ pañcakkhandhadhammānaṃ ekekakkhandhalakkaṇe saṅkhipitvā kalāpasvasena rāsiṃ katvā vavatthāne nicchayane sannitṭhāpane paññā.

Sammasaneññanti sammā āmasane anumajjane pekkhaṇe ñāṇaṃ, kalāpasammasanaññanti attho. Idañhi nāmarūpavavatthānaññānantaraṃ nāmarūpapaccayapariggāhe dhammatṭhitiñāṇe ṭhitassa “yaṃkiñci rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ ajjhataṃ vā bahiddhā vā oḷārikaṃ vā sukhumāṃ vā hīnaṃ vā paṇītaṃ vā yaṃ dūre santike vā, sabbāṃ taṃ rūpaṃ aniccato vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ, dukkhato vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ, anattato vavatthapeti, ekaṃ sammasanaṃ”ntiādinaṃ (paṭi. ma. 1.48) nayena vuttasammasanasena pubbe vavatthāpīte ekekasmim̐ khandhe tilakkhaṇaṃ āropetvā aniccato dukkhato anattato vipassantassa kalāpasammasanaññānaṃ uppajjati.

6. Paccuppannānaṃ dhammānaṃ vipariṇāmānupassane paññāti santativasena paccuppannānaṃ ajjhataṃ pañcakkhandhadhammānaṃ vipariṇāmadassane bhaṅgadassane paññā. Yasmā “ime dhammā uppajjitvā bhijjantī”ti udayaṃ gahetvāpi bhedeyeva cittaṃ ṭhapeti, tasmā avuttopi udayo vuttoyeva hotīti veditabbo. Paccuppannānaṃ dhammānaṃ dassanena vā udayadassanassa siddhattā udayo vuttoyeva hoti. Na hi udayaṃ vinā dhammānaṃ uppānattaṃ sījhati, tasmā “paccuppannānaṃ dhammānaṃ uppādavipariṇāmānupassane paññā”ti avuttepi vuttameva hotīti veditabbaṃ. “Udayabbayānupassane ñāṇa”nti niyamitattā ca udayadassanaṃ siddhameva hotīti anantaraṃ vuttassa sammasanaññāssa pāraṃ gantvā taṃsammasaneyeva pākāṭibhūte udayabbaye pariggaṇhitvā saṅkhārānaṃ paricchedakaraṇatthaṃ udayabbayānupassanaṃ ārabhantassa uppajjati udayabbayānupassanaññānaṃ. Tañhi udayabbaye anupassanato udayabbayānupassanāti vuccati.

7. Ārammaṇaṃ paṭisaṅkhāti rūpakkhandhādiārammaṇaṃ bhaṅgato paṭisaṅkhāya jānitvā passitvā. **Bhaṅgānupassane paññā vipassane ñāṇanti** tassa ārammaṇaṃ bhaṅgato paṭisaṅkhāya uppānassa ñāṇassa bhaṅgaṃ anupassane yā paññā, taṃ “vipassane ñāṇa”nti vuttaṃ hoti. **Vipassanāti** ca vividhā passanā vipassanā. Ārammaṇapaṭisaṅkhātipi pāṭho. Tassattho – ārammaṇassa paṭisaṅkhā jānanā passanāti vuttanayeneva ārammaṇapaṭisaṅkhā “bhaṅgānupassane paññā vipassane ñāṇa”nti vuttaṃ hoti. Yasmā pana bhaṅgānupassanāya eva vipassanā sikhaṃ pāpuṇāti, tasmā visetvā idameva “vipassane ñāṇa”nti vuttaṃ. Yasmā udayabbayānupassanāya ṭhitassa maggāmaggaññādadassanaṃ uppajjati, tasmā tassā siddhāya taṃ siddhameva hotīti taṃ avatvāva bhaṅgānupassanāya eva vipassanāsikhaṃ ñāṇaṃ vuttanti veditabbaṃ. Udayabbayānupassanāya superiditṭhaudayabbayassa supericchinesu saṅkhāresu lahuṃ lahuṃ upaṭṭhahantesu ñāṇe tikkhe vahante udayaṃ pahāya bhaṅge eva sati santitṭhati, tassa “evaṃ uppajjitvā evaṃ nāma saṅkhārā bhijjantī”ti passato etasmim̐ thāne bhaṅgānupassanaññānaṃ uppajjati.

8. Bhayatupaṭṭhāne paññāti uppādapavattanimittaāyūhanāpaṭisandhīnaṃ bhayato upaṭṭhāne pīlāyogato sappatibhayavasena gahaṇūpagamane paññāti attho. Bhayato upaṭṭhātīti bhayatupaṭṭhānaṃ ārammaṇaṃ, tasmim̐ bhayatupaṭṭhāne. Atha vā bhayato upaṭṭhātīti bhayatupaṭṭhānaṃ, paññā, taṃ “bhayatupaṭṭhāna”nti vuttaṃ hoti.

Ādīnave ñāṇanti bhummavacanameva. “Yā ca bhayatupaṭṭhāne paññā, yañca ādīnave ñāṇaṃ, yā ca nibbidā, ime dhammā ekatṭhā, byañjanaṃ nāna”nti (paṭi. ma. 1.227) vuttattā ekamiva vuccamānampī avatthābhedenā muñcitukamyatādi viya tividhameva hoti. Tasmā bhayatupaṭṭhānāādīnavānupassanāsu siddhāsu nibbidānupassanā siddhā hotīti katvā avuttāpi vuttāva hotīti veditabbaṃ.

Sabbasaṅkhārānaṃ bhaṅgārammaṇaṃ bhaṅgānupassanaṃ āsevantaṃ bhāventassa bahulīkarantaṃ tibhavacatuṇipapañcagatisattaviññāṇatṭhitinavasattāvāsesu pabhedakā

saṅkhārā sukhena jīvitukāmassa bhīrukapurisassa
sīhabyagghadīpicchataracchayakkharakkhasacaṇḍagonacaṇḍakukkurapabhinna-
madacaṇḍahatthighoraāsivisaasanivicakkasasānaraṇabhūmijalitaāṅgārakāsuādayo viya
mahābhayaṃ hutvā upaṭṭhahanti, tassa “atītā saṅkhārā niruddhā, paccuppanā nirujjhanti,
anāgatāpi evameva nirujjhissanti”ti passato etasmiṃ thāne bhayatupaṭṭhānaṃ
ñāṇaṃ uppajjati. Tassa taṃ bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ āsevantassa bhāventassa bahulīkarontassa
sabbabhavayonigatiṭṭhisattāvāsesu neva tānaṃ na leṇaṃ na gati na paṭisaraṇaṃ paññāyati,
sabbabhavayonigatiṭṭhinivāsagatesu saṅkhāresu ekasaṅkhārepi patthanā vā parāmāso vā na
hoti, tayo bhavā vītaccitaṅgārapuṇṇā āṅgārakāsuyo viya, cattāro mahābhūtā ghoravisā āsivisā
viya, pañcakkhandhā ukkhittāsikā vadhakā viya, cha ajjhattikāyatanāni suññagāmo viya, cha
bāhirāyatanāni gāmaghātakacorā viya, sattaviññāṇaṭṭhitiyo nava ca sattāvāsā ekādasahi
aggīhi ādittā sampajjalitā sajotibhūtā viya ca, sabbe saṅkhārā gaṇḍabhūtā rogabhūtā
sallabhūtā aghabhūtā ābādhabhūtā viya ca nirassādā nirasā mahāādīnavarāsibhūtā hutvā
upaṭṭhahanti, sukhena jīvitukāmassa bhīrukapurisassa ramaṇīyākārasaṅṭhitampi savālakamiva
vanagahanam, sasaddulā viya guhā, sagāharakkhasam viya udakam, samussitakhaggā viya
paccatthikā, savisam viya bhojanam, sacoro viya maggo, ādittamiva agāram, uyyuttasenā
viya raṇabhūmi. Yathā hi so puriso etāni savālakavanagahanādīni āgamma bhīto samviggo
lomahaṭṭhajāto samantato ādīnavameva passati, evameva so yogāvacarō
bhaṅgānupassanāvasena sabbasaṅkhāresu bhayato upaṭṭhitesu samantato nirasam nirassādam
ādīnavameva passati. Tassevam passato ādīnavānupassanāñāṇam uppajjati.

So evam sabbasaṅkhāre ādīnavato sampassanto
sabbabhavayonigativinñāṇaṭṭhitisattāvāsagate sabhedake saṅkhāragate nibbindati ukkaṇṭhati
nābhiramati. Seyyathāpi nāma cittakūṭapabbatapādābhīrato suvaṇṇarājahaṃso asucimhi
caṇḍālagāmadvāraāvāte nābhiramati, sattu mahāsaṅgāyeva abhiramati, evameva ayam
yogīrājahaṃso supariditṭhādīnave sabhedake saṅkhāragate nābhiramati, bhāvanārāmatāya
pana bhāvanārātiyā samannāgatattā sattu anupassanāsuyeva abhiramati. Yathā ca
suvaṇṇapañjarepi pakkhitto siho migarājā nābhiramati, tiyojanasahassavitthate pana
himavanteyeva ramati, evamayampi yogīsīho tividhe sugatibhavepi nābhiramati, tīsu
anupassanāsuyeva ramati. Yathā ca sabbaseto sattappatiṭṭho iddhimā vehāsaṅgamo chaddanto
nāgarājā nagaramajjhe nābhiramati, himavati chaddantarahadeyeva ramati, evamayam
yogīvaravāraṇo sabbasmimpi saṅkhāragate nābhiramati, “anuppādo khema”ntiādīnā (paṭi.
ma. 1.53) nayena nidditṭhe santipadeyeva ramati, tanninatapponatappabbhāramānaso hoti.
Ettāvātā tassa nibbidānupassanāñāṇam uppannam hotīti.

9. Muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññā saṅkhārupekkhāsu ñāṇanti
muñcitum cajitum kāmeti icchatīti muñcitukāmo, muñcitukāmassa bhāvo muñcitukamyatā.
Paṭisaṅkhāti upaparikkhatīti paṭisaṅkhā, paṭisaṅkhānaṃ vā paṭisaṅkhā. Santiṭṭhati
ajjupekkhatīti santiṭṭhanā, santiṭṭhanaṃ vā santiṭṭhanā. Muñcitukamyatā ca sā paṭisaṅkhā ca
santiṭṭhanā cāti muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanā. Iti pubbabhāge nibbidāñāṇena
nibbinnassa uppādādīni pariccajitukāmatā muñcitukamyatā. Muñcanassa upāyakaṇṭham
majjhe paṭisaṅkhānaṃ paṭisaṅkhā. Muñcitvā avasāne ajjupekkhanaṃ santiṭṭhanā. Evam
avatthābhedenā tippakārā paññā saṅkhārānaṃ ajjupekkhanāsu ñāṇam,
muñcitukamyatāpaṭisaṅkhāsantiṭṭhanāsaṅkhātānaṃ avatthābhedenā bhinnānaṃ tissannampi
paññānaṃ saṅkhārupekkhatam icchantena pana “paññā”ti ca “saṅkhārupekkhāsū”ti ca
bahuvacanam katam, avatthābhedenā bhinnassāpi ekattā “ñāṇa”nti ekavacanam katanti
veditabbam. Vuttaṅca – “yā ca muñcitukamyatā yā ca paṭisaṅkhānupassanā yā ca
saṅkhārupekkhā, ime dhammā ekaṭṭhā, byañjanameva nāna”nti (paṭi. ma. 1.227). Keci pana
“saṅkhārupekkhāsūti bahuvacanam samathavipassanāvasena saṅkhārupekkhānaṃ
bahuttā”tipi vadanti. Saṅkhārupekkhāsūti ca kiriyāpekkhanti veditabbam. Avatthābhedenā
pana tena nibbidāñāṇena nibbindantassa ukkaṇṭhantassa

sabbabhavayonigativinñāṇaṭṭhitisattāvāsagatesu sabhedakesu saṅkhāresu cittaṃ na sajjati na laggati na bajjhati, sabbasaṅkhāragataṃ muñcitukāmaṃ chaḍḍetukāmaṃ hoti.

Atha vā yathā jālabbhantaragato maccho, sappamukhagato maṇḍūko, pañjarapakkhitto vanakukkuṭo, daḷhapāsavasamgato migo, ahituṇḍikahatthagato sappo, mahāpaṅkapakkhando kuñjaro, supaṇṇamukhagato nāgarājā, rāhumukhapaviṭṭho cando, sapattaparikkhitto purisotievamādayo tato tato muccitukāmā nissaritukāmāva honti, evaṃ tassa yogino cittaṃ sabbasmā saṅkhāragatā muccitukāmaṃ nissaritukāmaṃ hoti. Evañhi vuccamāne “muccitukāmassa muccitukamyatā”ti pāṭho yujjati. Evañca sati “uppādaṃ muñcitukamyatā”tiādīsu “uppādā muccitukamyatā”tiādi vattabbaṃ hoti, tasmā purimo eva attho sundarataro. Athassa sabbasaṅkhāresu vīgatālayassa sabbasaṅkhāragataṃ muñcitukāmassa muñcitukamyatāñāṇaṃ uppajjati. So evaṃ sabbabhavayonigativinñāṇaṭṭhitisattāvāsagate sabhedake saṅkhāre muñcitukāmo muñcanassa upāyasampādanatthaṃ puna te eva saṅkhāre paṭisaṅkhānupassanāñāṇena tilakkhaṇaṃ āropetvā vipassati. Evañhi vipassato cassa aniccavasena nimittaṃ paṭisaṅkhāñāṇaṃ uppajjati, dukkhasasena pavattaṃ paṭisaṅkhāñāṇaṃ uppajjati, anattavasena nimittañca pavattañca paṭisaṅkhāñāṇaṃ uppajjati. So paṭisaṅkhānupassanāñāṇena “sabbe saṅkhārā suññā”ti disvā tilakkhaṇaṃ āropetvā saṅkhāre pariggaṇhanto bhayañca nandiñca vippahāya bhariyāya dosaṃ disvā vissatṭhabhario viya puriso tassā bhariyāya saṅkhāresu udāsīno hoti majjhatto, “aha”nti vā “mama”nti vā na gaṇhāti. Tassa evaṃ jānato evaṃ passato tīsu bhavesu cittaṃ patilīyati paṭikuṭati paṭivattati na sampasāriyati. Seyyathāpi nāma padumapalāse īsakaṃ poṇe udakaphusitāni patilīyanti paṭikuṭanti paṭivattanti na sampasāriyanti. Seyyathāpi vā pana kukkuṭapattaṃ vā nhārudaddulaṃ vā aggimhi pakkhittaṃ patilīyati paṭikuṭati paṭivattati na sampasāriyati, evaṃ tassa tīsu bhavesu cittaṃ patilīyati paṭikuṭati paṭivattati na sampasāriyati, upekkhā saṅṭhāti. Evamassa saṅkhārupekkhāñāṇaṃ uppannaṃ hoti. Iminā saṅkhārupekkhāñāṇena saddhiṃ upari gotrabhuñāṇassa sādhaṃ anulomañāṇaṃ pubbāparañāṇehi avuttampi vuttameva hotīti veditabbaṃ. Vuttañhi bhagavatā –

“So vata, bhikkhave, bhikkhu kañci saṅkhāraṃ niccato samanupassanto anulomikāya khantiyā samannāgato bhavissatīti netam ṭhānaṃ vijjati, anulomikāya khantiyā asamannāgato sammattaniyāmaṃ okkamissatīti netam ṭhānaṃ vijjati, sammattaniyāmaṃ anokkamamāno sotāpattiphalaṃ vā sakadāgāmiphalaṃ vā anāgāmiphalaṃ vā arahattaphalaṃ vā sacchikarissatīti netam ṭhānaṃ vijjatī”tiādi (a. ni. 6.98; paṭi. ma. 3.36).

Vuttañca dhammasenāpatinā –

“Katihākārehi anulomikaṃ khantiṃ paṭilabhati? Katihākārehi sammattaniyāmaṃ okkamati? Cattālīsāya ākārehi anulomikaṃ khantiṃ paṭilabhati, cattālīsāya ākārehi sammattaniyāmaṃ okkamati”tiādi (paṭi. ma. 3.37).

Paṭṭhāne cetam vuttaṃ bhagavatā –

“Anulomaṃ gotrabhussa anantarapaccayena paccayo. Anulomaṃ vodānassa anantarapaccayena paccayo”tiādi (paṭṭhā. 1.1.417).

Tassa hi taṃ saṅkhārupekkhāñāṇaṃ āsevantaṃ bhāventassa bahulīkarontassa adhimokkhasaddhā balavataṃ hoti, vīriyaṃ supaggaḥitaṃ, sati sūpaṭṭhitā, cittaṃ susamāhitaṃ, saṅkhārupekkhāñāṇaṃ tikkhataraṃ pavattati. Tassa idāni maggo uppajjissatīti saṅkhārupekkhāya saṅkhāre “aniccā”ti vā “dukkhā”ti vā “anattā”ti vā sammasitvā bhavaṅgaṃ otarati. Bhavaṅgānantaraṃ saṅkhārupekkhāya katanayeneva saṅkhāre “aniccā”ti vā “dukkhā”ti vā “anattā”ti vā ārammaṇaṃ kurumānaṃ uppajjati manodvārāvajjanaṃ. Tadanantaraṃ tatheva saṅkhāre ārammaṇaṃ katvā dve tīṇi cattāri vā javanacittāni uppajjanti. Taṃsampayuttaṃ ñāṇaṃ anulomañāṇaṃ. Tañhi purimānañca aṭṭhannaṃ vipassanāñāṇaṃ

tathakiccatāya anulometi, upari ca pattabbānaṃ sattatiṃsāya bodhipakkhiyadhammānaṃ anulometi. Yathā hi dhammiko rājā vinicchayaṭṭhāne nisinno aṭṭhannaṃ vohārikamahāmattānaṃ vinicchayaṃ sutvā agatigamaṇaṃ pahāya majjhatto hutvā “evaṃ hotū”ti anumodamāno tesaṅca vinicchayassa anulometi, porāṇassa ca rājadhammassa. Tattha rājā viya anulomañānaṃ, aṭṭha vohārikamahāmattā viya aṭṭha vipassanāñāṇāni, porāṇarājadhammo viya sattatiṃsa bodhipakkhiyadhammā, yathā rājā “evaṃ hotū”ti anumodamāno vohārikānaṅca vinicchayassa rājadhammassa ca anulometi, evamidam aniccādivasena saṅkhāre ārabba uppajjamānaṃ aṭṭhannaṅca vipassanāñāṇānaṃ tathakiccatāya anulometi, upari ca pattabbānaṃ sattatiṃsāya bodhipakkhiyadhammānaṃ. Tasmā anulomañāṇanti vuccati.

10. Bahiddhāvutṭhānavivaṭṭane paññā gotrabhuñāṇanti ettha bahiddhāti saṅkhāranimittam. Tañhi ajjhatacittasantāne akusalakkhandhe upādāya bahiddhāti vuttam. Tasmā bahiddhā saṅkhāranimittamhā vutṭhāti vigataṃ hutvā uddham tiṭṭhatīti vutṭhānaṃ, vivaṭṭati parāvattati parammukham hotīti vivaṭṭanaṃ, vutṭhānaṅca tam vivaṭṭanaṅcāti vutṭhānavivaṭṭanaṃ. Tenevāha –

“Gotrabhuñāṇaṃ samudayassa asamucchindanato pavattā na vutṭhāti,
nibbānārammaṇato pana nimittā vutṭhātīti ekato vutṭhānaṃ hotī”ti (visuddhi. 2.827).

Puthujjanagottābhibhavanato ariyagottabhāvanato gotrabhu. Idañhi anulomañāṇehi padumapalāsato udakamiva sabbasaṅkhārato patilīyamānacittassa anulomañāṇassa āsevanante animittam nibbānaṃ ārammaṇam kurumānaṃ puthujjanagottaṃ puthujjanasaṅkham puthujjanabhūmiṃ atikkamamānaṃ ariyagottaṃ ariyasaṅkham ariyabhūmiṃ okkamamānaṃ nibbānārammaṇe paṭhamāvattanapaṭhamābhogapaṭhamasamannāhārabhūtam maggassa anantarasamanantarāsevanaupanissayanatthivigatavasena chahi ākārehi paccayabhāvaṃ sādhayamānaṃ sikhāpattaṃ vipassanāya muddhabhūtam apunarāvattakam uppajjati.

11. Dubhato vutṭhānavivaṭṭane paññā magge ñāṇanti ettha dubhatoti ubhato, dvayatoti vā vuttam hoti. Kilesānaṃ samucchindanato kilesehi ca tadanuvattakakkhandhehi ca nibbānārammaṇakaraṇato bahiddhā sabbasaṅkhāranimittēhi ca vutṭhāti vivaṭṭatīti dubhato vutṭhānavivaṭṭane paññā. Tenevāha –

“Cattāripi maggañāṇāni animittārammaṇattā nimittato vutṭhahanti, samudayassa samucchindanato pavattā vutṭhahantīti dubhato vutṭhānāni hontī”ti (visuddhi. 2.827).

Magge ñāṇanti nibbānaṃ maggati pekkhati, nibbānatthikehi vā maggīyati anvesīyati, kilese vā mārento gacchati pavattatīti maggo, tasmim magge ñāṇam. Jātiggahaṇena ekavacanaṃ kataṃ. Tañhi gotrabhuñāṇassa anantaram nibbānaṃ ārammaṇam kurumānaṃ sayamvajje kilese niravasesam samucchindamānaṃ anamataggasamsāravatṭadukkkhasamuddam sosayamānaṃ sabbāpāyadvārāni pidhamānaṃ sattaariyadhanasammukhībhāvaṃ kurumānaṃ aṭṭhaṅgikam micchāmaggaṃ pajahamānaṃ sabbaverabhayāni vūpasamayamānaṃ sammāsambuddhassa orasaputtabhāvamupanayamānaṃ aññāni ca anekāni ānisamsasatāni paṭilābhayamānaṃ maggañāṇam uppajjati.

Ṭhātuṃ iccham puriso, laṅghitvā mātikāya paratīre;
Vegenāgamma yathā, gaṅhitvā orimatiratarubaddham.

Rajjum vā daṇḍam vā, ullaṅghitvāna pāraninnatanu;
Pārāpanno pana tam, muñciya vedham patitṭhahati pāre.

Evaṃ yogāvacaro, sakkāyamayamhi orime tīre;

Ditṭhabhaya abhaye pana, tṭhātuṃ icchaṃ amatapāre.

Udayabbayānupassa, pabhutikavegena āgato rajjūṃ;
Rūpāvhaṃ daṇḍaṃ vā, taditarakhandhāvhaṃ sammā.

Gaṇhitvā āvajjana, cittena hi pubbavuttanāyatoṃ;
Anulomehullaṅghiya, nibbutininno tadāsanopagato.

Taṃ muñciya gotrabhunā, aladdhaāsevanena tu pavedhaṃ;
Patito saṅkhatapāre, tato patiṭṭhāti maggañāṇena.

Passitukāmo candaṃ, cande channamhi abbhapaṭalehi;
Thulakasukhumasukhumesu, abbesu haṭesu vāyunā kamato.

Candaṃ passeyya naro, yathā tathevānulomañāṇehi kamā;
Saccacchādakamohe, vināsīte pekkhate hi gotrabhu amatam.

Vātā viya te candaṃ, amatam na hi pekkharenulomāni;
Puriso abbhāni yathā, gotrabhu na tamam vinodeti.

Bhamitamhi cakkayante, tṭhito naro aññadinnasaññāya;
Usupāte phalakasatam, apekkhamāno yathā vijjhe.

Evamidha maggañāṇam, gotrabhunā dinnasaññamavihāya;
Nibbāne vattantam, lobhakkhandhādike padāleti.

Samsāradukkhajaladhim, sosayati pidahati duggatidvāram;
Kurute ca ariyadhaninam, micchāmaggañca pajahāti.

Verabhayāni samayate, karoti nāthassa orasasutattam;
Aññe ca anekasate, ānīsamse dadāti ñāṇamidanti.

12. Payogappaṭippassaddhipaññā phale ñāṇanti ettha payogoti bhuso yogo, phalasacchikiriyāya maggabhāvanāya ubhato vuṭṭhānapayogo, tassa payogassa paṭippassambhanam niṭṭhānam payogapaṭippassaddhi. Kim tam? Catumaggakiccapariyosānam. Tassā payogapaṭippassaddhiyā hetubhūṭāya pavattā phale paññā payogappaṭippassaddhipaññā. Phalati vipaccatīti phalam, tasmim phale tam sampayuttam ñāṇam. Ekekassa hi maggañāṇassa anantarā tassa tasseva vipākabhūṭāni nibbānārammaṇāni tīṇi vā dve vā ekaṃ vā phalacittāni uppajjanti. Anantaravipākattāyeva lokuttarakusalānam “samādhimānantarikaññamāhū”ti (khu. pā. 6.5; su. ni. 228) ca, “dandham ānantarikaṃ pāpuṇāti āsavānam khayāyā”ti (a. ni. 4.162) ca ādi vuttam. Yassa dve anulomāni, tassa tatiyam gotrabhu, catuttham maggacittam, tīṇi phalacittāni honti. Yassa tīṇi anulomāni, tassa catuttham gotrabhu, pañcamaṃ maggacittam, dve phalacittāni honti. Yassa cattāri anulomāni, tassa pañcamaṃ gotrabhu, chaṭṭham maggacittam, ekaṃ phalacittam hoti. Idaṃ maggavīthiyam phalam. Kālantaraphalam pana samāpattivasena uppajjamānam nirodhā vuṭṭhahantassa uppajjamānañca eteneva saṅgahitam.

13. Chinnavaṭṭumānupassane paññāti tena tena ariyamaggena samucchinnam tam tam upakkilesam pacchā passane paññā. Vimuttiñāṇanti vimuttiyā ñāṇam. Vimuttīti ca upakkilesehi vimuttam parisuddham cittam, vimuttabhāvo vā. Tassā vimuttiyā jānanam ñāṇam vimuttiñāṇam. Kilesehi vimuttam cittasantatimpi kilesehi vimuttabhāvampi paccavekkhanto kilesehi na vinā paccavekkhatīti etena pahīnakilesapaccavekkhaṇam vuttam hoti. “Vimuttasmim vimuttamiti ñāṇam hotī”ti (mahāva. 23; dī. ni. 1.248) hi idameva sandhāya vuttam. Avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇam pana avuttampi imināva vuttam hotīti gahetabham. Vuttañca –

“Vuttamhi ekadhamme, ye dhammā ekalakkhaṇā tena;

Vuttā bhavanti sabbe, iti vutto lakkhaṇo hāro”ti. (netti. 4.5 niddesavāra);

Atha vā arahato avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇābhāvā catunnaṃ ariyānaṃ labbhamānaṃ pahīnakilesapaccavekkhaṇameva vuttanti veditabbaṃ.

14. Tadā samudāgate dhamme passane paññāti tadā maggakkhaṇe phalakkhaṇe ca samudāgate paṭilābhavasena ca paṭivedhavasena ca samāgate sampatte samaṅgibhūte maggaphaladhamme catusaccadhamme ca passanā pekkhaṇā pajānanā paññā. **Paccavekkhaṇe** ñāṇanti nivattitvā bhusaṃ passanaṃ jānanaṃ ñāṇaṃ. Iminā ca ñāṇadvayena paccavekkhaṇañāṇāni vuttāni honti. Sotāpannassa hi maggavīthiyaṃ sotāpatti phalapariyosāne cittaṃ bhavaṅgaṃ otarati, tato bhavaṅgaṃ upacchinditvā maggapaccavekkhaṇatthāya manodvārāvajjanaṃ uppajjati, tasmaṃ niruddhe paṭipāṭiyā satta maggapaccavekkhaṇajavanānīti. Puna bhavaṅgaṃ otaritvā teneva nayena phalādīnaṃ paccavekkhaṇatthāya āvajjanādīni uppajjanti. Yesaṃ uppattiyā esa maggaṃ paccavekkhati, phalaṃ paccavekkhati, pahīnakilese paccavekkhati, avasiṭṭhakilese paccavekkhati, nibbānaṃ paccavekkhati. So hi “iminā vatāhaṃ maggena āgato”ti maggaṃ paccavekkhati, tato “ayaṃ me ānisaṃso laddho”ti phalaṃ paccavekkhati, tato “ime nāma me kilesā pahīnā”ti pahīnakilese paccavekkhati, tato “ime nāma me kilesā avasiṭṭhā”ti uparimaggavajjhe kilese paccavekkhati, avasāne “ayaṃ me dhammo ārammaṇato paṭiladdho”ti amataṃ nibbānaṃ paccavekkhati. Iti sotāpannassa ariyasāvakassa pañca paccavekkhaṇāni honti. Yathā ca sotāpannassa, evaṃ sakadāgāmianāgāmīnampi. Arahato pana avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṃ nāma natthīti cattāriyeva paccavekkhaṇāni. Evaṃ sabbāni ekūnavīsati paccavekkhaṇañāṇāni. Ukkatṭhaparicchedoyeva ceso. Pahīnavasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṃ sekkhānaṃ hoti vā na vā. Tassa hi abhāvato yeva mahānāmo sakko bhagavantaṃ pucchi “kosu nāma me dhammo ajjhattaṃ appahīno, yena me ekadā lobhadhammāpi cittaṃ pariyādāya tiṭṭhantī”tiādi (ma. ni. 1.175).

Ettha dhammatṭhitiñāṇādīnaṃ ekādasannaṃ ñāṇānaṃ vibhāvanatthāya ayaṃ upamā veditabbā – yathā puriso “macche gahessāmī”ti macchakhippaṃ gahetvā tadanurūpe udake osāretvā khippamukhena hatthaṃ otāretvā antoudake kaṇhasappaṃ macchasaññāya gīvāya dalhaṃ gahetvā “mahā vata mayā maccho laddho”ti tuṭṭho ukkhipitvā passanto sovattikattayadassanena “sappo”ti sañjānitvā bhīto ādīnavaṃ disvā gahaṇe nibbinno muñcitukāmo hutvā muñcanassa upāyaṃ karonto agganaṅguṭṭhato paṭṭhāya hatthaṃ nibbēthetvā bāhaṃ ukkhipitvā uparisīse dve tayo vāre paribbhametvā sappam dubbalaṃ katvā “gaccha re dutṭhasappa”ti nissajjitvā vegena thalaṃ āruya ṭhitova “mahantassa vata bho sappassa mukhato muttomhī”ti haṭṭho āgatamaggaṃ olokeyya.

Tattha tassa purisassa macchasaññāya kaṇhasappaṃ dalhaṃ gahetvā tussanaṃ viya imassa yogino ādito bālaputhujjanaṃ aniccatādivasena bhayānakaṃ khandhapañcakam niccādisaññāya “ahaṃ mamā”ti diṭṭhitaṇhāhi dalhaṃ gahetvā tussanaṃ, tassa khippamukhato sappam nīharitvā sovattikattayaṃ disvā “sappo”ti sañjānanaṃ viya sappaccayanāmarūpapariggahena ghanavinibbhogaṃ katvā kalāpasammasanādīhi ñāṇehi khandhapañcakassa aniccatādīlakkhaṇattayaṃ disvā “aniccaṃ dukkhamanattā”ti tassa vavatthāpanaṃ, tassa bhāyanaṃ viya imassa bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ, sappe ādīnavadassanaṃ viya ādīnavānupassanāñāṇaṃ, sappagahaṇe nibbindanaṃ viya nibbidānupassanāñāṇaṃ, sappam muñcitukāmatā viya muñcitukamyatāñāṇaṃ, muñcanassa upāyakaṇaṃ viya paṭisañkhānupassanāñāṇaṃ, sappam paribbhametvā dubbalaṃ katvā nivattitvā dāmsitum asamatthabhāvapāpanaṃ viya tilakkhaṇāropanena sañkhārupekkhānulomañāṇehi sañkhāre paribbhametvā dubbalaṃ katvā puna niccasukhattākārena upaṭṭhātum asamatthātāpāpanaṃ, sappavissajjanaṃ viya gotrabhuñāṇaṃ, sappam vissajjetvā thalaṃ āruya ṭhānaṃ viya nibbānathalaṃ āruya ṭhitaṃ maggaphalañāṇaṃ, haṭṭhassa āgatamaggolokanaṃ viya maggādīpaccavekkhaṇañāṇanti.

Imesañca sutamayaññādinam cuddasannaññānam uppattikkamena paṭipattikkamena ca desanakkamassa katattā paccavekkhaṇesu paṭhamam kilesapaccavekkhaṇam hoti, tato maggaphalanibbānapaccavekkhaṇānti veditabbaṃ.

“Lokuttaram jhānam bhāveti niyyānikam apacayagāmiṃ ditṭhigatānam pahānāya, kāmarāgabyāpādānam tanubhāvāya, kāmarāgabyāpādānam anavasesappahānāya, rūparāgarūparāgamānauddhaccaavijjānam anavasesappahānāyā”ti (dha. sa. 277, 361-363) ca kilesappahānamyeva adhikam katvā maggapaṭipattiyā vuttattā paṭipattānurūpeneva kilesapaccavekkhaṇassa ādibhāvo yujjati, aṭṭhakathāyaṃ vuttakkamo pana dassitoyeva. So pana kamo pañcavidho uppattikkamo pahānakkamo paṭipattikkamo bhūmikkamo desanakkamoti.

“Paṭhamam kalalam hoti, kalalā hoti abbudam;
Abbudā jāyate pesi, pesi nibbataṭi ghano”ti. (saṃ. ni. 1.235) –

Evamādi uppattikkamo. “Dassanena pahātabbā dhammā, bhāvanāya pahātabbā dhammā”ti (dha. sa. tikamātikā 8) evamādi pahānakkamo. “Sīlavisuddhi cittavisuddhi ditṭhivissuddhi kañkhāvitaraṇavisuddhi maggāmaggaññānadassanavisuddhi paṭipadāññānadassanavisuddhi ññānadassanavisuddhi”ti evamādi paṭipattikkamo. “Kāmāvacarā dhammā, rūpāvacarā dhammā, arūpāvacarā dhammā”ti (dha. sa. dukamātikā 93-95) evamādi bhūmikkamo. “Cattāro satipaṭṭhānā cattāro sammappadhānā cattāro iddhipādā pañcendriyāni pañca balāni satta bojjhaṅgā ariyo aṭṭhaṅgiko maggo”ti (ma. ni. 3.43; mahāni. 191; cūḷani. mettagūmaṇavapucchānidessa 22) vā, “anupubbikatham kathesi. Seyyathidaṃ – dānakatham sīlakatham saggakatham kāmānam ādīnavam okāram saṃkilesam nekkhamme ānisamsam pakāsesi”ti (mahāva. 31; dī. ni. 1.298; 2.83) vā evamādi desanakkamo. Idha pana cuddasannaññānam uppattikkamo paṭipattikkamo ca tadubhayavasena paṭipāṭiyā desitattā desanakkamo cāti tayo kamā veditabba.

15. Idāni yasmā heṭṭhā sarūpena nāmarūpavavathānaññānam na vuttam, tasmā pañcadhā nāmarūpappabhedam dassetum **ajjhattavavathāne paññā vatthunānante ññāntiādīni** pañca ññāni uddiṭṭhāni. Sakale hi nāmarūpe vutte yaṃ pariggahetuṃ sakkā, yañca pariggahetabbaṃ, taṃ pariggahessati. Lokuttaranāmañhi pariggahetuñca na sakkā anadhigatattā, na ca pariggahetabbaṃ avipassanūpagattā. Tattha **ajjhattavavathāneti** “evam pavattamānā mayam attāti gahaṇam gamissāmā”ti iminā viya adhippāyena attānam adhikāram katvā pavattāti ajjhattā. **Ajjhattasaddo** pañāyam gocarajjhatte niyakajjhatte ajjhattajjhatte visayajjhatteti catūsu atthesu dissati. “Tena, ānanda, bhikkhunā tasmimyeva purimasmiṃ samādhinimutte ajjhattameva cittaṃ saṅghapetabbaṃ, ajjhattarato samāhito”tiādīsu (dha. pa. 362) hi ayam gocarajjhatte dissati. “Ajjhattam sampasādanam (dī. ni. 1.228; dha. sa. 161), ajjhattam vā dhammesu dhammānupassī viharatī”tiādīsu (dī. ni. 2.373) niyakajjhatte. “Cha ajjhattikāni āyatanāni, ajjhattikā dhammā”tiādīsu (dha. sa. tikamātikā 20) ajjhattajjhatte. “Ayam kho, pañānanda, viharo tathāgatena abhisambuddho yadidaṃ sabbanimittānam amanasikārā ajjhattam suññatam upasampajja viharatī”tiādīsu (ma. ni. 3.187) visayajjhatte, issariyaṭṭhāneti attho. Phalasaṃpatti hi buddhānam issariyaṭṭhānam nāma. Idha pana ajjhattajjhatte daṭṭhabbo. Tesam ajjhattānam vavathāne ajjhattavavathāne. **Vatthunānatteti** vatthūnam nānābhāve, nānavatthūsūti attho. Ettha javanamanoviññānassa paccayabhūto bhavaṅgamanopi cakkhādipañcakaṃ viya uppattiṭṭhānattā vatthūti vutto. Āvajjanampi tannissitameva kātabbaṃ.

16. Bahiddhāti chahi ajjhattajjhattehi bahibhūtesu tesam visayesu. **Gocaranānatteti** visayanānante.

17. Cariyāvavathāneti viññānacariyāññānacariyāññānacariyāvasena cariyānam vavathāne. “Cariyāvavathāne”ti rassam katvāpi paṭhanti.

18. Catudhammavavatthāneti kāmāvacarabhūmiādīnaṃ cuddasannaṃ catukkānaṃ vasena catunnaṃ catunnaṃ dhammānaṃ vavatthāne. **Bhūmīti** ca “bhūmigatañca vheṣaṭṭhañcā”tiādīsu (saṃ. ni. 1.136) pathaviyaṃ vattati. “Abhūmiṃ tāta, mā sevā”tiādīsu (jā. 1.6.34) visaye. “Sukhabhūmiyaṃ kāmāvacare”tiādīsu (dha. sa. 988) uppajjanaṭṭhāne. Idha pana koṭṭhāse vattati. Pariccheditipi vadanti.

19. Navadhammavavatthāneti kāmāvacarakusalādivasena pāmojjamūlakavasena yoniso manasikāramūlakavasena ca navannaṃ navannaṃ dhammānaṃ vavatthāne. Imesu ca pañcasu ñānesu paṭhamam ajjhattadhammā vavatthāpetabbāti vatthunānante ñāṇam paṭhamam vuttaṃ, tato tesam visayā vavatthāpetabbāti tadanantaram gocarānānante ñāṇam vuttaṃ, tato parāni tīṇi ñāṇāni tiṇṇam catunnaṃ navannaṃ vasena gaṇanānulomena vuttāni.

20. Idāni yasmā nāmarūpasseva pabhedato vavatthāpanaṇāṇam ñātapariññā, tadanantaram tīraṇapariññā, tadanantaram pahānapariññāti tisso pariññā. Taṃsambandhā ca bhāvanāsacchikiriyā honti, tasmā dhammānattañāṇānantaram ñātaṭṭhe ñāṇādīni pañca ñāṇāni uddiṭṭhāni. Tisso hi pariññā ñātapariññā tīraṇapariññā pahānapariññā ca. Tattha “ruppanalakkhaṇam rūpaṃ, vedayitalakkhaṇā vedanā”ti evaṃ tesam tesam dhammānaṃ paccatalakkhaṇasallakkhaṇavasena pavattā paññā **ñātapariññā** nāma. “Rūpaṃ aniccaṃ dukkhaṃ anattā, vedanā aniccā dukkhā anattā”tiādīnaṃ nayena tesam tesam dhammānaṃ sāmāññalakkhaṇam āropetvā pavattā lakkhaṇārammaṇikavipassanāpaññā **tīraṇapariññā** nāma. Tesuyeva pana dhammesu niccasaññādipajahanavasena pavattā lakkhaṇārammaṇikavipassanāva **pahānapariññā** nāma.

Tattha saṅkhāraparicchato paṭṭhāya yāva paccayapariggahā ñātapariññāya bhūmi. Etasmiñhi antare dhammānaṃ paccatalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipaccaṃ hoti. Kalāpasammasanato paṭṭhāya yāva udayabbayānupassanā tīraṇapariññāya bhūmi. Etasmiñhi antare sāmāññalakkhaṇapaṭivedhasseva ādhipaccaṃ hoti. Bhaṅgānupassanaṃ ādiṃ katvā upari pahānapariññāya bhūmi. Tato paṭṭhāya hi “aniccato anupassanto niccasaññam pajahati, dukkhato anupassanto sukhasaññam pajahati, anattato anupassanto attasaññam pajahati, nibbindanto nandiṃ pajahati, virajjanto rāgaṃ pajahati, nirodhento samudayaṃ pajahati, paṭinissajjanto ādānaṃ pajahati”ti (paṭi. ma. 1.52) evaṃ niccasaññādipahānasādhikānaṃ sattannaṃ anupassanānaṃ ādhipaccaṃ hoti.

Tattha **abhiññāpaññāti** dhammānaṃ ruppanādisabhāvena jānanapaññā. Sā hi sobhanaṭṭhena abhisaddena “tesam tesam dhammānaṃ sabhāvajānanavasena sobhanaṃ jānana”nti katvā abhiññāti vuccati. **Ñātaṭṭhe ñāṇanti** jānanasabhāvaṃ ñāṇam.

21. Pariññāpaññāti jānanapaññā. Sā hi byāpanaṭṭhena parisaddena “aniccādisāmāññalakkhaṇavasena sakiccasamāpanavasena vā byāpitaṃ jānana”nti katvā pariññāti vuccati. **Tīraṇaṭṭhe ñāṇanti** upaparikkhaṇasabhāvaṃ, sammasanasabhāvaṃ vā ñāṇam.

22. Pahānepaññāti niccasaññādīnaṃ pajahanā paññā, pajahatīti vā, pajahanti etenāti vā pahānaṃ. **Pariccāgaṭṭheñāṇanti** pariccajanasabhāvaṃ ñāṇam.

23. Bhāvanāpaññāti vaḍḍhanapaññā. **Ekarasaṭṭhe ñāṇanti** ekakiccasabhāvaṃ ñāṇam, vimuttirasena vā ekarasasabhāvaṃ ñāṇam.

24. Sacchikiriyāpaññāti paṭivedhavasena paṭilābhavasena vā paccakkharaṇapaññā. **Phassanaṭṭhe ñāṇanti** tadubhayavaseneva vindanasabhāvaṃ ñāṇam.

25-28. Idāni yasmā pahānabhāvanāsacchikiriyāñāṇāni ariyamaggaphalasampayuttānīpi honti, tasmā tadanantaram ariyapuggalānaṃyeva labbhamānāni cattāri paṭisambhidāñāṇāni uddiṭṭhāni. Tatthāpi paccayuppanno attho dukkhasaccaṃ viya pākāto suviññeyyo cāti paṭhamam **atthapaṭisambhidāñāṇam** uddiṭṭham, tassa atthassa hetudhammavisayattā

tadanantaram **dhammapaṭisambhidāñāṇam**, tadubhayassa niruttivisayattā
tadanantaram **niruttipaṭisambhidāñāṇam**, tesu tīsupi ñāṇesu pavattanato
tadanantaram **paṭibhānapaṭisambhidāñāṇam**. Pa-kāram dīgham katvā ca paṭhanti.

29-31. Ito parāni viharatṭhe ñāṇādīni tīpi ñāṇāni ariyānaṃyeva sambhavato
paṭisambhidāpabhedato ca paṭisambhidāñāṇantaram uddiṭṭhāni. Viharatṭhe ñāṇāhi
dhammapaṭisambhidā hoti, samāpattatṭhe ñāṇam atthapaṭisambhidā. Dhammasabhāve
ñāṇāhi paṭisambhidākathāyaṃ (paṭi. ma. 2.30) dhammapaṭisambhidāti vuttam. Nibbāne
ñāṇam pana atthapaṭisambhidā eva. Tattha **vihāranānatteti** aniccānupassanādivasena
nānāvīpassanāvihāre. **Vihāratṭheti** vipassanāvīhārasabhāve. **Vihāroti** ca sasampayuttā
vipassanā eva. **Samāpattinānatteti** animittādivasena nānāphalasangāhāyaṃ. **Samāpattī**
ca lokuttaraphalabhūtā cittacetāsikadhammā. **Vihārasamāpattinānatteti** ubhayavasena
vuttam.

32. Tato vihārasamāpattināṇasādhakassa “dubhato vuṭṭhānavivaṭṭane paññā”ti pubbe
vuttassāpi maggañāṇassa āsavasamucchedasamatthataṃ anantaraphaladāyakattañca kāraṇena
vīsesetvā aparenākāreṇa vattukāmena tadeva “ānantarikasamādhimhi ñāṇa”nti uddiṭṭham.
Tattha **avikkheparisuddhattā**ti vikkhipati tena cittanti vikkhepo, uddhaccasettaṃ nāmaṃ.
Na vikkhepo avikkhepo, uddhaccapaṭipakkhassa samādhissettaṃ nāmaṃ. Parisuddhassa
bhāvo parisuddhattaṃ, avikkhepassa parisuddhattaṃ avikkheparisuddhattaṃ, tasmā
avikkheparisuddhattā samādhissa parisuddhabhāvenāti attho. Idañhi āsavasamucchedassa
anantaraphaladāyakattassa ca kāraṇavacanāṃ. **Āsavasamucchedeti** ettha āsavānti āsavā,
cakkhutopi...pe... manatopi sandanti pavattantīti vuttam hoti. Dhammato yāva gotrabhuṃ,
okāsato yāva bhavaggaṃ savantīti vā āsavā, etaṃ dhammaṃ etañca okāsaṃ antokarivā
pavattantīti attho. Antokaraṇattho hi ayaṃ ā-kāro. Cirapārivāsikatṭhena madirādayo āsavā
viyātipi āsavā. Lokasmiñhi cirapārivāsikā madirādayo āsavāti vuccanti. Yadi ca
cirapārivāsikatṭhena āsavā, ete yeva bhavitumarahanti. Vuttañhettaṃ –

“Purimā, bhikkhave, koṭi na paññāyati avijjāya, ito pubbe avijjā nāhosi, atha
pacchā samabhavī”tiādi.

Āyataṃ vā saṃsāradukkhaṃ savanti pasavantītipi āsavā, samucchijjati etenāti
samucchedo. **Paññāti** kāmāsavādīnaṃ catunnaṃ āsavānaṃ samucchede paññā.

Ānantarikasamādhimhiñāṇanti attano pavattisamanantaram niyameneva
phalappadānato ānantarikoti laddhanāmo maggasamādhī. Na hi maggasamādhimhi uppanne
tassa phalappattinisedhako koci antarāyo atthi. Yathāha –

“Ayañca puggalo sotāpattiphalaśchikiriyāya paṭipanno assa, kappassa ca
uḍḍayhanavelā assa, neva tāva kappo uḍḍayheyya, yāvāyaṃ puggalo na sotāpattiphalaṃ
śchikaroti, ayaṃ vuccati puggalo ṭhitakappī. Sabbepi maggasamaṅgino puggalā
ṭhitakappino”ti (pu. pa. 17).

Idaṃ tena ānantarikasamādhinā sampayuttaṃ ñāṇam.

33. Iminā maggañāṇena phalappattānaṃ ariyānaṃyeva sambhavato imassa ñāṇassa
anantaram araṇavihārañāṇādīni cattāri ñāṇāni uddiṭṭhāni. Tatrāpi ca arahatoyeva
satatameva ca sambhavato araṇavihāre ñāṇam paṭhamaṃ uddiṭṭham, tadanantaram
nirodhassa anāgāmiarahantānaṃ sambhavepi bahusambhāratā vīsesena ca nirodhassa
nibbānasammatattā ca nirodhasamāpattiyā ñāṇam uddiṭṭham, tadanantaram parinibbānassa
kālantare parinibbānakālaṃ āhacca ṭhitattā dīghakālikanti parinibbāne ñāṇam uddiṭṭham,
tadanantaram samasīsatṭhassa sabbakilesakhayānantaram parinibbānakālaṃ āhacca ṭhitattā
rassakālikanti samasīsatṭhe ñāṇam uddiṭṭham. Tattha **santo cāti ca-kāro**
dassanādhīpateyyaṃca santo viharādhigamo ca paṇītādhimuttatā cāti tīhipi padehi
sambandhitabbo. **Dassananti** vipassanāñāṇam, adhipatiyeva ādhīpateyyam, adhipatito vā

āgatattā ādhipateyyaṃ, dassanañca taṃ ādhipateyyaṃcāti **dassanādhigateyyaṃ**. Viharatīti viharo, viharanti tena vāti viharo, adhigammati pāpuṇīyatīti adhigamo, viharo eva adhigamo **viharādhigamo**. So ca kilesaparilāhavirahitattā nibbutoti **santo**. So ca arahattaphalasangāhāpattipaṇṇā. Uttamaṭṭhena atappakattṭhena ca **paṇīto**, padhānabhāvaṃ nītoti vā paṇīto, paṇīte adhimutto visatṭhacitto tapparamo paṇītādhimutto, tassa bhāvo **paṇītādhimuttatā**. Sā ca phalasangāhāpattādhimuttā pubbabhāgapaṇṇā eva.

Araṇavihāreti nikkilesavihāre. Rāgādayo hi raṇanti satte cunṇenti pīḷentīti raṇā, raṇanti etehi sattā kandanti paridevantīti vā raṇā. Vutto tividhopi viharo. Natthi etassa raṇāti araṇo. Vividhe paccanīkadhamme haranti etenāti viharo. Tasmīṃ araṇe viharo. Niddesavāre (paṭi. ma. 1.82) vuttapaṭhamajjhānādīni ca paṇītādhimuttatāya eva saṅgahitāni. Phalasangāhāpattim samāpajjitukāmatāya hi paṭhamajjhānādīm samāpajjitvā vuttāya jhānasampayuttadhamme vipassati, yā ca araṇavibhaṅgasuttante (ma. ni. 3.323 ādayo) bhagavatā desitā araṇapaṭipadā, sāpi imināva saṅgahitāti vedītabbā. Vuttāhi tattha bhagavatā –

“Araṇavibhaṅgaṃ vo, bhikkhave, desessāmi...pe... na kāmasukhaṃ anuyuñjeyya hīnaṃ gammaṃ pothujjanikaṃ anariyaṃ anattasamhitam, na ca attakilamathānuyogaṃ anuyuñjeyya dukkhaṃ anariyaṃ anattasamhitam. Ete kho, bhikkhave, ubho ante anupagamma majjhimā paṭipadā tathāgatena abhisambuddhā cakkhukaraṇī ñāṇakaraṇī upasamāya abhiññāya sambodhāya nibbānāya samvattati. Ussādanañca jaññā, apasādanañca jaññā, ussādanañca ñatvā apasādanañca ñatvā nevussādeyya na apasādeyya, dhammameva deseyya. Sukhavinicchayaṃ jaññā, sukhavinicchayaṃ ñatvā ajjhataṃ sukhamanuyuñjeyya, rahovādaṃ na bhāseyya, sammukhā na khīṇaṃ bhāṇe, ataramāno bhāseyya no taramāno, janapadaniruttim nābhīniveseyya, samaññaṃ nātidhāveyyāti. Ayamuddeso araṇavibhaṅgassa ...pe... tatra, bhikkhave, yo kāmapaṭisandhisukhino somanassānuyogaṃ ananuyogo hīnaṃ...pe... anattasamhitam, adukkho eso dhammo avighāto anupāyāso aparilāho sammāpaṭipadā. Tasmā eso dhammo araṇo...pe... tatra, bhikkhave, yo attakilamathānuyogaṃ ananuyogo dukkhaṃ anariyaṃ anattasamhitam. Adukkho eso dhammo ...pe... tasmā eso dhammo araṇo. Tatra, bhikkhave, yāyaṃ majjhimā paṭipadā tathāgatena abhisambuddhā...pe... adukkho eso dhammo...pe... tasmā eso dhammo araṇo...pe... tatra, bhikkhave, yāyaṃ nevussādanā na apasādanā dhammadesanā ca, adukkho eso dhammo...pe... tasmā eso dhammo araṇo...pe... tatra, bhikkhave, yadidaṃ nekkhammasukhaṃ pavivekasukhaṃ upasamasukhaṃ sambodhisukhaṃ, adukkho eso dhammo...pe... tasmā eso dhammo araṇo...pe... tatra, bhikkhave, yvāyaṃ rahovādo bhūto taccho atthasamhito, adukkho eso dhammo...pe... tasmā eso dhammo araṇo ...pe... tatra, bhikkhave, yvāyaṃ sammukhā khīṇavādo bhūto taccho atthasamhito, adukkho eso dhammo...pe... tasmā eso dhammo araṇo...pe... tatra, bhikkhave, yadidaṃ ataramānassa bhāsitaṃ, adukkho eso dhammo...pe... tasmā eso dhammo araṇo...pe... tatra, bhikkhave, yvāyaṃ janapadaniruttiyā ca anabhīniveso samaññāya ca anatisāro, adukkho eso dhammo...pe... tasmā eso dhammo araṇoti. Tasmātiha, bhikkhave, saraṇaṅca dhammaṃ jānissāma, araṇaṅca dhammaṃ jānissāma. Saraṇaṅca dhammaṃ ñatvā araṇaṅca dhammaṃ ñatvā araṇaṃ paṭipadaṃ paṭipajjissāmāti evaṃhi vo, bhikkhave, sikkhitabbaṃ. Subhūti ca pana, bhikkhave, kulaputto araṇapaṭipadaṃ paṭipanno”ti.

Tattha majjhimā paṭipadā dassanādhigateyyena ca santena viharādhigamena ca saṅgahitā. Kāmasukhaṃ attakilamathaṃ ananuyogo majjhimā paṭipadā eva. Araṇato hi vipassanāpubbabhāgamajjhimā paṭipadā hoti, arahattaphalasangāhāpatti aṭṭhaṅgamaggavasena majjhimā paṭipadā ca. Sesā pana paṇītādhimuttatāya eva saṅgahitāti vedītabbā. Kiñcāpi sabbepi arahanto araṇavihāriṇo, aññe arahanto dhammaṃ desentā “sammāpaṭipanne sammāpaṭipannā”ti “micchāpaṭipanne micchāpaṭipannā”ti puggalavasenāpi

ussādanāpasādanāni katvā dhammaṃ desenti. **Subhūtitthero** pana “ayaṃ micchāpaṭipadā, ayaṃ sammāpaṭipadā”ti dhammavaseneva dhammaṃ desesi. Teneva bhagavā taṃyeva araṇapaṭipadaṃ paṭipannoti ca vaṇṇesi, “etaḍḍagaṃ, bhikkhave, mama sāvakaṇaṃ bhikkhūnaṃ araṇavihārīnaṃ yadidaṃ subhūti”ti (a. ni. 1.198, 201) ca araṇavihārīnaṃ aggaṭṭhāne ṭhapesīti.

34. Dvīhi balehīti samathabalavipassanābalehi. **Samannāgatattāti** yuttattā paripunṇattā vā. **Tayo cāti** vibhattivipallāso, tiṇṇaṅcāti vuttaṃ hoti. **Saṅkhārānanti** vacīsaṅkhārakāyasaṅkhāraccittasaṅkhārānaṃ. **Paṭippassaddhiyāti** paṭippassaddhatthaṃ nirodhatthaṃ, appavattatthanti vuttaṃ hoti. **Soḷasahīti** aniccānupassanādīni aṭṭha, maggaphalāni aṭṭhāti soḷasahi. **Ñāṇacariyāhīti** ñāṇappavattīhi. **Navahīti** rūpārūpāvacarasaṃmādhī tadupacāro cāti navahi. **Vasibhāvatā paññāti** lahutā, yathāsukhavattanaṃ issariyaṃ vaso, so assa atthīti vasī, vasino bhāvo vasibhāvo, vasibhāvo eva vasibhāvatā, yathā pāṭikulyameva pāṭikulyatā. Evaṃvidhā paññā vasibhāvatāya paññāti vā attho. Si-kāraṃ dīghaṃ katvā ca paṭhanti. Samannāgatattā ca paṭippassaddhiyā ca ñāṇacariyāhi ca saṃmādhicariyāhi cāti ca-kāro sambandhitabbo.

Nirodhasamāpattiyā ñāṇanti anāgāmiarahantānaṃ nirodhasamāpattinimittam ñāṇam, yathā aṇiṇaṃhi haññate dīpīti. **Nirodhasamāpattīti** ca nevasaññānāsaññāyatanassa abhāvamattaṃ, na koci dhammo, paññattimattaṃ abhāvamattattā nirodhoti ca. Samāpajjantena samāpajjīyati nāmāti samāpattīti ca vuccati.

35. Sampajānassāti sammā pakārehi jānātīti sampajāno. Tassa sampajānassa. **Pavattapariyādāneti** pavattanaṃ pavattaṃ, samudācāroti attho. Kilesapavattaṃ khandhapavattaṇa. Tassa pavattassa pariyādānaṃ parikkhaya appavatti pavattapariyādānaṃ. Tasmim pavattapariyādāne. **Parinibbāne ñāṇanti** arahato kāmacchandādīnaṃ parinibbānaṃ appavattaṃ anupādisesaparinibbānaṇa paccavekkhantassa tasmim kilesaparinibbāne khandhaparinibbāne ca pavattaṃ ñāṇam.

36. Sabbadhammānanti sabbesaṃ tebhūmakadhammānaṃ. **Sammā samucchedeti** santatisamucchedavasena suṭṭhu nirodhe. **Nirodhe ca anupaṭṭhānatāti** nirodhe gate puna na upaṭṭhānatāya, puna anuppattiyanti attho. Sammāsamucchede ca nirodhe ca anupaṭṭhānatā cāti ca-kāro sambandhitabbo.

Samasīsatthe ñāṇanti nekkhammādīni sattatiṃsa samāni, taṇhādīni terasa sīsāni. Paccanīkadhammānaṃ samitattā samāni, yathāyogaṃ padhānattā ca koṭittā ca sīsāni. Ekasmim iriyāpathe vā ekasmim roge vā sabhāgasantativasena ekasmim jīvitindriye vā nekkhammādīni samāni ca saddhādīni sīsāni ca assa santīti samasīsī, samasīsissa attho samasīsattṭho. Tasmim samasīsattṭhe, samasīsibhāveti attho. Ekasmim iriyāpathe roge vā sabhāgasantativasena jīvite vā vipassanaṃ ārabhitvā tasmimyeva iriyāpathe roge sabhāgajīvite vā cattāri maggaphalāni patvā, tasmimyeva parinibbāyantassa arahatoyeva samasīsibhāvo hotīti tasmim samasīsibhāve ñāṇanti vuttaṃ hoti. Vuttaṇa puggalapaññattiyam (pu. pa. 16), tassā ca aṭṭhakathāyam (pu. pa. aṭṭha. 16) –

“Katamo ca puggalo samasīsī? Yassa puggalassa apubbaṃ acarimaṃ āsavapariyādānaṇa hoti jīvitapariyādānaṇa. Ayaṃ vuccati puggalo samasīsī”ti (pu. pa. 16).

“Samasīsiniḍḍese **apubbaṃ acarimanti** apure apacchā, santatipaccuppannavasena ekavāraṃyeva, ekakālaṃyevāti attho. **Pariyādānanti** parikkhaya. **Ayanti** ayaṃ puggalo samasīsī nāma vuccati. So panesa tividho hoti iriyāpathasamasīsī rogasamasīsī jīvitasamasīsīti. Tattha yo caṅkamantova vipassanaṃ ārabhitvā arahattaṃ patvā caṅkamantova parinibbāti, yo ṭhitakova vipassanaṃ ārabhitvā arahattaṃ patvā ṭhitakova parinibbāti, yo nisinnova vipassanaṃ ārabhitvā arahattaṃ patvā nisinnova parinibbāti, yo

nipannova vipassanaṃ ārabhitvā arahattaṃ patvā nipannova parinibbāti, ayaṃ **iriyāpathasamasīsī** nāma. Yo pana ekaṃ rogaṃ patvā antorogeyeva vipassanaṃ ārabhitvā arahattaṃ patvā teneva rogena parinibbāti, ayaṃ **rogasamasīsī** nāma. Kataro jīvitasamasīsī? Terasa sīsāni. Tattha kilesasīsamaṃ avijjaṃ arahattamaggo pariyādiyati, pavattasīsamaṃ jīvitindriyaṃ cuticittaṃ pariyādiyati, avijjāpariyādāyakaṃ cittaṃ jīvitindriyaṃ pariyādātuṃ na sakkoti, jīvitindriyapariyādāyakaṃ cittaṃ avijjaṃ pariyādātuṃ na sakkoti. Avijjāpariyādāyakaṃ cittaṃ aññaṃ, jīvitindriyapariyādāyakaṃ cittaṃ aññaṃ. Yassa cetamaṃ sīsadvayaṃ samaṃ pariyādānaṃ gacchati, so **jīvitasamasīsī** nāma. Kathamidamaṃ samaṃ hoṭīti? Vārasamatāya. Yasmiñhi vāre maggavutṭhānaṃ hoti. Sotāpattimagge pañca paccavekkhaṇāni, sakadāgāmimagge pañca, anāgāmimagge pañca, arahattamagge cattārīti ekūnavīsatiṃ paccavekkhaṇānaṃ patitṭhāya bhavaṅgaṃ otarivā parinibbāyati. Imāya vārasamatāya eva ubhayaśīsapariyādānampi samaṃ hoti nāma. Tenāyaṃ puggalo ‘jīvitasamasīsī’ti vuccati. Ayameva ca idha adhippeto”ti.

37. Idāni yasmā sutamayasīlamayabhāvanāmayañāṇāni vaṭṭapādakāni sallekhā nāma na honti, lokuttarapādakāneva etāni ca aññaṇāni ca ñāṇāni sallekhāti vuccanti, tasmā paccanīkasallekhanākāreṇa pavattāni ñāṇāni dassetuṃ samasīsattṭhe ñāṇānantaraṃ sallekhattṭhe ñāṇaṃ uddiṭṭhaṃ. Tattha **puthunānattatejapariyādāne paññāti** lokuttarehi asammissattṭhena puthūnaṃ rāgādīnaṃ nānattānaṃ nānāsabhāvānaṃ kāmaccchandādīnaṃ santāpanattṭhena “tejā”ti laddhanāmānaṃ dussīlyādīnaṃ pariyādāne khepane paññā, nekkhammādimhi sattatiṃsabhede dhamme paññāti vuttaṃ hoti. Atha vā puthubhūtā nānattabhūtā ca tejā eva tesamaṃ puthubhūtānaṃ nānattabhūtānaṃ dussīlyādīnaṃ pañcannaṃ tejānaṃ pariyādāne paññāti attho. Tejehiyeva puthūnaṃ nānattānaṃ saṅghamaṃ niddesavāre pakāsayissāma.

Sallekhattṭhe ñāṇanti paccanīkadhamme sallekhāti samucchindatīti sallekho, tasmim nekkhammādikē sattatiṃsappabhede sallekhasabhāve ñāṇaṃ. “Pare vihiṃsakā bhavissanti, mayamettha avihimsakā bhavissāmāti sallekho karaṇīyo”tiādīnā (ma. ni. 1.83) nayena bhagavatā sallekhasuttante vutto catucattālīsabhedopi sallekho iminā saṅghatoyevāti veditabbo.

38. Idāni sallekhe ṭhitena kattabbaṃ sammappadhānavīriyaṃ dassetuṃ tadanantaraṃ vīriyārambhe ñāṇaṃ uddiṭṭhaṃ. Tattha **asallīnattapahitattapaggahaṭṭheti** kosajjavasena asallīno asaṅkucito attā assāti asallīnatto. **Attāti** cittaṃ. Yathāha –

“Udakañhi nayanti nettikā, usukārā namayanti tejanaṃ;

Dāruṃ namayanti tacchakā, attānaṃ damayanti paṇḍitā”ti. ādi (dha. pa. 80-82) –

Kāye ca jīvite ca anapekkhatāya pahito pesito vissattṭho attā etenāti pahitatto. **Attāti** attabhāvo. Yathāha – “yā pana bhikkhunī attānaṃ vadhitvā vadhitvā rodeyyā”tiādi (pāci. 880). Asallīnatto ca so pahitatto cāti asallīnattapahitatto. Sahajātadhamme paggaṇhāti upatthambhetīti paggaho, paggaho eva attho paggahaṭṭho, paggahasabhāvoti attho. Asallīnattapahitattassa paggahaṭṭho asallīnattapahitattapaggahaṭṭho. Tasmim asallīnattapahitattapaggahaṭṭhe. “Tasmātiha, bhikkhave, tumhepi appaṭivānaṃ padaheyyātha. Kāmaṃ taco ca nhāru ca aṭṭhi ca avasissatu, upasussatu sarīre maṃsalohitaṃ. Yaṃ taṃ purisathāmena purisavīriyena purisaparakkamena pattabbaṃ, na taṃ apāpuṇitvā vīriyassa saṅghānaṃ bhavissatī”ti (a. ni. 2.5) vuttattā asallīnattapahitattavacanena padhānasmim appaṭivānitā anivattanatā vuttā. Paggahaṭṭhavacanena pana kosajjudhaccavimuttaṃ samappavattaṃ vīriyaṃ vuttaṃ.

Vīriyārambhe ñāṇanti vīrabhāvo vīriyaṃ, vīraṇaṃ vā kammaṃ, vidhinā vā nayena upāyena īrayitabbaṃ pavattayitabbanti vīriyaṃ. Tadetamaṃ ussāhalakkhaṇaṃ, saṅghāṇaṃ dhammānaṃ upatthambhanarasamaṃ, asaṃsīdanabhāvapaccupaṭṭhānaṃ, “saṃviggo yoniso

padahatī”ti (a. ni. 4.113) vacanato samvegapadatṭhānaṃ, vīriyārambhavattupadatṭhānaṃ vā. Sammā āradham sabbasampattīnaṃ mūlaṃ hotīti daṭṭhabbaṃ. Vīriyasaṅkhāto ārambho vīriyārambho. Iminā sesārambhe paṭikkhipati. Ayañhi **ārambhasaddo** kamme āpattiyāṃ kiriyāyaṃ vīriye hiṃsāyaṃ vikopaneti anekesu atthesu āgato.

“Yamkiñci dukkhaṃ sambhoti, sabbhaṃ ārambhapaccayā;
Ārambhānaṃ nirodhena, natthi dukkhassa sambhavo”ti. (su. ni. 749) –

Ettha hi kammaṃ ārambhoti āgataṃ. “Ārambhati ca vipaṭṭisārī ca hotī”ti (a. ni. 5.142; pu. pa. 191) ettha āpatti. “Mahāyaññā mahārambhā, na te honti mahapphalā”ti (a. ni. 4.39; sam. ni. 1.120) ettha yūpussāpanādikiriya. “Ārambhatha nikkamatha, yuñjatha buddhasāsane”ti (sam. ni. 1.185) ettha vīriyaṃ. “Samaṇaṃ gotamaṃ uddissa pāṇaṃ ārambhantī”ti (ma. ni. 2.51-52) ettha hiṃsā. “Bījagāmahūtagāmasamārambhā paṭivirato hotī”ti (dī. ni. 1.10; ma. ni. 1.293) ettha chedanabhañjanādikaṃ vikopanaṃ. Idha pana vīriyameva adhippettaṃ. Tena vuttaṃ “vīriyasaṅkhāto ārambho vīriyārambho”ti. Vīriyañhi ārabhanakavasena ārambhoti vuccati. Tasmim vīriyārambhe ñāṇaṃ. Asallīnattā pahitattātipi paṭhanti, asallīnabhāvena pahitabhāvenāti attho. Purimapaṭṭhoyeva sundaro. Keci pana “satidhammavicayavīriyapītisambojjhaṅgānaṃ samatā asallīnattā, satisamādhīpassaddhiupekkhāsambojjhaṅgānaṃ samatā pahitattā, sattannaṃ sambojjhaṅgānaṃ samatā paggaḥaṭṭho”ti vaṇṇayanti.

39. Idāni sammāvāyāmasiddhaṃ maggaphalaṃ pattena lokahitattaṃ dhammadesanā kātabbāti dassetuṃ tadanantaraṃ atthasandassane ñāṇaṃ uddiṭṭhaṃ. Tattha **nānādhammappakāsanatā**ti sabbasaṅkhatāsaṅkhatavasena nānādhammānaṃ pakāsanatā dīpanatā desanatā. **Pakāsanatā**ti ca pakāsanā eva. **Atthasandassaneti** nānāatthānaṃ paresaṃ sandassane. Dhammā ca atthā ca te eva.

40. Idāni paresaṃ dhammiyā kathāya sandassentassa tassa ariyapuggalassa yathāsabhāvadhammadesanākāraṇaṃ dassanavisuddhiṃ dassetuṃ tadanantaraṃ dassanavisuddhiñāṇaṃ uddiṭṭhaṃ. Tattha **sabbadhammānaṃ ekasaṅgahatā nānattekattapaṭivedheti** sabbesaṃ saṅkhatāsaṅkhatadhammānaṃ ekasaṅgahatāya ca kāmacchandādīnaṃ nānattassa ca nekkhammādīnaṃ ekattassa ca paṭivedho, abhisamayoti attho. So pana maggapaññā phalapaññā ca. Maggapaññā saccābhisamayakkhaṇe saccābhisamayavasena paṭivijjhatīti paṭivedho, phalapaññā paṭividdhattā paṭivedho. **Ekasaṅgahatā**ti ettha jātisaṅgaho, sañjātisaṅgaho, kiriyāsaṅgaho, gaṇanaṅgahoti catubbidho saṅgaho. Tattha “sabbe khattiyā āgacchantu, sabbe brāhmaṇā, sabbe vessā, sabbe suddā āgacchantu”, “yā, cāvuso visākha, sammāvācā, yo ca sammākammanto, yo ca sammāājīvo, ime dhammā silakkhandhe saṅgahitā”ti (ma. ni. 1.462) ayaṃ **jātisaṅgaho** nāma. “Ekajātikā āgacchantū”ti vuttaṭṭhāne viya hi idha sabbe jātiyā ekasaṅgahitā. “Sabbe kosalakā āgacchantu, sabbe māgadhikā, sabbe bhārukacchakā āgacchantu”, “yo, cāvuso visākha, sammāvāyāmo, yā ca sammāsati, yo ca sammāsamādhi, ime dhammā samādhikkhandhe saṅgahitā”ti (ma. ni. 1.462) ayaṃ **sañjātisaṅgaho** nāma. “Ekaṭṭhāne jātā samvaḍḍhā āgacchantū”ti vuttaṭṭhāne viya hi idha sabbe jātiṭṭhānena nivutthokāsena ekasaṅgahitā. “Sabbe hatthārohā āgacchantu, sabbe assārohā āgacchantu, sabbe rathikā āgacchantu”, “yā, cāvuso visākha, sammādiṭṭhi, yo ca sammāsaṅkappo, ime dhammā paññākkhandhe saṅgahitā”ti (ma. ni. 1.462) ayaṃ **kiriyāsaṅgaho** nāma. Sabbeva hi te attano kiriyākāraṇena ekasaṅgahitā. “Cakkhāyatanaṃ katamaṃ khandhagaṇanaṃ gacchati, cakkhāyatanaṃ rūpakkhandhagaṇanaṃ gacchati. Hañci cakkhāyatanaṃ rūpakkhandhagaṇanaṃ gacchati, tena vata re vattabbe cakkhāyatanaṃ rūpakkhandhena saṅgahita”nti (kathā. 471) ayaṃ **gaṇanaṅgaho** nāma. Ayamidha adhippetto. Tathaṭṭhādīsū dvādasasu ākāresu visuṃ visuṃ ekena saṅgaho gaṇanaparicchedo etesanti ekasaṅgahā, ekasaṅgahānaṃ bhāvo ekasaṅgahatā.

Dassanavisuddhiñāṇanti maggaphalañāṇaṃ dassanaṃ. Dassanameva visuddhi dassanavisuddhi, dassanavisuddhi eva ñāṇaṃ dassanavisuddhiñāṇaṃ. Maggañāṇaṃ visujjhatīti dassanavisuddhi, phalañāṇaṃ visuddhattā dassanavisuddhi.

41. Idāni dassanavisuddhisādhakāni vipassanāñāṇāni dvidhā dassetuṃ tadanantaraṃ khantiñāṇapariyogāhaṇaṇāṇāni uddiṭṭhāni. Tattha **viditattā paññāti** rūpakkhandhādīnaṃ aniccādito viditattā pavattā paññā. **Khantiñāṇanti** viditameva khamatīti khanti, khanti eva ñāṇaṃ khantiñāṇaṃ. Etena adhvāsanakhamtiṃ paṭikkhipati. Etaṃ kalāpasammasanādivasena pavattaṃ taruṇavipassanāñāṇaṃ.

42. Phuṭṭhattā paññāti rūpakkhandhādīnaṃ aniccādivasena ñāṇaphassena phuṭṭhattā pavattā paññā. **Pariyogāhaṇe ñāṇanti** phuṭṭhameva pariyogāhati pavisatīti pariyogāhaṇaṃ ñāṇaṃ. Gā-kāraṃ rassaṃ katvāpi paṭhanti. Etaṃ bhaṅgānupassanādivasena pavattaṃ tikkhavipassanāñāṇaṃ. Keci pana “vipassanāñāṇameva saddhāvāhissa khantiñāṇaṃ, paññāvāhissa pariyogāhaṇaṇāṇa”nti vadanti. Evaṃ sante etāni dve ñāṇāni ekassa na sambhavanti, tadasambhave ekassa sāvakaṃ sattaṣṭhi sāvakaṃ sādharmañāṇāni na sambhavanti, tasmā taṃ na yujjati.

43. Idāni yasmā puthujjanā sekkhā ca vipassanūpage khandhādayo dhamme sakale eva sammasanti, na tesāṃ ekadesaṃ, tasmā tesāṃ padesavihāro na labbhati, arahatoyeva yathāruuci padesavihāro labbhatīti dassanavisuddhisādhakāni ñāṇāni vatvā tadanantaraṃ arahato dassanavisuddhisiddhaṃ padesavihārañāṇaṃ uddiṭṭhaṃ. Tattha **samodahane paññāti** khandhādīnaṃ ekadesassa vedanādharmassa samodahanapaññā, sampiṇḍanapaññā rāsikaraṇapaññā. Samodhāne paññāti pi pāṭho, soyeva attho.

Padesavihāre ñāṇanti khandhādīnaṃ padesena ekadesena avayavena vihāro padesavihāro, tasmīṃ padesavihāre ñāṇaṃ. Tattha **padeso** nāma khandhapadeso āyatanadhātusaccaindriyapaccayākārasatipaṭṭhānājhānanāmarūpadhammapadesoti nānāvidho. Evaṃ nānāvidho cesa vedanā eva. Kathaṃ? Pañcannaṃ khandhānaṃ vedanākkhandhavasena khandhekadeso, dvādasannaṃ āyatanānaṃ vedanāvasena dhammāyatanekadeso, aṭṭhārasannaṃ dhātūnaṃ vedanāvasena dhammadhātekadeso, catunnaṃ saccānaṃ vedanāvasena dukkhasaccekeso, bāvisatiyā indriyānaṃ pañcavedanindriyavasena indriyekadeso, dvādasannaṃ paṭiccasamuppādaṅgānaṃ phassapaccayā vedanāvasena paccayākārekadeso, catunnaṃ satipaṭṭhānānaṃ vedanānupassanāvasena satipaṭṭhānekadeso, catunnaṃ jhānānaṃ sukhaupekkhāvasena jhānekadeso, nāmarūpānaṃ vedanāvasena nāmarūpekadeso, kusalādīnaṃ sabbadhammānaṃ vedanāvasena dhammekadesoti evaṃ vedanā eva khandhādīnaṃ padeso, tassā vedanāya eva paccavekkhaṇavasena padesavihāro.

44. Idāni yasmā samādhībhāvanāmayañāṇādīni bhāventā puthujjanā sekkhā ca te te bhāvetabbabhāvanādhamme adhipatī jetṭhake katvā tena tena pahātabbe tappaccanīke nānāsabhāve dhamme anekādīnave ādīnavato paccavekkhitvā tassa tassa bhāvanādhammassa vasena cittaṃ paṭiṭṭhapetvā te te paccanīkadhamme pajahanti. Pajahantā vipassanākāle sabbasaṅkhāre suññato disvā pacchā samucchēdēna pajahanti, tathā pajahantā ca ekābhisamayavasena saccāni paṭivijjhantā pajahanti. Yathāvutteheva ākārehi sabbepi ariyā yathāyogaṃ paṭipajjanti, tasmā padesavihārañāṇānantaraṃ saññāvivaṭṭaṇāñāṇādīni cha ñāṇāni yathākkamēna uddiṭṭhāni. Tattha **adhipatattā paññāti** nekkhammādīnaṃ adhipatībhāvena nekkhammādīni adhikāni katvā tadadhikabhāvena pavattā paññāti attho. **Saññāvivaṭṭe ñāṇanti** saññāya vivaṭṭanaṃ parāvattaṇaṃ parammukhabhāvoti saññāvivaṭṭo, yāya saññāya te te bhāvanādhamme adhipatiṃ karoti, tāya saññāya hetubhūtāya, karaṇabhūtāya vā tato tato kāmācchāradito vivaṭṭane ñāṇanti vuttaṃ hoti. Etto vivaṭṭoti avuttepi yato vivaṭṭati, tato eva vivaṭṭoti gayhati yathā vivaṭṭanānupassanāya. Sā pana saññā sañjānalakkhaṇā, tadevetanti puna sañjānanapaccayanimittakaraṇarasā dāruādīsu tacchakādayo viya, yathāgahitanimittavasena abhinivesakaraṇapaccupaṭṭhānā hatthidassakaandhā viya,

ārammaṇe anogālvavuttitāya aciraṭṭhānapaccupaṭṭhānā vā vijju viya,
yathāupaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā tiṇapurisakesu migapotakānaṃ purisāti uppannasaññā viya.

45. Nānatte paññāti nānāsabhāve bhāvetabbato aññasabhāve kāmacchandādike
ādīnavadassanena pavattā paññā. **Nānatteti** ca nimittatthe bhummavacanaṃ.
Nānattappahānaṃ vā nānattaṃ, nānattappahānanimittaṃ nānattappahānahetu
nekkhammādīsu paññāti adhippāyo. **Cetovivaṭṭe ñāṇanti** cetaso kāmacchandādito
vivaṭṭanaṃ nekkhammādīsu ñāṇaṃ. **Cetoti** cettha cetanā adhippetā. Sā cetanābhāvalakkhaṇā,
abhisandahanalakkhaṇā vā, āyūhanarasā, samvidahanapaccupaṭṭhānā
sakiccaparakiccasādhakā jeṭṭhasissamahāvaddhakiādayo viya. Accāyikakammānussaraṇādīsu
ca panāyaṃ sampayuttānaṃ ussāhanabhāvena pākātā hoti.

46. Adhiṭṭhānepaññāti nekkhammādivasena cittassa patitṭhāpane paññā. **Cittavivaṭṭe**
ñāṇanti kāmacchandādīpahānavasena cittassa vivaṭṭane ñāṇaṃ. Cittañcettha
vijānanalakkhaṇaṃ, pubbaṅgamarasaṃ, sandhānapaccupaṭṭhānaṃ, nāmarūpapadaṭṭhānaṃ.

47. Suññate paññāti attattaniyasuññatāya anattānattaniye pavattā anattānupassanā
paññā. **Ñāṇavivaṭṭe ñāṇanti** ñāṇameva abhinivesato vivaṭṭatīti vivaṭṭo, taṃ
ñāṇavivaṭṭabhūtaṃ ñāṇaṃ.

48. Vosagge paññāti ettha vosajjatīti vosaggo, kāmacchandādīnaṃ vosaggo
nekkhammādimhi paññā. **Vimokkhavivaṭṭe ñāṇanti** kāmacchandādīkehi vimuccatīti
vimokkho, vimokkho eva vivaṭṭo vimokkhavivaṭṭo, so eva ñāṇaṃ.

49. Tathaṭṭhe paññāti ekekassa saccassa catubbidhe catubbidhe aviparītasabhāve
kiccavasena asammohato pavattā paññā. **Saccavivaṭṭe ñāṇanti** catūsu saccesu dubhato
vutṭhānavasena vivaṭṭatīti saccavivaṭṭo, so eva ñāṇaṃ. Ekameva ñāṇaṃ
adhipatikatadhammasena saññāvivaṭṭoti, pahātabbadhammasena cetovivaṭṭoti,
cittapatiṭṭhāpanavasena cittavivaṭṭoti, paccanīkapahānavasena vimokkhavivaṭṭoti evaṃ
catudhā vuttaṃ. Anattānupassanāva suññatākāravasena “ñāṇavivaṭṭe ñāṇa”nti vuttā.
Maggañāṇameva heṭṭhā “magge ñāṇa”nti ca, “ānantarikasamādhimhi ñāṇa”nti ca dvidhā
vuttaṃ, vivaṭṭanākāravasena “saccavivaṭṭe ñāṇa”nti vuttaṃ.

50. Idāni tassa saccavivaṭṭañāṇavasena pavattassa āsavānaṃ khaye ñāṇassa vasena
pavattāni kamato cha abhiññāñāṇāni uddiṭṭhāni. Tatthāpi lokapākāṭānubhāvattā
ativimhāpananti paṭhamam iddhividhañānaṃ uddiṭṭhaṃ, cetopariyañāṇassa visayato
dibbasotañānaṃ oḷārikavisayanti dutiyam dibbasotañānaṃ uddiṭṭhaṃ, sukhumavisayattā
tatiyam cetopariyañānaṃ uddiṭṭhaṃ. Tisu vijjāsu pubbenivāsacchādakātītatamavinodakattā
paṭhamam pubbenivāsānussatiñānaṃ uddiṭṭhaṃ, paccuppannānāgatatamavinodakattā
dutiyaṃ dibbacakkhuñānaṃ uddiṭṭhaṃ, sabbatamasamucchedakattā tatiyam āsavānaṃ khaye
ñāṇaṃ uddiṭṭhaṃ. Tattha **kāyampīti** rūpakāyampi. **Cittampīti**
pādaḥkajjhānacittampi. **Ekavavatthānatīti** parikkammacittena ekato ṭhapanatāya ca
dissamānakāyena, adissamānakāyena vā gantukāmakāle yathāyogaṃ kāyassapi cittassapi
missikaraṇatāya cāti vuttaṃ hoti. **Kāyoti** cettha sarīraṃ. Sarīrañhi asucisañcayato
kucchitānaṃ kesādīnañceva cakkhurogādīnaṃ rogasatānañca āyabhūtato kāyoti
vuccati. **Sukhasaññañca lahusaññañcāti** ettha catutthajjhānasampayuttaṃ ekamēva
saññaṃ ākāraṇānattato dvidhā katvā samuccayatto ca-saddo payutto. Catutthajjhānasmiñhi
upekkhā santattā sukhamti vuttā, taṃsampayuttā saññā sukhasaññā. Sāyeva nīvaraṇehi ceva
vitakkādīpaccanīkehi ca vimuttattā lahusaññā. **Adhiṭṭhānavasenāti** adhikaṃ katvā
ṭhānavasena, pavisanavasena adhippāyo. Adhiṭṭhānavasena cāti ca-saddo sambandhitabbo.
Ettāvatā sabbappakārassa iddhividhassa yathāyogaṃ kāraṇaṃ vuttaṃ.

Ijjhanaṭṭhe paññāti ijghanasabhāve paññā. **Iddhividhe ñāṇanti** ijjhanaṭṭhena iddhi,
nipphattiatthena paṭilābhattthena cāti vuttaṃ hoti. Yañhi nipphajjati paṭilābhāti ca, taṃ

ijjhatīti vuccati. Yathāha – “kāmaṃ kāmayamānassa, tassa cetam samijjhatī”ti (su. ni. 772). Tathā “nekkhammaṃ ijjhatīti iddhi, paṭiharatīti pāṭihāriyaṃ, arahattamaggo ijjhatīti iddhi, paṭiharatīti pāṭihāriya”nti (paṭi. ma. 3.32). Aparo nayo – ijghanatṭhena iddhi, upāyasampadāyetam adhivacanam. Upāyasampadā hi ijjhati adhippetaphalappasavanato. Yathāha – “ayaṃ kho citto gahapati sīlavā kalyāṇadhammo, sace paṇidahissati, anāgamaddhānam rājā assam cakkavattīti. Ijjhissati hi sīlavato cetopañidhi visuddhattā”ti (sam. ni. 4.352). Aparo nayo – etāya sattā ijjhantīti iddhi, **ijjhantīti** iddhā vuddhā ukkaṃsagatā hontīti vuttaṃ hoti. Iddhi eva vidham iddhi vidham, iddhikoṭṭhāso iddhivikkappoti attho. Tam iddhi vidham ñāṇanti vuttaṃ hoti.

51. Vitakkavipphāravasenāti dibbasotadhātuuppādanattham parikkammakaraṇakāle saddanimittesu attano vitakkavipphāravasena vitakkavegavasena. **Vitakkoti** cettha vitakketīti vitakko, vitakkanam vā vitakko, ūhananti vuttaṃ hoti. Svāyaṃ ārammaṇe cittassa abhiniropanalakkhaṇo, āhananapariyāhananaraso. Tathā hi tena yogāvacaro ārammaṇam vitakkāhatam vitakkapariyāhatam karotīti vuccati. Ārammaṇe cittassa āyanapaccupatṭhāno, tajjāsamanāhārena pana indriyena ca parikkhitte visaye anantarāyena uppajjanato āpāthagatavisayapadatṭhānoti vuccati. **Nānattekattasaddanimittānanti** nānāsabhāvānam ekasabhāvānaṃca saddanimittanam. Saddā eva cettha vitakkuppattikāraṇattā saṅkhāranimittatā ca nimittāni. Bherisaddādivasena ekagghanībhūtā, anekā vā saddā, nānādisāsu vā saddā, nānāsattānam vā saddā nānatasaddā, ekadisāya saddā, ekasattassa vā saddā, bherisaddādivasena ekekasaddā vā ekattasaddā. **Saddoti** cettha sappatīti saddo, kathīyatīti attho. **Pariyogāhaṇe paññāti** pavisanapaññā, pajānanapaññāti attho. **Sotadhātuvisuddhiñāṇanti** savanatṭhena ca nijjīvatṭhena ca sotadhātu, sotadhātukiccakaraṇavasena ca sotadhātu viyātipi sotadhātu, parisuddhattā nirupakkilesattā visuddhi, sotadhātu eva visuddhi sotadhātuvisuddhi, sotadhātuvisuddhi eva ñāṇam sotadhātuvisuddhiñāṇam.

52. Tiṇṇanam cittānanti

somanassasahagatadomanassasahagataupekkhāsahagatavasena tiṇṇanam cittānam. **Vipphāratīti** vipphārabhāvena vegenāti attho. Hetuatthe nissakkavacanam, cetopariyañānuppādanattham parikkammakaraṇakāle paresam tiṇṇanam cittānam vipphārahetunā. **Indriyānam pasādavasenāti** cakkhādīnam channam indriyānam pasādavasena, indriyānam patitṭhitokāsā cettha phalūpacārena indriyānanti vuttā yathā “vippasannāni kho te, āvuso, indriyāni parisuddho chavivaṇṇo pariyodāto”ti (mahāva. 60). Indriyapatiṭṭhitokāsesupi hadayavatthu eva idhāhippetam. **Pasādavasenāti** ca anāvilabhāvavasena. “Pasādappasādavasenā”ti vattabbe appasādasaddassa lopo katoti veditabbam. Atha vā idamappasannanti gahaṇassa pasādamapekkhitvā eva sambhavato “pasādavasenā”ti vacaneneva appasādopi vuttova hotīti veditabbam. **Nānattekattaviññānācariyā pariyogāhaṇe paññāti** yathāsambhavam nānāsabhāvaekasabhāvaekūnanavutiviññānapavattivijānanapaññā. Ettha asamāhitassa viññānācariyā nānattā, samāhitassa viññānācariyā ekattā. Sarāgādicittam vā nānattam, vītarāgādicittam ekattam. **Cetopariyañāṇanti** ettha pariyātīti pariyaṃ, paricchindatīti attho. Cetaso pariyaṃ cetopariyaṃ, cetopariyaṃca tam ñāṇācāti cetopariyañāṇam. Vipphāratītipi pāṭho, vipphāratāyāti attho.

53. Paccayappavattānam dhammānanti paṭiccasamuppādavasena paccayato pavattānam paccayuppannadhammānam. **Nānattekattakammavipphāravasenāti** ettha akusalam kammaṃ nānattam, kusalam kammaṃ ekattam. Kāmāvacaram vā kammaṃ nānattam, rūpāvacarārūpāvacaram kammaṃ ekattam. Nānattekattakammavipphāravasena paccayapavattānam dhammānam pariyogāhaṇe paññāti sambandho. **Pubbenivāsānussatiñāṇanti** pubbe atītajātīsu nivutthakhandhā pubbenivāso. **Nivutthāti** ajjhāvutthā anubhūtā attano santāne uppajjitvā niruddhā. Pubbe atītajātīsu nivutthadhammā

vā pubbenivāso. **Nivutthā**ti gocaranivāseṇa nivutthā attano viññāṇeṇa viññātā paricchinnā, paraviññāṇeṇa viññātāpi vā. Chinnavaṭumakānussaraṇādīsu te buddhānaṃyeva labbhanti. **Pubbenivāsānussatī**ti yāya satiyā pubbenivāsaṃ anussarati, sā pubbenivāsānussati, **ñāṇanti** tāya satiyā sampayuttaṃ ñāṇaṃ.

54. Obhāsavaseṇāti dibbena cakkhunā rūpadassanattamaṃ pasāritassa tejokasiṇaodātakasiṇaālokaasiṇānaṃ aññatarassa catutthajjhānārammaṇassa kasiṇobhāsassa vaseṇa. **Nānattekattarūpanimittānanti** nānāsattānaṃ rūpāni, nānattakāyaṃ upapannānaṃ vā sattānaṃ rūpāni, nānādisāsu vā rūpāni, asammissāni vā rūpāni nānattarūpāni, ekasattassa rūpāni, ekattakāyaṃ upapannassa vā rūpāni, ekadisāya vā rūpāni, nānādisādīnaṃ sammissībhūtāni vā rūpāni ekattarūpāni. **Rūpanti** cettha vaṇṇāyatanaṃeva. Tañhi rūpayatīti rūpaṃ, vaṇṇavikāraṃ āpajjamānaṃ hadayaṅgatabhāvaṃ pakāsetīti attho. Rūpameva rūpanimittamaṃ. Tesamaṃ nānattekattarūpanimittānaṃ. **Dassanaṭṭhe paññā**ti dassanasabhāve paññā.

Dibbacakkhuñāṇanti dibbasadisattā dibbaṃ. Devānañhi sucaritakammaṇibbattaṃ pittasemharuhirādīhi apalibuddhaṃ upakkilesavimuttatāya dūrepi ārammaṇasampaṭicchanasamatthamaṃ dibbaṃ pasādacakkhu hoti. Idañcāpi vīriyabhāvanābalanibbattaṃ ñāṇacakkhu tādisevāti dibbasadisattā dibbaṃ, dibbavihārasena paṭiladdhattā attanā dibbavihārasannissitattāpi dibbaṃ, ālokapariggahena mahājutikattāpi dibbaṃ, tirokuṭṭādigatarūpadassaneṇa mahāgatikattāpi dibbaṃ. Taṃ sabbamaṃ saddasatthānusāreṇa vedittabbaṃ. Dassanaṭṭheṇa cakkhu, cakkhukiccakaraṇeṇa cakkhumivātipi cakkhu, dibbañca taṃ cakkhu cāti dibbacakkhu, dibbacakkhu ca taṃ ñāṇaṇcāti dibbacakkhuñāṇaṃ.

55. Catusaṭṭhiyā ākārehiti aṭṭhasu maggaphalesu ekekasmim aṭṭhannaṃ aṭṭhannaṃ indriyānaṃ vaseṇa catusaṭṭhiyā ākārehi. **Tiṇṇannaṃ indriyānanti** anaññātāññassāmītindriyaṃ aññindriyaṃ aññātāvindriyanti, imesaṃ tiṇṇannaṃ indriyānaṃ. **Vasibhāvatā paññā**ti vasibhāvatāya pavattā paññā, arahattaphale aṭṭhannaṃ indriyānaṃ vaseṇa aṭṭhahi ākārehi aññātāvindriyasēva vasibhāvatāya arahattamaggakkaṇe abhāvepi kāraṇasiddhivaseṇa tadatthasādhanatāya vuttanti vedittabbaṃ. **Āsavānaṃ khaye ñāṇanti** attanā vajjhānaṃ āsavānaṃ khayakaraṃ arahattamaggañāṇaṃ.

56-59. Idāni āsavānaṃ khayañāṇasañkhātārahattamaggañāṇasambandhe catunnampi maggañāṇānaṃ ekekassa maggañāṇassa ekābhisamayataṃ dassetaṃ “pariññāṭṭhe paññā”tiādīni cattāri ñāṇāni uddiṭṭhāni. Tatthāpi oḷārikattā sabbasattasādhāraṇattā ca suviññeyyanti dukkhasaccaṃ paṭhamamaṃ vuttaṃ, tasseva hetudassanattamaṃ tadanantaram samudayasaccaṃ, hetunirodhā phalanirodhoti ñāpanattamaṃ tadanantaram nirodhasaccaṃ, tadadhigamūpāyadassanattamaṃ ante maggasaccaṃ. Bhavasukhassādagadhitānaṃ vā sattānaṃ saṃvegajananattamaṃ paṭhamamaṃ dukkhamāha, taṃ neva akataṃ āgacchati, na issaranimmānādito hoti, ito pana hotīti ñāpanattamaṃ tadanantaram samudayasaccaṃ, tato sahetukena dukkhena abhibhūtattā saṃviggamaṇasānaṃ dukkhanissaraṇagavesīnaṃ nissaraṇadassaneṇa assāsajananattamaṃ nirodhaṃ, tato nirodhādhigamattamaṃ nirodhasampāpakaṃ magganti. Idāni tabbisayāni ñāṇāni teneva kamena uddiṭṭhāni. Tattha **pariññāṭṭheti** dukkhassa pīḷanaṭṭhādike catubbidhe parijānitabbasabhāve. **Pahānaṭṭheti** samudayassa āyūhanaṭṭhādike catubbidhe pahātabbasabhāve. **Sacchikiriyaṭṭheti** nirodhassa nissaraṇaṭṭhādike catubbidhe sacchikātabbasabhāve. **Bhāvanaṭṭheti** maggassa niyyānaṭṭhādike catubbidhe bhāvetabbasabhāve.

60-63. Idāni bhāvitamaggassa paccavekkhaṇavaseṇa vā abhāvitamaggassa anussavavaseṇa vā viṣuṃ viṣuṃ saccañāṇāni dassetaṃ **dukkhe ñāṇā**dīni cattāri ñāṇāni uddiṭṭhāni. Tattha **dukkheti** ettha **du**-iti ayaṃ saddo kucchite dissati. Kucchitañhi puttamaṃ

duputtoti vadanti. **Khaṃ**-saddo pana tucche. Tucchañhi ākāsaṃ ‘kha’nti vuccati. Idañca paṭhamasaccaṃ kucchitaṃ anekupaddavādhiṭṭhānato, tucchaṃ bālañanaparikkappitadhuvasubhasukhattabhāvavirahitato. Tasmā kucchitattā tucchattā ca “dukkha”nti vuccati.

Dukkhasamudayeti ettha **saṃ**-iti ayaṃ saddo “samāgamo sameta”ntiādīsu (vibha. 199; dī. ni. 2.396) viya saṃyogaṃ dīpeti. **U**-iti ayaṃ saddo “uppannaṃ udita”ntiādīsu (pārā. 172; cūḷani. khaggavisāṇasuttaniddesa 141) viya uppattim. **Aya**-saddo pana kāraṇaṃ dīpeti. Idañcāpi dutiyasaccaṃ avasesapaccayasamāyoge sati dukkhassa uppattikāraṇaṃ. Iti dukkhassa saṃyoge uppattikāraṇattā “dukkhasamudaya”nti vuccati.

Dukkhanirodheti ettha **ni**-saddo abhāvaṃ, **rodha**-saddo ca cāraṇaṃ dīpeti. Tasmā abhāvo ettha saṃsāracāraṇasañkhātassa dukkharodhassa sabbagatisuññattā, samadhigate vā tasmim saṃsāracāraṇassa dukkharodhassa abhāvo hoti tappaṭipakkhattātipi “dukkhanirodha”nti vuccati. Dukkhaṃ vā anuppattinirodhapaccayattā dukkhanirodhanti vuccati.

Dukkhanirodhagāminiyāpaṭipadāyāti ettha yasmā ayaṃ etaṃ dukkhanirodhaṃ gacchati ārammaṇakāraṇavasena tadabhimukhībhūtattā, paṭipadā ca hoti dukkhanirodhappattiyā, tasmā dukkhanirodhagāminipaṭipadāti vuccati. Cattāri maggañāṇāneva heṭṭhā vuṭṭhānākārādīpanavasena “magge ñāṇa”nti vuttāni, anantaraphaladāyakattassa kāraṇaparidīpanavasena “ānantarikasamādhimhi ñāṇa”nti vuttāni, vivatṭanākārādīpanavasena “saccavivaṭṭe ñāṇa”nti vuttāni, maggapaṭipāṭikkameva arahattamaggañāṇuppattim, tassa ca ñāṇassa abhiññābhāvaṃ dīpetum arahattamaggañāṇameva “āsavānaṃ khaye ñāṇa”nti vuttaṃ. Puna catunnampi maggañāṇānaṃ ekābhisaṃmayataṃ dīpetum “pariññatṭhe paññā dukkhe ñāṇa”ntiādīni cattāri ñāṇāni vuttāni. Puna ekekasmim sacce visum visum uppattidīpanavasena “dukkhe ñāṇa”ntiādīni cattāri ñāṇāni uddiṭṭhānti evaṃ pubbāparaviseso veditabboti.

64-67. Idāni sabbesaṃ ariyapuggalānaṃ ariyamaggānubhāveva paṭisambhidāñāṇāni siddhānti dassetum **atthapaṭisambhida ñāṇāntiādīni** puna cattāri paṭisambhidāñāṇāni uddiṭṭhāni. Imāni hi paṭisambhidāpabhedābhāvepi sabbaariyapuggalasādhāraṇāni suddhikaṭisambhidāñāṇāni, heṭṭhā uddiṭṭhāni pana pabhinnapaṭisambhidānaṃ pabhedappattāni paṭisambhidāñāṇānti veditabbānti ayametesam ubhayatthavacane viseso. Yasmā vā anantaram uddiṭṭhaṃ dukkhārammaṇaṃ nirodhārammaṇaṃca ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā hoti, samudayārammaṇaṃ maggārammaṇaṃca ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tadabhiḷāpe ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā, tesu ñāṇesu ñāṇaṃ paṭibhānapaṭisambhidā, tasmā tampi atthavisesam dassetum suddhikaṭisambhidāñāṇāni uddiṭṭhānti veditabbāni. Tasmāyeva ca heṭṭhā nāntasaddena visesetvā vuttāni. Idha tathā avisesetvā vuttānti.

68. Evaṃ paṭipāṭiyā sattasatṭhi sāvakasādhāraṇaṇāṇāni uddisitvā idāni sāvakehi asādhāraṇāni tathāgatānaṃyeva āveṇikāni ñāṇāni dassetum **indriyaparopariyattañāṇādīni** cha asādhāraṇaṇāṇāni uddiṭṭhāni. Tatthapi yasmā tathāgatā sattānaṃ dhammadesanāya bhājanābhājanattaṃ olokentā buddhacakkhunā olokenti. Buddhacakkhu nāma indriyaparopariyattāsayānusayañāṇadvayameva. Yathāha –

“Addasā kho bhagavā buddhacakkhunā lokaṃ volokento satte apparajakkhe mahārajakkhe tikkhindriye mudindriye”tiādi (mahāva. 9; ma. ni. 1.283; 2.339).

Sattasantāne ca olokentā paṭhamam indriyaparipākāparipākam olokenti, indriyaparipākānaṃ ñatvā āsayādīnaṃ anurūpena dhammadesanattaṃ tato āsayānusayacaritāni olokenti, tasmāpi paṭhamam indriyaparopariyattañāṇaṃ uddiṭṭhaṃ, tadanantaram āsayānusayañāṇaṃ. Dhammaṃ desentā ca yasmā pāṭihāriyena vinetabbānaṃ pāṭihāriyam karonti, tasmā

āsayānusayañānānantaraṃ yamakapāṭihāriye ñānaṃ uddiṭṭhaṃ. Imesaṃ tiṇṇaṃ ñānaṃ hetuparidīpanatthaṃ tadanantaraṃ mahākaruṇāñānaṃ uddiṭṭhaṃ. Mahākaruṇāñānaṃ parisuddhabhāvaparidīpanatthaṃ tadanantaraṃ sabbaññutañānaṃ uddiṭṭhaṃ. Sabbaññussāpi sabbadhammānaṃ āvajjanapaṭibaddhabhāvaparidīpanatthaṃ sabbaññutañānaṃ anāvāriyabhāvaparidīpanatthaṃ tadanantaraṃ anāvāraṇāñānaṃ uddiṭṭhanti veditabbaṃ.

Indriyaparopariyattañānanti ettha upari “sattāna”nti padaṃ idheva āharitvā “sattānaṃ indriyaparopariyattañāna”nti yojetabbaṃ. Parāni ca aparāni ca parāparānīti vattabbe sandhivasena ro-kāraṃ katvā paroparānīti vuccati. Paroparānaṃ bhāvo paropariyaṃ, paropariyameva paropariyattaṃ, veneyyasattānaṃ saddhādīnaṃ pañcannaṃ indriyānaṃ paropariyattaṃ indriyaparopariyattaṃ, indriyaparopariyattassa ñānaṃ indriyaparopariyattañānaṃ, indriyānaṃ uttamānuttamabhāvāñānanti attho. “Indriyavaropariyattañāna”ntipi pāṭho. Varāni ca avariyaṇi ca varopariyaṇi, varopariyaṇaṃ bhāvo varopariyattanti yojetabbaṃ. **Avariyaṇīti** ca na uttamānīti attho. Atha vā parāni ca oparāni ca paroparāni, tesāṃ bhāvo paropariyattanti yojetabbaṃ. **Oparānīti** ca orānīti vuttaṃ hoti, lāmakānīti attho, “paroparā yassa samecca dhammā”tiādīsu (su. ni. 479) viya. “Indriyaparopariyatte ñāna”nti bhumavacanenāpi pāṭho.

69. Sattānaṃ āsayānusaye ñānanti ettha rūpādīsu khandhesu chandarāgena sattā visattāti sattā. Vuttañhettaṃ bhagavatā –

“Rūpe kho, rādha, yo chando yo rāgo yā nandī yā taṇhā, tatra satto tatra visatto, tasmā ‘satto’ti vuccati. Vedanāya saññāya saṅkhāresu viññāṇe yo chando yo rāgo yā nandī yā taṇhā, tatra satto tatra visatto, tasmā ‘satto’ti vuccati”ti (saṃ. ni. 3.161).

Akkharacintakā pana atthaṃ avicāretvā “nāmamattameta”nti icchanti. Yepi atthaṃ vicārenti, te satvayogena sattāti icchanti, tesāṃ sattānaṃ. Āsayanti nissayanti etaṃ iti āsayo, micchādīṭṭhiyā, sammādīṭṭhiyā vā kāmādīhi, nekkhammādīhi vā paribhāvitassa santānassettaṃ adhivacanaṃ. Sattasantāne anusenti anupavattantīti anusayā, thāmagatānaṃ kāmārāgādīnaṃ etaṃ adhivacanaṃ. Āsayo ca anusayo ca āsayānusayo. Jātiggahaṇena ca dvandasamāsavasena ca ekavacanaṃ veditabbaṃ. Yasmā caritādhimuttiyo āsayānusayasaṅgahitā, tasmā uddese caritādhimuttīsu ñānāni āsayānusayañāneva saṅgahetvā “āsayānusaye ñāna”nti vuttaṃ. Yeneva hi adhippāyena uddeso kato, teneva adhippāyena niddeso katoti.

70. Yamakapāṭihīre ñānanti ettha aggikkhandhaudakadhārādīnaṃ apubbaṃ acarimaṃ sakimyeva pavattito yamakam, assaddhiyādīnaṃ paṭipakkhadhammānaṃ haraṇato pāṭihīraṃ, yamakaṃ ca taṃ pāṭihīrañcāti yamakapāṭihīraṃ.

71. Mahākaruṇāsamāpattiyā ñānanti ettha paradukkhe sati sādhuṇaṃ hadayakampanaṃ karotīti karuṇā, kināti vā paradukkhaṃ hiṃsati vināsetīti karuṇā, kiriyati vā dukkhitesu pharaṇavasena pasārīyatīti karuṇā, pharaṇakammavasena kammaguṇavasena ca mahatī karuṇā mahākaruṇā, samāpajjanti etaṃ mahākāruṇikāti samāpatti, mahākaruṇā ca sā samāpatti cāti mahākaruṇāsamāpatti. Tassaṃ mahākaruṇāsamāpattiyaṃ, taṃsampayuttaṃ ñānaṃ.

72-73. Sabbaññutañānaṃ anāvāraṇāñānanti ettha pañcaneyyapathappabhedam sabbam aññāsīti sabbaññū, sabbaññussa bhāvo sabbaññutā, sā eva ñānaṃ “sabbaññutañāna”nti vattabbe “sabbaññutañāna”nti vuttaṃ. Saṅkhatāsaṅkhatādibhedā sabbadhammā hi saṅkhāro vikāro lakkhaṇaṃ nibbānaṃ paññattīti pañceva neyyapathā honti. **Sabbaññūti** ca kamasabbaññū, sakimṃsabbaññū, satatasabbaññū, sattisabbaññū, ñātasabbaññūti pañcavidhā sabbaññuno siyuṃ. Kamena sabbajānanakālāsambhavato kamasabbaññutā na hoti, sakimṃ sabbārammaṇagahaṇābhāvato sakimṃsabbaññutā na hoti,

cakkhuvīññānādīnaṃ yathārammaṇacittasambhavato bhavaṅgacittavirodhato yuttīabhāvato ca satatasabbaññutā na hoti, parisēsato sabbajānanasamatthattā sattisabbaññutā vā siyā, viditasabbadhammattā ñātasabbaññutā vā siyā. Sattisabbaññuno sabbajānanattam natthīti tampi na yujjati.

“Na tassa addiṭṭhamidhatthi kiñci, atho aviññātama jānitabbaṃ;
Sabbam abhiññāsi yadatthi neyyam, tathāgato tena samantacakkhū”ti. (mahāni. 156; cūḷani. mogharājamānavapucchāniddeśa 85; paṭi. ma. 1.208) –

Vuttattā ñātasabbaññuttameva yujjati. Evañhi sati kiccato asammo hato kāraṇasiddhito āvajjanapaṭibaddhato sabbaññuttameva hoṭīti. Āvajjanapaṭibaddhattā eva hi natthi etassa āvaraṇanti anāvaraṇam, tadeva anāvaraṇañānti vuccatīti.

Imāni tesattati ñāṇānīti sāvakehi sādharmaṇasādharmaṇavasena uddiṭṭhāni imāni tesattati ñāṇāni. **Imesaṃ tesattatiyā ñāṇānanti** ādito paṭṭhāya vuttānaṃ imesaṃ tesattatiñāṇānaṃ. Ubbāhanatthe cetam sāmivacanaṃ. Tesattatiṇanti paṭho. “Tesattatiyā”ti vattabbe ekasmiṃ bahuvacanaṃ veditabbaṃ. **Sattasatṭhi ñāṇānīti** ādito paṭṭhāya sattasatṭhi ñāṇāni. **Sāvakasādharmaṇānīti** savanante ariyāya jātiyā jātattā sāvakā, samānaṃ dhāraṇametesanti sādharmaṇāni, tathāgatānaṃ sāvakehi sādharmaṇāni sāvakasādharmaṇāni. **Cha ñāṇānīti** ante uddiṭṭhāni cha ñāṇāni. **Asādharmaṇāni sāvakehīti** sāvakehi asādharmaṇāni tathāgatānaṃyeva ñāṇānīti.

Saddhammapakāsiniyā paṭisambhidāmagga-aṭṭhakathāya

Ñānakathāmātikuddesavāraṇṇanā niṭṭhitā.

1. Sutamayañāṇaniddesavaṇṇanā

Vissajjanuddesavaṇṇanā

1. Idāni yathānikkhittena uddesena saṅgahite dhamme pabhedato dassetaṃ **kathaṃ sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇānīti** ādī niddesavāro āraddho. Tattha yaṃ vuttaṃ, “sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇā”nti, tam kathaṃ hoṭīti? Ayaṃ kathetukamyatāpucchā. Pañcavidhā hi pucchā – adīṭṭhajotanāpucchā, diṭṭhasamsandanāpucchā, vimaticchedanāpucchā, anumati pucchā, kathetukamyatāpucchāti. Tāsaṃ idaṃ nānattam –

Katamā **adīṭṭhajotanāpucchā**? (Mahāni. 150; cūḷani. puṇṇakamānavapucchāniddeśa 12) pakatiyā lakkhaṇam aññātam hoti adīṭṭham atulitaṃ atīritaṃ avibhūtam avibhāvitaṃ, tassa ñāṇāya dassanāya tulanāya tīraṇāya vibhūtāya vibhāvanatthāya pañham pucchati, ayaṃ adīṭṭhajotanāpucchā.

Katamā **diṭṭhasamsandanāpucchā**? (Mahāni. 150; cūḷani. puṇṇakamānavapucchāniddeśa 12) pakatiyā lakkhaṇam ñāṭam hoti diṭṭham tulitaṃ tīritaṃ vibhūtam vibhāvitaṃ, so aññehi paṇḍitehi saddhiṃ samsandanatthāya pañham pucchati, ayaṃ diṭṭhasamsandanāpucchā.

Katamā **vimaticchedanāpucchā**? (Mahāni. 150; cūḷani. puṇṇakamānavapucchāniddeśa 12) pakatiyā saṃsayapakkhādo hoti vimatipakkhādo dvelḥakajāto “evaṃ nu kho, nanu kho, kiṃ nu kho, kathaṃ nu kho”ti? So vimaticchedanatthāya pañham pucchati, ayaṃ vimaticchedanāpucchā.

Katamā **anumatipucchā**? Bhagavā bhikkhūnaṃ anumatiyā pañham pucchati – “tam kiṃ maññatha, bhikkhave, rūpaṃ niccaṃ vā aniccaṃ vā”ti? “Aniccaṃ, bhante”. “Yaṃ panāniccaṃ, dukkhaṃ vā tam sukhaṃ vā”ti? “Dukkhaṃ, bhante”. “Yaṃ panāniccaṃ dukkhaṃ vipariṇāmadhammaṃ, kallaṃ nu tam samanupassitaṃ ‘etaṃ mama, esohamasmi, eso me attā’ti? “No hetam, bhante”ti (mahāva. 21), ayaṃ anumati pucchā.

Katamā **kathetukamyatā**pucchā? Bhagavā bhikkhūnaṃ kathetukamyatāya pañhaṃ pucchati – “cattārome, bhikkhave, satipaṭṭhānā. Katame cattāro”ti (saṃ. ni. 5.390)? Ayaṃ kathetukamyatāpucchāti. Tāsu ayaṃ therassa kathetukamyatāpucchāti veditabbā.

Idāni samātikuddesāya kathetukamyatāpucchāya “ime dhammā abhiññeyyāti sotāvadhānaṃ, taṃpajānanā paññā sutamaye ñāṇa”ntiādayo soḷasa vissajjanuddesā. Tattha **ime dhammā abhiññeyyāti** “desayantassā”ti pāṭhaseso. Ime dhammā abhijānitabbāti satthuno, aññatarassa vā garuṭṭhāniyassa sabrahmacārissa dhammaṃ desayantassa pubbe vuttanayena sotāvadhānaṃ sutam **sotāvadhānaṃ** nāma. Taṃpajānanā paññā tassa sutassa pajānanā pariyāyaparicchindakapaññā sutamaye ñāṇaṃ nāmāti attho. Tassa pajānanā taṃpajānanāti sāmivacanasamāso. Taṃ pajānanāti vibhattivipallāsavasena upayogavacanaṃ vā. **Abhiññeyyāti** ca sabhāvalakkhaṇāvabodhavasena sobhanenākārena jānitabbā. **Pariññeyyāti** sāmāññalakkhaṇāvabodhavasena kiccasaṃpannavasena ca byāpitvā jānitabbā. **Bhāvetabbāti** vaḍḍhetabbā. **Sacchikātabbāti** paccakkhaṃ kātabbā. Duvidhā hi sacchikiriyā paṭilābhasacchikiriyā ārammaṇasacchikiriyā ca. Paccanīkasamudācāravasena parihāniyasaṅkhātāṃ hānaṃ bhajantīti **hānabhāgiyā**. Tadanudhammatāya satiyā saṅghānavasena ṭhānasaṅkhātāṃ ṭhitim bhajantīti **ṭhitibhāgiyā**. Uparivisesādhigamavasena visesaṃ bhajantīti **visesabhāgiyā**. Anibbidhappubbaṃ appadālitapubbaṃ lobhakkhandhaṃ dosakkhandhaṃ mohakkhandhaṃ nibbijjhati padāletīti ariyamaggo nibbedho nāma, nibbidāsahagatānaṃ saññāmanasikārānaṃ samudācāravasena taṃ nibbedhaṃ bhajantīti **nibbedhabhāgiyā**.

Sabbe saṅkhārāti sabbe sappaccayā dhammā. Te hi **saṅkhatasaṅkhārā** nāma. Paccayehi saṅgamma karīyantīti saṅkhārā, te eva paccayehi saṅgamma katattā saṅkhatāti visesetvā vuttā. Kammanibbattā tebhūmakarūpārūpadhammā abhisāṅkhatasaṅkhārāti aṭṭhakathāsu (visuddhi. 2.587; vibha. aṭṭha. 226 saṅkhārapadaniddesa) vuttā. Tepi “aniccā va saṅkhārā”tiādīsu (saṃ. ni. 1.186; 2.143; dī. ni. 2.221, 272) saṅkhatasaṅkhāresu saṅgahaṃ gacchanti. “Avijjāgato ayaṃ, bhikkhave, purisapuggalo puññañceva saṅkhāraṃ abhisāṅkharotī”tiādīsu (saṃ. ni. 2.51) avijjāpaccayā saṅkhārāva āgatā tebhūmikakusalākusalacetanā **abhisāṅkharapaṇasaṅkhārā** nāma. “Yāvatikā abhisāṅkhārassa gati, tāvatikaṃ gantvā akkhāhataṃ maññe aṭṭhāsī”tiādīsu āgataṃ kāyikaṃ cetasiṃkaṃ vīriyaṃ **payogābhisāṅkhāro** nāma. “Saññāvedayitanirodhaṃ samāpannassa kho, āvuso visākha, bhikkhuno paṭhamam nirujjhati vacīsaṅkhāro, tato kāyasaṅkhāro, tato cittasaṅkhāro”tiādīsu (ma. ni. 1.464) āgatā vitakkavicārā. Vācaṃ saṅkharontīti **vacīsaṅkhārā**. Assāsapassāsā kāyena saṅkharīyantīti **kāyasaṅkhārā**. Saññā ca vedanā ca cittaena saṅkharīyantīti **cittasaṅkhārā**. Idha pana saṅkhatasaṅkhārā adhippetā.

Aniccāti hutvā abhāvattāna. **Dukkhāti** pīlanattāna. **Sabbe dhammāti** nibbānampi antokatvā vuttā. **Anattāti** avasavattanaṭṭhena. **Idam dukkhaṃ ariyasaccanti**ādīsu “dukkhasamudayo dukkhanirodho”ti vattabbe “dukkhasamudayaṃ dukkhanirodha”nti liṅgavipallāso kato. Yasmā pana buddhādayo ariyā paṭivijjhanti, tasmā ariyasaccānīti vuccanti. Yathāha “cattārimāni, bhikkhave, ariyasaccāni...pe... imāni kho, bhikkhave, cattāri ariyasaccāni. Ariyā imāni paṭivijjhanti, tasmā ariyasaccānīti vuccantī”ti. Ariyassa saccānītipi ariyasaccāni. Yathāha “sadevake loke...pe... sadevamanussāya tathāgato ariyo, tasmā ariyasaccānīti vuccantī”ti (saṃ. ni. 5.1098). Etesaṃ abhisambuddhattā ariyabhāvasiddhitopi ariyasaccāni. Yathāha “imesaṃ kho, bhikkhave, catunnaṃ ariyasaccānaṃ yathābhūtaṃ abhisambuddhattā tathāgato araham sammāsambuddho ariyoti vuccatī”ti (saṃ. ni. 5.1093). Ariyāni saccānītipi ariyasaccāni. **Ariyānīti** avitathāni, avisaṃvādakānīti attho. Yathāha “imāni kho, bhikkhave, cattāri ariyasaccāni tathāni avitathāni anaññathāni, tasmā ariyasaccānīti vuccantī”ti (saṃ. ni. 5.1097). **Saccānīti** ko saccatṭhoti ce? Yo paññācakkhunā upaparikkhamānānaṃ māyāva viparīto, marīcīva visaṃvādako, titthiyānaṃ parikkappitaattāva anupalabbhasabhāvo ca na hoti, atha kho bādhanapabhavasantiniyyānappakārena

tacchāviparītabhūtabhāvena ariyañāṇassa gocaro hotiyeva. Esa aggilakkhaṇaṃ viya lokapakati viya ca tacchāviparītabhūtabhāvo saccatṭhoti veditabbo. Yathāha “idaṃ dukkhanti, bhikkhave, tathametam avitathametaṃ anaññathameta”nti (saṃ. ni. 5.1090) vitthāro. Apica –

Nābādhakam yato dukkham, dukkhā aññaṃ na bādhakam;
Bādhakattaniyāmena, tato saccamidaṃ matam.

Tam vinā nāññato dukkham, na hoti na ca tam tato;
Dukkahetu niyāmena, iti saccam visattikā.

Nāññā nibbānato santi, santam na ca na tam yato;
Santabhāvanīyāmena, tato saccamidaṃ matam.

Maggā aññaṃ na niyyānam, aniyyāno na cāpi so;
Tacchaniyyānabhāvena, iti so saccasammato.

Iti tacchāvipallāsa-bhūtabhāvaṃ catūsvapi;
Dukkhadīsvavisesena, saccatṭham āhu paṇḍitāti.

So paṇāyam **saccasaddo** anekesu atthesu dissati. Seyyathidaṃ – “saccam bhaṇe na kujjheyyā”tiādīsu (dha. pa. 224) vācāsacce. “Sacce tṭhitā samaṇabrāhmaṇā cā”tiādīsu (jā. 2.21.433) viratisacce. “Kasmā nu saccāni vadanti nānā, pavādiyāse kusalāvadānā”tiādīsu (su. ni. 891) diṭṭhisacce. “Ekañhi saccam na dutṭiyamatthi, yasmim pajā no vivade pajāna”ntiādīsu (su. ni. 890; mahāni. 119) paramatthasacce nibbāne ceva magge ca. “Catunnam saccānam kati kusalā kati akusalā”tiādīsu (vibha. 216) ariyasacce. Svāyamidhāpi ariyasacce pavattatīti.

Niddesavārasaṅgahitassa vissajjanuddesassa

Atthavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abhiññeyyaniddesavaṇṇanā

2. Idāni vissajjanuddesasaṅgahite dhamme pabhedato dassetuṃ **katham ime dhammā abhiññeyyā**tiādi niddesavāro āraddho. Tattha abhiññeyyaniddesādīsu pañcasu ādito ekakādivasena dasa dasa vissajjanāni **dasuttarapariyāyena** saṃsandetvā uddiṭṭhāni. Tesu abhiññeyyaniddese tāva **sabbe sattāti** kāmabhavādīsu saññābhavādīsu ekavokārabhavādīsu ca sabbabhavesu sabbe sattā. **Āhāraṭṭhitikā**ti āhārato tṭhiti etesanti āhāraṭṭhitikā. **ṭṭhitī** cettha sakakkhaṇe atthitā adhippetā. Iti sabbasattānam tṭhitihetu āhāro nā eko dhammo adhikena ñāṇena jānitabbo. Paccaye hi abhiññāte paccayuppannāpi abhiññātā honti ubhinnaṃpi aññañāṇāpekkhattā. Etena ñātapariññā vuttā hoti. Nanu ca evaṃ sante yaṃ vuttam “asaññasattā devā ahetukā anāhārā aphasakā”tiādi (vibha. 1017), tam virujjhatīti. Tañca na virujjhati. Tesañhi jhānam āhāroti. Evaṃ santepe “cattārome, bhikkhave, āhārā bhūtānam vā sattānam tṭhiyā, sambhavesīnam vā anuggahāya. Katame cattāro? Kabaḷikāro āhāro oḷāriko vā sukhumo vā, phasso dutiyo, manosañcetanā tatiyā, viññāṇam catuttha”nti (saṃ. ni. 2.11) idaṃ virujjhatīti. Idampi na virujjhati. Etasmiñhi sutte nippariyāyena āhāralakkhaṇāva dhammā āhārāti vuttā. Idha pana pariyāyena paccayo āhāroti vutto. Sabbasaṅkhatadhammānañhi paccayo laddhum vaṭṭati, so ca yaṃ yaṃ phalaṃ janeti, tam tam āharati nāma. Tasmā āhāroti vuccati. Tenevāha –

“Avijjampāham, bhikkhave, sāhāram vadāmi, no anāhāram. Ko ca, bhikkhave, avijjāya āhāro? ‘Pañca nīvaraṇā’ tissa vacanīyam. Pañca nīvaraṇepāham, bhikkhave, sāhāre vadāmi, no anāhāre. Ko ca, bhikkhave, pañcannaṃ nīvaraṇānaṃ āhāro. ‘Ayoniso manasikāro’ tissa vacanīya”ntiādi (a. ni. 10.61). Ayaṃ idha adhippeto.

Etasmiñhi paccayāhāre gahite pariyāyāhāropi nippariyāyāhāropi sabbo gahitova hoti.

Tattha asaṅṅabhāve paccayāhāro labbhati. Anuppanne hi buddhe titthāyatane pabbajitvā vāyokasiṇe parikammaṃ katvā catutthajjhānaṃ nibbattetvā tato vuṭṭhāya “dhī cittaṃ, dhī cittaṃ, cittaṃ nāma abhāvoyeva sādhu. Cittaṅhi nissāya vadhabandhanādipaccayaṃ dukkhaṃ uppajjati, citte asati nattheta”nti khantiṃ ruciṃ uppādetvā aparihīnājjhānā kālāṃkatvā asaṅṅabhāve nibbattanti. Yo yassa iriyāpatho manussaloke paṇihito ahosi, so tena iriyāpathena nibbattitvā pañca kappasatāni tiṭṭhati. Ettakaṃ addhānaṃ nipanno viya nisinno viya ṭhito viya hoti. Evarūpānañca sattānaṃ paccayāhāro labbhati. Te hi yaṃ jhānaṃ bhāvetvā nibbattā, tade nesaṃ paccayo hoti. Yathā jiyāvegena khittasaro yāva jiyāvego atthi, tāva gacchati, evaṃ yāva jhānapaccayo atthi, tāva tiṭṭhanti. Tasmīṃ niṭṭhite khīṇavego saro viya patanti.

Ye pana te nerayikā “nevūṭṭhānaphalūpajīvino na puññaphalūpajīvino”ti vuttā, tesāṃ ko āhāroti? Tesāṃ kammameva āhāroti. Kiṃ pañca āhārā atthīti? “Pañca, na pañcā”ti idaṃ na vattabbaṃ. Nanu “paccayo āhāro”ti vutto, tasmā yena kamma te niraye nibbattā, tadeva tesāṃ ṭhitipaccayattā āhāro. Yaṃ sandhāya idaṃ vuttaṃ “na tāva kālāṃ karoti, yāva na taṃ pāpakammaṃ byantī hotī”ti (a. ni. 3.36; ma. ni. 3.250). Tasmā **āhāraṭṭhitikā**ti paccayaṭṭhitikāti attho. Kabaḷikāraṃ āhāraṃ ārabbhāti cettha vivādo na kātabbo. Mukhe uppannakheḷopi hi tesāṃ āhāraṃ sādheti. Kheḷo hi niraye dukkhavedanīyo hutvā paccayo hoti, sagge sukhavedanīyo. Iti kāmabhāve nipariyāyena cattāro āhārā, rūpārūpabhāvesu ṭhapetvā asaṅṅabhāvaṃ sesānaṃ tayo, asaṅṅānañceva avasesānañca paccayāhāroti iminā āhārena sabbe sattā āhāraṭṭhitikā.

Sabbe sattāti ca puggalādhiṭṭhānā dhammadesanā, sabbe saṅkhārāti adhippāyo. Bhagavatopi hi dhammapuggalānaṃ vasena catubbidhā desanā – dhammādhiṭṭhānā dhammadesanā, dhammādhiṭṭhānā puggaladesanā, puggalādhiṭṭhānā puggaladesanā, puggalādhiṭṭhānā dhammadesanāti. “Nāhaṃ, bhikkhave, aññaṃ ekadhammampi samanupassāmi, yaṃ evaṃ bhāvitāṃ kammaniyaṃ hoti, yathayidaṃ cittaṃ. Cittaṃ, bhikkhave, bhāvitāṃ kammaniyaṃ hotī”ti (a. ni. 1.22) evarūpī **dhammādhiṭṭhānā dhammadesanā**. “Aṭṭhānametaṃ, bhikkhave, anavakāso yaṃ diṭṭhisampanno puggalo kañci saṅkhāraṃ niccato upagaccheyya, netāṃ ṭhānaṃ vijjati”ti (a. ni. 1.268) evarūpī **dhammādhiṭṭhānā puggaladesanā**. “Ekapuggalo, bhikkhave, loke uppajjamāno uppajjati bahujanahitāya bahujanasukhāya lokānukampāya atthāya hitāya sukhāya devamanussāna”nti (a. ni. 1.170, 309), evarūpī **puggalādhiṭṭhānā puggaladesanā**. “Ekapuggalassa bhikkhave, pātubhāvā mahato cakkhussa pātubhāvo hotī”ti (a. ni. 1.175-186) evarūpī **puggalādhiṭṭhānā dhammadesanā**. Tāsu idha puggalādhiṭṭhānā dhammadesanā. Upari yāva dasakā dhammānaṃyeva gahitattā sattaggahaṇena dhammaggaṇaṃ katanti veditabbaṃ, visesena vā sattasantānapariyāpannadhammānaṃyeva adhikena ñāṇena sabhāvato upaparikkhitabbattā sattaggahaṇaṃ katanti veditabbaṃ, saṅkhāre upādāya sattoti paññattimattasambhavato vā phalopacārena saṅkhārā “sattā”ti vuttāti veditabbaṃ. Na hi koci satto paccayaṭṭhitiko atthi aññaṭṭra saṅkhārehi, vohāravasena pana evaṃ vuccati. Evametena ñāṭapariññā vuttā hoti.

Dve dhātuyoti saṅkhatā ca dhātu asaṅkhatā ca dhātu. Tattha anekehi paccayehi saṅgama katā pañcakkhandhā saṅkhatā dhātu, kehici paccayehi akataṃ nibbānaṃ asaṅkhatā dhātu.

Tisso dhātuyoti kāmādhātu rūpadhātu arūpadhātu (vibha. 181-182). Tattha katamā kāmādhātu? Heṭṭhato avicīnirayaṃ pariyaṅgaṃ karitvā uparito paranimmitavasavattī deve antokarivā yaṃ etasmiṃ antare etthāvacarā ettha pariyaṅgaṃ khandhā dhātu āyatanā rūpā vedanā saññā saṅkhārā viññāṇaṃ. Ayaṃ vuccati kāmādhātu (vibha. 182; dha. sa. 1287). Tattha katamā rūpadhātu? Heṭṭhato brahmalokaṃ pariyaṅgaṃ karitvā uparito akanitṭhe deve antokarivā yaṃ etasmiṃ antare etthāvacarā ettha pariyaṅgaṃ samāpannaṃ vā upapannaṃ

vā diṭṭhadhammasukhavihārissa vā cittacetāsikā dhammā. Ayaṃ vuccati rūpadhātu. Tattha katamā arūpadhātu? Heṭṭhato ākāsānañcāyatanūpage deve pariyantaṃ karitvā uparito nevasaññānāsaññāyatanūpage deve antokarivā yaṃ etasmiṃ antare etthāvacaṛā ettha pariyāpannā samāpannassa vā upapannassa vā diṭṭhadhammasukhavihārissa vā cittacetāsikā dhammā. Ayaṃ vuccati arūpadhātu. Aṭṭhakathāyaṃ pana “kāmadhātūti kāmabhavo pañcakkhandhā labbhanti, rūpadhātūti rūpabhavo pañcakkhandhā labbhanti. Arūpadhātūti arūpabhavo cattāro khandhā labbhanti”ti vuttaṃ. Ayaṃ dasuttarapariyāyena yojanā.

Saṅgītipariyāyena pana “tisso kusaladhātuyo – nekkhammadhātu abyāpādadhātu avihimsādhātu. Aparāpi tisso dhātuyo – rūpadhātu arūpadhātu nirodhadhātu. Aparāpi tisso dhātuyo – hīnā dhātu majjhimā dhātu paṇītā dhātū”ti (dī. ni. 1.3.305) vuttā dhātuyopi ettha yujjanti (vibha. 181-182). Nekkhammapaṭisaṃyutto takko vitakko...pe... sammāsaṅkappo. Ayaṃ vuccati nekkhammadhātu. Sabbepi kusalā dhammā nekkhammadhātu. Abyāpādapāṭisaṃyutto takko vitakko...pe... sammāsaṅkappo abyāpādadhātu. Yā sattesu metti mettāyanā mettāyitattaṃ mettācetovimutti. Ayaṃ vuccati abyāpādadhātu. Avihimsāpaṭisaṃyutto takko vitakko...pe... sammāsaṅkappo avihimsādhātu. Yā sattesu karuṇā karuṇāyanā karuṇāyitattaṃ karuṇācetovimutti. Ayaṃ vuccati avihimsādhātu (vibha. 182). Rūpārūpadhātuyo vuttāyeva. Nirodhadhātu nibbānaṃ. Hīnā dhātu dvādasākusalacittuppādā, majjhimā dhātu avasesā tebhūmakadhammā. Paṇītā dhātu nava lokuttaradhammā. Sabbāpi ca nijjīvaṭṭhena dhātu.

Cattāri ariyasaccānīti dukkhaṃ ariyasaccaṃ, dukkhasamudayaṃ ariyasaccaṃ, dukkhanirodhaṃ ariyasaccaṃ, dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasaccaṃ. Imesaṃ vaṇṇanā saccavissajjanēsuyeva bhavissati.

Pañca vimuttāyatanānīti attano hitatthāya parehi pavattitadhammadesanāsavanaṃ, paresaṃ hitatthāya attano yathāsutadhammadesanā, yathāsutassa dhammassa sajjhāyakaṛaṇaṃ, yathāsutassa dhammassa cetasā anuvitakkaṇaṃ, kasiṇāsuhādīsū anukūlaṃ ārammaṇanti, imāni pañca vimuccanakāraṇāni. Yathāha –

“Idha, bhikkhave, bhikkhuno satthā dhammaṃ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, yathā yathā kho, bhikkhave, bhikkhuno satthā dhammaṃ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, tathā tathā so tasmīṃ dhamme atthapaṭisaṃvedī ca hoti dhammapaṭisaṃvedī ca, tassa atthapaṭisaṃvedino dhammapaṭisaṃvedino pāmojjaṃ jāyati, pamuditassa pīti jāyati, pītimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṃ vedeti, sukhino cittaṃ samādhiyati, idaṃ paṭhamam vimuttāyatanam.

“Puna caparaṃ, bhikkhave, bhikkhuno na heva kho satthā dhammaṃ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, api ca kho yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ vitthārena paresaṃ deseti. Yathā yathā kho, bhikkhave, bhikkhuno...pe... sukhino cittaṃ samādhiyati. Idaṃ dutiyaṃ vimuttāyatanam.

“Puna caparaṃ, bhikkhave, bhikkhuno naheva kho satthā dhammaṃ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, nāpi yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ vitthārena paresaṃ deseti, api ca kho yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ vitthārena sajjhāyaṃ karoti. Yathā yathā kho, bhikkhave, bhikkhuno...pe... sukhino cittaṃ samādhiyati. Idaṃ tatiyaṃ vimuttāyatanam.

“Puna caparaṃ, bhikkhave, bhikkhuno naheva kho satthā dhammaṃ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, nāpi yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ vitthārena paresaṃ deseti, nāpi yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ vitthārena sajjhāyaṃ karoti, api ca kho yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ cetasā

anuvitakketi anuvicāreti manasānupekkhati. Yathā yathā kho, bhikkhave, bhikkhuno...pe... sukhino cittaṃ samādhiyati. Idaṃ catutthaṃ vimuttāyatanaṃ.

“Puna caparaṃ, bhikkhave, bhikkhuno naheva kho satthā dhammaṃ deseti aññataro vā garuṭṭhāniyo sabrahmacārī, nāpi yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ vitthārena paresaṃ deseti, nāpi yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ vitthārena sajjhāyaṃ karoti, nāpi yathāsutaṃ yathāpariyattaṃ dhammaṃ cetasā anuvitakketi anuvicāreti manasānupekkhati, api ca khvassa aññataraṃ samādhinimittaṃ suggahitaṃ hoti sumanasikataṃ sūpadhāritaṃ suppaṭividdhaṃ paññāya, yathā yathā kho, bhikkhave, bhikkhuno aññataraṃ samādhinimittaṃ suggahitaṃ hoti sumanasikataṃ sūpadhāritaṃ suppaṭividdhaṃ paññāya tathā tathā so tasmim dhamme atthapaṭisaṃvedī ca hoti dhammapaṭisaṃvedī ca. Tassa atthapaṭisaṃvedino dhammapaṭisaṃvedino pāmojjaṃ jāyati, pamuditassa pīti jāyati, pītimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṃ vedeti, sukhino cittaṃ samādhiyati. Idaṃ pañcamaṃ vimuttāyatana”nti (a. ni. 5.26; dī. ni. 3.322).

Cha anuttariyānī ettha natthi etesaṃ uttaranti anuttarāni, anuttarāni eva anuttariyāni, jeṭṭhakānīti attho. Vuttañhettaṃ bhagavatā –

“Chayimāni (a. ni. 6.8, 30), bhikkhave, anuttariyāni. Katamāni cha? Dassanānuttariyaṃ, savanānuttariyaṃ, lābhānuttariyaṃ, sikkhānuttariyaṃ, pāricariyānuttariyaṃ, anussatānuttariyanti.

“Katamañca, bhikkhave, dassanānuttariyaṃ? Idha, bhikkhave, ekacco hatthiratanampi dassanāya gacchati, assaratanampi dassanāya gacchati, maṇiratanampi dassanāya gacchati, uccāvacaṃ vā pana dassanāya gacchati, samaṇaṃ vā brāhmaṇaṃ vā micchādīṭṭhikaṃ micchāpaṭipannaṃ dassanāya gacchati. Atthetaṃ, bhikkhave, dassanaṃ, nettaṃ natthīti vadāmi. Tañca kho etaṃ, bhikkhave, dassanaṃ hīnaṃ gammaṃ pothujjanikaṃ anariyaṃ anattasaṃhitāṃ na nibbidāya na virāgāya na nirodhāya na upasamāya na abhiññāya na sambodhāya na nibbānāya saṃvattati. Yo ca kho, bhikkhave, tathāgataṃ vā tathāgatasāvakaṃ vā dassanāya gacchati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṃ, bhikkhave, dassanānaṃ sattānaṃ visuddhiyā sokaparidevānaṃ samatikkamāya dukkhadomanassānaṃ atthaṅgamāya ñāyassa adhigamāya nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṃ tathāgataṃ vā tathāgatasāvakaṃ vā dassanāya gacchati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṃ vuccati, bhikkhave, dassanānuttariyaṃ. Iti dassanānuttariyaṃ.

“Savanānuttariyañca kathaṃ hoti? Idha, bhikkhave, ekacco bherisaddampi savanāya gacchati, vīṇāsaddampi savanāya gacchati, gītasaddampi savanāya gacchati, uccāvacaṃ vā pana savanāya gacchati, samaṇassa vā brāhmaṇassa vā micchādīṭṭhikassa micchāpaṭipannassa dhammassavanāya gacchati. Atthetaṃ, bhikkhave, savanaṃ, nettaṃ natthīti vadāmi. Tañca kho etaṃ, bhikkhave, savanaṃ hīnaṃ...pe... na nibbānāya saṃvattati. Yo ca kho, bhikkhave, tathāgataṃ vā tathāgatasāvakaṃ vā dhammassavanāya gacchati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṃ, bhikkhave, savanānaṃ sattānaṃ visuddhiyā...pe... nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṃ tathāgataṃ vā tathāgatasāvakaṃ vā dhammassavanāya gacchati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṃ vuccati, bhikkhave, savanānuttariyaṃ. Iti dassanānuttariyaṃ, savanānuttariyaṃ.

“Lābhānuttariyañca kathaṃ hoti? Idha, bhikkhave, ekacco puttalābhampi labhati, dāralābhampi labhati, dhanalābhampi labhati, uccāvacaṃ vā pana lābhampi labhati.

Samāṇe vā brāhmaṇe vā micchādīṭṭhike micchāpaṭipanne saddham paṭilabhati. Attheso, bhikkhave, lābho, neso natthīti vadāmi. So ca kho eso, bhikkhave, lābho hīno...pe... na nibbānāya saṃvattati. Yo ca kho, bhikkhave, tathāgate vā tathāgatasāvake vā saddham paṭilabhati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṃ, bhikkhave, lābhānaṃ sattānaṃ visuddhiyā...pe... nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṃ tathāgate vā tathāgatasāvake vā saddham paṭilabhati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṃ vuccati, bhikkhave, lābhānuttariyaṃ. Iti dassanānuttariyaṃ, savanānuttariyaṃ, lābhānuttariyaṃ.

“Sikkhānuttariyaṃ katham hoti? Idha, bhikkhave, ekacco hatthimimpi sikkhati, assasmimpi sikkhati, rathasmimpi sikkhati, dhanusmimpi sikkhati, tharusmimpi sikkhati, uccāvacaṃ vā pana sikkhati, samaṇassa vā brāhmaṇassa vā micchādīṭṭhikassa micchāpaṭipannassa sikkhati. Atthesā, bhikkhave, sikkhā, nesā natthīti vadāmi. Sā ca kho esā, bhikkhave, sikkhā hīnā...pe... na nibbānāya saṃvattati. Yo ca kho, bhikkhave, tathāgatappavedite dhammavinaye adhisīlampi sikkhati, adhicittampi sikkhati, adhipañṇampi sikkhati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṃ, bhikkhave, sikkhānaṃ sattānaṃ visuddhiyā...pe... nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṃ tathāgatappavedite dhammavinaye adhisīlampi sikkhati, adhicittampi sikkhati, adhipañṇampi sikkhati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṃ vuccati, bhikkhave, sikkhānuttariyaṃ. Iti dassanānuttariyaṃ, savanānuttariyaṃ, lābhānuttariyaṃ, sikkhānuttariyaṃ.

“Pāricariyānuttariyaṃ katham hoti? Idha, bhikkhave, ekacco khattiyampi paricarati, brāhmaṇampi paricarati, gahapatimpi paricarati, uccāvacaṃ vā pana paricarati, samaṇaṃ vā brāhmaṇaṃ vā micchādīṭṭhikaṃ micchāpaṭipannaṃ paricarati. Atthesā, bhikkhave, pāricariyā, nesā natthīti vadāmi. Sā ca kho esā, bhikkhave, pāricariyā hīnā...pe... na nibbānāya saṃvattati. Yo ca kho, bhikkhave, tathāgataṃ vā tathāgatasāvakaṃ vā paricarati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṃ, bhikkhave, pāricariyānaṃ sattānaṃ visuddhiyā...pe... nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṃ tathāgataṃ vā tathāgatasāvakaṃ vā paricarati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṃ vuccati, bhikkhave, pāricariyānuttariyaṃ. Iti dassanānuttariyaṃ, savanānuttariyaṃ, lābhānuttariyaṃ, sikkhānuttariyaṃ, pāricariyānuttariyaṃ.

“Anussatānuttariyaṃ katham hoti? Idha, bhikkhave, ekacco puttalābhampi anussarati, dāralābhampi anussarati, dhanalābhampi anussarati, uccāvacaṃ vā pana anussarati, samaṇaṃ vā brāhmaṇaṃ vā micchādīṭṭhikaṃ micchāpaṭipannaṃ anussarati. Atthesā, bhikkhave, anussati, nesā natthīti vadāmi. Sā ca kho esā, bhikkhave, anussati hīnā...pe... na nibbānāya saṃvattati. Yo ca kho, bhikkhave, tathāgataṃ vā tathāgatasāvakaṃ vā anussarati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Etadānuttariyaṃ, bhikkhave, anussatīnaṃ sattānaṃ visuddhiyā...pe... nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṃ tathāgataṃ vā tathāgatasāvakaṃ vā anussarati niviṭṭhasaddho niviṭṭhapemo ekantagato abhippasanno. Idaṃ vuccati, bhikkhave, anussatānuttariyaṃ. Imāni kho, bhikkhave, cha anuttariyāni”ti (a. ni. 6.30).

Satta niddasavathūnīti ettha natthi etassa dasāti niddaso. Niddasassa niddasabhāvassa vatthūni kāraṇāni niddasavathūni. Khīṇāsavo hi dasavassakāle parinibbuto puna paṭisandhiyā abhāvā puna dasavasso na hotīti niddasoti vuccati. Na kevalaṅca dasavassova na hoti, navavassopi...pe... ekamuhuttikopi na hotiyeva. Na kevalaṅca dasavassakāle

parinibbuto, sattavassikakāle parinibbutopi nissatto niddaso nimuhutto hotiyeva. Titthiyasamaye uppannavohāraṃ pana sāsane khīṇāsavassa āropetvā tattha tādisassa abhāvaṃ, idha ca sabbhāvaṃ dassento bhagavā tādisasabhāvassa kāraṇāni “satta niddasavatthūnī”ti āha. Yathāha –

“Sattimāni, bhikkhave, niddasavatthūni. Katamāni satta? Idha, bhikkhave, bhikkhu sikkhāsamādāne tibbacchando hoti, āyatiṇca sikkhāsamādāne avigatapemo. Dhammanisantiyā tibbacchando hoti, āyatiṇca dhammanisantiyā avigatapemo. Icchāvinaye tibbacchando hoti, āyatiṇca icchāvinaye avigatapemo. Paṭisallāne tibbacchando hoti, āyatiṇca paṭisallāne avigatapemo. Vīriyārambhe tibbacchando hoti, āyatiṇca vīriyārambhe avigatapemo. Satinepakke tibbacchando hoti, āyatiṇca satinepakke avigatapemo. Diṭṭhipaṭivedhe tibbacchando hoti, āyatiṇca diṭṭhipaṭivedhe avigatapemo. Imāni kho, bhikkhave, satta niddasavatthūnī”ti (a. ni. 7.20).

Theropi tattheva desanaṃ uddharitvā “satta niddasavatthūnī”ti āha.

Aṭṭha abhibhāyatanānīti ettha abhibhuyyamānāni āyatanāni etesaṃ jhānānanti abhibhāyatanāni, jhānāni. **Āyatanānī**ti adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanasaṅkhātāni kasiṇārammaṇāni. Ñāṇuttariko hi puggalo visadañño ”kiṃ ettha ārammaṇe samāpajjitabbaṃ. Na mayhaṃ cittekaggatākaraṇe bhāro atthī”ti, tāni ārammaṇāni abhibhavitvā samāpajjati, saha nimittuppādenevettha appanaṃ nibbattetīti attho. Evaṃ uppāditāni jhānāni “abhibhāyatanānī”ti vuccanti.

“Katamāni (a. ni. 8.65) aṭṭha? Ajjhattaṃ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmī’ti evaṃsaññī hoti. Idaṃ paṭhamaṃ abhibhāyatanam.

“Ajjhattaṃ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmī’ti evaṃsaññī hoti. Idaṃ dutiyaṃ abhibhāyatanam.

“Ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmī’ti evaṃsaññī hoti. Idaṃ tatiyaṃ abhibhāyatanam.

“Ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmī’ti evaṃsaññī hoti. Idaṃ catutthaṃ abhibhāyatanam.

“Ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati nīlāni nīlavaṇṇāni nīlanidassanāni nīlanibhāsāni. Seyyathāpi nāma umāpupphaṃ nīlam nīlavaṇṇam nīlanidassanam nīlanibhāsam, seyyathāpi vā pana taṃ vattham bārāṇaseyyakam ubhatobhāgavimaṭṭham nīlam nīlavaṇṇam nīlanidassanam nīlanibhāsam, evameva ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati nīlāni nīlavaṇṇāni nīlanidassanāni nīlanibhāsāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmī’ti evaṃsaññī hoti. Idaṃ pañcamaṃ abhibhāyatanam.

“Ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati pītāni pītavaṇṇāni pītanidassanāni pītanibhāsāni. Seyyathāpi nāma kaṇikārapupphaṃ pītam pītavaṇṇam pītanidassanam pītanibhāsam, seyyathāpi vā pana taṃ vattham bārāṇaseyyakam ubhatobhāgavimaṭṭham pītam pītavaṇṇam pītanidassanam pītanibhāsam, evameva ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati pītāni pītavaṇṇāni pītanidassanāni pītanibhāsāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmī’ti evaṃsaññī hoti. Idaṃ chaṭṭham abhibhāyatanam.

“Ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati lohitaṇi lohitaṇi kavaṇṇāni lohitanidassanāni lohitanibhāsāni. Seyyathāpi nāma bandhujīvakaṇṇam

lohitakaṃ lohitakavaṇṇaṃ lohitakanidassanaṃ lohitakanibhāsaṃ, seyyathāpi vā pana taṃ vatthaṃ bārāṇaseyyakaṃ ubhatobhāgavimaṭṭhaṃ lohitakaṃ lohitakavaṇṇaṃ lohitakanidassanaṃ lohitakanibhāsaṃ, evameva ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati lohitakāni lohitakavaṇṇāni lohitakanidassanāni lohitakanibhāsāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmi’ti evamsaññī hoti. Idaṃ sattamaṃ abhibhāyatanam.

“Ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati odātāni odātavaṇṇāni odātanidassanāni odātanibhāsāni. Seyyathāpi nāma osadhitarakā odātā odātavaṇṇā odātanidassanā odātanibhāsā, seyyathāpi vā pana taṃ vatthaṃ bārāṇaseyyakaṃ ubhatobhāgavimaṭṭhaṃ odātaṃ odātavaṇṇaṃ odātanidassanaṃ odātanibhāsaṃ, evameva ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati odātāni odātavaṇṇāni odātanidassanāni odātanibhāsāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmi’ti evamsaññī hoti. Idaṃ aṭṭhamaṃ abhibhāyatanam. Imāni aṭṭha abhibhāyatanāni (a. ni. 8.65; dī. ni. 3.358).

Nava anupubbavīhārāti pubbaṃ pubbaṃ anu anupubbam, anupubbam viharitabbato samāpajjitabbato vīhārā anupubbavīhārā, anupaṭipāṭiyā samāpajjitabbavīhārāti attho.

“Katame nava? Idha, bhikkhave, bhikkhu vivicceva kāmehi vivicca akusalehi dhammehi savitakkaṃ savicāraṃ vivekajaṃ pītisukhaṃ paṭhamaṃ jhānaṃ upasampajja viharati. Vitakkavicārānaṃ vūpasamā ajjhattaṃ sampasādanaṃ cetaso ekodibhāvaṃ avitakkaṃ avicāraṃ samādhijaṃ pītisukhaṃ dutiyaṃ jhānaṃ upasampajja viharati. Pīṭiyā ca virāgā upekkhako ca viharati sato sampajāno, sukhañca kāyena paṭisaṃvedeti, yaṃ taṃ ariyā ācikkhanti ‘upekkhako satimā sukhavīhārī’ti, tatiyaṃ jhānaṃ upasampajja viharati. Sukhassa ca pahānā dukkhassa ca pahānā pubbeva somanassadomanassānaṃ atthaṅgamā adukkhamasukhaṃ upekkhāsati pārisuddhiṃ catutthaṃ jhānaṃ upasampajja viharati. Sabbaso rūpasaññānaṃ samatikkamā paṭighasaññānaṃ atthaṅgamā nānattasaññānaṃ amanasikārā ‘ananto ākāso’ti ākāsaññācāyatanam upasampajja viharati. Sabbaso ākāsaññācāyatanam samatikkamma ‘anantaṃ viññāṇa’nti viññāṇaññācāyatanam upasampajja viharati. Sabbaso viññāṇaññācāyatanam samatikkamma ‘natthi kiñcī’ti ākiñcaññāyatanam upasampajja viharati. Sabbaso ākiñcaññāyatanam samatikkamma nevasaññānāsaññāyatanam upasampajja viharati. Sabbaso nevasaññānāsaññāyatanam samatikkamma saññāvedayitanirodham upasampajja viharati’ti (a. ni. 9.33; dī. ni. 3.343, 359) vuttā nava anupubbavīhārāva.

Dasa nijjaravatthūnīti micchādīṭṭhādīni nijjarayanti nāsayantīti nijjarāni. **Vatthūnīti** kāraṇāni. Nijjarāni ca tāni vatthūni cāti nijjaravatthūni. Sammādīṭṭhādīnaṃ etaṃ adhvācanam.

“Katamāni (a. ni. 10.106; dī. ni. 3.360) dasa? Sammādīṭṭhikassa, bhikkhave, micchādīṭṭhi nijjiṇṇā hoti. Ye ca micchādīṭṭhipaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammādīṭṭhipaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammāsaṅkappassa, bhikkhave, micchāsaṅkappo nijjiṇṇo hoti. Ye ca micchāsaṅkappapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāsaṅkappapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammāvācassa, bhikkhave, micchāvācā nijjiṇṇā hoti. Ye ca micchāvācāpaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāvācāpaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammākammantassa, bhikkhave, micchākammanto nijjiṇṇo hoti. Ye ca micchākammantapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammākammantapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammāājīvassa, bhikkhave, micchāājīvo nijjiṇṇo hoti. Ye ca micchāājīvapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāājīvapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammāvāyāmassa, bhikkhave, micchāvāyāmo nijjiṇṇo hoti. Ye ca micchāvāyāmapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāvāyāmapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammāsatisa, bhikkhave, micchāsati nijjiṇṇā hoti. Ye ca micchāsatipaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāsatipaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammāsamādhissa, bhikkhave, micchāsamādhi nijjiṇṇo hoti. Ye ca micchāsamādhipaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāsamādhipaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammāñāṇissa, bhikkhave, micchāñāṇaṃ nijjiṇṇaṃ hoti. Ye ca micchāñāṇapaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāñāṇapaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti.

“Sammāvimuttissa, bhikkhave, micchāvimutti nijjiṇṇā hoti. Ye ca micchāvimuttipaccayā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti, te cassa nijjiṇṇā honti, sammāvimuttipaccayā ca aneke kusalā dhammā bhāvanāpāripūriṃ gacchanti”ti (a. ni. 10.106; dī. ni. 3.360) vuttāni dasa nijjaravatthūni.

3.Sabbam, bhikkhave, abhiññeyyantiādi bhagavatā vuttaṃ idha āharitvā dassitanti veditabbam. **Kiñca**-iti ca-kāro padapūraṇamatte nipāto. **Cakkhādini** tiṃsa vissajjanāni chasu dvāresu ekekasmim pañca pañca katvā dvārārammaṇapavattikkamena niddiṭṭhāni. Tattha duvidham cakkhu – maṃsacakkhu paññācakkhu ca. Tesu buddhacakkhu samantacakkhu ñāṇacakkhu dibbacakkhu dhammacakkhūti pañcavidham paññācakkhu. “Addasam kho aham, bhikkhave, buddhacakkhunā lokam volokento”ti (ma. ni. 1.283; 2.339; mahāva. 9) idam **buddhacakkhu** nāma. “Samantacakkhu vuccati sabbaññutaññāna”nti (cūḷani. dhotakamāṇavapucchānidessa 32; mogharājamāṇavapucchānidessa 85) idam **samantacakkhu** nāma. “Cakkhum udapādi ñāṇam udapādī”ti (sam. ni. 5.1081; mahāva. 15) idam **ñāṇacakkhu** nāma. “Addasam kho aham, bhikkhave, dibbena cakkhunā visuddhenā”ti (ma. ni. 1.285) idam **dibbacakkhu** nāma. “Virajam vītamalam dhammacakkhum udapādī”ti (ma. ni. 2.395) idam heṭṭhimamaggattayasāṅkhātam ñāṇam **dhammacakkhu** nāma.

Maṃsacakkhupi sasambhāracakkhu, pasādacakkhūti duvidham hoti. Yvāyam akkhikūpake patitṭhito heṭṭhā akkhikūpakaṭṭhikena upari bhamukaṭṭhikena ubhato akkhikūṭehi bahiddhā akkhipakhumehi paricchinnō akkhikūpakamajjhā nikkhantena nhārusuttakena matthaluṅge ābaddho setakaṇhātikaṇhamaṇḍalavicitto maṃsapinḍo, idam **sasambhāracakkhu** nāma. Yo pana ettha sito ettha paṭibaddho catunnam mahābhūtānam upādāya pasādo, idam **pasādacakkhu** nāma. Idamidhāhippetam. Tadetam tassa sasambhāracakkhuno setamaṇḍalaparikkhittassa kaṇhamaṇḍalassa majjhe abhimukhe ṭhitānam sarīrasaṅghānuppattidese diṭṭhimaṇḍale sattasu picupaṭalesu āsittatelaṃ picupaṭalāni viya satta akkhipaṭalāni byāpetvā pamāṇato muggavidalamattam cakkhuvinñāṇādīnam yathāraham vatthudvārabhāvam sādhayamānam tiṭṭhati. Tam cakkhatīti **cakkhu**, rūpam assādeti vibhāveti cāti attho. Rūpayantīti **rūpā**, vaṇṇavikāram āpajjamānā

hadayaṅgatabhāvaṃ pakāsentīti attho. Cakkhuto pavattam viññāṇam, cakkhussa vā viññāṇam **cakkhuvīññāṇam**. Phusatīti phasso. Upasaggena padaṃ maṇḍetvā samphassoti vuttam. Cakkhuto pavatto samphasso **cakkhusamphasso**.

Cakkhusamphassapaccayāti cakkhuvīññāṇasampayuttaphassapaccayā. **Vedayitanti** vindanaṃ, vedanāti attho. Tadeva sukhayatīti **sukham**, yassuppajjati, taṃ sukhitam karotīti attho. Suṭṭhu vā khādati, khanati ca kāyacittābādhanāti sukham.

Dukkhayatīti **dukkham**, yassuppajjati, taṃ dukkhitaṃ karotīti attho. Na dukkham na sukhanti **adukkhamasukham**. **Ma**-kāro padasandhivasena vutto. So pana cakkhusamphasso attanā sampayuttāya vedanāya saha jāta aññamaññanissaya vipākaāhārasampayuttaatthivigatavasena aṭṭhadhā paccayo hoti, sampaṭicchanasampayuttāya anantarasamanantaraanantarūpanissayanatthivigatavasenapañcadhā, santīraṇādisampayuttānaṃ upanissayavaseneva paccayo hoti.

Suṇātīti **sotaṃ**. Taṃ sasambhārasotabilassa anto tanutambalomācite aṅgulivedhakasaṅṭhāne padese sotaviññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhamānaṃ tiṭṭhati. Sappantīti **saddā**, udāharīyantīti attho. Ghāyatīti **ghānaṃ**. Taṃ sasambhāraghānabilassa anto ajapadasaṅṭhāne padese ghānaviññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhamānaṃ tiṭṭhati. Gandhayantīti **gandhā**, attano vatthum sūcentīti attho. Jīvitamavhāyatīti **jivhā**, sāyanaṭṭhena vā jivhā. Sā sasambhārajivhāya atiaggamūlapassāni vajjetvā uparimatalamajjhe bhinnappaladalaggasaṅṭhāne padese jivhāvīññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhamānā tiṭṭhati. Rasanti te sattāti **rasā**, assādentīti attho. Kucchitānaṃ sāsavadhammānaṃ āyoti **kāyo**. **Āyoti** uppattideso. So yāvata imasmiṃ kāye upādiṇṇappavatti nāma atthi, tattha yebhuyena kāyapasādo kāyaviññāṇādīnaṃ yathārahaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhamāno tiṭṭhati. Phusīyantīti **phoṭṭhabbā**. Munātīti **mano**, vijānātīti attho. Attano lakkhaṇaṃ dhārentīti **dhammā**. **Manoti** sahāvajjanaṃ bhavaṅgaṃ. **Dhammā**ti dvādasapabhedā dhammārammaṇā dhammā. **Manovīññāṇanti** javanamanovīññāṇaṃ. **Manosamphassoti** taṃsampayutto phasso. So sampayuttāya vedanāya vipākapaccayavajjehi sesehi sattahi paccayo hoti, anantarāya teheva, sesānaṃ upanissayavaseneva paccayo hoti.

Rūpādīni pañca vissajjanāni khandhavasena niddiṭṭhāni. Sītādīhi ruppati pīlīyatīti **rūpaṃ**. Vedayatīti **vedanā**. Sañjānātīti **saññā**. Saṅkharontīti **saṅkhārā**. **Vijānātīti** **viññāṇaṃ**. **Cakkhādīni** dhammavicārapariyantāni dasa chakkavasena, saṭṭhi vissajjanāni piyarūpasātarūpavasena niddiṭṭhāni. Cakkhusamphassajādikā vedanā taṃtaṃsampayuttāva. Rūpesu saññā **rūpasaññā**. Sañcetayatīti **sañcetanaṃ**, abhisandahatīti attho. Tasatīti **taṇhā**, pipāsātīti attho. Vitakketīti **vitakko**, vitakkaṃ vā vitakko, ūhananti vuttam hoti. Ārammaṇe tena cittaṃ vicaratīti **vicāro**, vicaraṇaṃ vā vicāro, anusañcaraṇanti vuttam hoti.

4. Pathavīdhātādīni cha vissajjanāni saṃkhittena nāmarūpavavattānavasena niddiṭṭhāni. Patthaṭṭā **pathavī**. Appeti, āpīyati, appāyatīti vā **āpo**. Tejayatīti **tejo**. Vāyatīti **vāyo**. Na kassati na nikassati, kasitum chinditum bhinditum vā na sakkāti **ākāso**. Nissattaṭṭhena **dhātu**.

Pathavīkasiṇādīni dasa vissajjanāni kasiṇabhāvanāvasena niddiṭṭhāni. **Kasiṇanti** sakalapharaṇavasena kasiṇamaṇḍalampi tasmim upaṭṭhitanimittampi tadārammaṇaṃ jhānampi vuccati. Idha pana jhānaṃ adhippetam. Ādimhi cattāri mahābhūtakasiṇārammaṇāni jhānāni, tato parāni cattāri vaṇṇakasiṇārammaṇāni. **Ākāsakasiṇanti** paricchedākāso, tadārammaṇaṅca jhānaṃ, kasiṇugghāṭimākāso, tadārammaṇaṅca ākāsānañcāyatanam. **Vīññāṇakasiṇanti** ākāsānañcāyatanaviññāṇam, tadārammaṇaṅca viññāṇañcāyatanam.

Kesādīni dvattiṃsa vissajjanāni dvattiṃsākāra-kammaṭṭhānavasena niddiṭṭhāni. Tesu pana kesādīsu paṭikūlato upaṭṭhitesu kāyagatāsativasena asubhakammaṭṭhānaṃ hoti, vaṇṇato upaṭṭhitesu kaṣiṇakammaṭṭhānaṃ hoti, dhātuto upaṭṭhitesu catudhātuvavatthānakammaṭṭhānaṃ hoti, kesātiādīni ca paṭikūlato vaṇṇato vā upaṭṭhitānaṃ tadārammaṇāni jhānāni, dhātuto upaṭṭhitassa te ca koṭṭhāsā tadārammaṇā ca dhātubhāvanā veditabbā.

Kesā ubhosu passesu kaṇṇacūlikāhi purato nalātantena, pacchato ca galavātakena paricchinnā sīsakaṭṭhāveṭhanacamme vīhaggamattaṃ pavisitvā ṭhitā anekasatasahassasaṅkhā.

Lomā ṭhapetvā kesādīnaṃ patiṭṭhitokāsaṃ hatthatalapādatalāni ca yebhuyyena sarīracamme navanavutiyā lomakūpasahassesu likkhāmaṭṭaṃ pavisitvā ṭhitā.

Nakhā aṅgulīnaṃ aggapiṭṭhesu ṭhitā vīsati.

Dantā dvīsu haṇukaṭṭhikesu ṭhitā yebhuyyena dvattiṃsa.

Taco sakalasarīraṃ pariyaṇandhitvā pākāṭakilomakassa upari chaviyā heṭṭhā ṭhitaṃ cammaṃ.

Mamsaṃ sādhi-kāni tīni aṭṭhisatāni anulimpitvā ṭhitāni navamaṃsapesisatāni.

Nhārū sakalasarīre aṭṭhīni ābandhitvā ṭhitāni nava nhārusatāni.

Aṭṭhī sakalasarīre heṭṭhā aṭṭhīnaṃ upari ṭhitāni sādhi-kāni tīni aṭṭhisatāni.

Aṭṭhimiñjā tesam tesam aṭṭhīnaṃ abbhantare ṭhitā miñjā.

Vakkaṃ galavātakā nikkhantena ekamūlena thokaṃ gantvā dvidhā bhinnena thūlanhārunā vinibaddhā hutvā hadaya-mamsaṃ parikkhipitvā ṭhitā dve maṃsapinḍikā.

Hadayaṃ sarīrabbhantare dvinnaṃ thanānaṃ majjhe ṭhitaṃ anto citta-sannissayaṃ aḍḍhapasatamattalohitapunṇaṃ punnāgattipatiṭṭhānamattāvāṭakaṃ hadaya-mamsaṃ.

Yakanaṃ dvinnaṃ thanānaṃ abbhantare dakkhiṇapassaṃ nissāya ṭhitaṃ yama-kamaṃsapaṭalaṃ.

Kilomakaṃ hadaya-vakkāni paṭicchādetvā ṭhitaṃ paṭicchannakilomaka-saṅkhātāṇca sakalasarīre cammassa heṭṭhato maṃsaṃ pariyaṇandhitvā ṭhitaṃ appaṭicchannakilomaka-saṅkhātāṇcāti duvidhaṃ pariyaṇana-mamsaṃ.

Pihakaṃ hadayassa vāmapasse udarapaṭalassa matthaka-passaṃ nissāya ṭhitaṃ udarajivhāmaṃsaṃ.

Papphāsaṃ sarīrabbhantare dvinnaṃ thanānaṃ antare hadaya-yakanānaṃ upari chādetvā olambantaṃ ṭhitaṃ dvattiṃsamamsakhaṇḍappabhedam papphāsamamsaṃ.

Antaṃ upari galavātake heṭṭhā karīsamagge vinibandhattā galavātakakarīsamaggapariyante sarīrabbhantare ṭhitā purisassa dvattiṃsahatthā itthiyā aṭṭhavīsati-hatthā ekavīsatiyā ṭhānesu obhaggā antavattī.

Antaguṇaṃ antabhoge ekato agalante ābandhitvā ekavīsatiyā antabhogānaṃ antara ṭhitaṃ bandhanaṃ.

Udariyaṃ dantamusalasaṅcuṇṇitaṃ jivhāhatthaparivattitaṃ kheḷalālāpalibuddhaṃ taṃkhaṇavigatavaṇṇagandharasādisampadaṃ tantavāyakhālisuvānavamathusadisam nipatitvā pittasemhavātapaliveṭhitaṃ hutvā udaraggisantaṭpavegakuthitaṃ kimikulākulaṃ uparūpari pheṇabubbulakāni muñcantaṃ paramakasambukaduggandhajegucchabhāvaṃ āpajjitvā āmāsaya-saṅkhāte uparinābhiantapaṭale ṭhitaṃ nānappakāra-kamaṃ asita-pītakhāyitasāyitaṃ.

Karīsaṃ pakkāsayasaṅkhāte hetṭhā nābhipiṭṭhikaṅṭakamūlānaṃ antare ubbedhena aṭṭhaṅgulamatte antāvasāne ṭhitam vaccaṃ.

Pittam hadayamaṃsapapphāsānaṃ antare yakanamaṃsaṃ nissāya ṭhitam mahākosātakīkosakasadiṣe pittakosake ṭhitam baddhapittasaṅkhātāṅca, kesalomanakhadantānaṃ maṃsaviniṃuttatṭhānaṅceva thaddhasukkhacammaṅca ṭhapetvā avasesaṃ sarīraṃ byāpetvā ṭhitam abaddhapittasaṅkhātāṅcāti duvidhaṃ pittam.

Semham udarapaṭale ṭhitam ekapatthapūrapamāṇaṃ semham.

Pubbo khāṇukaṅṭakapaharaṅaggijālādīhi abhigate vā sarīrapadese abhantaradhātukkhobhavasena vā uppanesu gaṇḍapīlakādīsu paripakkalohitaparīṇāmo. **Lohitam** yakanassa hetṭhābhāgaṃ pūretvā hadayavakkapapphāsānaṃ upari thokaṃ thokaṃ paggharantaṃ vakkahadayayakanapapphāse temayamānaṃ ṭhitam ekapatthapūramattaṃ sannicalohitasāṅkhātāṅca, kesalomanakhadantānaṃ maṃsaviniṃuttatṭhānaṅceva thaddhasukkhacammaṅca ṭhapetvā dhamanijālānusārena sabbam upādiṇṇasarīraṃ pharitvā ṭhitam saṃsaraṅalohitasāṅkhātāṅcāti duvidhaṃ lohitaṃ.

Sedo aggisantāpasūriyasantāpautuvikārādīhi santatte sarīre sabbakesalomakūpavivarehi paggharaṅakaāpodhātu.

Medo thūlassa sakalasarīre cammamaṃsantare kisassa jaṅghamaṃsādīni nissāya ṭhito thinasineho.

Assu somanassadomanassavisabhāgāhārautūhi samuṭṭhahitvā akkhikūpake pūretvā tiṭṭhantī vā paggharantī vā āpodhātu.

Vasā aggisantāpasūriyasantāpautuvisabhāgehi usmājātesu yebhuyena hatthatalahatthapiṭṭhipādatalapādapiṭṭhināsāpuṭanalātaṃsakūṭesu ṭhito vilīnasineho.

Kheḷo tathārūpaṃ āhāraṃ passantassa vā sarantassa vā mukhe vā ṭhapentassa hadayaṃ vā ākilāyantaṃ kismiṅciveva vā jiguccham uppādentassa bhiiyyo uppajjitvā ubho hi kapolapassehi oruyha jivhāya tiṭṭhamānā pheṇamissā āpodhātu.

Siṅghāṅikā visabhāgāhārautuvaseṇa saṅjātadhātukkhobhassa vā rodantassa vā antosīse matthaluṅgato galitvā tālumatthakavivareṇa otaritvā nāsāpuṭe pūretvā tiṭṭhantaṃ vā paggharantaṃ vā pūti asuci picchilaṃ.

Lasikā aṭṭhisandhīnaṃ abbañjanakiccaṃ sādhamānaṃ asītisatasandhīnaṃ abhantare ṭhitam picchilakuṇapaṃ.

Muttaṃ āhārautuvaseṇa vatthipuṭabbhantare ṭhitā āpodhātu.

Matthaluṅgaṃ sīsakaṭāhabhantare cattāro sibbinimagge nissāya ṭhito catupiṇḍasamodhāno miṅjarāsi.

Cakkhāyatanādīni dvādasa vissajjanāni dvādasāyatanavasena niddiṭṭhāni. Āyatanato, āyānaṃ tananato, āyatassa ca nayanato āyatanam. Cakkhurūpādīsu hi taṃtaṃdvārāmmaṇā cittacetasiṅkā dhammā sena sena anubhavanādīnā kiccena āyatanti utṭhahanti ghaṭanti, vāyamaṅtīti vuttaṃ hoti. Te ca pana āyabhūte dhamme etāni tanonti, vitthārentīti vuttaṃ hoti. Idaṅca anamatagge saṃsāre pavattaṃ atīva āyataṃ saṃsāradukkham yāva na nivattati, tāva nayanti, pavattayantīti vuttaṃ hoti.

Apica nivāsattāhānatthena ākaratthena samosaraṅatṭhānatthena saṅjātidesatthena kāraṅatthena ca āyatanam. Tathā hi loke “issarāyatanam vāsudevāyatana”ntiādīsu nivāsattāhānaṃ “āyatana”nti vuccati. “Suvāṇṇāyatanam rajatāyatana”ntiādīsu ākaro. Sāsane pana “manorame āyatane, sevanti naṃ vihaṅgama”tiādīsu (a. ni. 5.38) samosaraṅatṭhānaṃ.

“Dakkhiṇāpatho gunnaṃ āyatana”ntiādīsu sañjātideso. “Tatra tatreva sakkhibhabbatam pāpuṇāti sati satiāyatane”tiādīsu (a. ni. 3.102; 5.23) kāraṇam. Cakkhuādīsu cāpi te te cittacetasikā dhammā nivasanti tadāyattavuttitāyāti cakkhādayo nesam nivāsattḥānam, cakkhādīsu ca te ākiṇṇā tannissayattā tadārammaṇattā cāti cakkhādayo ca nesam ākaro, tattha tattha vatthudvārārammaṇavasena samosaraṇato cakkhādayo ca nesam samosaraṇattḥānam, taṃnissayārammaṇabhāvena tattheva uppattito cakkhādayo ca nesam sañjātideso, cakkhādīnam abhāve abhāvato cakkhādayo ca nesam kāraṇanti yathāvuttentatthena cakkhu ca tam āyatanañcāti **cakkhāyatanaṃ**. Evaṃ sesānīpi.

Cakkhudhātādīni aṭṭhārasa vissajjanāni aṭṭhārasadhātuvasena niddiṭṭhāni. Cakkhādīsu ekeko dhammo yathāsambhavaṃ vidahati, dhīyate, vidhānam vidhīyate, etāya, ettha vā dhīyatīti **dhātu**. Lokiyā hi dhātuyo kāraṇabhāvena vavatthitā hutvā suvaṇṇarajatādīdhātuyo viya suvaṇṇarajatādīṃ, anekappakāram saṃsāradukkham vidahanti. Bhārahārehi ca bhāro viya sattehi dhīyante, dhārīyantīti attho. Dukkhave vidhānamattameva cetā avasavattanato. Etāhi ca karaṇabhūtāhi saṃsāradukkham sattehi anuvīdhīyati. Tathāvīhitañcetam etāsveva dhīyati, ṭhapīyatīti attho. Apica yathā titthiyānam attā nāma sabhāvato natthi, na evametā. Etā pana attano sabhāvaṃ dhārentīti dhātuyo. Yathā ca loke vicittā haritālamano silādayo selāvayavā dhātuyoti vuccanti, evametāpi dhātuyo viyāti dhātuyo. Vicittā hetā nāṇaneyyāvayavāti. Yathā vā sarīrasaṅkhātassa samudāyassa avayavabhūtesu rasasaṇitādīsu aññamaññavisabhāgalakkhaṇaparicchinnesu dhātusamaññā, evamevetesupi pañcakkhandhasaṅkhātassa attabhāvassa avayavesu dhātusamaññā vedītabbā. Aññamaññavisabhāgalakkhaṇaparicchinnaṃ hete cakkhādayoti. Apica **dhātūti** nijjīvamattassetam adhivacanaṃ. Tathā hi bhagavā “chadhāturo ayaṃ bhikkhu puriso”tiādīsu (ma. ni. 3.343-344) jīvasaññāsamūhananattam dhātudesanaṃ akāsīti. Yathāvuttentatthena cakkhu ca tam dhātu cāti **cakkhudhātu**. Evaṃ sesāpi. **Manodhātūti** ca tisso manodhātuyo. **Dhammadhātūti** vedanāsaññāsaṅkhārakkhandhā soḷasa sukhumarūpāni nibbānañca. **Manoviññādhātūti** chasattati manoviññādhātuyo.

Cakkhundriyādīni bāvīsati vissajjanāni bāvīsatindriyavasena niddiṭṭhāni. Cakkhumeva dassanalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti **cakkhundriyaṃ**. Sotameva savanalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti **sotindriyaṃ**. Ghānameva ghāyanalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti **ghānindriyaṃ**. Jivhā eva sāyanalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti **jivhindriyaṃ**. Kāyo eva phusanalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti **kāyindriyaṃ**. Manate iti mano, vijānātīti attho. Aṭṭhakathācariyā panāhu – nāliyā minamāno viya mahātulāya dhārayamāno viya ca ārammaṇam manati jānātīti mano, tadeva mananalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti **manindriyaṃ**.

Jīvanti tena tamsahajātā dhammāti jīvitam, tadeva anupālanalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti **jīvitindriyaṃ**. Tam rūpajīvitindriyaṃ arūpajīvitindriyanti duvidham. Sabbakammajarūpasahajam saharūpānupālanam rūpajīvitindriyam, sabbacittasahajam sahaajarūpānupālanam arūpajīvitindriyam.

Thīyati saṅghātam gacchati etissā gabbhoti itthī, itthilingādīsu indaṭṭham kāretīti indriyam, niyamato itthiyā eva indriyam **itthindriyaṃ**.

Puṃ-vuccati nirayo, puṃ saṅkhāte niraye risīyati hiṃsīyatīti puriso, purisalingādīsu indaṭṭham kāretīti indriyam, niyamato purisasseva indriyam **purisindriyaṃ**. Dvīsupetesu ekekaṃ sabhāvakkassa ekekassa kammajarūpasahajam hoti.

Kusalavipākakāyaviññānasampayuttam sukham, kāyikasātalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti indriyam, sukhameva indriyam **sukhindriyaṃ**.

Akusalavipākakāyaviññānasampayuttam dukkham, kāyikaasātalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti indriyam, dukkhameva indriyam **dukkhindriyaṃ**.

Pītisomanassayogato sobhanam mano assāti sumano, sumanassa bhāvo somanassam, cetasikasātalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti indriyam, somanassameva indriyam **somanassindriyam**.

Domanassayogato duṭṭhu mano assāti, hīnavedanattā vā kucchitam mano assāti dummano, dummanassa bhāvo domanassam, cetasikaasātalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti indriyam, domanassameva indriyam **domanassindriyam**. Sukhadukkhākārapavattim upekkhati majjhatakkārasaṅghitattā tenākārena pavattatīti upekkhā, majjhatalakkhaṇe indaṭṭham kāretīti indriyam, upekkhā eva indriyam **upekkhindriyam**.

Saddahanti etāya, sayam vā saddahati, saddahanamattameva vā esāti saddhā, assaddhiyassa abhibhavanato adhipatiatthena indriyam, adhimokkhalakkhaṇe vā indaṭṭham kāretīti indriyam, saddhāyeva indriyam **saddhindriyam**.

Vīrabhāvo vīriyam, vīraṇam vā kammaṃ, vidhinā vā nayena īrayitabbaṃ pavattayitabbanti vīriyam, kosajjassa abhibhavanato adhipatiatthena indriyam, paggaṇalakkhaṇe vā indaṭṭham kāretīti indriyam, vīriyameva indriyam **vīriyindriyam**.

Saranti tāya, sayam vā sarati, saraṇamattameva vā esāti sati, muṭṭhasaccassa abhibhavanato adhipatiatthena indriyam, upaṭṭhānalakkhaṇe vā indaṭṭham kāretīti indriyam, sati eva indriyam **satindriyam**.

Ārammaṇe cittaṃ sammā ādhiyati ṭhapatīti samādhi, vikkhepassa abhibhavanato adhipatiatthena indriyam, avikkhepalakkhaṇe vā indaṭṭham kāretīti indriyam, samādhi eva indriyam **samādhindriyam**.

“Idam dukkha”ntiādinā nayena ariyasaccāni pajānātīti paññā. Aṭṭhakathāyaṃ pana “aniccam dukkhamanattāti paññāpanavasena paññā”ti vuttam. Avijjāya abhibhavanato adhipatiatthena indriyam, dassanalakkhaṇe vā indaṭṭham kāretīti indriyam, paññā eva indriyam **paññindriyam**.

Anamatagge saṃsāravatṭe anaññātam amataṃ padaṃ catusaccadhamameva vā jānissāmīti paṭipannassa uppajjanato indriyaṭṭhasambhavato ca **anaññātāññassāmītidriyam**. Sotāpattimaggañāṇassetam nāmaṃ.

Paṭhamamaggena ñātam mariyādaṃ anatikkamivā tesamyeva tena maggena ñātānaṃ catusaccadhamānameva jānanato indriyaṭṭhasambhavato ca ājānanakam indriyam **aññindriyam**. Sotāpattiphalādisu chasu ṭhānesu ñāṇassetam nāmaṃ.

Aññātāvino catusaccesu niṭṭhitañāṇakiccassa khīṇāsavassa uppajjanato indriyaṭṭhasambhavato ca **aññātāvindriyam**, aññātāvīnaṃ vā catūsu saccesu niṭṭhitakiccānaṃ cattāri saccāni paṭivijjhivā ṭhitānaṃ dhammānaṃ abhantare indaṭṭhasāadhanena aññātāvindriyam. Arahattaphalañāṇassetam nāmaṃ. Sabbānipetāni yathāyogaṃ indaliṅgaṭṭhena indadesitaṭṭhena indadiṭṭhaṭṭhena indasiṭṭhaṭṭhena indajutṭhaṭṭhena ca indriyāni. Bhagavā hi sammāsambuddho paramissariyabhāvato indo, kusalākusalañca kammaṃ kammesu kassaci issariyābhāvato. Tenevettha kammajantāni indriyāni kusalākusalakammaṃ ulliṅgenti, tena ca siṭṭhānīti indaliṅgaṭṭhena indasiṭṭhaṭṭhena ca indriyāni. Sabbāneva panetāni bhagavatā munindena yathābhūtaṃ pakāsītāni abhisambuddhāni cāti indadesitaṭṭhena indadiṭṭhaṭṭhena ca indriyāni. Teneva ca bhagavatā munindena kānici gocarāsevanāya, kānici bhāvanāsevanāya sevitānīti indajutṭhaṭṭhenapi indriyāni. Api ca ādhipaccasaṅkhātena issariyaṭṭhenapi etāni indriyāni. Cakkhuvīññāṇāḍipavattiyañhi cakkhādīnaṃ siddhamādhipaccam tasmim tikkhe tikkhattā mande ca mandattāti.

5. Kāmadhātuādīni dvādasa vissajjanāni bhavappabhedavasena niddiṭṭhāni. Kāmarāgasaṅkhātena kāmena yuttā dhātu **kāmadhātu**, kāmasaṅkhātā vā dhātu kāmadhātu.

Kāmaṃ pahāya rūpena yuttā dhātu **rūpadhātu**, rūpasāṅkhātā vā dhātu rūpadhātu.

Kāmañca rūpañca pahāya arūpena yuttā dhātu **arūpadhātu**, arūpasāṅkhātā vā dhātu arūpadhātu.

Tā eva dhātuyo puna bhavapariyāyena vuttā. Bhavatīti hi bhavoti vuccati. Saññāya yutto bhavo **saññābhavo**, saññāsahagato vā bhavo saññābhavo, saññā vā ettha bhavati atthīti saññābhavo. So kāmaṃbhavo ca asaññābhavamutto rūpaṃbhavo ca nevasaññānāsaññābhavamutto arūpaṃbhavo ca hoti.

Na saññābhavo **asaññābhavo**, so rūpaṃbhavakadeso.

Oḷārikattābhāvato nevasaññā, sukhumattena sambhavato nāsaññāti nevasaññānāsaññā, tāya yutto bhavo **nevasaññānāsaññābhavo**. Atha vā oḷārikāya saññāya abhāvā, sukhumāya ca bhāvā nevasaññānāsaññā asmiṃ bhavati nevasaññānāsaññābhavo, so arūpaṃbhavakadeso.

Ekena rūpakkhandhena vokiṇṇo bhavo ekena vokāro assa bhavassāti **ekavokārabhavo**, so asaññābhavova.

Catūhi arūpakkhandhehi vokiṇṇo bhavo catūhi vokāro assa bhavassāti **catuvokārabhavo**, so arūpaṃbhavo eva.

Pañcahi khandhehi vokiṇṇo bhavo pañcahi vokāro assa bhavassāti **pañcavokārabhavo**, so kāmaṃbhavo ca rūpaṃbhavakadeso ca hoti.

6. Paṭhamajjhānādīni dvādasa vissajjanāni jhānasamāpattivasena niddiṭṭhāni. **Jhānanti** idha brahmavihāramattaṃ adhippettaṃ.

Vitakkavicārapīṭisukhacittakaggatāsampayuttaṃ **paṭhamaṃ jhānaṃ**.

Pīṭisukhacittakaggatāsampayuttaṃ **dutiyaṃ jhānaṃ**.

Sukhacittakaggatāsampayuttaṃ **tatiyaṃ jhānaṃ**.

Upekkhācittakaggatāsampayuttaṃ **catutthaṃ jhānaṃ**.

Medati mejjatīti mettā, siniyhatīti attho. Mitte vā bhavā, mittassa vā eṣā pavattīti mettā, paccanīkadhammehi muttattā ārammaṇe cādhimuttattā vimutti, cetaso vimutti cetovimutti, mettā eva cetovimutti **mettācetovimutti**.

Karuṇā vuttatthā eva.

Modanti tāya taṃsamaṅgino, sayamaṃ vā modati, modanamattameva vā tanti **muditā**. “Averā hontū”tiādibyāpārappahānena majjhābhāvūpagamanena ca upekkhatīti **upekkhā**. Mettādayo tayo brahmavihārā paṭhamādīhi tīhi jhānehi yuttā. Upekkhābrahmavihāro catutthajjhānena yutto.

Pharaṇavasena natthi etassa antoti ananto. Ākāso ananto ākāśānanto, kasiṇuggahāṭimākāso. Ākāśānantoyeva ākāśānañcaṃ, taṃ ākāśānañcaṃ adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanamassa sasampayuttadhammassa jhānassa “devānaṃ devāyatanamivā”ti ākāśānañcāyatanam. Ākāśānañcāyatanameva samāpatti **ākāśānañcāyatanasamāpatti**. Pharaṇavasena ca natthi etassa antoti anantaṃ, taṃ ākāśārammaṇaṃ viññānaṃ. Anantameva ānañcaṃ, viññānaṃ ānañcaṃ “viññānañca”nti avatvā “viññānañca”nti vuttaṃ. Ayañhettha ruḷhisaddo. Taṃ viññānañcaṃ adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanamassa sasampayuttadhammassa jhānassa “devānaṃ devāyatanamivā”ti **viññānañcāyatanam**. Natthi etassa kiñcananti akiñcanaṃ, antamaso bhaṅgamattampi assa avasiṭṭhaṃ natthīti vuttaṃ hoti. Akiñcanassa bhāvo ākiñcaññaṃ. Ākāśānañcāyatanaviññānañcābhāvassettaṃ adhivacanaṃ. Taṃ ākiñcaññaṃ. Adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanamassa sasampayuttadhammassa jhānassa “devānaṃ devāyatanamivā”ti **ākiñcaññāyatanam**. Oḷārikāya saññāya abhāvato, sukhumāya ca bhāvato nevassa sasampayuttadhammassa jhānassa saññā nāsaññāti nevasaññānāsaññānaṃ. Nevasaññānāsaññānaṃ taṃ manāyatanadhammāyatanapariyāpannattā

āyatanañcāti **nevasaññānāsaññāyatanam**. Atha vā yāyamettha saññā sā paṭusaññākkiccam kātuṃ asamatthātāya nevasaññā, saṅkhārāvasesasukhumabhāvena vijjamānattā nāsaññāti nevasaññānāsaññā, nevasaññānāsaññā ca sā sesadhammānam adhiṭṭhānaṭṭhena āyatanañcāti nevasaññānāsaññāyatanam. Ākiñcaññāyatanārammaṇāya samāpattiyā etaṃ adhivacanam. Na kevalam ettha saññā edisī, atha kho vedanāpi nevavedanā nāvedanā. Cittampi nevacittam nācittam. Phassopi nevaphasso nāphasso. Esa nayo sesasampayuttadhammesu. Saññāsīsena panāyam desanā katāti.

Avijjādīni dvādasa vissajjanāni paṭiccasamuppādaṅgavasena niddiṭṭhāni. Pūretuṃ ayuttaṭṭhena kāyaduccaritādi avindiyam nāma, aladdhabbanti attho. Taṃ avindiyam vindatīti **avijjā**. Tabbiparītato kāyasucaritādi vindiyam nāma, taṃ vindiyam na vindatīti avijjā. Khandhānam rāsaṭṭham, āyatanānam āyatanatṭham, dhātūnam suññatṭham, indriyānam adhipatiyaṭṭham, saccānam tathaṭṭham aviditam karotīti avijjā. Dukkhadānam pīlanādivasena vuttam catubbidham catubbidham attham aviditam karotītipi avijjā, antavirahite saṃsāre sabbayonigatibhavaviññāṇaṭṭhitisattāvāsesu satte javāpetīti avijjā, paramatthato avijjamānesu itthipurisādīsu javati, vijjamānesupi khandhādīsu na javatīti avijjā, api ca cakkhuvīññāṇādīnam vatthārammaṇānam paṭiccasamuppādapāṭiccasamuppānānañca dhammānam chādanatopi avijjā. Saṅkhatamabhisaṅkharontīti **saṅkhārā**. Vijānātīti **viññāṇam**. Namatīti **nāmam**, nāmayatīti vā nāmam. Ruppātīti **rūpam**. Āye tanoti, āyatañca nayatīti **āyatanam**. Phusatīti **phasso**. Vedayatīti **vedanā**. Paritassatīti **taṇhā**. Upādiyati bhusam gaṇhātīti **upādānam**. Bhavati, bhāvayatīti vā **bhavo**. Jananam **jāti**. Jīraṇam **jarā**. Maranti etenāti **maraṇam**.

7. Dukkhadāni aṭṭhasatāni aṭṭha ca vissajjanāni catusaccayojanāvasena niddiṭṭhāni. “Dukkham abhiññeyya”ntiādīsu hi channaṃ catukkānam vasena catuvīsati vissajjanāni “cakkhu jarāmarāṇa”nti peyyāle “cakkhu abhiññeyyam sotam abhiññeyya”ntiādīnā “jāti abhiññeyyā”ti pariyosānena pañcanavutādhikena vissajjanasatena yojetvā vuttāni. Pañcanavutādhikam catukkasatam hoti, tesam catukkānam vasena asītiadhikāni satta vissajjanasatāni. “Jarāmarāṇam abhiññeyya”ntiādike catukke “cattāri vissajjanāni”ti evam sabbāni aṭṭha ca satāni aṭṭha ca vissajjanāni honti. Ettha ca tassa tassa dhammassa padhānabhūto paccayo samudayoti veditabbo. Sabbasaṅkhārehi suññam nibbānam nirodhoti veditabbaṃ. Anaññātaññassāmītindriyādīnam tiṇṇampi hi lokuttarindriyānam ettha abhāvam sandhāya anaññātaññassāmītindriyanirodhotiādī yujjati. Nirodhagāminipaṭipadāti ca sabbattha ariyamaggo eva. Evañhi vuccamāne phalepi maggavohārasambhavato aññindriyaaññātāvindriyānampi yujjati. Puna dukkhadānam pariññāṭṭhādivasena aṭṭhasatāni aṭṭha ca vissajjanāni niddiṭṭhāni, puna dukkhadānam pariññāpaṭivedhaṭṭhādivasena aṭṭhasatāni aṭṭha ca vissajjanāni niddiṭṭhāni. Pariññā ca sā paṭivijjhitaṭṭhena paṭivedho cāti pariññāpaṭivedho. Pariññāpaṭivedhova attho **pariññāpaṭivedhaṭṭho**.

8. Puna tāneva dukkhadāni jarāmarāṇapariyantāni dviadhikāni dve padasatāni samudayādīhi sattahi sattahi padehi yojetvā dviadhikānam dvinnam aṭṭhasatānam vasena sahassañca cha ca satāni soḷasa ca vissajjanāni niddiṭṭhāni. Tattha padhānabhūto paccayo samudayo, tassa nirodho **samudayanirodho**. Chando eva rāgo chandarāgo, dukkhe sukhasaññāya dukkhassa chandarāgo, tassa nirodho **chandarāganirodho**. Dukkham paṭicca uppajjamānam sukham somanassam **dukkhassa assādo**. Dukkham aniccata dukkhassa vipariṇāmadhammatā **dukkhassa ādīnavo**. Dukkhe chandarāgavinayo chandarāgappahānam **dukkhassa nissaraṇam**. “Yam kho pana kiñci bhūtam saṅkhatam paṭiccasamuppānam nirodho tassa nissaraṇa”nti (paṭi. ma. 1.24) vacanato nibbānameva dukkhassa nissaraṇam. “Dukkhanirodho samudayanirodho chandarāganirodho dukkhassa nissaraṇa”nti nānasaṅkhatapaṭipakkhavasena nānāpariyāyavacanehi catūsu thānesu nibbānameva vuttanti veditabbaṃ. Keci pana “āhārasamudayā dukkhasamudayo āhāranirodhā dukkhanirodho sarasavasena samudayanirodho, atha vā udayabbayadassanena

samudayanirodho saha vipassanāya maggo chandarāganirodho”ti vadanti. Evañca vuccamāne lokuttarindriyānaṃ avipassanūpagattā na sabbasādhāraṇaṃ hotīti paṭhamam vuttanayova gahetabbo. Lokuttarindriyesu hi chandarāgābhāvatoyeva chandarāganirodhoti yujjati. Saṃre chandarāgeneva saṃrekaadesesu kesādisupi chandarāgo katova hoti, jarāmarānavantesu chandarāgeneva jarāmarānesupi chandarāgo katova hoti. Evaṃ assādādinavāpi yojetabbā. Puna dukkhādīni jarāmarānapariyantāni dviadhikāni dve padasatāni samudayādīhi chahi chahi padehi yojetvā dviadhikānaṃ dvinnam sattakasatānaṃ vasena nayasahassañca cattāri ca satāni cuddasa ca vissajjanāni niddiṭṭhāni.

9. Idāni rūpādīni jarāmarānapariyantāni ekādhikāni dve padasatāni sattahi anupassanāhi yojetvā niddisituṃ paṭhamam tāva aniccānupassanādayo satta anupassanā niddiṭṭhā. Tāni sabbāni sattahi suddhikaanupassanāvissajjanehi saddhiṃ sahassañca cattāri ca satāni cuddasa ca vissajjanāni honti. Aniccanti anupassanā **aniccānupassanā**. Sā niccasaññāpaṭipakkhā. Dukkanti anupassanā **dukkhānupassanā**. Sā sukhasaññāpaṭipakkhā. Anattāni anupassanā **anattānupassanā**. Sā attasaññāpaṭipakkhā. Tissannaṃ anupassanānaṃ paripūrattā nibbindatīti nibbidā, nibbidā ca sā anupassanā cāti **nibbidānupassanā**. Sā nandipaṭipakkhā. Catassannaṃ anupassanānaṃ paripūrattā virajjatīti virāgo, virāgo ca so anupassanā cāti **virāgānupassanā**. Sā rāgapaṭipakkhā. Pañcannaṃ anupassanānaṃ paripūrattā rāgaṃ nirodhetīti nirodho, nirodho ca so anupassanā cāti **nirodhānupassanā**. Sā samudayaṭipakkhā. Channaṃ anupassanānaṃ paripūrattā paṭinissajjatīti paṭinissaggo, paṭinissaggo ca so anupassanā cāti **paṭinissaggānupassanā**. Sā ādānapaṭipakkhā. Lokuttarindriyānaṃ asatipi vipassanūpagatte “sabbe sañkhārā aniccā, sabbe sañkhārā dukkhā, sabbe dhammā anattā”ti (dha. pa. 277-279; paṭi. ma. 1.31) vacanato tesampi aniccadukkhānattattā tattha niccasukhattasaññānaṃ nandiyā rāgassa ca abhāvā nirodhavantānīti anupassanato pariccāgapaṭinissaggapakhandanapaṭinissaggasambhavato ca tehipi satta anupassanā yojitāti veditabbā. Jarāmarānavantesu aniccādito diṭṭhesu jarāmarānampi aniccādito diṭṭham nāma hoti, jarāmarānavantesu nibbindanto virajjanto jarāmarāne nibbinno ca viratto ca hoti, jarāmarānavantesu nirodhato diṭṭhesu jarāmarānampi nirodhato diṭṭham nāma hoti, jarāmarānavantesu paṭinissajjanto jarāmarānaṃ paṭinissajjantova hotīti jarāmarānehi satta anupassanā yojitāti veditabbā.

10. Idāni ādīnavañāssa vatthubhūtānaṃ uppādādīnaṃ pañcannaṃ ārammaṇānaṃ vasena uppādādīni tesam vevacanāni pañcadasa vissajjanāni niddiṭṭhāni, santipadañāssa tappaṭipakkhārammaṇavasena anuppādādīni pañcadasa vissajjanāni niddiṭṭhāni, puna tāneva uppādānuppādādīni padāni yugaḷakavasena yojetvā tiṃsa vissajjanāni niddiṭṭhāni. Evaṃ imasmiṃ nayeve satṭhi vissajjanāni honti. Tattha **uppādoti** purimakammaṃ paccayā idha uppatti. **Pavattanti** tathāuppānassa pavatti. **Nimittanti** sabbampi sañkhāranimittam. Yogāvacarassa hi sañkhārā sasañṭhānā viya upaṭṭhahanti, tasmā nimittanti vuccanti. **Āyūhanāti** āyatim paṭisandhihetubhūtaṃ kammaṃ. Tañhi abhisañkharaṇaṭṭhena āyūhanāti vuccati.

Paṭisandhīti āyatim uppatti. Sā hi bhavantarapaṭisandhānato paṭisandhīti vuccati. **Gatīti** yāya gatiyā sā paṭisandhi hoti. Sā hi gantabbato gatīti vuccati. **Nibbattīti** khandhānaṃ nibbattanaṃ. **Upapattīti** “samāpannassa vā upapannassa vā”ti (paṭi. ma. 1.72) evaṃ vuttā vipākapavatti. **Jātīti** janaṇaṃ. Tattha tattha nibbattamānānaṃ sattānaṃ ye ye khandhā pātubhavanti, tesam tesam paṭhamam pātubhāvo. **Jarātīti** jīraṇaṃ. Sā duvidhā ṭhitaññathattalakkhaṇasañkhātānaṃ sañkhatalakkhaṇaṃ khaṇḍiccādisammato santatiyaṃ ekabhavapariyāpannakhandhānaṃ purāṇabhāvo ca. Sā idha adhippetā. **Byādhīti** dhātukkhobhapaccayasamuṭṭhito pittasemhavātasannipātautuvipariṇāmaṃ visamaparihāraupakkamakammavipākavasena aṭṭhavidho ābādhō. Vividham dukkham ādahati vidahatīti byādhi, byādhayati tāpeti, kampaṃyatīti vā byādhi. **Marāṇanti** maranti etenāti marāṇaṃ. Taṃ duvidham

vayalakkhaṇasaṅkhātāṃ saṅkhatalakkhaṇaṅca
ekabhavapariyāpannajīvitindriyappabandhavicchedo ca. Taṃ idha adhippetāṃ.

Sokoti socanaṃ. Ñātibhogarogasīladiṭṭhībyasanehi phuṭṭhassa cittasantāpo. **Paridevoti** paridevanaṃ. Ñātībyasanādīhiyeva phuṭṭhassa vacīpalāpo. **Upāyāsoti** bhuso āyāso. Ñātībyasanādīhiyeva phuṭṭhassa adhimattacetodukkhappabhāvito dosoyeva. Ettha ca uppādādayo pañceva ādīnavaññaṇassa vatthivasena vuttā, sesā tesāṃ vevacanasena. “Nibbattī”ti hi uppādassa, “jātī”ti paṭisandhiyā vevacanaṃ, “gati upapattī”ti idaṃ dvayaṃ pavattassa, jarādayo nimittassāti. Anuppādādivacanehi pana nibbānameva vuttāṃ.

Puna tāneva uppādānuppādādīni saṭṭhi padāni dukkhasukhapadehi yojetvā saṭṭhi viṣṣajjanāni, bhayakhemapadehi yojetvā saṭṭhi viṣṣajjanāni, sāmisanirāmisapadehi yojetvā saṭṭhi viṣṣajjanāni, saṅkhāranibbānapadehi yojetvā saṭṭhi viṣṣajjanāni niddiṭṭhāni. Tattha **dukkhanti** aniccattā dukkhaṃ. Dukkhapatiṭṭhānato **sukhaṃ**. Yaṃ dukkhaṃ, taṃ **bhayaṃ**. Bhayapatiṭṭhānato **kheṃaṃ**. Yaṃ bhayaṃ, taṃ vaṭṭāmisalokāmisehi avippamuttattā **sāmisam**. Sāmisapatiṭṭhānato **nirāmisam**. Yaṃ sāmisam, taṃ saṅkhāramattameva. Saṅkhārapatiṭṭhānato santattā **nibbānaṃ**. Saṅkhārā hi ādittā, nibbānaṃ santanti. Dukkhākārena bhayākārena sāmīkārena saṅkhārākārenāti evaṃ tena tena ākārena pavattim sandhāya tathā tathā vuttanti veditabbanti.

11. Pariggahaṭṭhādīni ekatimsa viṣṣajjanāni ariyamaggakkhaṇavasena niddiṭṭhāni. Ariyamaggasampayuttā hi dhammā ādito pabhuti uppādanatthaṃ pariggayhante iti pariggahā, tesāṃ sabhāvo **pariggahaṭṭho**. Tesāmyeva aññaṃaññaṃparivārabhāvena **parivāraṭṭho**. Bhāvanāpāripūriyasena **paripūraṭṭho**. Tesāmyeva samādhivasena ekārammaṇapariggahamaṅkhitvā **ekaggaṭṭho**. Nānārammaṇavikkhepābhāvamamaṅkhitvā **avikkhepaṭṭho**. Vīriyavasena **paggaṭṭho**. Samādhivasena udakena nhānīyacunṇānaṃ viya avippakiṇṇatā **avisāraṭṭho**. Samādhivyogena alulitattā **anāvilatṭho**. Avikampitattā **aniñjanaṭṭho**. Ekattupaṭṭhānavasena samādhivyogena ca ekārammaṇe bhusaṃ patiṭṭhānavasena ca. **Ṭhitaṭṭhoti** ārammaṇe niccalabhāvena patiṭṭhitaṭṭho. Tassa nibbānārammaṇassa ālambanabhāvena **ārammaṇaṭṭho**. Tattheva nikāmacārabhāvena **gocaraṭṭho**. Nissaraṇapahānabhāvena nibbānassa **pahānaṭṭho**. Kilesapariccāgavasena ariyamaggassa **pariccāgaṭṭho**. Dubhato vuṭṭhānavasena **vuṭṭhānaṭṭho**. Nimittapavattehi nivattanavasena **nivattanaṭṭho**. Nibbutattā **santaṭṭho**. Atappakattā uttamattā ca **paṇītaṭṭho**. Kilesehi vimuttattā, ārammaṇe ca adhimuttattā **vimuttaṭṭho**. Āsavānaṃ avisayabhāvena parisuddhattā **anāsavaṭṭho**. Kilesakantārasaṃsārakantārātikāmanena **taraṇaṭṭho**. Saṅkhāranimittābhāvena **animittaṭṭho**. Taṇhāpaṇidhiabhāvena **appaṇihitaṭṭho**. Attasārābhāvena **suññataṭṭho**. Vimuttirasena ekarasatāya, samathavipassanānaṃ ekarasatāya vā **ekarasatṭho**. Samathavipassanānaṃ aññaṃaññaṃ **anativattanaṭṭho**. Tesāmyeva **yuganaddhaṭṭho**. Ariyamaggassa saṅkhārato niggamane **niyyānaṭṭho**. Nibbānasampāpanena **hetuṭṭho**. Nibbānapaccakkhakaṇaṇena **dassanaṭṭho**. Adhipatibhāvena **ādhipateyyaṭṭhoti**.

12. Samathādīni cattāri viṣṣajjanāni samathavipassanāvasena niddiṭṭhāni. Aniccādivasena anu anu passanato **anupassanaṭṭho**. Yuganaddhassa samathavipassanādvayassa ekarasabhāvena **anativattanaṭṭho**. **Sikkhādīni** nava viṣṣajjanāni ariyamaggassa ādimajjhapariyosānavasena niddiṭṭhāni. Sikkhitabbattā **sikkhā**. Tassā samādātābato **samādānaṭṭho**. Sīle patiṭṭhāya kammaṭṭhānavasena gahitassa ārammaṇassa bhāvanāpavattiṭṭhānattā gocaraṭṭhānattā ca **gocaraṭṭho**. Samathakāle vipassanākāle vā kosajjivasena līnassa cittassa dhammavicayavīriyapīṭisambojjhaṅgabhāvanāvasena ussāhanaṭṭho **paggaṭṭho**. Uddhaccavasena uddhatassa cittassa passaddhisamādhipekkhāsambojjhaṅgabhāvanāvasena sannisīdāpanaṭṭho **niggahaṭṭho**.

Ubho visuddhānanti ubhato visuddhānaṃ, līnuddhatapakkhato nivāretvā visuddhānaṃ cittānanti attho. Majjhimabhāve t̄hitānaṃ santativasena pavattamānānaṃ cittānaṃ vasena bahuvacanaṃ katanti veditabbaṃ. Ussāhanasannisīdāpanesu sabyāpārābhāvo **ajjupekkhanaṭṭho**. Samappavattassa cittassa vasena bhāvanā **visesādhigamaṭṭho**. Ariyamaggapātubhāvavasena **uttaripaṭivedhaṭṭho**. Ariyamaggasiddhacatusaccapaṭivedhavasena **saccābhisamayaṭṭho**. Phalasaṃpattivasena nirodhe **paṭiṭṭhāpakaṭṭho**. Sā hi taṃsamaṅgipuggalaṃ nirodhasaṅkhāte nibbāne paṭiṭṭhāpeti.

Saddhindriyādīni pañca vissajjanāni indriyaṭṭhavasena vuttāni. **Adhimokkhaṭṭhoti** adhimuccanaṭṭho. **Upaṭṭhānaṭṭhoti** ārammaṇaṃ upecca paṭiṭṭhānaṭṭho. **Dassanaṭṭhoti** sabhāvapekkhanaṭṭho. **Saddhābalādīni** pañca vissajjanāni balatṭhavasena niddiṭṭhāni. Akampiyaṭṭhena saddhāva balanti **saddhābalaṃ**. **Assaddhiyeti** assaddhiyena. **Assaddhiyanti** ca saddhāpaṭipakkhabhūto cittuppādo. **Akampiyaṭṭhoti** akampetabbaṭṭho, kampetuṃ na sakkāti attho. **Kosajjeti** kusītabhāvasaṅkhātena thinamiddhena. **Pamādeti** satipaṭipakkhena cittuppādena. **Uddhacceti** avūpasamasāṅkhātena uddhaccena. **Avijjāyāti** mohena. **Satisambojjaṅgādīni** satta vissajjanāni bojjaṅgaṭṭhavasena niddiṭṭhāni. Bujjhanakassa aṅgo bojjaṅgo. Pasattho sundaro ca bojjaṅgo sambojjaṅgo, satiyeva sambojjaṅgo **satisambojjaṅgo**. Dhamme vicināṭīti dhammavicayo. Paññāyetaṃ nāmaṃ. **Pavicayaṭṭhoti** vicāraṭṭho. Pīnayaṭīti **pīti**. **Pharaṇaṭṭhoti** visaraṇaṭṭho. Passambhanaṃ **passaddhi**. **Upasamaṭṭhoti** niddarathaṭṭho. Upapattito ikkhaṭīti **upekkhā**, samaṃ pekkhati apakkhapatitāva hutvā pekkhaṭīti attho. Sā idha tatramajjhattupekkhā, bojjaṅgupekkhātipi tassā nāmaṃ. Samavāhitalakkhaṇatā **paṭisaṅkhānaṭṭho**.

Sammādiṭṭhādīni aṭṭha vissajjanāni maggavasena niddiṭṭhāni. Sammā passati, sammā vā tāya passanti, pasatthā sundarā vā diṭṭhīti sammādiṭṭhi. Tassā **sammādiṭṭhiyā**. Sammā saṅkappeti, sammā vā tena saṅkappenti, pasattho sundaro vā saṅkappoti **sammāsaṅkappo**. **Abhiropanaṭṭhoti** cittaṃ ārammaṇāropanaṭṭho. Ārammaṇābhiniropanaṭṭhotipi pāṭho. Sammā vadati, sammā vā tāya vadanti, pasatthā sundarā vā vācāti **sammāvācā**. Micchāvācāvīriyā etaṃ nāmaṃ. **Pariggahaṭṭhoti** catubbidhavaśiṣaṃvarapariggahaṭṭho. Sammā karoti, sammā vā tena karonti, pasattham sundaram vā kammanti sammākammaṃ, sammākammameva **sammākammanto**. Micchākammantavīriyā etaṃ nāmaṃ. **Samuṭṭhānaṭṭhoti** tivīdhakāyaśaṃvarasamuṭṭhānaṭṭho. Sammā ājīvati, sammā vā tena ājīvanti, pasattho sundaro vā ājīvoti **sammāājīvo**. Micchājīvavīriyā etaṃ nāmaṃ. **Vodānaṭṭhoti** parisuddhaṭṭho. Sammā vāyamaṭi, sammā vā tena vāyamanti, pasattho sundaro vā vāyāmoti **sammāvāyāmo**. Sammā sarati, sammā vā tāya saranti, pasatthā sundarā vā satīti **sammāsati**. Sammā samādhīyati, sammā vā tena samādhīyanti, pasattho sundaro vā samādhīti **sammāsamādhi**.

13. Indriyādīni dasa vissajjanāni rāsikatvā anupubbapaṭipāṭivasena niddiṭṭhāni. **Ādhipateyyaṭṭhoti** indaṭṭhakarāṇavasena adhipatiattho. **Akampiyaṭṭhoti** paṭipakkhehi kampetuṃ asakkuṇeyyaṭṭho. **Niyyānaṭṭhoti** lokiyalokuttarānampi paṭipakkhato niggamaṇaṭṭho. **Hetuṭṭhoti** micchādiṭṭhādīnaṃ pahānāya sammādiṭṭhādayo hetūti vā sabbepi sammādiṭṭhādayo nibbānasampāpakahetūti vā hetuṭṭho. Satipaṭṭhānesu ārammaṇesu okkhanditvā pakkhanditvā upaṭṭhānato upaṭṭhānaṃ, satiyeva upaṭṭhānaṃ **satipaṭṭhānaṃ**. Kāyavedanācittadhammesu paṇassā asubhadukkhāniccānattākāragahaṇavase subhasukhaniccattasaññāpahānakiccasaḍḍhanavasena ca pavattito catudhā bhedo hoti. Etāni pubbabhāge nānācittesu labbhanti, maggakkhaṇe pana ekāyeva sati cattāri nāmāni labhati.

Sammappadhānesu padahanti etenāti padhānaṃ, sobhanaṃ padhānaṃ **sammappadhānaṃ**. Sammā vā padahanti etenāti sammappadhānaṃ, sobhanaṃ

vā taṃ kilesavirūpattavirahato padhānañca hitasukhanipphādakattena seṭṭhabhāvāvahanato padhānabhāvakarāṇato vā sammappadhānaṃ. Vīriyasetaṃ adhivacanaṃ. Uppannānuppannaṃ anuppannuppannañca akusalakusalānaṃ dhammānaṃ pahānānuppatiuppādatṭhitikkasādhanavasena pavattito panassa catudhā bhedo hoti. Etānipi pubbabhāge nānācittesu labbhanti, maggakkhaṇe pana ekameva vīriyaṃ cattāri nāmāni labhati. **Padahanaṭṭhoti** ussāhanaṭṭho. Padhānaṭṭhotipi pāṭho, soyevattho.

Iddhipādānanti ettha chandavīriyacittavīmaṃsāsu ekeko ijjhatīti iddhi, samijjhati nipphajjati attho. Ijjhanti vā etāya sattā iddhā vuddhā ukkaṃsagatā hontīti iddhi, paṭhamenaṭṭhena iddhi eva pādo **iddhipādo**, iddhikoṭṭhāsoti attho. Dutiyenaṭṭhena iddhiyā pādoti iddhipādo. **Pādoti** patiṭṭhā, adhigamūpāyoti attho. Tena hi yasmā uparūpari visesasaṅkhātā iddhiṃ pajjanti pāpuṇanti, tasmā pādoti vuccati. Ete chandādayo pubbabhāge adhipativasena nānācittesu labbhanti, maggakkhaṇe pana saheva labbhanti. **Ijjhanaṭṭhoti** nipphajjanaṭṭho patiṭṭhānaṭṭho vā. **Saccānanti** catunnaṃ ariyasaccānaṃ. **Tathaṭṭhoti** yathāsabhāvaṭṭho. Imāni aṭṭha vissajjanāni lokiyalokuttaramissakāni. **Payogānanti** catunnaṃ ariyamaggapayogānaṃ. **Paṭippassaddhaṭṭhoti** catunnaṃ ariyaphalānaṃ paṭippassaddhaṭṭho. Maggapayogo hi phalakkhaṇe paṭippassaddho hoti niṭṭhitakiccattā. Maggapayogānaṃ phalodayena paṭippassaddhabhāvo vā. **Phalānaṃ sacchikiriyāṭṭhoti** ariyaphalānaṃ paccavekkhaṇavasena paccakkhakarāṇaṭṭho. Ārammaṇasacchikiriyā vuttā hoti, phalakkhaṇe paṭilābhasacchikiriyā vā. **Vitakkādīni** pañca vissajjanāni jhānaṅgavasena niddiṭṭhāni. Vitakkaṇaṃ **vitakko**, ūhananti vuttaṃ hoti. Vicaraṇaṃ **vicāro**, anusañcaraṇanti vuttaṃ hoti. **Upavicāraṭṭhoti** anumajjanaṭṭho. **Abhisandanaṭṭhoti** temanaṭṭho samādhivasena cittaṃsa ekaggaṭṭho.

Āvajjanādīni pañcadasa vissajjanāni pakiṇṇakavasena niddiṭṭhāni. Pañcadvāraṇanodvāresu bhavaṅgārammaṇato aññārammaṇe cittaṃsantānaṃ namentānaṃ dvinnaṃ cittaṃ **āvajjanaṭṭho**. Viññāṇassa **vijānaṭṭho**. Paññāya **pajānaṭṭho**. Saññāya **sañjānaṭṭho**. Samādhissa **ekodaṭṭho**. Dutiyajjhānasmiñhi samādhi eko udeṭīti **ekodīti** vuccati, vitakkavicārehi anajjhāruḥattā aggo seṭṭho hutvā uppajjati attho. Seṭṭhopi hi loke ekoti vuccati. Vitakkavicāravirahito vā eko asahāyo hutvā udeṭītipi vaṭṭati. Sabbopi vā kusalasamādhi nīvaraṇādīnaṃ uddhaccasseva vā paṭipakkhattā tehi anajjhāruḥhoti aggo hutvā udeṭīti vā tehi virahitoti asahāyo hutvā udeṭīti vā ekodīti yujjati. **Abhiññāya nātaṭṭhoti** nātapariññāya sabhāvajānaṭṭho. **Pariññāya tīraṇaṭṭhoti** tīraṇapariññāya aniccādito upaparikkhaṇaṭṭho. **Pahānassa pariccāgaṭṭhoti** pahānapariññāya paṭipakkhapajhanaṭṭho. Samappavattāya **bhāvanāya ekarasaṭṭho**. **Phassanaṭṭhoti** phusaṇaṭṭho vindaṇaṭṭho. Pīlābhāravahanādīnā **khandhaṭṭho**. Suññādīnā **dhātuṭṭho**. Sakasakamariyādāyatanādīnā **āyatanaṭṭho**. Paccayehi saṅgama katavasena **saṅkhataṭṭho**. Tabbiparītena **asaṅkhataṭṭho**.

14. Cittatṭhādīni pañcadasa vissajjanāni cittaṃsambandhena niddiṭṭhāni. **Cittatṭhoti** ettha ārammaṇaṃ cintetīti cittaṃ, vijānātīti attho. Yaṃ panettha javanaṃ hoti, taṃ javanavīthivasena attano santānaṃ cinoṭītipi cittaṃ, yaṃ vipākaṃ hoti, taṃ kammakilesehi citantīpi cittaṃ, sabbampi yathānurūpaṃ cittaṭāya cittaṃ, cittakaraṇatāya cittaṃ, yaṃ vaṭṭassa paccayo hoti, taṃ saṃsāradukkhaṃ cinoṭītipi cittaṃ. Evaṃ ārammaṇe cittaṭādito **cittatṭho**. Cittuppādane phaluppādane vā nāssa antaramatṭhīti anantaraṃ, anantarassa bhāvo ānantariyaṃ, cittaṃsa ānantariyaṃ cittaṇantariyaṃ, so **cittaṇantariyaṭṭho**. Arahato cuticittaṃ vajjetvā yassa kassaci samanantaraniruddhassa cittaṃsa anantaracittuppādane samatṭhabhāvo maggacittaṃsa anantaraṃ phaluppādane samatṭhabhāvoti adhippāyo. **Cittaṃsa vuṭṭhānaṭṭhoti** gotrabhucittaṃsa nimittato, maggacittaṃsa nimittapavattato vuṭṭhānaṭṭho. **Cittaṃsa vivaṭṭanaṭṭhoti** tasseva cittaṃdvayassa yathāvuttato vuṭṭhitassa nibbāne vivaṭṭanaṭṭho. **Cittaṃsa hetuṭṭhoti** cittaṃsa

hetupaccayabhūtānaṃ navannaṃ hetūnaṃ hetuṭṭho. **Cittassa paccayaṭṭhoti** cittassa vatthārammaṇādīnaṃ anekesaṃ paccayānaṃ paccayaṭṭho. **Cittassa vatthuṭṭhoti** cittassa vatthubhūtānaṃ cakkhusotaghānajiṃvākāyahadayavattūnaṃ vatthuṭṭho. **Cittassa bhūmaṭṭhoti** cittassa uppattidesavasena kāmāvacarādibhūmiattho. **Cittassa ārammaṇaṭṭhoti** rūpādiārammaṇaṭṭho. Paricitassārammaṇassa sañcaraṇaṭṭhānaṭṭhena **gocaraṭṭho**. Upari vuttaviññānacariyāvasena **cariyaṭṭho**. Atha vā payogasamudācāraṭṭho cariyaṭṭho. Cittassa gamanābhāvepi dūrasantikārammaṇagahaṇavasena **gataṭṭho**. **Abhinīhāraṭṭhoti** gahitārammaṇato aññārammaṇamanasikāratthamā cittaṃ abhinīharaṇaṭṭho. **Cittassa niyyānaṭṭhoti** maggacittassa vaṭṭato niyyānaṭṭho. “Nekkhammaṃ paṭiladdhassa kāmācchandaṭṭho cittaṃ nissaṭṭhaṃ hoti”tiādīnaṃ (paṭi. ma. 1.24, 191 thokaṃ visadisamā) nayena **cittassa nissaraṇaṭṭho**.

15. Ekattādīni dvācattālīsa vissajjanāni ekattasambandhena niddiṭṭhāni. **Ekatteti** ārammaṇekatte, ekārammaṇeti attho. Paṭhamajjhānavasena **pakkhandanaṭṭho**. Dutiyajjhānavasena **pasīdanaṭṭho**. Tatiyajjhānavasena **santiṭṭhanaṭṭho**. Catutthajjhānavasena **muccanaṭṭho**. Paccavekkhaṇavasena etaṃ santanti **passanaṭṭho**. **Yānikataṭṭhā**dayo pañca samādhissa vasībhāvavisesā. **Yānikataṭṭhoti** yuttayānasadisakataṭṭho. **Vatthukataṭṭhoti** patiṭṭhaṭṭhena vatthu viya kataṭṭho. **Anuṭṭhitatṭhoti** paccupaṭṭhitatṭho. **Paricitaṭṭhoti** samantato citaṭṭho. **Susamāradhaṭṭhoti** sutṭhu samāradhaṭṭho, sukataṭṭhoti attho. Āvajjanasamāpajjanaadhiṭṭhānavutṭhānapaccavekkhaṇavasitāvasena vā paṭipāṭiyā pañca padāni yojetabbāni. Kasiṇādiārammaṇabhāvanāya sikhāppattakāle cittacetasikānaṃ **pariggahaparivāraparipūraṭṭho**. Tesameva sammā samāhitattā ekārammaṇe samosaraṇena **samodhānaṭṭho**. Tesameva balappāṭiyā ārammaṇam abhibhavitvā patiṭṭhānavasena **adhiṭṭhānaṭṭho**. Samathassa vipassanāya vā ādīto, ādarena vā sevanavasena **āsevanaṭṭho**. Vaḍḍhanavasena **bhāvanaṭṭho**. Punappunaṃ karaṇavasena **bahulīkammaṭṭho**. Bahulīkatassa sutṭhu samuṭṭhitavasena **susamuggataṭṭho**. Susamuggatassa paccanīkehi sutṭhu vimuttivasena ārammaṇe ca sutṭhu adhimuttivasena **suvimuttaṭṭho**.

Bujjanaṭṭhādīni cattāri padāni bojjaṅgavasena vuttāni. Sotāpattimaggabojjhaṅgānaṃ **bujjanaṭṭho**. Sakadāgāmimaggabojjhaṅgānaṃ **anubujjanaṭṭho**. Anāgāmimaggabojjhaṅgānaṃ **paṭibujjanaṭṭho**. Arahattamaggabojjhaṅgānaṃ **sambujjanaṭṭho**. Vipassanābojjhaṅgānaṃ vā bujjhanaṭṭho. Dassanamaggabojjhaṅgānaṃ anubujjanaṭṭho. Bhāvanāmaggaṅgānaṃ paṭibujjanaṭṭho. Phalabojjhaṅgānaṃ sambujjanaṭṭho. Yathāvuttanayeneva bojjaṅgānaṃ tassa tassa puggalassa bodhanādikaraṇena bodhanaṭṭhādayo cattāro atthā veditabbā. Yathāvuttānaṃyeva bojjaṅgānaṃ bujjhanaṭṭhena “bodho”ti laddhanāmassa puggalassa pakkhe bhavattā bodhipakkhiyā nāma. Tesaṃ yathāvuttānaṃyeva bodhipakkhiyaṭṭhādayo cattāro atthā veditabbā. Vipassanāpaññāvasena **jotanaṭṭho**. Kamato catumaggapaññāvasena **ujjotanaṭṭho**. Kamato catumaggapaññāvasena vā jotanaṭṭhādayo, phalapaññāvasena sañjotanaṭṭho veditabbo.

16. Patāpanaṭṭhādīni aṭṭhārasa vissajjanāni ariyamaggavasena niddiṭṭhāni. Ariyamaggo hi yassuppajjati, taṃ patāpeti pabhāseti virocāpeti patāpano, tassa **patāpanaṭṭho**. Tasseva atipabhassarabhāvena sayamā **virocanaṭṭho**. Kilesānaṃ visosaṇaṃ **santāpanaṭṭho**. Amalanibbānārammaṇattā **amalaṭṭho**. Sampayuttamalābhāvena **vimalaṭṭho**. Ārammaṇakaraṇamalābhāve **nimmalaṭṭho**. Atha vā sotāpattimaggassa amalaṭṭho. Sakadāgāmianāgāmimaggānaṃ vimalaṭṭho. Arahattamaggassa nimmalaṭṭho. Atha vā sāvakaṃmaggaṃ amalaṭṭho. Paccekabuddhamaggassa vimalaṭṭho. Sammāsambuddhamaggassa nimmalaṭṭho. Kilesavisamābhāvena **samaṭṭho**. “Sammā mānābhisaṃmayā”tiādīsu (ma. ni. 1.28; a. ni. 3.33; 5.200) viya kilesappahānaṭṭhena

samayatto. Vikkhambhanatadaṅgasamucchedapaṭippassaddhinissaraṇasaṅkhātesu pañcasu vivekesu samucchedavivekattā **vivekatto**, vinābhāvatto. Nissaraṇaviveke nibbāne caraṇato **vivekacariyatto**. Pañcasu virāgesu samucchedavirāgattā **virāgatto**, virajjanatto. Nissaraṇavirāge nibbāne caraṇato **virāgacariyatto**. Pañcasu nirodhesu samucchedanirodhattā **nirodhatto**. Dukkhanirodhe nibbāne caraṇato **nirodhacariyatto**. Pariccāgapakkhandanavosaggattā **vosaggatto**. Ariyamaggo hi samucchedavasena kilesappahānato pariccāgavosaggo, ārammaṇakaraṇena nibbānapakkhandanato pakkhandanavosaggo ca. Vipassanā pana tadaṅgavasena kilesappahānato pariccāgavosaggo, tanninnabhāvena nibbānapakkhandanato pakkhandanavosaggo. Na so idha adhippeto. Vosaggabhāvena caraṇato **vosaggacariyatto**. Pañcasu vimuttīsu samucchedavimuttittā **vimuttatto**. Nissaraṇavimuttiyaṃ caraṇato **vimutticariyatto**.

Chandavīriyacittavīmaṃsāsaṅkhātesu catūsu iddhipādesu ekekaiddhipādavasena dasa dasa katvā caturiddhipādavasena **chandaṭṭhādīni** cattālīsa vissajjanāni niddiṭṭhāni. Kattukamyataṭṭho **chandaṭṭho**. Chandaṃ sīsaṃ katvā bhāvanārambhakāle **mūlaṭṭho**. Sahajātānaṃ patitṭhābhāvena **pādaṭṭho**. Padaṭṭhoti vā pāṭho. Iddhipādattā adhipatibhāvena **padhānaṭṭho**. Payogakāle **ijjanaṭṭho**. Saddhāsampayogena **adhimokkhaṭṭho**. Vīriyasampayogena **paggaṭṭho**. Satisampayogena **upaṭṭhānaṭṭho**. Samādhisampayogena **avikkhepaṭṭho**. Paññāsampayogena **dassanaṭṭho**. Paggahaṭṭho **vīriyaṭṭho**. Vīriyaṃ sīsaṃ katvā bhāvanārambhakāle mūlaṭṭho. Sayaṃ vīriyattā paggaṭṭho. Cintanaṭṭhādiko **cittaṭṭho**. Cittaṃ sīsaṃ katvā bhāvanārambhakāle mūlaṭṭho. Uparikkhanaṭṭho **vīmaṃsaṭṭho**. Vīmaṃsaṃ sīsaṃ katvā bhāvanārambhakāle mūlaṭṭho. Sayaṃ vīmaṃsattā dassanaṭṭho.

17. Dukkhaṣṣa pīlanaṭṭhotiādīni soḷasa vissajjanāni saccānaṃ tathalakkhaṇavasena niddiṭṭhāni. Dukkhadassaneneva **pīlanaṭṭho**. Dukkhāyūhanasamudayadassanena **saṅkhataṭṭho**. Sabbakilesasantāpaharasuṣītamaggadassanena **santāpaṭṭho**. Avipariṇāmadhammanirodhadassanena **vipariṇāmaṭṭho**. Samudayadassaneneva **āyūhanaṭṭho**. Samudayaāyūhitadukkhadassanena **nidānaṭṭho**. Visaññogabhūtanirodhadassanena **saññogaṭṭho**. Niyyānabhūtamaggadassanena **palibodhaṭṭho**. Nirodhadassaneneva **nissaraṇaṭṭho**. Avivekabhūtasamudayadassanena **vivekatto**. Saṅkhatabhūtamaggadassanena **asaṅkhataṭṭho**. Visabhūtadukkhadassanena **amataṭṭho**. Maggadassaneneva **niyyānaṭṭho**. Nibbānasampattiyā ahetubhūtasamudayadassanena **hetuṭṭho**. Sududdasanirodhadassanena **dassanaṭṭho**. Kapaṇajanasadisadukkhadassanena uḷarakulasadiso **ādhipateyyaṭṭho** pātubhavaṭṭi. Evaṃ taṃtaṃsaccadassanena tadaññasaccadassanena ca ekekassa saccassa cattāro cattāro lakkhaṇaṭṭhā vuttā.

Tathaṭṭhādīni dvādasa vissajjanāni sabbadhammasaṅgāhakadvādasapadavasena niddiṭṭhāni. **Tathaṭṭhoti** yathāsabhāvatto. **Anattaṭṭhoti** attavirahitatto. **Saccaṭṭhoti** avisaṃvādanaṭṭho. **Paṭivedhaṭṭhoti** paṭivijjhitabbaṭṭho. **Abhijānanaṭṭhoti** abhijānitabbaṭṭho. **Parijānanaṭṭhoti** ñātatiṇaṇapariññāya parijānitabbaṭṭho. **Dhammaṭṭhoti** sabhāvadhāraṇādiattho. **Dhātuṭṭhoti** suññādiattho. **Ñātaṭṭhoti** jānituṃ sakkuṇeyyaṭṭho. **Sacchikiriyatṭhoti** sacchikātabbaṭṭho. **Phassaṇaṭṭhoti** ñāṇena phusitabbaṭṭho. **Abhisamayatṭhoti** paccavekkhaṇāñāṇena abhisammāgantabbaṭṭho, ñāṇena paṭilābhitaṭṭho vā. Paṭilābhopi hi “atthābhisaṃmayā dhīro”tiādīsu (saṃ. ni. 1.130) viya abhisamayoti vuccati.

18. Nekkhammādīni satta vissajjanāni upacārajjhānavasena niddiṭṭhāni. **Nekkhammanti** kāmaccandassa paṭipakkho alobho. **Ālokasaññāti** thinamidhassa paṭipakkhe ālokanimutte saññā. **Avikkhepoti** uddhaccassa paṭipakkho samādhi. **Dhammavavattānanti** vicikicchāya paṭipakkhaṃ ñāṇaṃ. **Ñāṇanti** avijjāya paṭipakkhaṃ ñāṇaṃ. **Pāmojjanti** aratipaṭipakkhā

pīti. **Paṭhamajjhānādīni** aṭṭha vissajjanāni rūpārūpasamāpattivaseṇa niddiṭṭhāni. Heṭṭhā pana rūpasamāpattiantaram rūpajjhānasambandhena cattāro brahmavihārā niddiṭṭhā.

Aniccānupassanādīni lokuttaramaggassa pubbabhāge aṭṭhārasamahāvīpassanāvasena niddiṭṭhāni. Heṭṭhā pana rūpādīhi yojanūpagā satta anupassanā eva vuttā, idha pana sabbāpi vuttā. Kalāpasammasanaudayabbayānupassanā kasmā na vuttāti ce? Tāsaṃ dvinnāṃ vasena aniccānupassanādīnaṃ sījjanato imāsu vuttāsu tā dvepi vuttāva honti, aniccānupassanādīhi vā vinā tāsaṃ dvinnāṃ appavattito imāsu vuttāsu tā dvepi vuttāva honti. **Khayānupassanāti** paccuppanānaṃ rūpakkhādhādīnaṃ bhaṅgadassanañāṇaṇca taṃtaṃkhandhabhaṅgadassanānantaram tadārammaṇacittacetāsikabhaṅgadassanañāṇaṇca. **Vayānupassanāti** paccuppanānaṃ khandhānaṃ bhaṅgadassanānantaram tadanvayeneva atītānāgatakhandhānaṃ bhaṅgadassanañāṇaṇca. **Vipariṇāmānupassanāti** tasmim bhaṅgasaṅkhāte nirodhe adhimuttattā, atha sabbepi atītānāgatapaccuppanā khandhā vipariṇāmavantoti sabbesaṃ vipariṇāmadassanañāṇaṇca. **Animittānupassanāti** evaṃ sabbasaṅkhārānaṃ vipariṇāmaṃ disvā aniccato vipassantassa aniccānupassanāva niccanimittapajahanavasena niccanimittābhāvā animittānupassanā nāma hoti. **Appaṇihitānupassanāti** aniccānupassanānantaram pavattā dukkhānupassanāva sukhatpattanāpajahanavasena paṇidhiabhāvā appaṇihitānupassanā nāma hoti.

Suññatānupassanāti dukkhānupassanānantaram pavattā anattānupassanāva attābhinivesapajahanavasena attasuññatādassanato suññatānupassanā nāma hoti. **Adhipaññādharmavīpassanāti** evaṃ saṅkhārānaṃ bhaṅgaṃ passivā passivā aniccādito vipassantassa saṅkhārāva bhijjanti, saṅkhārānaṃ maraṇaṃ na añño koci atthīti bhaṅgavasena suññataṃ gahetvā pavattā vipassanā. Sā hi adhipaññā ca dhammesu ca vipassanāti katvā adhipaññādharmavīpassanāti vuccati.

Yathābhūtañāṇadassananti bhaṅgaṃ disvā disvā “sabhayā saṅkhārā”ti pavattaṃ bhayatupaṭṭhānañāṇaṇca. **Ādinavānupassanāti** bhayatupaṭṭhānavasena uppannaṃ sabbabhavādīsu ādinavadassanañāṇaṇca. “Yā ca bhayatupaṭṭhāne paññā yañca ādinave ñāṇaṇca yā ca nibbidā, ime dhammā ekatthā, byañjanaṇameva nāna”nti (paṭi. ma. 1.227) vacanato bhayatupaṭṭhānādinavānupassanāsu vuttāsu nibbidānupassanā idhāpi vuttāva hoti. Ādito catutthaṃ katvā vuttattā paṇidha na vuttā. **Paṭisaṅkhānupassanāti** muñcitukamyatāñāṇavasena uppannaṃ muñcanassa upāyakaraṇaṇca paṭisaṅkhānupassanāsaññitaṃ aniccadukkhānattānupassanāñāṇaṇca. “Yā ca muñcitukamyatā yā ca paṭisaṅkhānupassanā yā ca saṅkhārupekkhā, ime dhammā ekatthā, byañjanaṇameva nāna”nti (paṭi. ma. 1.227) vacanato paṭisaṅkhānupassanāya vuttāya muñcitukamyatāsaṅkhārupekkhāñāṇāni vuttāneva honti. **Vivaṭṭanānupassanāti** anulomañāṇavasena uppannaṃ gotrabhuñāṇaṇca. Anulomañāṇena gotrabhuñāṇassa sījjanato gotrabhuñāṇe vutte anulomañāṇaṇca vuttameva hoti. Evañhi aṭṭhārasannaṃ mahāvīpassanānaṃ paṭipāṭi vuccamānā pāliyaṃ sameti. Vuttañhi indriyakathāyaṃ –

“Pubbabhāge pañcahindriyehi paṭhamajjhānavasena pañcīndriyāni nissatāni honti, paṭhame jhāne pañcahindriyehi dutiyajjhānavasena pañcīndriyāni nissatāni hontī”ti (paṭi. ma. 1.192) –

Ādinā nayena yāva arahattaphalā uttaruttaripaṭipāṭiyā indriyāni vuttāni. Tasmā aṭṭhārasa mahāvīpassanā yathāvuttakkamena pāliyaṃ yujjanti. Visuddhimagge pana –

“Khayānupassanāti ghanavinibbhogaṃ katvā aniccaṃ khayatṭhenāti evaṃ khayāṃ passato ñāṇaṇca. Vipariṇāmānupassanāti rūpasattakaarūpasattakādivasena taṃ taṃ paricchedaṃ atikkamma aññathā pavattidassanaṇca. Uppannassa vā jarāya ceva maraṇena ca dvīhākārehi vipariṇāmadassanaṇca. Yathābhūtañāṇadassananti sapaccayanāmarūpapariggaho”ti (visuddhi. 2.850) –

Vuttaṃ. Taṃ tāya pāliyā viruddhaṃ viya dissati. Vivaṭṭanānupassanāti saṅkhārupekkhā ceva anulomañcāti vuttaṃ. Tañca pāliyā viruddhaṃ viya dissati. Cariyākathāyañhi –

“Aniccānupassanatthāya āvajjanakiriyābyākataṃ viññānacariyā.
Aniccānupassanā ñānacariyā...pe... paṭisaṅkhānupassanatthāya
āvajjanakiriyābyākataṃ viññānacariyā. Paṭisaṅkhānupassanā ñānacariyā”ti (paṭi. ma.
1.71) –

Yassa yassa ñāṇassa visuṃ visuṃ āvajjanaṃ labbhati, tassa tassa visuṃ visuṃ āvajjanaṃ vuttaṃ. Vivaṭṭanānupassanāya pana āvajjanaṃ avatvāva “vivaṭṭanānupassanā ñānacariyā”ti vuttaṃ. Yadi saṅkhārupekkhānulanāñāṇāni vivaṭṭanānupassanā nāma siyuṃ, tadāvajjanasambhavā tadatthāya ca āvajjanaṃ vadeyya, na ca tadatthāya āvajjanaṃ vuttaṃ. Gotrabhuññāssa pana visuṃ āvajjanaṃ natthi anulomāvajjanavīthiyāmyeva uppattito. Tasmā vivaṭṭanānupassanatthāya āvajjanassa avuttattā gotrabhuññāmeva “vivaṭṭanānupassanā”ti yujjati.

19. Sotāpattimaggādīni aṭṭha vissajjanāni lokuttaramaggaphalavasena nidditthāni. Sotassa āvajjanaṃ sotāpatti, sotāpatti eva maggo **sotāpattimaggo**. Sotāpattiyā phalaṃ sotāpattiphalaṃ, samāvajjīyatīti samāpatti, sotāpattiphalaṃmeva samāpatti **sotāpattiphalasamāpatti**. Paṭisandhivasena sakimyeva imaṃ lokam āgacchatīti sakadāgāmī, tassa maggo **sakadāgāmimaggo**. Sakadāgāmissa phalaṃ **sakadāgāmiphalaṃ**. Paṭisandhivaseneva kāmabhavaṃ na āgacchatīti anāgāmī, tassa maggo **anāgāmimaggo**. Anāgāmissa phalaṃ **anāgāmiphalaṃ**. Kilesehi ārakattā, kilesārīnaṃ hatattā, saṃsāraccakassa arānaṃ hatattā, pāpakaraṇe rahābhāvā, paccayādīnaṃ arahattā araham, arahato bhāvo arahattaṃ. Kim taṃ? Arahattaphalaṃ. Arahattassa maggo **arahattamaggo**. Arahattameva phalaṃ **arahattaphalaṃ**.

“Adhimokkhatthena saddhindriya”ntiādīni “tathatthena saccā”tipariyantāni tettimsa vissajjanāni nidditthāni. Hetthā “saddhindriyassa adhimokkhattho”tiādīhi tettimsāya vissajjanehi samānāni. Kevalañhi tattha dhammehi atthā nidditthā, idha atthehi dhammā nidditthāti ayam viseso. “Avikkhepatthena samatho”tiādīnañca catunnaṃ vissajjanānaṃ hetthā “samathassa avikkhepattho”tiādīnañca catunnaṃ vissajjanānaṃ viseso vuttanayeneva veditabbo.

Samvaratthenātiādīni aṭṭha vissajjanāni sīlādibalapariyosānadhammavasena nidditthāni. **Sīlavisuddhīti** suparisuddhapātimokkhasaṃvarādicatubbidham sīlam dussīyamalavisodhanato. **Cittavisuddhīti** saupacārā aṭṭha samāpattiyō. Cittasīsena hettha samādhi vutto. So cittamalavisodhanato cittavisuddhi. **Diṭṭhivisuddhīti** nāmarūpānaṃ yathāsabhāvadassanaṃ sattadiṭṭhimalavisodhanato diṭṭhivisuddhi. **Muttatthenāti** tadanāvāsena upakkilesato vimuttatthena ārammaṇe ca adhimuttatthena. **Vimokkhoti** tadanāvāvimokkho. **Paṭivedhatthena vijjāti** pubbenivāsānussatiñāṇaṃ purimabhavapaṭivedhatthena vijjā, dibbacakkhuñāṇaṃ sattānaṃ cutūpapātaṭapaṭivedhatthena vijjā, āsavānaṃ khaye ñāṇaṃ saccapaṭivedhatthena vijjā. **Paṭivedhatthenāti** jānanaṭthena. **Pariccāgaṭthena vimuttīti** yaṃ yaṃ pariccattaṃ, tato tato vimuttattā phalavimutti. **Samucchedaṭthena khaye ñāṇanti** kilesasamucchindanaṭthena kilesakkhayakare ariyamagge ñāṇaṃ. **Paṭippassaddhatthena anuppāde ñāṇanti** maggakiccasaṅkhātapayogapaṭippassaddhattā paṭisandhivasena anuppādabhūte taṃtaṃmaggavajjhakilesānaṃ anuppādapariyosāne uppanne ariyaphale ñāṇaṃ.

20. Chando mūlatthenātiādīni nava vissajjanāni ariyamaggassa ādimajjhapariyosānavasena nidditthāni. **Chando mūlatthenāti** kusalānaṃ dhammānaṃ kattukamyatāchando paṭipattiyā ca nipphattiyā ca mūlattā mūlatthena. **Manasikāro samuṭṭhānaṭthenāti** yonisomanasikāro sabbakusaladhamme samuṭṭhāpetīti

samuṭṭhānaṭṭhena. **Phasso samodhānaṭṭhenā**ti yasmā taṇhāya visesena vedanā padhānakāraṇaṃ, taṇhā ca pahīyamānā visesena vedanāya pariññātāya pahīyati, tassā ca vedanāya phasso padhānakāraṇaṃ, tasmim̄ pariññāte vedanā pariññātā hoti, tasmā sattuvasu abhiññeyyavattḥūsu phasso paṭhamaṃ vutto. So ca tikaṣannipātasankhātassa attano kāraṇassa vasena pavidattā “tikasannipātapaccupaṭṭhāno”ti vuttattā samodhānaṭṭhena abhiññeyyo. Keci pana “ñāṇaphasso phasso”ti vadanti.

Yasmā pana vedanā cittacetāsike attano vase vattāpayamānā tattha samosarati pavisati, cittasantānameva vā pavisati, tasmā **samosaraṇaṭṭhena abhiññeyyā**ti vuttā. Keci pana “sabbānipi pariññeyyāni vedanāsu samosaranti, vedanāsu pariññātāsu sabbaṃ taṇhāvattḥū pariññātā hoti. Taṃ kissa hetu? Vedanāpaccayā hi sabbāpi taṇhā. Tasmā vedanā samosaraṇaṭṭhena abhiññeyyā”ti vadanti. Yasmā sabbagopānasīnaṃ ābandhanaṃ kūtāgārakaṇṇikā viya cittacetāsikānaṃ sampiṇḍanaṃ samādhi kusalānaṃ dhammānaṃ pamukho hoti jeṭṭhako, tasmā **samādhi pamukhaṭṭhenā**ti vuttaṃ. Pāmukhaṭṭhenātipi pāṭho. Yasmā samathavipassanaṃ bhāventassa ārammaṇupaṭṭhānādhipati hoti sati, satiyā upaṭṭhite ārammaṇe sabbe pi kusalā dhammā sakāṃ sakāṃ kiccaṃ sādḥenti, tasmā **sati ādhipateyyaṭṭhenā**ti vuttaṃ. **Paññā taduttaraṭṭhenā**ti ariyamaggapaññā tesam̄ kusalānaṃ dhammānaṃ uttaraṭṭhena seṭṭhaṭṭhena abhiññeyyā. Atha vā tato kilesehi, saṃsāravattāto vā uttarati samatikkaṃatīti taduttarā, tassā attho taduttaraṭṭho. Tena **taduttaraṭṭhena**. Tatuttaraṭṭhenātipi pāṭho, tato uttaraṭṭhenāti attho. **Vimutti saraṭṭhenā**ti phalavimutti aparihānivasena thirattā sāro, taṃ atikkamivā aññassa pariyesitabbassa abhāvato pi sāro. Sā vimutti tena saraṭṭhena abhiññeyyā. **Amatogadhaṃ nibbānanti** natthi etassa maraṇasaṃkhātāṃ matanti amataṃ, kilesavisapaṭipakkhattā agadantipi amataṃ, sacchikiriyāya sattānaṃ paṭiṭṭhābhūtaṃ ogadhaṃ, saṃsāradukkhasantibhūtaṃ nibbutanti nibbānaṃ, natthettha taṇhāsaṃkhātāṃ vānantipi nibbānaṃ. Taṃ sāsanaṃ niṭṭhābhūtaṃ **pariyosānaṭṭhena abhiññeyyaṃ**. Evaṃ imasmim̄ abhiññeyyaniddese sattasahassāni sattasatāni cattāṭisaṃca vissajjanāni honti.

Idāni tesam̄ evaṃ niddiṭṭhānaṃ dhammānaṃ “ye ye dhammā abhiññātā, te te dhammā ñātā hontī”ti nigamaṇaṃ karoti, tassa abhimukhaṃ katvā ñātā hontīti adhippāyo. **Taṃñātāṭṭhena ñāṇanti** tesam̄ vuttappakāraṇaṃ dhammānaṃ jānaṇaṭṭhena ñāṇaṃ. **Pajānaṇaṭṭhena paññāti** pakārato jānaṇaṭṭhena paññā. **Tena vuccatīti**ādito pucchitapucchā nigamētvā dassitā. Tena kāraṇena “ime dhammā abhiññeyyāti sotāvadhānaṃ, taṃpajānaṇā paññā sutamaye ñāṇa”nti vuccatīti atthoti.

Saddhammapakāsiniyā paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya

Abhiññeyyaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pariññeyyaniddesavaṇṇanā

21. Pariññeyyaniddese kiñcāpi pariññāsaddena ñātapariññā, tīraṇapariññā, pahānapariññāti tisso pariññā saṅgahitā. Heṭṭhā “abhiññeyyā”ti ñātapariññāya vuttattā upari “pahātabbā”ti pahānapariññāya vuttattā tīraṇapariññāya idha adhippetā. **Phasso sāsavo upādāniyoti** āsavānañceva upādānānañca paccayabhūto tebhūmakaphasso. Sopi hi attānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattamānehi saha āsavehīti sāsavo, ārammaṇabhāvaṃ upagantvā upādānasambandhanena upādānaṃ hitoti upādāniyo. Yasmā phasse tīraṇapariññāya pariññāte phassamukhena sesāpi arūpadhammā tadanusārena ca rūpadhammā pariññāyanti, tasmā ekova phasso vutto. Evaṃ sesesupi yathāyogaṃ yojetabbaṃ.

Nāmananti cattāro khandhā arūpino nibbānañca. **Rūpanti** cattāri ca mahābhūtāni catunnañca mahābhūtānaṃ upādāyarūpāni catuvīsati. Cattāro khandhā namaṇaṭṭhena nāmaṃ. Te hi ārammaṇābhimukhā namanti. Sabbampi nāmaṇaṭṭhena nāmaṃ. Cattāro hi khandhā ārammaṇe aññamaññaṃ nāmenti, nibbānaṃ ārammaṇādhipatipaccayatāya attani

anavajjadhamme nāmeti. Santativasena sītādīhi ruppanaṭṭhena rūpaṃ. **Ruppanaṭṭhenāti** kuppanaṭṭhena. Santativipariṇāmasena hi sītādīhi ghaṭṭanīyaṃ dhammajātaṃ rūpanti vuccati. Idha pana nāmantī lokikameva adhippetamaṃ, rūpaṃ pana ekantena lokikameva.

Tisso vedanāti sukhā vedanā, dukkhā vedanā, adukkhamasukhā vedanā. Tā lokikā eva. **Āhārāti** paccayā. Paccayā hi attano phalaṃ āharantīti āhārā. Kabaḷīkāro āhāro phassāhāro manosañcetanāhāro viññāṇāhāroti cattāro. Vatthivasena kabaḷīkātabbattā kabaḷīkāro, ajjhoharitabbattā āhāro. Odanakummāsādivatthukāya ojāyetaṃ nāmaṃ. Sā hi ojaṭṭhamakarūpāni āharatīti āhāro. Cakkhusamphassādiko chabbidho phasso tisso vedanā āharatīti āhāro. Manaso sañcetanā, na sattassāti manosañcetanā yathā cittekaggatā. Manasā vā sampayuttā sañcetanā manosañcetanā yathā ājaññaratho. Tebhūmakakusalākusalacetanā. Sā hi tayo bhava āharatīti āhāro. **Viññāṇanti** ekūnavīsatisbhedamaṃ paṭisandhiviññāṇamaṃ. Tañhi paṭisandhināmarūpaṃ āharatīti āhāro. **Upādānakkhandhāti** upādānagocarā khandhā, majjhapaḍalopo daṭṭhabbo. Upādānasambhūtā vā khandhā upādānakkhandhā yathā tiṇaggi thusaggi. Upādānavidheyā vā khandhā upādānakkhandhā yathā rājapuriso. Upādānappabhavā vā khandhā upādānakkhandhā yathā puppharukkho phalarukkho. Upādānāni pana kāmupādānaṃ diṭṭhupādānaṃ sīlabbatupādānaṃ attavādupādānanti cattāri. Atthato pana bhusaṃ ādānanti upādānaṃ. Rūpupādānakkhandho, vedanupādānakkhandho, saññupādānakkhandho, saṅkhārupādānakkhandho, viññāṇupādānakkhandhoti pañca.

Cha ajjhattikāni āyatanāniti cakkhāyatanamaṃ, sotāyatanamaṃ, ghāṇāyatanamaṃ, jivhāyatanamaṃ, kāyāyatanamaṃ, manāyatanamaṃ.

Satta viññāṇaṭṭhitiyoti katamā satta? Vuttañhetamaṃ bhagavatā –

“Santi, bhikkhave (a. ni. 7.44; dī. ni. 3.332), satta nānattakāyā nānattasaññino. Seyyathāpi manussā ekacce ca devā ekacce ca vinipātikā. Ayaṃ paṭhamā viññāṇaṭṭhiti.

“Santi, bhikkhave, satta nānattakāyā ekattasaññino. Seyyathāpi devā brahmakāyikā paṭhamābhiniḍḍattā. Ayaṃ dutiyā viññāṇaṭṭhiti.

“Santi, bhikkhave, satta ekattakāyā nānattasaññino. Seyyathāpi devā ābhassarā. Ayaṃ tatiyā viññāṇaṭṭhiti.

“Santi, bhikkhave, satta ekattakāyā ekattasaññino. Seyyathāpi devā subhakiṇhā. Ayaṃ catutthā viññāṇaṭṭhiti.

“Santi, bhikkhave, satta sabbaso rūpasaññānaṃ samatikkamā paṭighasaññānaṃ atthaṅgamā nānattasaññānaṃ amanasikārā ‘ananto ākāso’ti ākāsañcāyatanūpagā. Ayaṃ pañcamī viññāṇaṭṭhiti.

“Santi, bhikkhave, satta sabbaso ākāsañcāyatanamaṃ samatikkamma ‘anantaṃ viññāṇa’nti viññāṇañcāyatanūpagā. Ayaṃ chaṭṭhā viññāṇaṭṭhiti.

“Santi, bhikkhave, satta sabbaso viññāṇañcāyatanamaṃ samatikkamma ‘natthi kiñcī’ti ākiñcaññāyatanūpagā. Ayaṃ sattamī viññāṇaṭṭhiti. Imā kho, bhikkhave, satta viññāṇaṭṭhitiyo”ti (a. ni. 7.44; dī. ni. 3.332).

Viññāṇaṭṭhitiyoti paṭisandhiviññāṇassa ṭhānāni saviññāṇakā khandhā eva. Tattha **seyyathāpi**ti nidassanathe nipāto. **Manussāti** aparimāṇesupi cakkavāḷesu aparimāṇānaṃ manussānaṃ vaṇṇasaṅghānādivasena dvepi ekasadisā natthi. Yepi vaṇṇena vā saṅghānena vā sadisā honti, tepi ālokitavilokitādīhi visadisāva honti, tasmā **nānattakāyāti** vuttā. Paṭisandhisaññā pana nesaṃ tihetukāpi duhetukāpi ahētukāpi hoti, tasmā **nānattasaññinoti** vuttā. **Ekacce ca devāti** cha kāmāvacaradevā. Tesu hi kesañci kāyo nīlo hoti, kesañci pītakādivaṇṇo, saññā pana nesaṃ tihetukāpi duhetukāpi hoti, ahētukā na

hoti. **Ekacce ca vinipātikāti** catuapāyavinimuttā punabbasumātā yakkhinī, piyaṅkaramātā, phussamittā, dhammaguttāti evamādayo aññe ca vemānikā petā. Etesañhi odātakāḷamaṅguracchavisāmavaṇṇādivasena ceva kisathūlarassadīghavasena ca kāyo nānā hoti, manussānaṃ viya tihetukadvihetukāhetukavasena saññāpi. Te pana devā viya na mahesakkhā, kapaṇamanussā viya appesakkhā dullabhaghāsacchādanā dukkhapīṭitā viharanti. Ekacce kāḷapakke dukkhitā juṅhapakke sukhitā honti, tasmā sukhasamussayato vinipatitattā **vinipātikāti** vuttā. Ye panettha tihetukā, tesam dhammābhisamayopi hoti piyaṅkaramātādīnaṃ viya.

Brahmakāyikāti

brahmapārisajjabrahmapurohitamahābrahmāno. **Paṭhamābhiniḃbattāti** te sabbe pi paṭhamajjhānena nibbattā. Brahmapārisajjā pana parittena, brahmapurohitā majjhimena, kāyo ca tesam vipphārikataro hoti. Mahābrahmāno paṇītena, kāyo pana nesam ativipphārikataro hoti. Iti te kāyassa nānattā, paṭhamajjhānavasena saññāya ekattā **nānattakāyā ekattasaññī**noti vuttā. Yathā ca te, evam catūsu apāyesu sattā. Nirayesu hi kesañci gāvutaṃ, kesañci aḍḍhayaṇaṃ, kesañci tigāvutaṃ attabhāvo hoti, devadattassa pana yojanasatiko jāto. Tiracchānesupi keci khuddakā honti, keci mahantā. Pettivisayesupi keci saṭṭhihatthā keci asītihatthā honti keci suvaṇṇā keci dubbaṇṇā. Tathā kālakañcikā asurā. Apicettha dīghapīṭṭhikā petā nāma saṭṭhiyojanikāpi honti, saññā pana sabbesampi akusalavipākāhetukāva hoti. Iti apāyikāpi “nānattakāyā ekattasaññīno”ti saṅkhaṃ gacchanti.

Ābhassarāti daṇḍaukkāya acci viya etesam sarīrato ābhā chijjivā chijjivā patantī viya sarati visaratīti ābhassarā. Tesu pañcakanaye dutiyatatiyajjhānadvayaṃ parittam bhāvetvā uppannā **parittābhā** nāma honti, majjhimaṃ bhāvetvā uppannā **appamañābhā** nāma honti, paṇītam bhāvetvā uppannā **ābhassarā** nāma honti. Idha pana ukkaṭṭhaparicchedavasena sabbeva te gahitā. Sabbesañhi tesam kāyo ekavipphārova hoti, saññā pana avitakkavicāramattā ca avitakkaavicārā cāti nānā.

Subhakiṇhāti subhena vokiṇṇā vikiṇṇā, subhena sarīrappabhāvaṇṇena ekagghanāti attho. Etesañhi na ābhassarānaṃ viya chijjivā chijjivā pabhā gacchatīti. Catukkanaye tatiyassa, pañcakanaye catutthassa parittamajjhimaṇītasā jhānassavasena **parittasubhaappamañasubhasubhakiṇhā** nāma hutvā nibbattanti. Iti sabbe pi te **ekattakāyā** ceva catutthajjhānasaññāya **ekattasaññīno** cāti veditabbā. **Vehapphalāpi** catutthaviññāṇaṭṭhitimeva bhajanti. **Asaññasattā** viññāṇābhāvā ettha saṅgahaṃ na gacchanti, sattāvāsesu gacchanti.

Suddhāvāsā vivatṭapakkhe ṭhitā na sabbakālikā, kappasatasahassampi asaṅkhyeyampi buddhasuññe loke na uppajjanti, soḷasakappasahassabhantare buddhesu uppannesuyeva uppajjanti, dhammacakkappavattassa bhagavato khandhāvārasadisā honti, tasmā neva viññāṇaṭṭhitim, na ca sattāvāsaṃ bhajanti. Mahāsīvatthero pana – “na kho pana so, sārīputta, sattāvāso sulabharūpo, yo mayā anāvutthapubbo iminā dīghena addhunā aññatra suddhāvāsehi devehī”ti (ma. ni. 1.160) iminā suttena suddhāvāsāpi catuttham viññāṇaṭṭhitim catuttham sattāvāsañca bhajantīti vadati, tam appaṭibāhitattā suttassa anuññātam.

Nevasaññānāsaññāyatanam yatheva saññāya, evam viññāṇassāpi sukhumattā nevaviññāṇam nāvīññāṇam, tasmā viññāṇaṭṭhitīsu na vuttam.

Aṭṭha lokadhammāti lābho, alābho, yaso, ayaso, nindā, pasamsā, sukham, dukkhanti ime aṭṭha lokappavattiyā sati anuparamadhammakattā lokassa dhammāti lokadhammā. Etehi mutto satto nāma natthi, buddhānampi hontiyeva. Yathāha –

“Aṭṭhime, bhikkhave, lokadhammā lokam anuparivattanti, loko ca aṭṭha lokadhamme anuparivattati. Katame aṭṭha? Lābho ca alābho ca yaso ca ayaso ca nindā

ca pasamsā ca sukhañca dukkhañca. Ime kho, bhikkhave, aṭṭha lokadhammā lokam anuparivattanti, loko ca ime aṭṭha lokadhamme anuparivattatī”ti (a. ni. 8.6).

Tattha **anuparivattantī** anubandhanti nappajahanti, lokato na nivattantī attho. **Lābhoti** pabbajitassa cīvarādi, gahaṭṭhassa dhanadhaññādi lābho. Soyeva alabbhamāno lābho **alābho**. Na lābho alābhoti vuccamāne atthābhāvāpattito pariññeyyo na siyā. **Yasoti** parivāro. Soyeva alabbhamānā yaso **ayaso**. **Nindāti** avaṇṇabhaṇanaṃ. **Pasamsāti** vaṇṇabhaṇanaṃ. **Sukhanti** kāmāvacarānaṃ kāyikacetāsikaṃ. **Dukkanti** puthujjanasotāpannasakadāgāmīnaṃ kāyikacetāsikaṃ, anāgāmiarahantānaṃ kāyikameva.

Navasattāvāsāti sattānaṃ āvāsā, vasanaṭṭhānānīti attho. Tāni pana tathāpakāsītā khandhā eva. Katame nava? Vuttañhetam bhagavatā –

“Navayime, bhikkhave (a. ni. 9.24; dī. ni. 3.341), sattāvāsā. Katame nava? Santi, bhikkhave, sattā nānattakāyā nānattasaññino, seyyathāpi manussā ekacce ca devā ekacce ca vinipātikā. Ayaṃ paṭhamo sattāvāso.

“Santi, bhikkhave, sattā nānattakāyā ekattasaññino, seyyathāpi devā brahmakāyikā paṭhamābhiniḃbattā. Ayaṃ dutiyo sattāvāso.

“Santi, bhikkhave, sattā ekattakāyā nānattasaññino, seyyathāpi devā ābhassarā. Ayaṃ tatiyo sattāvāso.

“Santi, bhikkhave, sattā ekattakāyā ekattasaññino, seyyathāpi devā subhakiṇhā. Ayaṃ catuttho sattāvāso.

“Santi, bhikkhave, sattā asaññino appaṭisaṃvedino, seyyathāpi devā asaññasattā. Ayaṃ pañcamao sattāvāso.

“Santi, bhikkhave, sattā sabbaso rūpasaññānaṃ samatikkamā paṭighasaññānaṃ atthaṅgamā nānattasaññānaṃ amanasikārā ‘ananto ākāso’ti ākāsānañcāyatanūpagā. Ayaṃ chaṭṭho sattāvāso.

“Santi, bhikkhave, sattā sabbaso ākāsānañcāyatanam samatikkamma ‘anantaṃ viññāṇa’nti viññāṇañcāyatanūpagā. Ayaṃ sattamo sattāvāso.

“Santi, bhikkhave, sattā sabbaso viññāṇañcāyatanam samatikkamma ‘natthi kiñcī’ti ākiñcaññāyatanūpagā. Ayaṃ aṭṭhamo sattāvāso.

“Santi, bhikkhave, sattā sabbaso ākiñcaññāyatanam samatikkamma nevasaññānañcāyatanūpagā. Ayaṃ navamo sattāvāso. Ime kho, bhikkhave, nava sattāvāsā”ti (a. ni. 9.24; dī. ni. 3.341).

Dasāyatanānīti cakkhāyatanam rūpāyatanam sotāyatanam saddāyatanam ghāṇāyatanam gandhāyatanam jivhāyatanam rasāyatanam kāyāyatanam phoṭṭhabbāyatananti evam dasa. Manāyatanadhammāyatanāni pana lokuttaramissakattā na gahitāni. Imesu dasasu vissajjanesu vipassanāvasena tīraṇapariññā vuttā, “sabbam, bhikkhave, pariññeyya”ntiādīsu pana anaññātaññassāmītindriyādīnaṃ tiṇṇam, nirodhapaṭipadānaṃ sacchikiriyābhāvanaṭṭhānaṃ tesameva paṭivedhaṭṭhānaṃ dukkhādīnaṃ nissaraṇassa anuppādādīnaṃ pañcadasannaṃ, pariggahaṭṭhādīnaṃ ekatimsāya, uttariṭṭhādīnaṃ tiṇṇam, maggaṅgānaṃ aṭṭhannaṃ, “payogaṇam paṭippassaddhaṭṭho”tiādīnaṃ dvinnaṃ, asaṅkhataṭṭhassa vuṭṭhānaṭṭhādīnaṃ dvinnaṃ, niyyānaṭṭhassa anubujjanaṭṭhādīnaṃ tiṇṇam, anubodhanaṭṭhādīnaṃ tiṇṇam, anubodhapakkhiyādīnaṃ tiṇṇam, ujjotanaṭṭhādīnaṃ catunnaṃ, patāpanaṭṭhādīnaṃ aṭṭhārasannaṃ, vivattaṇānupassanādīnaṃ navannaṃ, khayeññaanuppādeññānaṃ paññāvimuttiniḃbānānanti imesaṃ dhammānaṃ paṭilābhavasena tīraṇapariññā vuttā, sesānaṃ yathāyogaṃ vipassanāvasena ca paṭilābhavasena ca tīraṇapariññā vuttāti veditabbā.

Yesaṃ yesaṃ dhammānaṃ paṭilābhatthāya vāyamantassa, te te dhammā paṭiladdhā honti. Evaṃ te dhammā pariññātā ceva honti tīritā cāti hi kiccasaṃpanaṭṭhena tīraṇapariññā vuttā. Kicca hi saṃpate te dhammā paṭiladdhā hontīti. Keci pana “avipassanūpagānaṃ ñātapariññā”ti vadanti. Abhiññeyyena ñātapariññāya vuttattā taṃ na sundaraṃ. **Pariññātā ceva honti tīritā cāti** te paṭiladdhā eva dhammā pariññātā ca nāma honti, tīritā ca nāmāti attho. Evaṃ kiccasaṃpanatthavasena pariññātatto vutto hoti.

22. Idāni tamevatthaṃ ekekadhamme paṭilābhavasena yojetvā ante ca nigamtvā dassetuṃ **nekkhammanti**ādīmāha. Taṃ sabbaṃ pubbe vuttānusārenea veditabbanti.

Pariññeyyaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pahātabbaniddesavaṇṇanā

23. Pahātabbaniddese **asmimānoti** rūpādīsu pañcasu upādānakkhandhesu asmīti māno. Tasmīhi pahīne arahattaṃ pattaṃ hoti. Rūparāgādīsu vijjamānesupi sesāni avatvā asmimānasseva vacanaṃ diṭṭhipatirūpakattena tassa oḷārikattāti veditabbaṃ. **Avijjāti** suttantapariyāyena dukkhādīsu catūsu ṭhānesu aññānaṃ, abhidhammapariyāyena pubbantādīhi saddhiṃ aṭṭhasu. Vuttañhetam –

“Tattha katamā avijjā? Dukkhe aññānaṃ, dukkhasamudaye aññānaṃ, dukkhanirodhe aññānaṃ, dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya aññānaṃ, pubbante aññānaṃ, aparante aññānaṃ, pubbantāparante aññānaṃ, idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu aññāna”nti (dha. sa. 1106; vibha. 226).

Bhavataṇhāti kāmabhavādīsu bhavesu patthanā. Yathāha –

“Tattha katamā bhavataṇhā? Yo bhavesu bhavacchando bhavarāgo bhavanandī bhavataṇhā bhavasineho bhavapariḷāho bhavamucchā bhavajjhosāna”nti (vibha. 895).

Tisso taṇhāti kāmataṇhā, bhavataṇhā, vibhavataṇhā. Tāsaṃ abhidhamme evaṃ niddeso kato – tattha katamā bhavataṇhā? Bhavadiṭṭhisahagato rāgo...pe... cittassa sārāgo, ayaṃ vuccati bhavataṇhā. Tattha katamā vibhavataṇhā? Ucchedadiṭṭhisahagato rāgo...pe... cittassa sārāgo, ayaṃ vuccati vibhavataṇhā. Avasesā taṇhā kāmataṇhā. Tattha katamā kāmataṇhā? Kāmadhātupaṭisaṃyutto rāgo...pe... cittassa sārāgo, ayaṃ vuccati kāmataṇhā. Tattha katamā bhavataṇhā? Rūpadhātuarūpadhātupaṭisaṃyutto rāgo...pe... tattha katamā vibhavataṇhā? Ucchedadiṭṭhisahagato rāgo...pe... (vibha. 916).

Aṭṭhakathāyaṃ pana “pañcakāmaguṇiko rāgo kāmataṇhā, rūpārūpabhavesu rāgo jhānanikantisassatadiṭṭhisahagato rāgo bhavavasena patthanā bhavataṇhā, ucchedadiṭṭhisahagato rāgo vibhavataṇhā”ti vuttaṃ. Ayaṃ dasuttarasuttapariyāyena yojanā. Saṅgītipariyāyena pana abhidhammapariyāyena ca “aparāpi tisso taṇhā kāmataṇhā rūpataṇhā arūpataṇhā. Aparāpi tisso taṇhā rūpataṇhā arūpataṇhā nirodhataṇhā”ti (dī. ni. 3.305; vibha. 917-918) vuttā taṇhāpi ettha yujjanti. Tāsu pañca kāmadhāturūpadhātuarūpadhātupaṭisaṃyuttā, antimā ucchedadiṭṭhisahagatā.

Cattāro oghāti kāmogho, bhavogho, diṭṭhogho, avijjogho. Yassa saṃvijjanti, taṃ vaṭṭasmiṃ ohananti osīdāpentīti oghā. Balavakilesā ete. Kāmaguṇasaṅkhāte kāme ogho kāmogho. Kāmataṇhāyetam nāmaṃ. Rūpārūpasaṅkhāte kammato ca upapattito ca duvidhepi bhavogho bhavogho. Bhavataṇhāyetam nāmaṃ. Diṭṭhi eva ogho diṭṭhogho. “Sassato loko”tiādīkāya diṭṭhiyā etaṃ nāmaṃ. Avijjā eva ogho avijjogho, dukkhādīsu aññānaṃsetam nāmaṃ.

Pañca nīvaraṇānīti kāmaccandanīvaraṇaṃ byāpādanīvaraṇaṃ thinamiddhanīvaraṇaṃ uddhaccakukkuccanīvaraṇaṃ vicikicchānīvaraṇaṃ. Cittam nīvaranti pariyanandhantīti nīvaraṇāni. Kāmīyantīti kāmā. Pañca kāmagaṇā. Kāmesu chando kāmaccando. Kāmayatīti

vā kāmo, kāmo eva chando, na kattukamyatāchando na dhammacchandoti kāmaccando. Kāmatanḥāyetaṃ nāmaṃ. Byāpajjati tena cittaṃ pūtibhāvaṃ gacchati, byāpādayati vā vinayācārārūpasampattihiṭasukhānīti byāpādo. Dosassetam nāmaṃ. Thinatā thinam, middhanatā middham, anussāhasamhananā asattivighāto cāti attho. Cittassa anussāho thinam, cetasikānam akammaññatā middham, thinañca middhañca thinamiddham. Uddhatassa bhāvo uddhaccaṃ, avūpasamoti attho. Vikkhepassetaṃ nāmaṃ. Kucchitam kataṃ kukatam, kukatassa bhāvo kukuccaṃ, garahitakiriyabhāvoti attho. Pacchānutāpassetaṃ nāmaṃ. Vigatā cicicchāti vicicchā, vigatapaññāti attho. Sabhāvaṃ vā vicinanto etāya kicchati kilamatīti vicicchā. Buddhādīsu samsayassetam nāmaṃ. Kāmaccando eva nīvaraṇam kāmaccandanīvaraṇam. Evaṃ sesesupi.

Cha dhammā, chaddhammāti vā pātho. **Cha taṇhākāyāti** rūpatanḥā saddatanḥā gandhatanḥā rasatanḥā phoṭṭhabbatanḥā dhammatanḥā. Rūpe taṇhā rūpatanḥā. Sā eva kāmataṇhādibhedena anekabhedatā rāsattḥena kāyoti vuttā. Evaṃ sesesupi.

Sattānusayāti kāmārāgānusayo paṭighānusayo mānānusayo diṭṭhānusayo vicikicchānusayo bhavarāgānusayo avijjānusayo. Appahīnatṭhena anusentīti anusayā. Kāmesu rāgo kāmārāgo, kāmo eva vā rāgoti kāmārāgo. Ārammaṇasmim paṭihaññatīti paṭigham. Ayāthāvadassanatṭhena diṭṭhi. Seyyādivasena maññatīti māno. Bhavesu rāgo bhavarāgo. Thāmagato kāmārāgo kāmārāgānusayo. Evaṃ sesesupi.

Aṭṭha micchattāti micchādīṭṭhi micchāsankappo micchāvācā micchākammanto micchāājīvo micchāvāyāmo micchāsati micchāsamādhī. “Hitasukhāvahā me bhavissantī”ti evaṃ āsītāpi tathāabhāvato asubhādīsuyeva subhantiādiviparītappavattito ca micchāsabhāvāti micchattā. Micchā passati, micchā vā etāya passantīti micchādīṭṭhi. Atha vā viparītā diṭṭhīti micchādīṭṭhi, ayāthāvadiṭṭhīti vā micchādīṭṭhi, virajjhītvā gahaṇato vā vitathā diṭṭhīti micchādīṭṭhi, anattāvahattā paṇḍitehi kucchitā diṭṭhīti vāmicchādīṭṭhi.

Micchāsankappādīsipi eeva nayo. **Micchādīṭṭhīti** sassatucchedābhiniveso. **Micchāsankappoti** kāmavitakkādīvidho vitakko. **Micchāvācāti** musāvādādicatubbidhā cetanā. **Micchākammantoti** pāṇātipātādīvidhā cetanā. **Micchāājīvoti** micchājīvapayogasamuṭṭhāpikā cetanā. **Micchāvāyāmoti** akusalacittasampayuttaṃ vīriyam. **Micchāsattīti** satipaṭipakkabhūto akusalacittupādo. **Micchāsamādhīti** akusalasamādhī.

Nava taṇhāmūlakāti (dī. ni. 2.103; 3.359) taṇham paṭicca pariyesanā, pariyesanam paṭicca lābho, lābham paṭicca vinicchayo, vinicchayam paṭicca chandarāgo, chandarāgam paṭicca ajjhosānam, ajjhosānam paṭicca pariggaho, pariggaham paṭicca macchariyam, macchariyam paṭicca ārakkho, ārakkhādhikaraṇam daṇḍādānasatthādānakalahaviggahavivādātuvamtuvaṃpesuññamusāvādā aneke pāpakā akusalā dhammā sambhavanti (dī. ni. 2.104; 3.359). Ime nava taṇhāmūlakā dhammā. Taṇhā mūlam etesanti taṇhāmūlakā. Pariyesanādayo akusalā eva. **Taṇham, paṭiccāti** taṇham nissāya. **Pariyesanāti** rūpādiārammaṇapariyesanā. Sā hi taṇhāya sati hoti. **Lābhoti** rūpādiārammaṇapaṭilābho, so hi pariyesanāya sati hoti. Vinicchayo pana ñāṇatanḥādīṭṭhivitakkavasena catubbidho. Tattha “sukhavinicchayam jaññā, sukhavinicchayam ñatvā ajjhataṃ sukhamanuyuñjeyyā”ti (ma. ni. 3.323) ayam **ñāṇavinicchayo**. “Vinicchayoti dve vinicchayā taṇhāvinicchayo ca diṭṭhivinicchayo cā”ti (mahāni. 102) evaṃ āgatāni aṭṭhasatatanḥāvicarītāni **taṇhāvinicchayo**. Dvāsattī diṭṭhiyo **diṭṭhivinicchayo**. “Chando kho, devānaminda, vitakkanidāno”ti (dī. ni. 2.358) imasmim pana sutte idha vinicchayoti vutto vitakkoyeva āgato. Lābham labhitvā hi iṭṭhāniṭṭham sundarāsundarañca vitakkeneva vinicchīnāti “ettakam me rūpārammaṇatthāya bhavissati, ettakam saddādiārammaṇatthāya, ettakam mayham bhavissati, ettakam parassa, ettakam paribhuñjissāmi, ettakam nidahissāmi”ti. Tena vuttam – “lābham paṭicca

vinicchayo”ti. **Chandarāgoti** evaṃ akusalavitakkena vitakkite vatthusmiṃ dubbalarāgo ca balavarāgo ca uppajjati. **Chandoti** ettha dubbalarāgassādhivacaṇaṃ, **rāgoti** balavarāgassa. **Ajjhosānanti** ahaṃ mamāti balavasanniṭṭhānaṃ. **Pariggahoti** taṇhādittṭhivasena pariggahakaraṇaṃ. **Macchariyanti** parehi sādhāraṇabhāvassa asahanatā. Tenevassa porāṇā evaṃ vacanattamaṃ vadanti “idaṃ acchariyaṃ mayhameva hotu, mā aññassa acchariyaṃ hotūti pavattattā macchariyanti vuccatī”ti. **Ārakkhoti** dvārapidahanamañjūsagopanādivasena sutṭhu rakkhaṇaṃ. Adhikarotīti adhikaraṇaṃ. Kāraṇassetamaṃ nāmaṃ. **Ārakkhādhikaraṇanti** bhāvanapuṃsakamaṃ, ārakkhahetūti attho. Daṇḍādānādīsu paranisedhanattamaṃ daṇḍassa ādānaṃ **daṇḍādānaṃ**. Ekatodhārādīnā satthassa ādānaṃ **satthādānaṃ**. Kāyakalahopi vācākalahopi **kalaho**. Purimo purimo virodho **viggaho**. Pacchimo pacchimo **vivādo**. **Tuvaṃtuvanti** agāravavasena tuvaṃtuvavaṇaṃ.

Dasa micchattāti micchādittṭhi...pe... micchāsamādhi micchāñāṇaṃ micchāvimutti. Tattha **micchāñāṇanti** pāpakiriyāsu upāyacintāvasena pāpaṃ katvā sukataṃ mayāti paccavekkhaṇākārena ca uppanno moho. **Micchāvimuttīti** avimuttasseva sato vimuttisaññitā.

24. Idāni anekabhedenā pahānena pahātabbe dassetuṃ **dve pahānānīti** āraddhaṃ. Pahānesu hi viññātesu tena tena pahātabbā dhammā suviññeyyā honti. Pañcasu pahānesu lokikāni ca dve pahānāni appayogaṃ nissaraṇappahānaṃca ṭhapetvā appayogāneva dve lokuttarapahānāni paṭhamamaṃ vuttāni. Sammā ucchijjanti etena kilesāti samucchedo, pahīyanti etena kilesāti pahānaṃ. Samucchedaśaṅkhātamaṃ pahānaṃ, na sesappahānanti **samucchedappahānaṃ**. Kilesānaṃ paṭippassaddhattā paṭippassaddhi, pahīnattā pahānaṃ, paṭippassaddhisāṅkhātamaṃ pahānaṃ **paṭippassaddhippahānaṃ**. Lokamaṃ uttaratīti **lokuttaro**. Nibbānaśaṅkhātamaṃ khayamaṃ gacchatīti khayagāmī, khayagāmī ca so maggo cāti **khayagāmimaggo**, tamaṃ bhāvayato so maggo samucchedappahānanti attho. Tathā phalakkhaṇe lokuttaraphalameva paṭippassaddhippahānaṃ.

Kāmānametaṃnissaraṇantiādīsu kāmato rūpato saṅkhatato nissaranti etenāti **nissaraṇaṃ**, tehi vā nissatattā nissaraṇaṃ. Asubhajjhānaṃ. Kāmehi nikkhantattā **nekkhammaṃ**. Anāgāmimaggo vā. Asubhajjhānañhi vikkhambhanato kāmānaṃ nissaraṇaṃ, tamaṃ jhānaṃ pādakaṃ katvā uppādītanāgāmimaggo pana samucchedato sabbaso kāmānaṃ accantanissaraṇaṃ. Ruppattīti rūpaṃ, na rūpaṃ arūpaṃ mittapaṭipakkhā amittā viya, lobhādipaṭipakkhā alobhādayo viya ca rūpaṭipakkhoti attho. Phalavasena vā natthettha rūpanti arūpaṃ, arūpameva **āruppaṃ**. Arūpajjhānāni. Tāni rūpānaṃ nissaraṇaṃ nāma. Arūpehipi arahattamaggo puna uppattinivāraṇato sabbaso rūpānaṃ nissaraṇaṃ nāma. **Bhūtanti** jātaṃ. **Saṅkhatanti** paccayehi saṅgama katamaṃ. **Paṭiccasamuppānanti** te te paccaye paṭicca sammā saha ca uppannaṃ. Paṭhamena sañjātattadīpanena aniccatā, dutiyena aniccassāpi sato paccayānubhāvādīpanena parāyattatā, tatiyena parāyattassāpi sato paccayānaṃ abyāpārattadīpanena evaṃdhammatā dīpitā hoti. **Nirodhoti** nibbānaṃ. Nibbānañhi āgama dukkhaṃ nirujjhatīti nirodhoti vuccati. So eva ca sabbasaṅkhatato nissatattā tassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ nāma. Aṭṭhakathāyaṃ pana –

“Nirodho tassa nissaraṇanti idha arahattaphalaṃ nirodhoti adhippetamaṃ.
Arahattaphalena hi nibbāne dīṭṭhe puna āyatimaṃ sabbasaṅkhārā na hontīti
arahattasaṅkhātassa nirodhassa paccayattā nirodhoti vutta”nti vuttamaṃ.

Nekkhamaṃ paṭiladdhassātiādīsu asubhajjhānassa nissaraṇatte vikkhambhanappahānena, anāgāmimagassa nissaraṇatte samucchedappahānena kāmā pahīnā ceva honti pariccattā ca. Arūpajjhānānaṃ nissaraṇatte ca arahattamaggassa nissaraṇatte ca evameva rūpā yojetabbā. Rūpesu hi chandarāgappahānena rūpānaṃ samucchedo hoti. **Rūpāti** cettha liṅgavipallāso kato. Nibbānassa nissaraṇatte nissaraṇappahānena, arahattaphalassa nissaraṇatte paṭippassaddhippahānena saṅkhārā pahīnā

ceva honti pariccattā ca. Nibbānassa ca nissaraṇatte ārammaṇakaraṇavasena paṭilābho veditabbo.

Dukkhasaccantiādīsu pariññāpaṭivedhantiādī bhāvanapūṣakavacanaṃ. Pariññāya paṭivedho pariññāpaṭivedho. Taṃ pariññāpaṭivedhaṃ. Esa nayo sesesupi. **Pajahātīti** tathā tathā paṭivijjhanto pahātabbe kilese pajahātīti attho gahetabbo. Lokiyalokuttaresupi chandarāgappahānena vā tāni pajahātīti attho. Pajahātītipi pāṭho. Yathā nāvā apubbaṃ acarimaṃ ekakkhaṇe cattāri kiccāni karoti, orimaṃ tīraṃ pajahati, sotaṃ chindati, bhaṇḍaṃ vahati, pārimaṃ tīraṃ appeti, evamevaṃ maggañāṇaṃ apubbaṃ acarimaṃ ekakkhaṇe cattāri saccāni abhisameti, dukkhaṃ pariññābhisamayena abhisameti, samudayaṃ pahānābhisamayena abhisameti, maggaṃ bhāvanābhisamayena abhisameti, nirodhaṃ sacchikiriyābhisamayena abhisameti. Kim vuttaṃ hoti? “Nirodhaṃ ārammaṇaṃ katvā cattāri saccāni pāpuṇāti passati paṭivijjhātī”ti (visuddhi. 2.839) vuttattā ekakkhaṇepi viṣuṃ viṣuṃ viya pahānāni vuttānīti veditabbāni.

Pañcasu pahānesu yaṃ sasevāle udake pakkhittena ghaṭena sevālassa viya tena tena lokiyasamādhinā nīvaraṇādīnaṃ paccanīkadhammānaṃ vikkhambhanaṃ dūrīkaraṇaṃ, idaṃ **vikkhambhanappahānaṃ** nāma. **Vikkhambhanappahānaṃ nīvaraṇānaṃ paṭhamajhānaṃ bhāvayatoti** nīvaraṇānaṃyeva pahānaṃ pākaṭattā vuttanti veditabbāṃ. Nīvaraṇāni hi jhānassa pubbhāgepi pacchābhāgepi na sahasā cittaṃ ajjhottharanti, ajjhotthātesu ca tesu jhānaṃ parihāyati, vitakkādayo pana dutiyajjhānādito pubbe pacchā ca appaṭipakkhā hutvā pavattanti. Tasmā nīvaraṇānaṃ vikkhambhanaṃ pākaṭaṃ. Yaṃ pana rattibhāge samujjalitena padīpena andhakārassa viya tena tena vipassanāya avayavabhūtena jhānaṅgena paṭipakkhavaseneva tassa tassa ca pahātabbadhammassa pahānaṃ, idaṃ **tadaṅgappahānaṃ** nāma. **Tadaṅgappahānaṃ diṭṭhigatānaṃ nibbedhabhāgiyaṃ samādhim bhāvayatoti** diṭṭhigatānaṃyeva pahānaṃ oḷārikavasena vuttanti veditabbāṃ. Diṭṭhigatāni oḷārikaṃ, nīcassaññādayo sukhumā. Tattha diṭṭhigatānanti diṭṭhiyeva diṭṭhigataṃ “gūthagataṃ muttagata”ntiādīni (a. ni. 9.11) viya. Gantabbābhāvato cadiṭṭhiyā gatamattamevetanti diṭṭhigataṃ, dvāsattīhiditṭhīsu antogadhattā diṭṭhīsu gatanti diṭṭhigataṃ. Bahuvacanaṃ tesu diṭṭhigatānaṃ. **Nibbedhabhāgiyaṃ samādhinti** vipassanāsampayuttaṃ samādhim. Yaṃ pana asanivicakkābhīhatassa (visuddhi. 2.851) rukkhassa viya ariyamaggañāṇena saṃyojanānaṃ dhammānaṃ yathā na puna pavattati, evaṃ pahānaṃ, idaṃ **samucchedappahānaṃ** nāma. **Nirodhonibbānanti** nirodhasaṅkhātaṃ nibbānaṃ.

Evaṃ pahānavasena pahātabbe dhamme dassetvā idāni sarūpeneva puna pahātabbe dhamme dassetuṃ **sabbaṃ, bhikkhave, pahātabbantiādīmāha**. Tattha cakkhādīni chandarāgappahānena pahātabbāni. **Rūpaṃ passanto pajahātītiādīsu rūpaṃ aniccādito** passanto pahātabbe kilese pajahāti. **Cakkuṃ...pe... jarāmarāṇaṃ...pe... amatogadhaṃ nibbānanti** peyyālavaye anaññātaññassāmītindriyaṃ ”passanto pajahātī”tiādīsu tesu lokuttaresu anaññātaññassāmītindriyaṃ passanto udikkhanto apekkhamāno icchamāno vipassanākkhaṇesu pahātabbe kilese pajahātīti taṃtaṃdhammānurūpena yojetabbāṃ.

Pahātabbaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Bhāvetabbaniddesavaṇṇanā

25. Bhāvetabbaniddese **kāyagatāsati**ti kāyagatāsatisuttante (ma. ni. 3.153 ādayo) vuttā ānāpānacuṭṭiriyāpathakhuddakairiyāpathadvattiṃsākārakatudhātunavasivathikāpaṭikūlavavathāpakamanasikārasampayuttā yathānurūpaṃ rūpajjhānasampayuttā ca sati. Sā hi tesu kāyesu gatā pavattāti kāyagatāti vuccati. **Sātasahagatāti** madhurasukhavedayitasāṅkhātena sātena saha ekuppādādibhāvaṃ gatā. Tabbhāve vokiṇṇe ārammaṇe nissaye saṃsaṭṭhe dissati **sahagatasaddo** pañcasu atthesu jinavacane. “Yāyaṃ taṇhā ponobbhavikā

nandirāgasahagatā”ti (vibha. 203) ettha tabbhāve, nandirāgabhūtāti attho. “Yā, bhikkhave, vīmamsā kosajjasahagatā kosajjasampayuttā”ti (saṃ. ni. 5.832) ettha vokiṇṇe, antarantarā uppajjamānena kosajjena vokiṇṇāti attho. “Lābhī hoti rūpasahagatānaṃ vā samāpattīnaṃ arūpasahagatānaṃ vā samāpattīna”nti (pu. pa. 3-8) ettha ārammaṇe, rūpārūpārammaṇānanti attho. “Aṭṭhikasāññāsahagataṃ satisambojjhaṅgaṃ bhāvetī”ti (saṃ. ni. 5.238) ettha nissaye, aṭṭhikasāññānissayaṃ aṭṭhikasāññaṃ bhāvetvā paṭiladdhanti attho. “Idaṃ sukhaṃ imāya pītiyā sahadatā hoti sahadatā sampayutta”nti (vibha. 578) ettha saṃsatṭhe, sammissanti attho. Imasmimpi pade saṃsatṭho adhippeto. Sātasāṃsatṭhā hi sātasahagatāti vuttā. Sā hi ṭhapetvā catutthaṃ jhānaṃ sesesu sātasahagatā hoti, satipi ca upekkhāsahagatatte yebhuyyavasena sātasahagatāti vuttā, purimajjhānamūlakattā vā catutthajjhānassa sātasahagatāya upekkhāsahagatāpi vuttāva hoti, upekkhāya pana sante sukhe vuttattā bhagavatā sātasahagatāti catutthajjhānasampayuttāpi vuttāva hoti.

Samatho ca vipassanā cāti kāmaccchandādayo paccanīkadhamme sameti vināsetīti samatho. Samādhissetaṃ nāmaṃ. Aniccatādivasena vividhehi ākārehi dhamme passatīti vipassanā. Paññāyetaṃ nāmaṃ. Ime pana dve dasuttarapariyāye pubbabhāgāti vuttā, saṅgītipariyāye ca lokiyalokuttaramissakāti. **Tayo samādhīti** savitakko savicāro samādhī, avitakko vicāramatto samādhī, avitakko avicāro samādhī. Sampayogavasena vattamānena saha vitakkena savitakko, saha vicārena savicāro. So khaṇikasamādhī, vipassanāsamādhī, upacārasamādhī, paṭhamajjhānasamādhī. Natthi etassa vitakkoti avitakko. Vitakkavicāresu vicāro mattā paramā pamānaṃ etassāti vicāramatto, vicārato uttari vitakkena sampayogaṃ na gacchatīti attho. So pañcakanaye dutiyajjhānasamādhī, tadubhayavirahito avitakko avicāro samādhī. So catukkanaye dutiyajjhānādi, pañcakanaye tatiyajjhānādi rūpāvacarasamādhī. Ime tayopi lokiyā eva. Saṅgītipariyāye aparepi tayo samādhī vuttā – “suññato samādhī, animitto samādhī, appaṇihito samādhī”ti (dī. ni. 3.305). Na te idha adhippetā.

Cattāro satipaṭṭhānāti kāyānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ, vedanānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ, cittānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ, dhammānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ. Pubbabhāge cuddasavidhena kāyaṃ pariggaṇhato kāyānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ, navavidhena vedanaṃ pariggaṇhato vedanānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ, soḷasavidhena cittaṃ pariggaṇhato cittānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ, pañcavidhena dhamme pariggaṇhato dhammānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ veditabbaṃ. Lokuttaraṃ pana idha na adhippetā. **Pañcaṅgiko samādhīti** pañca aṅgāni assa santīti pañcaṅgiko, catutthajjhānasamādhī. Pītipharaṇatā, sukhapharaṇatā, cetopharaṇatā, ālokapharaṇatā, paccavekkhaṇanimittanti pañca aṅgāni. Pītiṃ pharamānā uppajjatīti dvīsu jhānesu paññā **pītipharaṇatā** nāma. Sukhaṃ pharamānā uppajjatīti tīsu jhānesu paññā **sukhapharaṇatā** nāma. Paresaṃ ceto pharamānā uppajjatīti cetopariyapaññā **cetopharaṇatā** nāma. Ālokaṃ pharamānā uppajjatīti dibbacakkhupaññā **ālokapharaṇatā** nāma. Paccavekkhaṇānaṃ **paccavekkhaṇanimittaṃ** nāma. Vuttampi cetā –

“Dvīsu jhānesu paññā pītipharaṇatā, tīsu jhānesu paññā sukhapharaṇatā, paracittapaññā cetopharaṇatā, dibbacakkhupaññā ālokapharaṇatā, tamhā tamhā samādhimhā vuṭṭhitassa paccavekkhaṇānaṃ paccavekkhaṇanimitta”nti (vibha. 804).

Taṅhi vuṭṭhitasamādhissa pavattākāragahaṇato nimittanti vuttaṃ. Tattha ca pītipharaṇatā sukhapharaṇatā dve pādā viya, cetopharaṇatā ālokapharaṇatā dve hatthā viya, abhiññāpādakaṃ catutthajjhānaṃ majjhimakāyo viya, paccavekkhaṇanimittaṃ sīsaṃ viya. Iti āyasmā dhammasenāpati sārīputtatthero pañcaṅgikaṃ sammāsamādhim aṅgapaccaṅgasampannaṃ purisaṃ viya katvā dassesi.

Cha anussatiṭṭhānānīti punappunam uppajjanato satiyo eva anussatiyo, pavattitabbaṭṭhānasmimyeva pavattattā saddhāpabbajitassa kulaputtassa anurūpā satiyotipi anussatiyo, anussatiyo eva pītiādīnam ṭhānattā anussatiṭṭhānāni. Katamāni cha? Buddhānussati dhammānussati saṅghānussati sīlānussati cāgānussati devatānussati (dī. ni. 3.327). **Bojjhaṅgāti** bodhiyā, bodhissa vā aṅgā. Idaṃ vuttam hoti – yā eṣā dhammasāmaggi yāya lokuttaramaggakkhaṇe uppajjamānāya līnuddhaccapatitṭhānāyūhanakāmasukhattakilamathānuyogaucchedasassatābhīnivesādīnam anekesaṃ upaddavānaṃ paṭipakkhabhūtāya satidhammavicayavīriyapītipassaddhisamādhīupekkhāsankhātāya dhammasāmaggiyā ariyasāvako bujhatīti katvā bodhīti vuccati. **Bujhatīti** kilesasantānaniddāya vuṭṭhahati, cattāri vā ariyasaccāni paṭivijjhati, nibbānameva vā sacchikaroti, tassā dhammasāmaggisankhātāya bodhiyā aṅgātipi bojjhaṅgā jhānaṅgamaggaṅgādayo viya. Yo panaesa yathāvuttappakārāya eṭāya dhammasāmaggiyā bujhatīti katvā ariyasāvako bodhīti vuccati, tassa bodhissa aṅgātipi bojjhaṅgā senaṅgarathaṅgādayo viya. Tenāhu aṭṭhakathācariyā “bujjhanakassa puggalassa aṅgāti vā bojjhaṅgā”ti. Apica “bojjhaṅgāti kenatṭhena bojjhaṅgā, bodhāya samvattantīti bojjhaṅgā”tiādīnā (paṭi. ma. 2.17) nayena bojjhaṅgattho veditabbo. **Ariyo aṭṭhaṅgiko maggoti** taṃtaṃmaggavajjhakilesehi ārakattā ariyabhāvakarattā ariyaphalapaṭilābhakarattā ca ariyo. Aṭṭha aṅgāni assāti aṭṭhaṅgiko. Soyam caturaṅgikā viya senā, pañcaṅgikaṃ viya ca tūriyaṃ aṅgamattameva hoti, aṅgavinimutto natthi. Bojjhaṅgamaggaṅgā lokuttarā, dasuttarapariyāyena pubbabhāgāpi labbhanti.

Navapārisuddhipadhāniyaṅgānīti sīlavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgam, cittavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgam, diṭṭhivisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgam, kaṅkhāvitaraṇavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgam, maggāmaggañāṇadassanavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgam, paṭipadāñāṇadassanavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgam, ñāṇadassanavisuddhi pārisuddhipadhāniyaṅgam, paññā pārisuddhipadhāniyaṅgam, vimutti pārisuddhipadhāniyaṅgam (dī. ni. 3.359). **Sīlavisuddhīti** visuddhiṃ pāpetuṃ samatthaṃ catupārisuddhisīlam. Tañhi dussīlyamalam visodheti. **Pārisuddhipadhāniyaṅgānti** parisuddhabhāvassa padhānaṃ uttamaṃ aṅgam. **Cittavisuddhīti** vipassanāya padaṭṭhānabhūtā paguṇā aṭṭha samāpattiyo. Tā hi kāmacchandādicittamalam visodhenti. **Diṭṭhivisuddhīti** sappaccayanāmarūpadassanaṃ. Tañhi sattadiṭṭhimalam visodheti. **Kaṅkhāvitaraṇavisuddhīti** paccayākārañānaṃ. Tena hi tīsu addhāsu paccayavasena dhammā pavattantīti passanto tīsupi addhāsu sattaṅkhāmalam vitaranto visujjhati. **Maggāmaggañāṇadassanavisuddhīti** udayabbayānupassanakkhaṇe uppannā obhāsañāṇapītipassaddhisukhaadhimokkhaṇapuggahaupaṭṭhānaupekkhānikantīti dasa vipassanupakkilesā, na maggo, vīthipaṭipannaṃ udayabbayañānaṃ maggoti evaṃ maggāmagge ñānaṃ nāma. Tena hi amaggamalam visodheti. **Paṭipadāñāṇadassanavisuddhīti** vīthipaṭipannaṃ udayabbayānupassanāñānaṃ bhaṅgānupassanāñānaṃ bhayatupaṭṭhānānupassanāñānaṃ ādīnavānupassanāñānaṃ nibbidānupassanāñānaṃ muñcitukamyatāñānaṃ paṭisaṅkhānupassanāñānaṃ saṅkhārupekkhāñānaṃ anulomañānanti imāni nava vipassanāñānāni. Tāni hi niccañāṇādimalam visodhenti. **Ñāṇadassanavisuddhīti** catuāriyamaggapaññā. Sā hi samucchato sakasakamaggavajjhakilesamalam visodheti. **Paññāti** arahattaphalapaññā. **Vimuttīti** arahattaphalavimutti.

Dasa kasiṇāyatanānīti “pathavīkasiṇameko sañjānāti uddham adho tiriyaṃ advayaṃ appamāṇaṃ, āpokasiṇameko sañjānāti...pe... tejakasiṇameko sañjānāti...pe... vāyokasiṇameko sañjānāti...pe... nīlakasiṇameko sañjānāti...pe... pītakasiṇameko sañjānāti...pe... lohītakasiṇameko sañjānāti...pe... odātakasiṇameko sañjānāti...pe... ākāsakasiṇameko sañjānāti...pe... viññānakasiṇameko sañjānāti uddham adho tiriyaṃ advayaṃ appamāṇa”nti (a. ni. 10.25; dī. ni. 3.360) evaṃ vuttāni dasa. Etāni hi

sakalapharaṇaṭṭhena kasiṇāni, tadārammaṇānaṃ dhammānaṃ khettaṭṭhena adhiṭṭhānaṭṭhena vā āyatanāni. **Uddhanti** uparigaganatalābhimukhaṃ. **Adhoti** heṭṭhābhūmitalābhimukhaṃ. **Tiriyanti** khettaṃaṇḍalamiva samantā paricchinnāṃ. Ekacco hi uddhameva kasiṇaṃ vaḍḍheti ekacco adho, ekacco samantato. Ekopi tena tena vā kāraṇena evaṃ pasāreti ālokamiva rūpadassanakāmo. Tena vuttaṃ – “pathavīkasiṇameko sañjānāti uddhaṃ adho tiriya”nti (a. ni. 10.25; dī. ni. 3.360). **Advayanti** idaṃ pana ekassa aññabhāvānupagamanatthaṃ vuttaṃ. Yathā hi udakaṃ pavitṭhassa sabbadisāsu udakameva hoti na aññaṃ, evameva pathavīkasiṇaṃ pathavīkasiṇameva hoti, natthi tassa aññakasiṇasambhedoti. Esa nayo sabbattha. **Appamāṇanti** idaṃ tassa tassa pharaṇaappamāṇavasena vuttaṃ. Tañhi manasā pharanto sakalameva pharati, na “ayamassa ādi idaṃ majjha”nti pamāṇaṃ gaṇhātīti. **Ākāsakasiṇanti** kasiṇugghāṭimākāso paricchedākāsakasiṇaṃ. **Viññānakasiṇanti** kasiṇugghāṭimākāse pavattaviññānaṃ. Tattha kasiṇavasena kasiṇugghāṭimākāse, kasiṇugghāṭimākāsavasena tattha pavattaviññāṇe uddhamadhotiriyatā veditabbā, paricchedākāsakasiṇassapi vaḍḍhanīyattā tassa vasenapīti.

26. Idāni bhāvanāpabhedam dassento **dve bhāvanāti**ādīmāha. Tattha **lokiyāti**ādīsu loko vuccati lujjanapalujjanaṭṭhena vaṭṭaṃ, tasmim pariyāpanabhāvena loke niyuttāti lokiyā, lokiyānaṃ dhammānaṃ bhāvanā lokiyā. Kiñcāpi dhammānaṃ bhāvanāti vohāravasena vuccati, tehi pana visuṃ bhāvanā natthi. Te eva hi dhammā bhāviyamānā **bhāvanāti** vuccanti. Uttiṇṇāti uttarā, loke apariyāpanabhāvena lokato uttarāti **lokuttarā**.

Rūpabhavasāṅkhāte rūpe avacarantīti **rūpāvacarā**. **Kusalasaddo** panettha ārogyaanavajjachekasukhavipākesu dissati. “Kacci nu bhoto kusalam? Kacci bhoto anāmaya”ntiādīsu (jā. 1.15.146; 2.20.129) ārogye. “Katamo pana, bhante, kāyasamācāro kusalo? Yo kho, mahārāja, kāyasamācāro anavajjo”ti (ma. ni. 2.361) ca “puna caparam, bhante, etadānuttariyam, yathā bhagavā dhammaṃ deseti kusalesu dhammesū”ti (dī. ni. 3.145) ca evamādīsu anavajje. “Taṃ kiṃ maññasi, rājakumāra, kusalo tvaṃ rathassa aṅgapaccaṅgāna”nti? (Ma. ni. 2.87) “kusalā naccagītassa sikkhitā caturitthiyo”ti (jā. 2.22.94) ca ādīsu cheke. “Kusalānaṃ dhammānaṃ samādānāhetu evamidam puññaṃ pavaḍḍhatī”ti (dī. ni. 3.80) “kusalassa kammaṃ katattā upacitattā”ti (dha. sa. 431) ca ādīsu sukhavipāke. Svāyamidha ārogyepi anavajjepi sukhavipākepi vaṭṭati. Vacanattho panettha kucchite pāpake dhamme salayanti calayanti kampenti viddhamsentīti kusalā, kucchitena vā ākārena sayanti pavattantīti kusā, te akusalasāṅkhāte kuse lunanti chindantīti kusalā, kucchitānaṃ vā sānato tanukaraṇato kusam, ñānaṃ. Tena kusena lātabbā gahetabbā pavattetabbāti kusalā, yathā vā kusā ubhayabhāgagataṃ hatthappadesam lunanti, evamimepi uppannānuppannabhāvena ubhayabhāgagataṃ saṃkilesapakkham lunanti, tasmā kusā viya lunantīti kusalā. Tesam **rūpāvacarakusalānaṃ bhāvanā**. Arūpabhavasāṅkhāte arūpe avacarantīti **arūpāvacarā**. Tebhūmakavaṭṭe pariyāpanā antogadhāti pariyāpanā, tasmim na pariyāpanāti **apariyāpanā**, lokuttarā.

Kāmāvacarakusalānaṃ dhammānaṃ bhāvanā kasmā na vuttāti ce? Appanāppattāya eva bhāvanāya abhidhamme bhāvanāti adhippetattā. Vuttañhi tattha –

“Yogavihitesu vā kammāyatanesu yogavihitesu vā sippāyatanesu yogavihitesu vā vijjāṭṭhānesu kammassakataṃ vā saccānulomikaṃ vā rūpaṃ aniccanti vā, vedanā aniccāti vā, saññā aniccāti vā, saṅkhārā aniccāti vā, viññānaṃ aniccanti vā yaṃ evarūpaṃ anulomikaṃ khantiṃ diṭṭhiṃ ruciṃ mudim pekkham dhammanijjhānakkhantiṃ parato asutvā paṭilabhati, ayam vuccati cintāmayā paññā. Yogavihitesu vā kammāyatanesu...pe... dhammanijjhānakkhantiṃ parato sutvā paṭilabhati, ayam vuccati sutamayā paññā. Sabbāpi samāpanassa paññā bhāvanāmayā paññā”ti (vibha. 768).

Sā pana kāmāvacarabhāvanā āvajjanabhavaṅgapātehi antaritattā bhāvanāti na vuttāti veditabbā. Sabbesaṃ pana puññānaṃ tividhapuññakiriyavatthūnaṃ antogadhattā upacārasamādhivipassanāsamādhīnaṃ bhāvanāmayapuññatā siddhā. Idha pana lokiyabhāvanāya eva saṅgahitā. Rūpārūpāvacarānaṃ tividhabhāve **hīnāti** lāmakā. Hīnuttamānaṃ majjhe bhavā **majjhā**, majjhimātipi pāṭho. Padhānabhāvaṃ nītāti **paṇītā**, uttamāti attho. Āyūhanavasena ayaṃ hīnamajjhimapañītatā veditabbā. Yassā hi āyūhanakkhaṇe chando vā hīno hoti vīriyaṃ vā cittaṃ vā vīmaṃsā vā, sā hīnā nāma. Yassā te dhammā majjhimā, sā majjhimā nāma. Yassā te dhammā paṇītā, sā paṇītā nāma. Mudukehi vā indriyehi sampayuttā hīnā nāma, majjhimehi indriyehi sampayuttā majjhimā, adhimattehi indriyehi sampayuttā paṇītā nāma. Apariyāpannāya hīnamajjhimattābhāvā paṇītatā eva vuttā. Sā hi uttamattāthena atappakattāthena ca paṇītā.

27. Paṭhamabhāvanācatukke **bhāveti**ti ekasmimyeva khaṇe tathā tathā paṭivijjhanto ariyamaggaṃ bhāveti. Dutiyabhāvanācatukke **esanābhāvanāti** appanāpubbabhāge bhāvanā. Sā hi appanaṃ esanti etāyāti esanāti vuttā. **Paṭilābhabhāvanāti** appanābhāvanā. Sā hi tāya esanāya paṭilābhatīti paṭilābhoti vuttā. **Ekarasābhāvanāti** paṭilābhe vasībhāvaṃ pattukāmassa payogakāle bhāvanā. Sā hi tena tena pahānena tehi tehi kilesehi vimuttattā vimuttirasena ekarasāti katvā ekarasāti vuttā. **Āsevanābhāvanāti** paṭilābhe vasippattassa yathāruci paribhogakāle bhāvanā. Sā hi bhusaṃ sevīyatīti āsevanāti vuttā. Keci pana “āsevanābhāvanā vasīkammaṃ, ekarasābhāvanā sabbatthikā”ti vaṇṇayanti. Catukkavibhāge **samādhim samāpajjantānanti** vattamānasamīpe vattamānavacanaṃ. **Tattha jātāti** tasmim pubbabhāge jātā. **Ekarasā hontīti** appanuppādane samānakiccā hontī. **Samādhim samāpannānanti** appitappanānaṃ. **Tattha jātāti** tassā appanāya jātā. **Aññamaññaṃ nātivattantīti** samappavattiyā aññamaññaṃ nātikkamanti. **Adhimokkhatthenasaddhindriyaṃbhāvayatoti**ādīsu ekakkhaṇepi ekekassa indriyassa sakasakakiccarāṇe taṃtaṃnissayavasena sakasakakiccakārakāni sesānīpi indriyāni vimuttirasena ekarasā hontīti vimuttiraseneva ekarasattāthena bhāvanā. Balabojjhaṅgamaggaṅgesupi eseva nayo. Ekarasāti ca līṅgavipallāso kato.

Idha bhikkhūti imasmim sāsane bhikkhu. Samsāre bhayaṃ ikkhatīti bhikkhu. **Pubbaṅhasamayanti**ādīsu accantasamīyogathe upayogavacanaṃ, atthato pana bhummameva, divasassa pubbakāleti attho. **Āsevatīti** vasippattaṃ samādhim bhusaṃ sevati. **Majjhanhikasamayanti** divasassa majjhakāle. **Sāyanhasamayanti** divasassa sāyanhakāle. **Purebhattanti** divābhattato purekāle. **Pacchābhattanti** divābhattato pacchākāle. **Purimepi yāmeti** rattiyā paṭhame koṭṭhāse. **Kāleti** kāḷapakkhe. **Juṇheti** sukkapakkhe. **Purimepi vayokhandheti** paṭhame vayokoṭṭhāse, paṭhamavayeti attho. Tīsu ca vayesu vassasatāyukassa purisassa ekekasmim vaye catumāsādhikāni tettiṃsa vassāni hontī.

28. Tatiyabhāvanācatukke **tattha jātānaṃ dhammānaṃ anativattanaṭṭhenāti** tattha nekkhammādīsu bhāvanāvīsesesu jātānaṃ samādhipaññāsānkhātānaṃ yuganaddhadhammānaṃ aññamaññaṃ anātikkanabhāvena. **Indriyānaṃ ekarasattāthenāti** tattheva saddhādīnaṃ indriyānaṃ nānākilesehi vimuttattā vimuttirasena ekarasabhāvena. **Tadupagavīriyavāhanaṭṭhenāti** tesam anativattanaekarasabhāvānaṃ anucchavikassa vīriyassa vāhanabhāvena. **Āsevanattāthenāti** yā tassa tasmim samaye pavattā āsevanā. Tassā āsevanāya āsevanabhāvena.

Rūpasaññanti kuslavipākakiriyavasena pañcadasavidhaṃ rūpāvacarajjhānasānkhātānaṃ rūpasaññaṃ. Rūpāvacarajjhānampi hi rūpanti vuccati “rūpī rūpāni passatī”tiādīsu (dī. ni. 2.174; a. ni. 8.66; dha. sa. 248), tassa jhānassa ārammaṇampi “bahiddhā rūpāni passati suvaṇṇadubbaṇṇānī”tiādīsu (dī. ni. 2.173; a. ni. 8.65-66; dha. sa. 247, 249). Rūpāvacarajjhānañhi saññāsīsenā rūpe saññāti katvā rūpasaññāti vuccati. **Paṭighasaññanti** kuslavipākā pañca, akusalavipākā pañcāti evaṃ dasavidhaṃ paṭighasaññaṃ.

Dvipaṅcaviññāṇasampayuttā hi saññā cakkhādīnaṃ vatthūnaṃ rūpādīnaṃ ārammaṇānaṃ ca paṭighātena uppannattā paṭighasaññāti vuccati. Rūpasaññā saddasaññā gandhasaññā rasasaññā phoṭṭhabbasaññāti etissā eva nāmaṃ. **Nānattasaññanti** aṭṭha kāmāvacarakusalasaññā, dvādasa akusalasaññā, ekādasa kāmāvacarakusalavipākasaññā, dve akusalavipākasaññā, ekādasa kāmāvacarakiriyasaññāti evaṃ catucattālīsavidhaṃ nānattasaññam. Sā hi nānatte nānāsabhāve rūpasaddādibhede gocare pavattā saññāti nānattasaññā, catucattālīsabhedato nānattā nānāsabhāvā aññamaññaṃ asadisā saññāti vā nānattasaññāti vuccati. Saññābahukattepi jātiggaṇaṇena ekavacanaṃ kataṃ.

Niccasaññanti niccanti saññaṃ niccasaññaṃ. Evaṃ sukhasaññaṃ attasaññaṃ. **Nandinti** sappītikaṃ taṇhaṃ. **Rāganti** nippītikaṃ taṇhaṃ. **Samudayanti** rāgassa samudayaṃ. Atha vā bhaṅgānupassanāya bhaṅgasseva dassanato saṅkhārānaṃ udayaṃ. **Ādānanti** nibbattanavasena kilesānaṃ, adosadassāvitāya saṅkhatārammaṇassa vā ādānaṃ. **Ghanasaññanti** santativasena ghananti saññaṃ. **Āyūhananti** saṅkhārānaṃ atthāya payogakaraṇaṃ. **Dhūvasaññanti** thiranti saññaṃ. **Nimittanti** niccanimittam. **Paṇidhinti** sukhapatthanaṃ. **Abhinivesanti** atthi attāti abhinivesaṃ. **Sārādānābhinivesanti** niccasarattasāragahaṇābhinivesaṃ. **Sammohābhinivesanti** “ahosiṃ nu kho ahaṃ atītamaddhāna”ntiādivasena (saṃ. ni. 2.20) “issarato loko sambhotī”tiādivasena ca sammohābhinivesaṃ. **Ālayābhinivesanti** ādīnavādassanena allīyitabbamidanti abhinivesaṃ. **Appaṭisaṅkhanti** anupāyagahaṇaṃ. **Saññogābhinivesanti** kāmāyogādikaṃ kilesappavattim.

Diṭṭhekaṭṭheti diṭṭhīhi saha ekasmiṃ ṭhitāti diṭṭhekaṭṭhā. Te diṭṭhekaṭṭhe. Kilesenti upatāpenti, vibādheti vāti kilesā. Te kilese. Duvidhañhi ekaṭṭhaṃ pahānekaṭṭhaṃ sahaṃ ekaṭṭhaṃ. Pahānekaṭṭhaṃ sakkāyadiṭṭhipamukhāhi tesatṭhiyā diṭṭhīhi saha (paṭi. ma. aṭṭha. 2.1.118) yāva sotāpattimaggena pahānā, tāva ekasmiṃ puggale ṭhitāti attho. Idamidhādhippetaṃ. Dasasu hi kilesesu idha diṭṭhikilesoyeva āgato. Sesesu pana apāyagamanīyo lobho doso moho māno vicikicchā thinaṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappanti nava kilesā diṭṭhiyā saha pahānekaṭṭhā hutvā sotāpattimaggena pahīyanti, rāgadosamohapamukhesu vā diyaḍḍhesu kilesasahassesu sotāpattimaggena diṭṭhiyā pahīyamānāya diṭṭhiyā saha apāyagamanīyā sabbakilesā pahānekaṭṭhavasena pahīyanti, sahaṃ ekaṭṭhe diṭṭhiyā saha ekasmiṃ citte ṭhitāti attho. Sotāpattimaggena hi dvīsu diṭṭhisampayuttaasaṅkhārikacittesu pahīyamānesu tehi sahaṃ jāto lobho moho uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappanti ime kilesā sahaṃ ekaṭṭhavasena pahīyanti, dvīsu diṭṭhisampayuttasasaṅkhārikacittesu pahīyamānesu tehi sahaṃ jāto lobho moho thinaṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappanti ime kilesā sahaṃ ekaṭṭhavasena pahīyanti. **Oḷārike kileseti** oḷārikabhūte kāmarāgabyāpāde. **Anusahagate kileseti** sukhumabhūte kāmarāgabyāpāde. **Sabbakileseti** maggattayena pahīnāvasese.

Vīriyaṃ vāhetīti yogāvacaro vīriyaṃ pavatteti. Heṭṭhā esanāpaṭilābhākarasaṅgāvanavacanāni bhāvanānaṃ visesadassanattaṃ vuttāni “evaṃbhūtā ca bhāvanā”ti. Idha “tatha jātānaṃ dhammānaṃ anativattanaṭṭhena indriyānaṃ ekarasaṭṭhena tadupagavīriyavāhanaṭṭhena āsevanaṭṭhena”ti vacanāni bhāvanāhetudassanattaṃ vuttāni “iminā ca iminā ca hetunā bhāvanā”ti. Heṭṭhā āsevanābhāvanāti nānākkhaṇavasena vuttā, idha āsevanaṭṭhena bhāvanāti ekakkhaṇavasenaṭṭhena viseso. **Rūpaṃ passanto bhāvetīti** ādīsu rūpādīni passitabbākārena passanto bhāvetabbaṃ bhāvanaṃ bhāvetīti attho. **Ekarasā hontīti** vimuttirasena, kiccarasena vā ekarasā hontī. **Vimuttirasoti** sampattiraso. Kiccasampattiatthena raso nāma pavuccatīti hi vuttanti.

Bhāvetabbaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sacchikātabbaniddesavaṇṇanā

29. Sacchikātabbaniddese dasa ekuttaravissajjanāni paṭilābhasacchikiriyāvasena vuttāni. Tattha **akuppā cetovimuttīti** arahattaphalavimutti. Sā hi na kuppāti na calati na parihāyatīti akuppā, sabbakilesehi cittassa vimuttattā cetovimuttīti vuccati. **Vijjāti** tisso vijjā. **Vimuttīti** dasuttarapariyāyena arahattaphalaṃ vuttaṃ, saṅgītipariyāyena pana “vimuttīti dve vimuttiyo cittassa ca adhimutti nibbānañcā”ti (dī. ni. aṭṭha. 3.304) vuttaṃ. Ettha ca aṭṭha samāpattiyo nīvaraṇādīhi suṭṭhu vimuttattā vimutti nāma, nibbānaṃ sabbasaṅkhatato vimuttattā vimutti nāma. **Tisso vijjāti** pubbenivāsānussatiñāṇaṃ vijjā sattānaṃ cutūpapāte ñāṇaṃ vijjā āsavānaṃ khaye ñāṇaṃ vijjā. Tamavijjhanatṭhena vijjā, viditakaraṇatṭhenāpi vijjā. Pubbenivāsānussatiñāṇaṃhi uppajjamānaṃ pubbenivāsaṃ chādetvā tṭhitaṃ tamaṃ vijjhāti, pubbenivāsaṅca viditaṃ karotīti vijjā. Cutūpapāte ñāṇaṃ cutipatisandhicchādakaṃ tamaṃ vijjhāti, cutūpapātaṅca viditaṃ karotīti vijjā. Āsavānaṃ khaye ñāṇaṃ catusaccacchādakaṃ tamaṃ vijjhāti, catusaccadhamme ca viditaṃ karotīti vijjā. **Cattāri sāmāññaphalānī** sotāpattiphalaṃ, sakadāgāmiṃphalaṃ, anāgāmiṃphalaṃ, arahattaphalaṃ. Pāpadhamme sameti vināsetīti samaṇo, samaṇassa bhāvo sāmāññaṃ. Catunnaṃ ariyamaggānametaṃ nāmaṃ. Sāmāññaṃ phalāni sāmāññaphalāni.

Pañca dhammakkhandhāti sīlakkhandho, samādhikkhandho, paññākkhandho, vimuttikkhandho, vimuttiñāṇadassanakkhandho. **Dhammakkhandhā**ti dhammavibhāgā dhammakotṭhāsā. **Sīlakkhandhā**dīsupi eseva nayo. Lokiyalokuttarā sīlasamādhipaññā eva sīlasamādhipaññākkhandhā. Samucchedapaṭippassaddhinissaraṇavimuttiyo eva vimuttikkhandho. Tividhā vimuttipaccavekkhāṇā eva vimuttiñāṇadassanakkhandho. So lokiyō eva. Jānanaṭṭhena ñāṇameva dassanaṭṭhena dassananti ñāṇadassanaṃ, vimuttīnaṃ ñāṇadassanaṃ vimuttiñāṇadassananti vuccati. Vikkhambhanatadaṅgavimuttiyo pana samādhipaññākkhandheva saṅgahitā. Ime pañca dhammakkhandhā sekkhānaṃ sekkhā, asekkhānaṃ asekkhāti vuttā. Etesu hi lokiyā ca nissaraṇavimutti ca nevasekkhānāsekkhā. Sekkhā hontāpi sekkhānaṃ ime itī sekkhā, asekkhānaṃ ime itī asekkhāti vuccanti. “Sekkhena vimuttikkhandhena samannāgato hotī”ti ettha pana nissaraṇavimuttiyā ārammaṇakaraṇavasena samannāgatoti veditabbo. **Cha abhiññāti** cha adhikāni ñāṇāni. Katamā cha? Iddhividhañāṇaṃ, dibbasotadhātuñāṇaṃ, pubbenivāsānussatiñāṇaṃ, cetopariyañāṇaṃ, dibbacakkuñāṇaṃ, āsavānaṃ khaye ñāṇanti imā cha.

Satta khīṇāsavabalānīti khīṇā āsavā assāti khīṇāsavo, khīṇāsavassa balāni khīṇāsavabalāni. Katamāni satta? Vuttāni bhagavatā –

“Idha, bhikkhave, khīṇāsavassa bhikkhuno aniccato sabbe saṅkhārā yathābhūtaṃ sammappaññāya sudiṭṭhā hontī. Yampi, bhikkhave, khīṇāsavassa bhikkhuno aniccato sabbe saṅkhārā yathābhūtaṃ sammappaññāya sudiṭṭhā hontī, idampi, bhikkhave, khīṇāsavassa bhikkhuno balaṃ hotī, yaṃ balaṃ āgamma khīṇāsavo bhikkhu āsavānaṃ khayāṃ paṭijānāti ‘khīṇā me āsavā’ti.

“Puna caparaṃ, bhikkhave, khīṇāsavassa bhikkhuno aṅgārakāsūpamā kāmāti yathābhūtaṃ sammappaññāya sudiṭṭhā hontī. Yampi, bhikkhave...pe... idampi khīṇāsavassa bhikkhuno balaṃ hotī...pe....

“Puna caparaṃ, bhikkhave, khīṇāsavassa bhikkhuno vivekaninnaṃ cittaṃ hotī vivekaṇaṃ vivekapabbhāraṃ vivekaṭṭhaṃ nekkhammābhiraṃ byantībhūtaṃ sabbaso āsavatṭhāniyehi dhammehi. Yampi, bhikkhave...pe... idampi khīṇāsavassa bhikkhuno balaṃ hotī...pe....

“Puna caparaṃ, bhikkhave, khīṇāsavassa bhikkhuno cattāro satipaṭṭhānā bhāvitā hontī subhāvitā. Pañcindriyāni bhāvitāni hontī subhāvitāni. Satta bojjhaṅgā bhāvitā hontī subhāvitā. Ariyo aṭṭhaṅgiko maggo bhāvito hotī subhāvito. Yampi, bhikkhave,

khīṇāsavassa bhikkhuno ariyo aṭṭhaṅgiko maggo bhāvito hoti subhāvito, idampi khīṇāsavassa bhikkhuno balaṃ hoti, yaṃ balaṃ āgamma khīṇāsavo bhikkhu āsavānaṃ khayāṃ paṭijānāti ‘khīṇā me āsavā’”ti (a. ni. 10.90; dī. ni. 3.357; paṭi. ma. 2.44).

Tattha paṭhamena balena dukkhasaccapaṭivedho, dutiyena samudayasaccapaṭivedho, tatiyena nirodhasaccapaṭivedho, catūhi maggasaccapaṭivedho pakāsito hoti.

Aṭṭha vimokkhāti ārammaṇe adhimuccanaṭṭhena paccanīkadhammehi ca sutṭhu muccanaṭṭhena vimokkhā. “Katame aṭṭha? Rūpī rūpāni passati, ayaṃ paṭhamo vimokkho. Ajjhataṃ arūpasaññī bahiddhā rūpāni passati, ayaṃ dutiyo vimokkho. ‘Subha’nteva adhimutto hoti, ayaṃ tatiyo vimokkho. Sabbaso rūpasaññānaṃ samatikkamā paṭighasaññānaṃ atthaṅgamā nānattasaññānaṃ amanasikārā ‘ananto ākāsō’ti ākāsānañcāyatanāṃ upasampajja viharati, ayaṃ catuttho vimokkho. Sabbaso ākāsānañcāyatanāṃ samatikkamma ‘anantaṃ viññāṇa’nti viññāṇañcāyatanāṃ upasampajja viharati, ayaṃ pañcama vimokkho. Sabbaso viññāṇañcāyatanāṃ samatikkamma ‘natthi kiñcī’ti ākiñcaññāyatanāṃ upasampajja viharati, ayaṃ chaṭṭho vimokkho. Sabbaso ākiñcaññāyatanāṃ samatikkamma nevasaññānāsaññāyatanāṃ upasampajja viharati, ayaṃ sattamo vimokkho. Sabbaso nevasaññānāsaññāyatanāṃ samatikkamma saññāvedayitanirodhaṃ upasampajja viharati, ayaṃ aṭṭhamo vimokkho”ti (dī. ni. 2.174; 3.358; a. ni. 8.66).

Nava anupubbanirodhāti nava anupaṭipāṭiyā nirodhā. “Katame nava? Paṭhamāṃ jhānaṃ samāpannassa kāmasaññā niruddhā hoti, dutiyāṃ jhānaṃ samāpannassa vitakkavicārā niruddhā honti, tatiyāṃ jhānaṃ samāpannassa pīti niruddhā hoti, catutthāṃ jhānaṃ samāpannassa assāsapassāsā niruddhā honti, ākāsānañcāyatanāṃ samāpannassa rūpasaññā niruddhā hoti, viññāṇañcāyatanāṃ samāpannassa ākāsānañcāyatanasaññā niruddhā hoti, ākiñcaññāyatanāṃ samāpannassa viññāṇañcāyatanasaññā niruddhā hoti, nevasaññānāsaññāyatanāṃ samāpannassa ākiñcaññāyatanasaññā niruddhā hoti, saññāvedayitanirodhaṃ samāpannassa saññā ca vedanā ca niruddhā hontī”ti (a. ni. 9.31; dī. ni. 3.344, 359).

Dasa asekkhā dhammāti upari sikkhitabbābhāvato na sikkhantīti asekkhā. Atha vā tīsu sikkhāsu sikkhantīti sekkhā, vuddhippattā sekkhāti asekkhā, arahanto. Asekkhānaṃ ime iti asekkhā. “Katame dasa? Asekkhā sammādiṭṭhi, asekkho sammāsaṅkappo, asekkhā sammāvācā, asekkho sammākammanto, asekkho sammāājīvo, asekkho sammāvāyāmo, asekkhā sammāsati, asekkho sammāsamādhi, asekkhaṃ sammāñānaṃ, asekkhā sammāvimuttī”ti (dī. ni. 3.348, 360). **Asekkhaṃ sammāñānanti** arahattaphalapaññaṃ ṭhapetvā sesalokiyapañña. **Sammāvimuttīti** arahattaphalavimutti. Aṭṭhakathāyaṃ (dī. ni. aṭṭha. 3.348) pana vuttaṃ –

“Asekkhā sammādiṭṭhītiādayo sabbepi phalasampayuttadhammā eva. Ettha ca sammādiṭṭhi sammāñānanti dvīsu ṭhānesu paññāva kathitā. Sammāvimuttīti iminā pana padena vuttāvasesā phalamāpattidhammā saṅgahitā”ti.

Sabbaṃ, bhikkhave, sacchikātabbantiādīsu ārammaṇasacchikiriyā veditabbā. **Rūpaṃ passanto sacchikarotī**ādīsu rūpādīni lokiyāni passitabbākārena passanto tāneva rūpādīni ārammaṇasacchikiriyāya sacchikaroti, rūpādīni vā passitabbākārena passanto tena hetunā sacchikātabbaṃ nibbānaṃ sacchikaroti. Passantoti hi padaṃ hetuatthehi akkharacintakā icchanti. Anaññātaññassāmītindriyādīni pana lokuttarāni paccavekkhaṇavasena passanto tāneva ārammaṇasacchikiriyāya sacchikaroti. “Amatogadhaṃ nibbānaṃ pariyoṣānaṭṭhena sacchikarotī”ti idaṃ pariññeyyapahātabbasacchikātabbābhāvetabbesu sacchikātabbattā ujukameva. **Ye ye**

dhammā sacchikatā honti, te te dhammā phassitā hontīti ārammaṇasacchikiriyāya sacchikatā ārammaṇaphassena phuṭṭhā honti, paṭilābhasacchikiriyāya sacchikatā paṭilābhaphassena phuṭṭhā hontīti.

Sacchikātabbaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Hānabhāgiyacatukkaniddesavaṇṇanā

30. Idāni yasmā hānabhāgiyādītā ekekasēva samādhissa avatthābhedenā hoti, tasmā hānabhāgiyacatukkaṃ ekatoyeva niddiṭṭhaṃ. Tattha **paṭhamassa jhānassa lābhinti** paṭhamassa jhānassa lābhino. Sāmiatthe upayogavacanāṃ. Lābho sacchikiriyā assa atthīti lābhīti vuccati. **Kāmasahagatāti** ettha sahatasaddassa ārammaṇattho adhippeto, vatthukāmakilesakāmārammaṇāti attho. **Saññāmanasikārāti** javanasaññā ca tadāvajjanamanasikāro ca, saññāsampayuttamanasikāropi vaṭṭati. **Samudācarantīti** pavattanti. **Dhammoti** paṭhamajjhānadhammo. Jhānā parihāyanto tīhi kāraṇehi parihāyati kilesasamudācārena vā asappāyakiriyāya vā ananuyogena vā. Kilesasamudācārena parihāyanto sīghaṃ parihāyati, kammārāmatābhassārāmatāniddārāmatāsaṅgaṇikārāmatānuyogavasena asappāyakiriyāya parihāyanto dandhaṃ parihāyati, gelaññapaccayavekallādinā palibodhena abhikkhaṇaṃ asamāpajjanto ananuyogena parihāyantopi dandhaṃ parihāyati. Idha pana balavakāraṇameva dassento kilesasamudācāramevāha. Dutiyajjhānādīhi pana parihāyanto heṭṭhimahēṭṭhimajjhānanikantisamudācārenapi parihāyati. Kittavatā parihīno hotīti? Yadā na sakkoti samāpajjituṃ, ettavatā parihīno hotīti. **Tadanudhammatāti** anupavatto dhammo anudhammo, jhānaṃ adhikaṃ katvā pavattassa nikantidhammassetaṃ adhivacanāṃ. Anudhammo eva anudhammatā, tassa jhānassa anudhammatā tadanudhammatā. **Satīti** nikanti. **Santiṭṭhatīti** patiṭṭhāti. Taṃ paṭhamajjhānaṃ anuvattamānā nikanti pavattatīti vuttaṃ hoti. **Avitakkasahagatāti** dutiyajjhānārammaṇā. Tañhi natthettha vitakkoti avitakkanti vuccati. **Nibbidāsahagatāti** vipassanārammaṇā. Sā hi saṅkhāresu nibbindanato nibbidāti vuccati. “Nibbindaṃ virajjati”ti (mahāva. 23; sam. ni. 3.61) hi vuttaṃ. **Virāgūpasamhitāti** ariyamaggapaṭisaññuttā vipassanā. Vipassanā hi sikhāpattā maggavutṭhānaṃ pāpeti. Tasmā vipassanārammaṇā saññāmanasikārā “virāgūpasamhitā”ti vuccanti, “virāgā vimuccati”ti hi vuttaṃ.

Vitakkasahagatāti vitakkavasena paṭhamajjhānārammaṇā. **Upekkhāsukhasahagatāti** tatramajjhattupekkhāya ca sukhavedanāya ca vasena tatiyajjhānārammaṇā. **Pītisukhasahagatāti** pītiyā ca sukhavedanāya ca vasena dutiyajjhānārammaṇā. **Adukkhamasukhasahagatāti** upekkhāvedanāvasena catutthajjhānārammaṇā. Sā hi vedanā na dukkhā na sukhāti adukkhamasukhāti vuccati, ma-kāro panettha padasandhivasena vutto. **Rūpasahagatāti** rūpajjhānārammaṇā. Nevasaññānāsaññāyatane ṭhitassa hānabhāgiyaṭṭhitibhāgiyanibbedhabhāgiyattesu vijjamānesupi visesabhāgiyattābhāvā nevasaññānāsaññāyatanaṃ na niddiṭṭhaṃ. Sabbopi cesa lokiyo samādhi pamādavihāriṣṣa mudindriyassa hānabhāgiyo hoti, appamādavihāriṣṣa mudindriyassa ṭhitibhāgiyo hoti, taṇhācaritassa tikkhindriyassa visesabhāgiyo hoti, diṭṭhicaritassa tikkhindriyassa nibbedhabhāgiyo hotīti vuccati.

Hānabhāgiyacatukkaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Lakkhaṇattikaniddesavaṇṇanā

31. Idāni yasmā eke kopi lokiyadhammo tilakkhaṇabbhāhato, tasmā lakkhaṇattikaṃ ekato niddiṭṭhaṃ. Tattha **aniccaṃ khayaṭṭhenāti** tattha tattheva khīyanabhāvena aniccaṃ. “Khayadhammattā, vayadhammattā, virāgadhammattā, nirohadhammattā anicca”nti eke. **Dukkhaṃ bhayaṭṭhenāti** sappaṭibhayaṭṭhāya dukkhaṃ. Yañhi aniccaṃ, taṃ bhayāvahaṃ hoti sīhopamasutte (sam. ni. 3.78) devānaṃ viya. “Jātijarābyādhimaraṇabhayaṭṭhena

dukkha”nti eke. **Anattā asāra**katṭhenāti “attā nivāsī kārako vedako sayamvasī”ti evam parikappitassa attasārassa abhāvena anattā. Yañhi aniccaṃ dukkhaṃ, taṃ attanopi aniccatam vā udayabbayapīlanam vā dhāretum na sakkoti, kuto tassa kārakādibhāvo. Vuttañca “rūpañca hidam, bhikkhave, attā abhaviṣṣa, nayidam rūpaṃ ābādhāya samvatteyyā”tiādi (mahāva. 20). “Attasāraniccasāravirahitattā anattā”ti eke.

Lakkhaṇattikaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dukkhasaccaniddesavaṇṇanā

32-33. Ariyasaccatukkampi tathaṭṭhena saccānaṃ ekasambandhattā ekato eva niddiṭṭham. Tattha **tatthāti** tesu catūsu ariyasaccesu. **Katamanti** kathetukamyatāpucchā. **Dukkhaṃ ariyasaccanti** pucchitadhammanidassanaṃ. Tattha **jātipi dukkhāti**ādisu jātisaddassa tāva aneke atthā paveditā. Yathāha –

“Bhavo kulaṃ nikāyo ca, sīlaṃ paññatti lakkhaṇaṃ;
Pasūti sandhi cevāti, jātiatthā paveditā”.

Tathā hissa “ekampi jātiṃ dvepi jātiyo”tiādisu (pārā. 12) bhavo attho. “Akkhitto anupakkuṭṭho jātivādenā”ti (dī. ni. 1.331) ettha kulaṃ. “Atthi, visāke, nigaṇṭhā nāma samañajātī”ti (a. ni. 3.71) ettha nikāyo. “Yatoḥaṃ, bhagini, ariyāya jātiyā jāto nābhijānāmī”ti (ma. ni. 2.351) ettha ariyasīlaṃ. “Tiriya nāma tiñajāti nābhīyā uggantvā nabhaṃ āhacca ṭhitā ahoṣī”ti (a. ni. 5.196) ettha paññatti. “Jāti dvīhi khandhehi saṅgahitā”ti (dhātu. 71) ettha saṅkhatalakkhaṇaṃ. “Sampati jāto, ānanda, bodhisatto”ti (ma. ni. 3.207) ettha pasūti. “Bhavapaccayā jāti”ti (vibha. 354) ca “jātipi dukkhā”ti (paṭi. ma. 1.33; vibha. 190) ca ettha pariyāyato paṭisandhikhandhā. Nippariyāyato pana tattha tattha nibbattamānānaṃ sattānaṃ ye ye khandhā pātubhavanti, tesam tesam paṭhamam pātubhāvo.

Kasmā panesā jāti dukkhāti ce? Anekesam dukkhānaṃ vatthubhāvato. Anekāni hi dukkhāni. Seyyathidaṃ – dukkhadukkhaṃ, vipariṇāmadukkhaṃ, saṅkhāradukkhaṃ, paṭicchannadukkhaṃ, appaṭicchannadukkhaṃ, pariyāyadukkhaṃ, nippariyāyadukkhaṃ. Ettha kāyikacetāsikā dukkhā vedanāsabhāvato ca nāmato ca dukkhattā **dukkhadukkhaṃ** vuccati. Sukhā vedanā vipariṇāmena dukkhupattihetuto **vipariṇāmadukkhaṃ**. Upekkhāvedanā ceva avasesā ca tebhūmakasaṅkhārā udayabbayapaṭipīlitattā **saṅkhāradukkhaṃ**. Kaṇṇasūladantasūlarāgajaparīlāhadosaaparīlāhādī kāyikacetāsiko ābādhō pucchitvā jānitabbato upakkamassa ca apākaṭabhāvato **paṭicchannadukkhaṃ**. Dvattimsakammakāraṇādisamuṭṭhāno ābādhō apucchitvā jānitabbato upakkamassa ca pākaṭabhāvato **appaṭicchannadukkhaṃ**. Ṭhapetvā dukkhadukkhaṃ sesam dukkhasaccavibhaṅge (vibha. 190 ādayo) āgataṃ jātiādi sabbampi tassa tassa dukkhassa vatthubhāvato **pariyāyadukkhaṃ**. Dukkhadukkhaṃ pana **nippariyāyadukkhaṃ** vuccati.

Tatrāyaṃ jāti yaṃ taṃ bālaṇḍitasuttādīsu (ma. ni. 3.246 ādayo) bhagavatāpi upamāvasena pakāsitaṃ āpāyikaṃ dukkhaṃ, yañca sugatiyampi manussaloke gabbhokkantimūlakādibhedam dukkhaṃ uppajjati, tassa vatthubhāvato dukkhā. Tatridam gabbhokkantimūlakādibhedam dukkhaṃ – ayañhi satto mātukucchimhi nibbattamāno na uppalapadumapuṇḍarīkādīsu nibbattati, atha kho hetthā āmāsayaṃ upari pakkāsayaṃ udarapaṭalapitthikaṇṭakānaṃ vemajjhe paramasambādhe tibbandhakāre nānākuṇapagandhaparibhāvitaparamaduggandhapavanavīcarite adhimattajegucche kucchippadese pūtimacchapūtikummāsacandanīkādīsu kimi viya nibbattati. So tattha nibbatto dasa māse mātukucchisambhavena usmanā puṭapākaṃ viya paccamāno pitṭhapiṇḍi viya sediyamāno samīñjanapasāraṇādivirahito adhimattaṃ dukkhaṃ paccanubhotīti. Idam tāva **gabbhokkantimūlakaṃ** dukkhaṃ.

Yaṃ pana so mātu sahasā upakkhalanagamananisīdanautṭhānāparivattanādīsu
surādhuttahatthagato eḷako viya ahituṇḍikahatthagato sappapotako viya ca
ākaḍḍhanaparikaḍḍhanaodhunanāniddhunanādinā upakkamena adhimattaṃ
dukkhamanubhoti, yañca mātu sītudakapānakāle sītanarakūpapanno viya
uñhayāgubhattādiajjhoharaṇakāle aṅgāravuṭṭhisamparikiṇṇo viya loṇambilādiajjhoharaṇakāle
khārāpatacchikādikammakāraṇappatto viya adhimattaṃ dukkhamanubhoti.
Idaṃ **gabbhāpariharaṇamūlakam** dukkham.

Yaṃ panassa mūlhaḡabbhāya mātuyā mittāmaccaṣuḡajjādīhipi adassanārahe
dukkhuppattiṭṭhāne chedanaphālanādīhi dukkhamanubhavati.
Idaṃ **gabbhavipattimūlakam** dukkham.

Yaṃ vijāyamānāya mātuyā kammajehi vātehi parivattetvā narakappapātaṃ viya
atibhayānakaṃ yonimaggam paṭipādiyamānassa paramasambādhena ca yonimukhena
tālaccchiggaḡena viya nikaḍḍhiyamānassa mahānāgassa narakasattassa viya ca
saṅghātapabbatehi vicuṇṇiyamānassa dukkhamuppajjati. Idaṃ **vijāyanamūlakam** dukkham.

Yaṃ pana jātassa taruṇavaṇasadisassa sukumārasarīrassa
hatthagahaṇanāpanadhovanacoḡaparimajjanādīkāle
sūcimukhakhuradhārāvijjhanaphālanasadiṣam dukkhamuppajjati. Idaṃ mātukucchito **bahi
nikkhamanamūlakam** dukkham.

Yaṃ tato paraṃ pavattiyam attanāva attānam vadhentassa acelakavatādivasena
ātāpanaparitāpanānuyogamanuyuttassa kodhavasena abhuṇjantassa ubbandhantassa ca
dukkham hoti. Idaṃ **attupakkamamūlakam** dukkham.

Yaṃ pana parato vadhabandhanādīni anubhavantassa uppajjati.
Idaṃ **parūpakkamamūlakam** dukkhanti. Iti imassa sabbassāpi dukkhassa ayaṃ jāti
vatthumeva hoti. Tenetaṃ vuccati –

“Jāyetha no ce narakesu satto, tatthaggidāhādīkamappasayham;
Labhetha dukkham nu kuhiṃ patiṭṭham, iccāha dukkhāti munīdha jātiṃ.

“Dukkham tiracchesu kasāpatoda-
Daṇḍābhighātādibhavaṃ anekam;
Yaṃ taṃ katham tattha bhavēya jātiṃ,
Vinā taṃ jāti tatopi dukkhā.

“Petesu dukkham pana khuppipāsā-
Vātātapādippabhavaṃ vicittaṃ;
Yasmā ajātassa na tattha atthi,
Tasmāpi dukkham muni jātimāha.

“Tibbandhakāre ca asayhasīte,
Lokantare yaṃ asuresu dukkham;
Na taṃ bhavē tattha na cassa jāti,
Yato ayaṃ jāti tatopi dukkhā.

“Yañcāpi gūthanarake viya mātugabbhe,
Satto vasaṃ ciramato bahi nikkhamañca;
Pappoti dukkhamatighoramidampi natthi,
Jātiṃ vinā itipi jāti ayañhi dukkhā.

“Kiṃ bhāsītena bahunā nanu yaṃ kuhiñci,
Atthīdha kiñcidapi dukkhamidaṃ kadāci;
Nevatthi jātivirahe yadato mahesī,

Dukkhāti sabbapaṭhamam̐ imamāha jāti”nti.

Jarāpi dukkhāti ettha duvidhā jarā saṅkhatalakkhaṇaṅca, khaṇḍiccādisammato santatiyaṃ ekabhavapariyāpannakhandhapurāṇabhāvo ca. Sā idha adhippetā. Sā panesā dukkhā saṅkhāradukkhabhāvato ceva dukkhavattthuto ca. Yaṃ hidam̐ aṅgapaccaṅgasithilībhāvavindriyavikāravirūpatā yobbanavināsabalūpaghātasatimativippavāsaparaparibhavādiānekappaccayaṃ kāyikacetasiṃ dukkhamuppajjati, jarā tassa vatthu. Tenetaṃ vuccati –

“Aṅgānaṃ sithilībhāvā, indriyānaṃ vikārato;
Yobbanassa vināseṇa, balassa upaghātato.

“Vippavāsā satādīnaṃ, puttadārehi attano;
Appasādanīyato ceva, bhiyyo bālattapattiyā.

“Pappoti dukkhaṃ yaṃ macco, kāyikaṃ mānaṃ tathā;
Sabbametaṃ jarāhetu, yasmā tasmā jarā dukkhā”ti.

Jarādukkhānantaraṃ byādhidukkhe vattabbepi kāyikadukkhagahaṇeṇeva byādhidukkhaṃ gahitaṃ hotīti na vuttanti veditabbaṃ.

Maraṇampi dukkhanti etthāpi duvidhaṃ maraṇaṃ – saṅkhatalakkhaṇaṅca, yaṃ sandhāya vuttaṃ – “jarāmarāṇaṃ dvīhi khandhehi saṅgahita”nti (dhātu. 71). Ekabhavapariyāpannajīvitindriyappabandhavicchedo ca, yaṃ sandhāya vuttaṃ – “niccaṃ maraṇato bhaya”nti (su. ni. 581). Taṃ idha adhippetam̐. Jātipaccayamarāṇaṃ upakkamamarāṇaṃ sarasamarāṇaṃ āyukkhaṃamarāṇaṃ puññakkhaṃamarāṇanti tasseva nāmaṃ. Puna khaṇikamarāṇaṃ sammutimaraṇaṃ samucchadamaraṇanti ayampettha bhedo veditabbo. Pavatte rūpārūpadhammānaṃ bhedo **khaṇikamarāṇaṃ** nāma. “Tisso mato, phusso mato”ti idaṃ paramatthato sattassa abhāvā, “sassaṃ mataṃ, rukkho mato”ti idaṃ jīvitindriyassa abhāvā **sammutimaraṇaṃ** nāma. Khīṇāsavassa appaṭisandhikā kālakiriya **samucchadamaraṇaṃ** nāma. Bāhirakaṃ sammutimaraṇaṃ ṭhapetvā itaraṃ sammutimaraṇaṅca samucchadamaraṇaṅca yathāvuttapabandhavicchedeṇeva saṅgahitaṃ. Dukkhaṃ pana vatthubhāvato dukkhaṃ. Tenetaṃ vuccati –

“Pāpassa pāpakammādinimittamanupassato;
Bhaddassāpasahantassa, viyogaṃ piyavatthukaṃ;
Mīyamānassa yaṃ dukkhaṃ, mānaṃ avisesato.

“Sabbesaṅcāpi yaṃ sandhibandhanacchedanādikaṃ;
Vītuṃjāmanāmmānaṃ, hoti dukkhaṃ sarīrajaṃ.

“Asayhamappaṭikāraṃ, dukkhassetassidaṃ yato;
Maraṇaṃ vatthu tenetaṃ, dukkhamicceva bhāsita”nti.

Sokādīsū **soko** nāma ñātibyasanādīhi phutṭhassa antonijjhānalakkhaṇo cittasantāpo. Dukkho pana dukkhadukkhato dukkhavattthuto ca. Tenetaṃ vuccati –

“Sattānaṃ hadayaṃ soko, visasallaṃva tujjati;
Aggitattova nārāco, bhusaṃva dahate puna.

“Samāvahati byādhiṅca, jarāmarāṇabhedaṇaṃ;
Dukkhampi vividhaṃ yasmā, tasmā dukkhoti vuccatī”ti.

Paridevo nāma ñātibyasanādīhi phutṭhassa vacīpalāpo. Dukkho pana saṅkhāradukkhabhāvato dukkhavattthuto ca. Tenetaṃ vuccati –

“Yaṃ sokasallavihatō paridevamāno, kaṇṭhoṭṭhatālulalasoṃjamappasayaṃ;

Bhiyyodhimattamadhigacchatiyeva dukkhaṃ, dukkhoti tena bhagavā
paridevamāhā”ti.

Dukkhaṃ nāma kāyapīṇanalakkhaṇaṃ kāyikadukkhaṃ. Dukkhaṃ pana
dukkhadukkhatō mānasadukkkhāvahanato ca. Tenetaṃ vuccati –

“Pīleti kāyikamidam, dukkhaṃ dukkhañca mānaṣaṃ bhiiyo;
Janayati yasmā tasmā, dukkhanti visesato vutta”nti.

Domanassaṃ nāma citta-pīṇanalakkhaṇaṃ mānaṣaṃ dukkhaṃ. Dukkhaṃ pana
dukkhadukkhatō kāyikadukkkhāvahanato ca. Cetodukkhasamappitā hi kese pakiriya kandanti,
urāni paṭipisanti, āvaṭṭanti, vivaṭṭanti, uddhampādaṃ papatanti, satthaṃ āharanti, viṣaṃ
khādanti, rajjuyā ubbandhanti, aggiṃ pavisaṇṭīti nānappakāraṃ dukkhamanubhavanti.
Tenetaṃ vuccati –

“Pīleti yato cittaṃ, kāyassa ca pīṇaṃ samāvahati;
Dukkhanti domanassaṃ, vidomanassā tato āhū”ti.

Upāyāso nāma ñātibyasanādīhi phutṭhassa adhimattacetodukkhapabhāvito dosoyeva.
“Saṅkhārakkhandhāpariyāpanno eko dhammo”ti eke. Dukkho pana saṅkhāradukkhabhāvato
cittaparidahanato kāyavisādanato ca. Tenetaṃ vuccati –

“Cittassa ca paridahanā, kāyassa visādanā ca adhimattaṃ;
Yaṃ dukkhamupāyāso, janeti dukkho tato vutto”ti.

Ettha ca mandagginā antobhājane pāko viya soko, tikkhagginā paccamānassa bhājanato
bahinikkhamaṇaṃ viya paridevo, bahinikkhantāvasesassa nikkhamitumpi appahontassa
antobhājaneyeva yāva parikkhayā pāko viya upāyāso daṭṭhabbo.

Appiyasampayogo nāma appiyehi sattasaṅkhārehi samodhānaṃ. Dukkho pana
dukkhavatthuto. Tenetaṃ vuccati –

“Disvāva appiye dukkhaṃ, paṭhamaṃ hoti cetasi;
Tadupakkamasambhūtamatha kāye yato idha.

“Tato dukkhadvayassāpi, vatthuto so mahesinā;
Dukkho vuttoti viññeyyo, appiyehi samāgamo”ti.

Piyavippayogo nāma piyehi sattasaṅkhārehi vinābhāvo. Dukkho pana dukkhavatthuto.
Tenetaṃ vuccati –

“Ñātidhanādiviyogā, sokasarasamappitā vitujjanti;
Bālā yato tatoyaṃ, dukkhoti mato piyaviyogo”ti.

Ichchitālābhe alabbhaneyyavatthūsu icchāva **yampicchaṃ na labhati, tampi dukkhanti**
vuttā. Yenapi dhammena alabbhaneyyaṃ vatthum icchanto na labhati, tampi
alabbhaneyyavatthumhi icchanaṃ dukkhanti attho. Dukkhaṃ pana dukkhavatthuto. Tenetaṃ
vuccati –

“Taṃ taṃ patthayamānānaṃ, tassa tassa alābhato;
Yaṃ vighātamayaṃ dukkhaṃ, sattānaṃ idha jāyati.

“Alabbhaneyyavatthūnaṃ, patthanā tassa kāraṇaṃ;
Yasmā tasmā jino dukkhaṃ, icchitālābhamabravī”ti.

Saṅkhittena pañcupādānakkhandhāti ettha pana **saṅkhittenāti** desanaṃ sandhāya
vuttaṃ. Dukkhañhi ettakāni dukkhasatānīti vā ettakāni dukkhasahassānīti vā saṅkhipitum na
sakkā, desanā pana sakkā. Tasmā “dukkhaṃ nāma na aññaṃ kiñci, saṅkhittena

pañcupādānakkhandhā dukkhā”ti desanaṃ saṅkhipanto evamāha. **Pañcāti** gaṇanaparicchedo. **Upādānakkhandhā**ti upādānagocarā khandhā.

Jātipphabbutikaṃ dukkhaṃ, yaṃ vuttamidha tādinā;
Avuttaṃ yañca taṃ sabbaṃ, vinā etena vijjati.

Yasmā tasmā upādānakkhandhā saṅkhepato ime;
Dukkhatī vuttā dukkhanta-desakena mahesinā.

Tathā hi indhanamiva pāvako, lakkhamiva paharaṇāni, gorūpaṃ viya ḍaṃsamakasādayo, khattamiva lāyakā, gāmaṃ viya gāmaghātakā, upādānakkhandhapañcakameva jātiādayo nānappakārehi vibādhentā tiṇalatādīni viya bhūmiyaṃ, pupphaphalapallavāni viya rukkesu upādānakkhandhesuyeva nibbattanti. Upādānakkhandhānañca ādidukkhaṃ jāti, majjhedukkhaṃ jarā, pariyosānadukkhaṃ maraṇaṃ, mārānantikadukkhabhigghātena pariḍayhanadukkhaṃ soko, tadasahanato lāppanadukkhaṃ paridevo, tato dhātukkhobhasaṅkhātaaniṭṭhaphoṭṭhabbasamāyogato kāyassa ābādhanaḍukkhaṃ dukkhaṃ, tena ābādhiamānānaṃ puthujjanānaṃ tattha paṭighuppattito cetobādhanaḍukkhaṃ domanassaṃ, sokādivuddhiyā janitavisādānaṃ anuttunanadukkhaṃ upāyāso, manorathaviḅhātappattānaṃ icchāviḅhātadukkhaṃ icchitālābhoti evaṃ nānappakāro upaparikkhiyamānā upādānakkhandhāva dukkhāti yadetaṃ ekamekaṃ dassetvā vuccamānaṃ anekehipi kappehi na sakkā anavasesato vuttaṃ, taṃ sabbampi dukkhaṃ ekajalabindumhi sakalasaṃuddajalarasaṃ viya yesu kesuci pañcasu upādānakkhandhesu saṅkhipitvā dassetuṃ “saṅkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhā”ti bhagavatā vuttameva therō avocāti.

Tattha katamā jātitiādisu padabhājanīyesu **tatthā**ti dukkhasaccaniddese vuttasu jātiādisu. **Yā tesam tesam sattā**nanti saṅkhepato anekesaṃ sattānaṃ sādharmaṇaniddeso. Yā devadattassa jāti, yā somadattassa jāti evaṃhi divasampi kathiyamāne neva sattā pariyādānaṃ gacchanti, na sabbaṃ aparattadāpanaṃ sijjhanti, imehi pana dvīhi padehi na koci satto apariyādīno hoti, na kiñci aparattadāpanaṃ na sijjhanti. **Tamhi tamhī**ti ayaṃ gatijātivaseṇa anekesaṃ sattānikāyānaṃ sādharmaṇaniddeso. **Sattānikāyē**ti sattānaṃ nikāye, sattaḅhātāyaṃ sattaṃmūhēti attho. **Jāti**ti jāyanavasena. Idamettha sabhāvapaccattaṃ. **Sañjāti**ti sañjāyanavasena. Upasaggena padaṃ vaḍḍhitaṃ. **Okkanti**ti okkamanavasena. Jāyanatṭhena vā jāti, sā aparipuṇṇāyanavasena vuttā. Sañjāyanatṭhena sañjāti, sā paripuṇṇāyanavasena vuttā. Okkamanatṭhena okkanti, sā aṇḍajalābujavasena vuttā. Te hi aṇḍakosaṃ vatthikosañca okkamanti, okkamantā pavisaṇṇā viya paṭisaṇḍhim gaṇhanti. Abhinibbattānaṃ **abhinibbatti**, sā saṃsedajaopapātikavasena vuttā. Te hi pākātā eva hutvā nibbattanti, ayaṃ tāva sammutikathā.

Idāni **khandhānaṃ pātubhāvo**, āyatanānaṃ **paṭilābhoti** paramatthakathā hoti. Khandhā eva hi paramatthato pātubhāvanti, na sattā. Ettha **ca khandhā**nanti ekavokārabhave ekassa, catuvokārabhave catunnaṃ, pañcavokārabhave pañcannampi gahaṇaṃ veditaḅbbaṃ. **Pātubhāvoti** uppatti. **Āyatanā**nanti tatra tatra uppajjamānāyanavasena saṅgaho veditaḅbo. **Paṭilābhoti** santatiyaṃ pātubhāvoyeva. Pātubhavantāneva hi tāni paṭilādhāni nāma honti. **Ayaṃ vuccati jāti**ti ayaṃ jāti nāma kathiyati.

Jarāniddese **jarāti** sabhāvapaccattaṃ. **Jīraṇatāti** ākāraniddeso. **Khaṇḍiccanti**ādayo tayo kālātikkame kiccaṇḍesā, pacchimā dve pakatiniddesā. Ayaṃhi jarāti iminā padena sabhāvato dīpitā, tenassā idaṃ sabhāvapaccattaṃ. Jīraṇatāti iminā ākāro, tenassāyaṃ ākāraniddeso. Khaṇḍiccanti iminā kālātikkame dantanakhānaṃ khaṇḍitabhāvakarānakiccato. **Pāliccanti** iminā kesalomānaṃ palitabhāvakarānakiccato. **Valittacatāti** iminā maṃsaṃ milāpetvā tace valibhāvakarānakiccato dīpitā. Tenassā ime tayo kālātikkame kiccaṇḍesā. Tehi imesaṃ

vikārānaṃ dassanavasena pākaṭṭhūtā pākaṭṭajarā dassitā. Yatheva hi udakassa vā vātassa vā agginō vā tīnarukkhādīnaṃ sambhaggapalibhaggatāya vā jhāmatāya vā gatamaggo pākaṭṭo hoti, na ca so gatamaggo tāneva udakādīni, evameva jarāya dantādīsū khaṇḍiccādivasena gatamaggo pākaṭṭo cakkhuṃ ummīletvāpi gayhati, na ca khaṇḍiccādīneva jarā. Na hi jarā cakkhuvīññeyyā hoti.

Āyuno saṃhāni indriyānaṃ paripākoti imehi pana padehi kālātikameyeva abhibyattāya āyukkhayacakkhādīndriyaparipākasaṅkhātāya pakatiyā dīpitā, tenassime dve pakatiniddesāti veditabbā. Tattha yasmā jaraṃ pattassa āyu hāyati, tasmā jarā “āyuno saṃhāni”ti phalūpacārena vuttā. Yasmā ca daharakāle suppasannāni sukhūmampi attano visayaṃ sukheveva gaṇhanasamatthāni cakkhādīni indriyāni jaraṃ pattassa paripakkāni āluṭṭhāni avisadāni oḷārikampi attano visayaṃ gahetuṃ asamatthāni honti, tasmā “indriyānaṃ paripāko”ti phalūpacāreneva vuttā.

Sā panesā evaṃ niddiṭṭhā sabbāpi jarā pākaṭṭa paṭicchannāti duvidhā hoti. Tattha dantādīsū khaṇḍādibhāvadassanato rūpadhammesu jarā **pākaṭṭajarā** nāma. Arūpadhammesu pana jarā tādisassa vikārassa adassanato **paṭicchannajarā** nāma. Tatra yvāyaṃ khaṇḍādibhāvo dissati, so tādisānaṃ dantādīnaṃ vaṇṇoyeva. Taṃ cakkhunā disvā manodvārena cintevā “ime dantā jarāya pahatā”ti jaraṃ jānāti, udakaṭṭhāne baddhāni gosīṅgādīni oloketvā heṭṭhā udakassa atthibhāvajānaṃ viya. Puna ayaṃ jarā savīci avīcīti evampi duvidhā hoti. Tattha maṇikanakara jatapavālacandasūriyādīnaṃ mandadasakādīsū pāṇīnaṃ viya, pupphaphalavādīsū apāṇīnaṃ viya ca antarantarā vaṇṇavisesādīnaṃ dubbīññeyyattā jarā **avīcijarā** nāma, nirantarajarāti attho. Tato aññesu pana yathāvuttesu antarantarā vaṇṇavisesādīnaṃ suviññeyyattā jarā **savīcijarā** nāma.

Tattha savīcijarā upādiṇṇakaanupādiṇṇakavasena evaṃ veditabbā – daharakumārakānañhi paṭhamameva khīradantā nāma utṭhahanti, na te thirā. Tesu pana patitesu puna dantā utṭhahanti. Te paṭhamameva setā honti, jarāvātena pahataṅkāle kālākā honti. Kesā paṭhamameva tambā honti, tato kālākā, tato setā. Chavi pana salohitikā hoti. Vaḍḍhantānaṃ vaḍḍhantānaṃ odātānaṃ odātābhāvo, kālākānaṃ kālākābhāvo paññāyati. Jarāvātena pana pahataṅkāle valīṃ gaṇhāti. Sabbampi sassāṃ vapitakāle setaṃ hoti, pacchā nīlaṃ. Jarāvātena pana pahataṅkāle paṇḍukaṃ hoti. Ambaṅkurenāpi dīpetuṃ vaṭṭati.

Maraṇaniddese **cutīti** cavanavasena vuttaṃ. Ekacatupañcakkhandhānaṃ sāmāññavacanametāṃ. **Cavanatāti** bhāvavacanena lakkhaṇanidassanaṃ. **Bhedoti** cutikhandhānaṃ bhaṅguppattiparidīpanaṃ. **Antaradhānanti** ghaṭṭassa viya bhinnassa bhinnānaṃ cutikhandhānaṃ yena kenaci pariyāyena ṭhānābhāvaparidīpanaṃ. **Maccu maraṇanti** maccusaṅkhātāṃ maraṇaṃ, na khaṇikamaraṇaṃ. Kālo nāma antako, tassa kiriyāti **kālakiriyā**. Ettāvātā ca sammutiyā maraṇaṃ dīpitaṃ.

Idāni paramatthena dīpetuṃ **khandhānaṃ bhedoti**ādīmāha. Paramatthena hi khandhāyeva bhijjanti, na satto nāma koci marati. Khandhesu pana bhijjamānesu satto marati, bhinnesu matoti vohāro hoti. Ettha ca catuvokārapañcavokāravasena **khandhānaṃ bhedo**, ekavokāravasena **kaḷavarassa nikkhepo**, catuvokāravasena vā khandhānaṃ bhedo, sesadvayavasena kaḷavarassa nikkhepo veditabbo. Kasmā? Bhavadvayepi rūpakāyasaṅkhātassa kaḷavarassa sambhavato. Yasmā vā cātumahārājikādīsūpi khandhā bhijjanteva, na kiñci nikkhipati, tasmā tesāṃ vasena khandhānaṃ bhedo, manussādīsū kaḷavarassa nikkhepo. Ettha ca kaḷavarassa nikkhepakaraṇato maraṇaṃ “kaḷavarassa nikkhepo”ti vuttaṃ.

Jvītindriyassupacchedoti iminā indriyabaddhasseva maraṇaṃ nāma hoti, anindriyabaddhassa maraṇaṃ nāma natthīti dasseti. “Sassaṃ mataṃ, rukkho mato”ti idaṃ

pana vohāramattameva, atthato pana evarūpāni vacanāni sassādīnaṃ khayavayabhāvameva dīpenti.

Apica imāni jātijarāmarāṇāni nāma imesaṃ sattānaṃ vadhakapaccāmittā viya otāraṃ gavesantāni vicaranti. Yathā hi purisassa tīsu paccāmittesu otārāpekkhesu vicarantesu eko vadeyya “ahaṃ asukaaraññassa nāma vaṇṇaṃ kathetvā etaṃ ādāya tattha gamissāmi, ettha mayhaṃ dukkaraṃ natthī”ti. Duttiyo vadeyya “ahaṃ tava etaṃ gahetvā gatakāle pothetvā dubbalaṃ karissāmi, ettha mayhaṃ dukkaraṃ natthī”ti. Tatiyo vadeyya “tayā etasmim pothetvā dubbale kate tiṇhena asinā sīsacchedanaṃ nāma mayhaṃ bhāro hotū”ti te evaṃ vatvā tathā kareyyuṃ. Tattha paṭhamapaccāmittassa araṇṇavaṇṇaṃ kathetvā taṃ ādāya tattha gatakālo viya suhajjañātimaṇḍalato nikkadḍhitvā yattha katthaci nibbattāpanaṃ nāma jātiyā kiccaṃ, duttiyassa pothetvā dubbalakaraṇaṃ viya nibbattakkhandhesu nipatitvā parādhīnamañcaparāyaṇabhāvakaraṇaṃ jarāya kiccaṃ, tatiyassa tiṇhena asinā sīsacchedanaṃ viya jīvitakkhayapāpanaṃ maraṇassa kiccanti veditabbaṃ.

Apicettha jātidukkhaṃ sādīnavamahākantārappaveso viya daṭṭhabbaṃ, jarādukkhaṃ tattha annapānarahitassa dubbalaṃ viya, maraṇadukkhaṃ dubbalassa iriyāpathapavattane vihataparakkamassa vāḷādīhi anayabyasanāpādanaṃ viya daṭṭhabbanti.

Sokaniddese viyasatīti byasanaṃ, hitasukhaṃ khipati viddhaṃsetīti attho. Ñātīnaṃ byasanaṃ ñātibyasanaṃ, corarogabhayādīhi ñātikkhaya ñātivināsoti attho. Tena **ñātibyasanena**. **Phuṭṭhassāti** ajjhotthaṭassa abhibhūtassa, samannāgatassāti attho. Seseupi eseva nayo. Ayaṃ pana viseso – bhogānaṃ byasanaṃ **bhogabyasanaṃ**, rājacorādivasena bhogakkhaya bhogavināsoti attho. Rogoyeva byasanaṃ **rogabyasanaṃ**. Rogo hi ārogyaṃ viyasati vināsetīti byasanaṃ. Sīlassa byasanaṃ **sīlabyasanaṃ**. Dussīlyassettaṃ nāmaṃ. Sammādiṭṭhiṃ vināsayamānā uppannā diṭṭhi eva byasanaṃ **diṭṭhibyasanaṃ**. Ettha ca purimāni dve anipphannāni, pacchimāni tīṇi nipphannāni tilakkaṇabbhāhatāni. Purimāni ca tīṇi neva kusalāni na akusalāni, sīladiṭṭhibyasanaadvayaṃ akusalaṃ.

Aññataraññatarenāti gahitesu vā yena kenaci aggahitesu vā mittāmacabyasanaṇḍīsu yena kenaci. **Samannāgatassāti** samanubandhassa aparimuccamānassa. **Aññataraññatarena dukkhadhammenāti** yena kenaci sokadukkhassa uppattihetunā. **Sokoti** socanakavasena soko. Idaṃ tehi kāraṇehi uppajjanakasokassa sabhāvapaccattaṃ. **Socanāti** socanākāro. **Socitattanti** socitabhāvo. **Antosokoti** abbhantarasoko. Duttiyapadaṃ upasaggena vaḍḍhitāṃ. So hi abbhantaraṃ sukkhāpento viya parisukkhāpento viya uppajjatīti “antosoko antoparisoko”ti vuccati. **Cetaso pariṇhāyanāti** cittassa pariṇhāyanākāro. Soko hi uppajjamāno aggi viya cittaṃ jhāpeti dahati, “cittaṃ me jhāmaṃ, na me kiñci paṭibhātī”ti vadāpeti. Dukkhitō mano dummano, tassa bhāvo **domanassaṃ**. Anupaviṭṭhatṭhena sokova sallanti **sokasallaṃ**.

Paridevaniddese “mayhaṃ dhītā, mayhaṃ putto”ti evaṃ ādissa ādissa devanti rodanti etenāti **ādevo**. Taṃ taṃ vaṇṇaṃ parikittetvā parikittetvā devanti etenāti **paridevo**. Tato parāni dve dve padāni purimadvayasseva ākārabhāvaniddesavasena vuttāni. **Vācāti** vacanaṃ. **Palāpoti** tucchaṃ niratthakavacanaṃ. Upaḍḍhabhaṇītaaññabhaṇītādivasena virūpo palāpoti **vippalāpo**. **Lālappoti** punappunaṃ lapanāṃ. Lālappanākāro **lālappanā**. Lālappitassa bhāvo **lālappitattaṃ**.

Dukkhaniddese kāyanissitattā **kāyikaṃ**. Amadhuraṭṭhena **asātaṃ**. Kāyikapadena cetasaasātaṃ paṭikkhipati, asātapadena kāyikasātaṃ. Tadeva dukkhayatīti **dukkhaṃ**, yassuppajjati, taṃ dukkhitāṃ karotīti attho. Dukkhamattā vā dukkhaṃ. **Kāyasamphassajanti** kāyasamphasse jātaṃ. **Asātaṃ dukkhaṃ vedayitanti** asātaṃ vedayitaṃ na sātaṃ, dukkhaṃ vedayitaṃ na sukhaṃ. Parato tīṇi padāni

itthilingavasena vuttāni. Asātā vedanā na sātā, dukkhā vedanā na sukhāti ayameva panettha attho. Yaṃ kāyikaṃ asātaṃ dukkhaṃ vedayitaṃ, yā kāyasamphassajā asātā dukkhā vedanā, idaṃ vuccati dukkhanti evaṃ yojanā veditabbā.

Domanassaniddese duṭṭhu manoti dummano, hīnavedanattā vā kucchitaṃ manoti dummano, dummanassa bhāvo **domanassaṃ**. Cittanissitattā **cetasikaṃ**. **Cetosamphassajanti** cittasamphasse jātaṃ.

Upāyāsaniddese āyāsanatṭhena **āyāso**. Saṃsīdanavisīdanākārappavattassa cittaḥilamathassetāṃ nāmaṃ. Balavaāyāso **upāyāso**. Āyāsitabhāvo **āyāsitattaṃ**. Upāyāsitabhāvo **upāyāsitattaṃ**.

Appiyasampayoganiddese **idhāti** imasmiṃ loke. **Yassāti** ye assa. **Aniṭṭhāti** apariyesitā. Pariyesitā vā hontu apariyesitā vā, nāmamevetāṃ amanāpārammaṇānaṃ. Manasmiṃ na kamanti na pavisantīti **akantā**. Manasmiṃ na appiyanti, na vā maṇaṃ vaḍḍhentīti **amanāpā**. **Rūpāti**ādi tesāṃ sabhāvanidassanaṃ. Anattaṃ kāmanti icchantīti **anattakāmā**. Ahitaṃ kāmanti icchantīti **ahitakāmā**. Aphāsuṃ dukkhavihāraṃ kāmanti icchantīti **aphāsukāmā**. Catūhi yogehi khemaṃ nibbhayaṃ vivaṭṭaṃ na kāmanti, sabhayaṃ vaṭṭameva nesāṃ kāmanti icchantīti **ayogakkhemakāmā**. Apica saddhādīnaṃ vuddhisāṅkhātassa atthassa akāmanato, tesāṃyeva hānisāṅkhātassa anattassa ca kāmanato **anattakāmā**. Saddhādīnaṃyeva upāyabhūtassa hitassa akāmanato, saddhāhāniādīnaṃ upāyabhūtassa ahitassa ca kāmanato **ahitakāmā**. Phāsuvihāraṃ akāmanato, aphāsuvihāraṃ ca kāmanato **aphāsukāmā**. Yassa kassaci nibbhayassa akāmanato, bhayassa ca kāmanato **ayogakkhemakāmāti** evamettha attho daṭṭhabbo.

Saṅgatīti gantvā saṃyogo. **Samāgamoti** āgatehi saṃyogo. **Samodhānanti** ṭhānanisajjādīsu sahabhāvo. **Missībhāvoti** sabbakiccānaṃ saha karaṇaṃ. Ayaṃ sattavasena yojanā. Saṅkhāravasena pana yaṃ labbhati, taṃ gahetabbaṃ. So pana appiyasampayogo atthato eko dhammo nāma natthi, kevalaṃ appiyasampayuttānaṃ duvidhassāpi dukkhassa vatthubhāvato dukkhoti vutto.

Piyavippayoganiddeso vuttapaṭipakkhanayena veditabbo. **Mātā vāti**ādi panettha atthakāme sarūpena dassetaṃ vuttaṃ. Tatha mamāyatīti **mātā**, piyāyatīti **pitā**. Bhajātīti **bhātā**, tathā **bhaginī**. Mettāyantīti **mittā**, minanti vā sabbaguyhesu anto pakkhipantīti mittā. Kiccakaraṇīyesu sahabhāvattṭhena amā hontīti **amaccā**. “Ayaṃ amhākaṃ ajjhattiko”ti evaṃ jānanti, ñāyantīti vā **ñātī**. Lohitena sambandhāti **sālohitā**. Pitupakkhikā ñātī, mātupakkhikā sālohitā. Mātāpitupakkhikā vā ñātī, sassusapurapakkhikā sālohitā. Ayampi piyavippayogo atthato eko dhammo nāma natthi, kevalaṃ piyavippayuttānaṃ duvidhassāpi dukkhassa vatthubhāvato dukkhoti vutto. Idamettha sabbaaṭṭhakathāvacanaṃ. Saccānaṃ pana tathalakkhaṇattā sampayogavippayogavacanehi appiyapiyavattṭhūniyeva visesitāntīti vattaṃ yujjātīti.

Ichchitālābhaniddese **jātidhammānanti** jātisabhāvānaṃ jātipakatikānaṃ. **Ichchā uppajjātīti** taṅhā uppajjati. **Aho vatāti** patthanā. **Assāmāti** bhavēyyāma. **Na kho panetaṃ icchāya pattabbanti** yaṃ etaṃ “aho vata mayaṃ na jātidhammā assāma, na ca vata no jāti āgacchēyyā”ti evaṃ pahīnasamudayesu sādḥūsu vijjamānaṃ ajātidhammataṃ parinibbutesu ca vijjamānaṃ jātiyā anāgamaṃ icchitaṃ, taṃ icchantassāpi maggabhāvanāya vinā appattabbato, anicchantassāpi ca bhāvanāya pattabbato na icchāya pattabbaṃ nāma hoti. **Idampīti** etampi. Upari sesāni upādāya **apisaddo**.

Upādānakkhandhaniddese **seyyathidanti** nipāto, tassa te katame iti ceti attho. Rūpameva upādānakkhandhoti **rūpupādānakkhandho**. Eseva nayo sesesupi.

Dukkhasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Samudayasaccaniddesavaṇṇanā

34. Samudayasaccaniddese **yāyaṃ taṇhāti** yā ayaṃ taṇhā. **Ponobhavikāti** punabbhava-karaṇaṃ punobhavo, punobhavo sīlamassāti ponobhavikā. Apica punabbhavaṃ deti, punabbhavāya saṃvattati, punappunaṃ bhava nibbattetīti ponobhavikā. Sā panesā punabbhavassa dāyikāpi atthi adāyikāpi, punabbhavāya saṃvattanikāpi atthi asaṃvattanikāpi, dinnāya paṭisandhiyā upadhivepakkamattāpi. Sā tippakārāpi ponobhavikāti nāmaṃ labhati. Ponabbhavikātipi pāṭho, soyevattho. Abhinandanasaṅkhātena nandirāgena saha gatāti **nandirāgasahagatā**. Nandirāgena saddhiṃ atthato ekattameva gatāti vuttaṃ hoti. **Tatra tatrābhinandinīti** yatra yatra attabhāvo nibbattati, tatra tatra abhinandinī. Rūpādīsu vā ārammaṇesu tatra tatrābhinandinī, rūpābhinandinī saddagandharasaphoṭṭhabbadhammābhinandinīti attho. Tatra tatrābhinandītipi pāṭho, tatra tatra abhinandayātīti attho. **Seyyathidanti** nipāto, tassa sā katamā iti ceti attho. **Kāmatāṇhāti** kāme taṇhā, pañcakāmaguṇikarāgassetam adhivacanaṃ. **Bhavataṇhāti** bhava taṇhā. Bhavapatthanāvasena uppanassa sassataditṭhisahagatassa rāgassa rūpārūpabhavarāgassa ca jhānanikantiyā ca etaṃ adhivacanaṃ. **Vibhavataṇhāti** vibhava taṇhā. Ucchedaditṭhisahagatarāgassetam adhivacanaṃ.

Idāni tassā taṇhāya vatthum vitthārato dassetuṃ **sā kho panesāti**tiādīmāha. Tattha **uppajjātīti** jāyati. **Nivisatīti** punappunaṃ pavattivasena patitṭhāti. Uppajjamānā kattha uppajjati, nivisamānā kattha nivisatīti sambandho. **Yaṃ loke piyarūpaṃ sātārūpanti** yaṃ lokasmiṃ piyasabhāvañceva madhurasabhāvañca. **Cakkhu loketi**tiādīsu lokasmiñhi cakkhuādīsu mamattena abhinivittṭhā sattā sampattiyam patitṭhitā attano cakkhum ādāsādīsu nimittaggahaṇānusārena vipprasannaṃ pañcapasādaṃ suvaṇṇavimāne ugghātītaṃ sīhapañjaraṃ viya maññanti, sotaṃ rajatapanālikam viya pāmaṅgasuttakam viya ca maññanti, tuṅganāsāti laddhavohāram ghānam vaṭṭetvā ṭhapitaharītālavattim viya maññanti, jivham rattakambalapaṭalam viya mudusiniddhamadhurarasadam maññanti, kāyam sālalaṭṭhim viya suvaṇṇatoraṇam viya ca maññanti, manam aññesaṃ manena asadisam uḷāram maññanti, rūpaṃ suvaṇṇakāṇikārapupphādivaṇṇam viya, saddam mattakaravīkakokilamandadhamitamaṇivamaṇisānigghosaṃ viya, attanā paṭiladdhāni catusamutṭhānikagandhārammaṇādīni “kassaññassa evarūpāni atthī”ti maññanti, tesam evam maññamānānaṃ tāni cakkhādīni piyarūpāni ceva sātārūpāni ca honti. Atha nesam tattha anuppanā ceva taṇhā uppajjati, uppanā ca punappunaṃ pavattivasena nivisati. Tasmā thero “cakkhu loke piyarūpaṃ sātārūpaṃ, etthesā taṇhā uppajjamānā uppajjati”tiādīmāha. Tattha **uppajjamānāti** yadā uppajjati, tadā ettha uppajjātīti attho.

Samudayasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nirodhasaccaniddesavaṇṇanā

35. Nirodhasaccaniddese **yo tassāyeva taṇhāyāti** ettha “yo tasseva dukkhassā”ti vattabbe yasmā samudayanirodheneva dukkham nirujjhati, no aññathā. Yathāha –

“Yathāpi mūle anupaddave daḷhe, chinnopi rukkho punareva rūhati;
Evampi taṇhānusaye anūhate, nibbattatī dukkhamidaṃ punappuna”nti. (dha. pa. 338);

Tasmā taṃ dukkhanirodham dassento samudayanirodhena dassetuṃ evamāha. Sīhasamānavuttino hi tathāgatā, te dukkham nirodhentā dukkhanirodhañca dassentā hetumhi paṭipajjanti, na phale. Suvānavuttino pana aññatitthiyā, te dukkham nirodhentā dukkhanirodhañca dassentā attakilamathānuyogena ceva tasseva ca desanāya phale paṭipajjanti, na hetumhīti. Sīhasamānavuttitāya satthā hetumhi paṭipajjanto “yo tassāyevā”tiādīmāha. Dhammasenāpatipi satthārā vuttakkamenevāha.

Tattha **tassāyeva taṇhāyāti** yā sā taṇhā “ponobhavikā”ti vatvā kāmataṇhādivasena vibhattā uppattinivesanavasena ca heṭṭhā pakāsītā, tassāyeva taṇhāya. **Asesavirāganirodhoti** virāgo vuccati maggo, “virāgā vimuccatī”ti (ma. ni. 1.245; saṃ. ni. 3.12; mahāva. 23) hi vuttam. Virāgena nirodho virāganirodho, anusayasamugghātato aseso virāganirodho asesavirāganirodho. Atha vā virāgoti hi pahānaṃ vuccati, tasmā aseso virāgo aseso nirodhoti evampettha yojanā datṭhabbā. Atthato pana sabbāneva panetāni asesavirāganirodhotiādīni nibbānasseva vevacanāni. Paramatthato hi dukkhanirodhaṃ ariyasaccanti nibbānaṃ vuccati. Yasmā pana taṃ āgamma taṇhā asesā virajjati nirujjhati, tasmā taṃ “tassāyeva taṇhāya asesavirāganirodho”ti vuccati. Nibbānañca āgamma taṇhā cajīyati paṭinissajjīyati muccati na allīyati, kāmagaṇālayesu cettha ekopi ālayo natthi, tasmā nibbānaṃ **cāgo paṭinissaggo mutti anālayoti** vuccati. Ekameva hi nibbānaṃ, nāmāni panassa sabbasaṅkhatānaṃ nāmapaṭipakkhavasena anekāni honti. Seyyathidaṃ – asesavirāgo asesanirodho cāgo paṭinissaggo mutti anālayo rāgakkhaya dosakkhaya mohakkhaya taṇhākkhaya anuppādo appavattaṃ animittaṃ appaṇihitaṃ anāyūhanaṃ appaṭisandhi anupapatti agati ajātaṃ ajaraṃ abyādhi amataṃ asokaṃ aparidevaṃ anupāyāsaṃ asaṃkiliṭṭhantiādīni.

Idāni maggena chinnāya nibbānaṃ āgamma appavattippattāyapi ca taṇhāya yesu vatthūsu tassā uppatti dassitā, tattheva abhāvaṃ dassetuṃ **sā kho panesāti**tiādīmāha. Tattha yathā puriso khetta jātaṃ tittakālābuvallim disvā aggato paṭṭhāya mūlaṃ pariyesitvā chindeyya, sā anupubbena milāyitvā appaṇṇattim gaccheyya, tato tasmim khetta tittakālābu niruddhā pahīnāti vucceyya, evameva khetta tittakālābu viya cakkhādīsu taṇhā. Sā ariyamaggena mūlacchinnā nibbānaṃ āgamma appavattim gacchati. Evaṃ gatā pana tesu vatthūsu khetta tittakālābu viya na paṇṇāyati. Yathā ca aṭavito core ānetvā nagarassa dakkhiṇadvāre ghāteyyuṃ, tato aṭaviyaṃ corā matāti vā mārītāti vā vucceyyuṃ, evameva aṭaviyaṃ corā viya yā cakkhādīsu taṇhā, sā dakkhiṇadvāre corā viya nibbānaṃ āgamma niruddhattā nibbāne niruddhā. Evaṃ niruddhā pana tesu vatthūsu aṭaviyaṃ corā viya na paṇṇāyati. Tenassā tattheva nirodhaṃ dassento “cakkhu loke piyarūpaṃ sātārūpaṃ, etthesā taṇhā pahīyamānā pahīyatī”tiādīmāha. Atha vā taṇhuppādavatthussa pariṇṇātattā pariṇṇātavatthusmim puna na uppajjanato anuppādanirodhavasena taṇhuppādavatthusmimyeva nirujjhatīti vuccati. Ettha ca uppajjanapaṭipakkhavasena pahīyatīti vuttam, nivisanapaṭipakkhavasena nirujjhatīti.

Nirodhasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Maggasaccaniddesavaṇṇanā

36. Maggasaccaniddese **ayamevāti** aññamaggapaṭikkhepanatthaṃ niyamaṃ (vibha. aṭṭha. 205). **Ariyoti** taṃtaṃmaggavajjhakilesehi ārakattā, ariyabhāvakarattā, ariyaphalapaṭilābhakarattā ca ariyo. Aṭṭha aṅgāni assāti **aṭṭhaṅgiko**. Svāyaṃ caturaṅgikā viya senā, pañcaṅgikaṃ viya tūriyaṃ aṅgamattameva hoti, aṅgavinimutto natthi.

Idāni aṅgamattameva maggo aṅgavinimutto natthīti dassento **sammādiṭṭhi...pe...** **sammāsamādhī**tiādīmāha. Tattha sammā dassanalakkhaṇā **sammādiṭṭhi**. Sammā abhiniropanalakkhaṇo **sammāsaṅkappo**. Sammā pariggahalakkhaṇā **sammāvācā**. Sammā samuṭṭhāpanalakkhaṇo **sammākammanto**. Sammā vodāpanalakkhaṇo **sammājīvo**. Sammā paggahalakkhaṇo **sammāvāyāmo**. Sammā upaṭṭhānalakkhaṇā **sammāsati**. Sammā samādhānalakkhaṇo **sammāsamādhi**. Tesu ekekassa tīṇi tīṇi kiccāni honti. Seyyathidaṃ – sammādiṭṭhi tāva aññehipi attano paccanīkakilesehi saddhim micchādiṭṭhim pajahati, nirodhañca āramaṇaṃ karoti, sampayuttadhamme ca passati tappaṭicchādakamohavidhamanavasena asammohato. Sammāsaṅkappādayopi tattheva micchāsaṅkappādīni ca pajahanti, nibbānañca āramaṇaṃ karonti. Viseso panettha sammāsaṅkappo sahaṅgātadhamme sammā abhiniropeti, sammāvācā sammā pariggaṇhāti,

sammākammanto sammā samuṭṭhāpeti, sammāājīvo sammā vodāpeti, sammāvāyāmo sammā paggaṇhāti, sammāsati sammā upaṭṭhāpeti, sammāsamādhi sammā samādahati.

Apicesā sammādiṭṭhi nāma pubbabhāge nānākkhaṇā nānārammaṇā hoti, maggakāle ekakkhaṇā ekārammaṇā. Kiccato pana “dukkhe ñāṇa”ntiādīni cattāri nāmāni labhati. Sammāsaṅkappādayopi pubbabhāge nānākkhaṇā nānārammaṇā honti, maggakāle ekakkhaṇā ekārammaṇā. Tesu sammāsaṅkappo kiccato nekkhammasaṅkappotiādīni tīṇi nāmāni labhati. Sammāvācādayo tayo pubbabhāge viratīyopi honti cetanāyopi, maggakkhaṇe pana viratīyoyeva. Sammāvāyāmo sammāsātīti idampi dvayaṃ kiccato sammappadhānasatipaṭṭhānavasena cattāri nāmāni labhati. Sammāsamādhi pana pubbabhāgepi maggakkhaṇepi sammāsamādhiyeva.

Iti imesu aṭṭhasu dhammesu bhagavatā nibbānādhigamāya paṭipannassa yogino bahūpakārattā paṭhamam sammādiṭṭhi desitā. Ayañhi “paññāpajjoto paññāsatta”nti (dha. sa. 16, 20, 29) ca vuttā. Tasmā etāya pubbabhāge vipassanāñāṇasaṅkhātāya sammādiṭṭhiyā avijjandhakāram vidhamitvā kilesacore ghātento khemena yogāvacaro nibbānam pāpuṇāti. Tasmā paṭhamam sammādiṭṭhi desitā.

Sammāsaṅkappo pana tassā bahūpakāro. Tasmā tadanantaram vutto. Yathā hi heraññiko hatthena parivattetvā parivattetvā cakkhunā kahāpaṇam olokento “ayaṃ kūto ayaṃ cheko”ti jānāti, evaṃ yogāvacaropi pubbabhāge vitakkena vitakketvā vitakketvā vipassanāpaññāya olokayamāno “ime dhammā kāmāvacarā, ime rūpāvacarādayo”ti jānāti. Yathā vā pana purisena koṭiyam gahetvā parivattetvā parivattetvā dinnam mahārukkham tacchako vāsiyā tacchetvā kamme upaneti, evaṃ vitakkena vitakketvā vitakketvā dinnadhamme yogāvacaro paññāya “ime dhammā kāmāvacarā, ime rūpāvacarā”tiādīnā nayena paricchinditvā kamme upaneti. Tasmā sammāsaṅkappo sammādiṭṭhānantaram vutto.

Svāyam yathā sammādiṭṭhiyā, evaṃ sammāvācāyopi upakārako. Yathāha – “pubbe kho, gahapati, vitakketvā vicāretvā pacchā vācam bhindaṭī”ti (ma. ni. 1.463). Tasmā tadanantaram sammāvācā vuttā.

Yasmā pana “idañcidaṇca karissāmā”ti paṭhamam vācāya saṃvidahitvā loke kammante payojenti, tasmā vācā kāyakammasa upakārikāti sammāvācāya anantaram sammākammanto vutto.

Catubbidham pana vacīduccaritam, tividham kāyaduccaritam pahāya ubhayam sucaritam pūrentasseva yasmā ājīvatṭhamakasīlam pūrati, na itarassa, tasmā tadubhayānantaram sammāājīvo vutto.

Evaṃ visuddhājīvena pana “parisuddho me ājīvo”ti ettāvatā paritosam katvā suttappamattena viharitum na yuttam, atha kho sabbairiyāpathesu idaṃ vīriyamārabhitabbanti dassetum tadanantaram sammāvāyāmo vutto.

Tato āraddhavīriyenāpi kāyādīsu catūsu vatthūsu sati sūpaṭṭhitā kātabbāti dassetum tadanantaram sammāsati vuttā.

Yasmā pana evaṃ sūpaṭṭhitāya satiyā samādhissa upakārānupakārānam dhammānam gatiyo samanvesitvā pahoti ekattārammaṇe cittaṃ samādhātum, tasmā sammāsātianantaram sammāsamādhi vuttoti veditabboti.

Sammādiṭṭhiniddese “dukkhe ñāṇa”ntiādīnā catusaccakammaṭṭhānam dassitam. Tattha purimāni dve saccāni vaṭṭam, pacchimāni dve vivatṭam. Tesu bhikkhuno vaṭṭe kammaṭṭhānābhiniveso hoti, vivatṭe natthi abhiniveso. Purimāni hi dve saccāni “pañcakkhandhā dukkham, taṇhā samudayo”ti evaṃ saṅkhepena ca, “katame pañcakkhandhā? Rūpakkhandho”tiādīnā nayena vitthārena ca ācariyasantike uggaṇhitvā vācāya punappunam parivattento yogāvacaro kammaṃ karoti. Itaresu pana dvīsu

saccesu “nirodhasaccam itṭham kantaṃ manāpaṃ, maggasaccam itṭham kantaṃ manāpa”nti evaṃ savaneneva kammaṃ karoti. So evaṃ kammaṃ karonto cattāri saccāni ekapaṭivedhena paṭivijjhati, ekābhisamayena abhisameti. Dukkhaṃ pariññāpaṭivedhena paṭivijjhati, samudayaṃ pahānapaṭivedhena paṭivijjhati. Nirodhaṃ sacchikiriyāpaṭivedhena paṭivijjhati, maggaṃ bhāvanāpaṭivedhena paṭivijjhati. Dukkhaṃ pariññābhisamayena...pe... maggaṃ bhāvanābhisamayena abhisameti.

Evamassa pubbhāge dvīsu saccesu uggahaparipucchāsavanadhāraṇasammasanapaṭivedho hoti, dvīsu savanapaṭivedhoyeva. Aparabhāge tīsu kiccato paṭivedho hoti nirodhe ārammaṇapaṭivedho. Tattha sabbampi paṭivedhaññaṃ lokuttaraṃ, savanadhāraṇasammasanaññaṃ lokiyaṃ kāmāvacaraṃ. Paccavekkhaṇā pana pattasaccassa hoti, ayañca ādikammiko. Tasmā sā idha na vuttā. Imassa ca bhikkhuno pubbe pariggahato “dukkhaṃ parijānāmi, samudayaṃ pajahāmi, nirodhaṃ sacchikaromi, maggaṃ bhāvemī”ti ābhogasamannāhāramanasikārapaccavekkhaṇā natthi, pariggahato paṭṭhāya hoti. Aparabhāge pana dukkhaṃ pariññātaṃ eva hoti...pe... maggaṃ bhāvitova hoti.

Tattha dve saccāni duddasattā gambhīrāni, dve gambhīrattā duddasāni. Dukkhasaccañhi uppattito pākaṭaṃ, khāṇukaṇṭakappahārādīsu “aho dukkha”nti vattabhatampi āpajjati. Samudayasaccaṃ khādītukāmatābhujitukāmatādivasena uppattito pākaṭaṃ. Lakkhaṇapaṭivedhato pana ubhayampi gambhīraṃ. Iti tāni duddasattā gambhīrāni. Itaresaṃ pana dvinnāṃ dassanattāya payogo bhavaggaggahaṇatthaṃ hatthapasāraṇaṃ viya, avīciphusanatthaṃ pādapasāraṇaṃ viya, satadhā bhinnassa vālassa koṭiyā koṭipaṭipādanaṃ viya ca hoti. Iti tāni gambhīrattā duddasāni. Evaṃ duddasattā gambhīresu gambhīrattā ca duddasesu catūsu saccesu uggahādivasena pubbhāgaññuppattiṃ sandhāya idaṃ “dukkhe ñāṇa”ntiādi vuttaṃ. Paṭivedhakkhaṇe pana ekameva taṃ ñāṇaṃ hoti.

Apare panāhu – catubbidhaṃ saccesu ñāṇaṃ sutamayaññaṃ vavatthānaññaṃ sammasanaññaṃ abhisamayaññanti. Tattha katamaṃ sutamayaññaṃ? Saṃkhittena vā vitthārena vā cattāri saccāni sutvā jānāti “idaṃ dukkhaṃ, ayaṃ samudayo, ayaṃ nirodho, ayaṃ magga”ti. Idaṃ **sutamayaññaṃ**. Katamaṃ vavatthānaññaṃ? So sutānaṃ atthaṃ upaparikkhati dhammato ca lakkhaṇato ca, “ime dhammā imasmiṃ sacce pariyāpanā, imassa saccassa idaṃ lakkhaṇa”nti sannitṭhānaṃ karoti. Idaṃ **vavatthānaññaṃ**. Katamaṃ sammasanaññaṃ? So evaṃ yathānupubbaṃ cattāri saccāni vavatthapetvā atha dukkhameva gahetvā yāva gotrabhuññaṃ aniccato dukkhato anattato sammasati. Idaṃ **sammasanaññaṃ**. Katamaṃ abhisamayaññaṃ? Lokuttaramaggakkhaṇe ekena ñāṇena cattāri saccāni apubbaṃ acarimaṃ abhisameti “dukkhaṃ pariññābhisamayena, samudayaṃ pahānābhisamayena, nirodhaṃ sacchikiriyābhisamayena maggaṃ bhāvanābhisamayena abhisameti”ti. Idaṃ **abhisamayaññanti**.

Sammāsaṅkappaniddese kāmato nissatoti **nekkhammasaṅkappo**. Byāpādato nissatoti **abyāpādasāṅkappo**. Vihimsāya nissatoti **avihimsāsaṅkappo**. Tattha nekkhamavitakko kāmavitakkassa padaghātaṃ padacchedaṃ karonto uppajjati, abyāpādavitaṅko byāpādavitaṅkassa, avihimsāvitakko vihimsāvitakkaṃ. Tathā nekkhammaabyāpādaavihimsāvitakkaṃ kāmabyāpādaavihimsāvitakkaṃ paccanīkā hutvā uppajjanti.

Tattha yogāvacaro kāmavitakkassa padaghātanatthaṃ kāmavitakkaṃ vā sammasati aññaṃ vā pana kiñci saṅkhāraṃ. Athassa vipassanākkhaṇe vipassanāsampayutto saṅkappo tadanāvāsena kāmavitakkassa padaghātaṃ padacchedaṃ karonto uppajjati, vipassanaṃ usukkāpetvā maggaṃ pāpeti. Athassa maggakkhaṇe maggasampayutto saṅkappo samucchadavasena kāmavitakkassa padaghātaṃ padacchedaṃ karonto uppajjati. Byāpādavitaṅkassapi padaghātanatthaṃ byāpādavitaṅkaṃ vā aññaṃ vā saṅkhāraṃ,

vihimsāvitakkassa padaghātanattham vihimśāvitakkaṃ vā aññaṃ vā saṅkhāraṃ sammasati.
Athassa vipassanākkhaṇeti sabbam purimanayeneva yojetabbaṃ.

Kānavitakkādīnaṃ pana tiṇṇampi pāliyaṃ vibhatesu aṭṭhatimsārammaṇesu
ekakammaṭṭhānampi apaccanīkaṃ nāma natthi. Ekantato pana kānavitakkassa tāva asubhesu
paṭhamajjhānameva paccanīkaṃ, byāpādavitakkassa mettāya tikacatukkajjhānāni,
vihimsāvitakkassa karuṇāya tikacatukkajjhānāni. Tasmā asubhaparikkammaṃ katvā jhānaṃ
samāpannassa samāpattikkhaṇe jhānasampayutto vitakko vikkhambhanavasena
kānavitakkassa paccanīko hutvā uppajjati, jhānaṃ pādakaṃ katvā vipassanaṃ
paṭṭhapentassa vipassanākkhaṇe vipassanāsampayutto saṅkappo tadaṅgavasena
kānavitakkassa paccanīko hutvā uppajjati, vipassanaṃ ussukkāpetvā maggaṃ pāpentassa
maggakkhaṇe maggasampayutto saṅkappo samucchavedavasena kānavitakkassa paccanīko
hutvā uppajjati. Evaṃ uppanno nekkhammasaṅkappoti vuccatīti veditabbo.

Mettāya pana parikkammaṃ katvā, karuṇāya parikkammaṃ katvā jhānaṃ samāpannassāti
sabbam purimanayeneva yojetabbaṃ. Evaṃ uppanno abyāpādasāṅkappoti vuccati,
avihimśasāṅkappoti vuccatīti veditabbo. Evamete nekkhammasaṅkappādayo
vipassanājhānavasena uppattīnaṃ nānattā pubbabhāge nānā, maggakkhaṇe pana imesu tīsu
ṭhānesu uppannassa akusalasaṅkappassa padacchedato anuppattisādhanavasena maggaṅgaṃ
pūrayamāno ekova kusalasaṅkappo uppajjati. Ayaṃ sammāsāṅkappo nāma.

Sammāvācāniddeṣepi yasmā aññeneva cittaena musāvādā viramati, aññena aññena
piṣuṇāvācādīhi, tasmā catassopetā veramaṇiyo pubbabhāge nānā, maggakkhaṇe pana
micchāvācāsāṅkhātāya catubbidhāya akusaladussīlyacetanāya padacchedato
anuppattisādhanavasena maggaṅgaṃ pūrayamānā ekāva sammāvācāsāṅkhātā kusalaveramaṇi
uppajjati. Ayaṃ sammāvācā nāma.

Sammākammantaniddeṣepi yasmā aññeneva cittaena pāṇātipātā viramati, aññena
adinnādānā, aññena micchācārā, tasmā tissopetā veramaṇiyo pubbabhāge nānā, maggakkhaṇe
pana micchākammantasāṅkhātāya tividhāya akusaladussīlyacetanāya padacchedato
anuppattisādhanavasena maggaṅgaṃ pūrayamānā ekāva sammākammantasāṅkhātā
kusalaveramaṇi uppajjati. Ayaṃ sammākammanto nāma.

Sammāājīvaniddeṣe **idhāti** imasmim sāsane. **Ariyasāvako**ti ariyassa buddhassa
sāvako. **Micchāājīvaṃ pahāyāti** pāpakaṃ ājīvaṃ pajahitvā. **Sammāājīvenāti**
buddhappasatthena kusalaājīvena. **Jīvikaṃ kappetīti** jīvitappavattim pavatteti. Idhāpi yasmā
aññeneva cittaena kāyadvāravītikamā viramati, aññeneva vacīdvāravītikamā, tasmā
pubbabhāge nānākkhaṇesu uppajjati, maggakkhaṇe pana dvīsu dvāresu sattannaṃ
kammaṭṭhānaṃ vasena uppannāya micchāājīvadussīlyacetanāya padacchedato
anuppattisādhanavasena maggaṅgaṃ pūrayamānā ekāva sammāājīvasāṅkhātā
kusalaveramaṇi uppajjati. Ayaṃ sammāājīvo nāma.

Sammāvāyāmaniddeṣe **idha bhikkhūti** imasmim sāsane
paṭipannako bhikkhu. **Anuppannānanti** anibbattānaṃ. **Pāpakānanti**
lāmakānaṃ. **Akusalānaṃ dhammānanti** akosallasambhūtānaṃ
dhammānaṃ. **Anuppādāyāti** na uppādanatthāya. **Chandaṃ janetīti** kattukamyatāsāṅkhātāṃ
kusalacchandaṃ janeti uppādeti. **Vāyamatīti** payogaṃ janeti parakkamaṃ karoti. **Vīriyaṃ**
ārabhatīti kāyikaṃ cetasaṅkaṃ vīriyaṃ karoti. **Cittaṃ paggaṇhātīti** teneva sahaṅgavīriyena
cittaṃ ukkhipati. **Padahatīti** padhānavīriyaṃ karoti. Paṭipāṭiyā panetāni cattāripi padāni
āsevanābhāvanābahulīkammaṣācakkiriyāhi yojetabbāni.

Uppannānanti anuppannānanti avattabbaṃ āpannānaṃ. **Pahānāyāti**
pajahanatthāya. **Anuppannānaṃ kusalānaṃ dhammānanti** anibbattānaṃ
kosallasambhūtānaṃ dhammānaṃ. **Uppādāyāti** uppādanatthāya. **Uppannānanti**

nibbattānaṃ. **Ṭhitiyā**ti ṭhitatthāya. **Asammosāyā**ti anassanatthaṃ. **Bhiyyobhāvāyā**ti punappunaṃ bhāvāya. **Vepullāyā**ti vipulabhāvāya. **Bhāvanāyā**ti vaḍḍhiyā. **Pāripūriyā**ti paripūraṇatthāya.

Ete pana sammāvāyāmasaṅkhātā cattāro sammappadhānā pubbabhāge lokiyā, maggakkhaṇe lokuttarā. Maggakkhaṇe pana ekameva vīriyaṃ catukiccasādhanavasena cattāri nāmāni labhati. Tattha lokiyā kassapasamṃyutte vuttanayeneva veditabbā. Vuttañhi tattha –

“Cattārome, āvuso, sammappadhānā; Katame cattāro? Idhāvuso, bhikkhu ‘anuppannā me pāpakā akusalā dhammā uppajjamānā anattāya saṃvatteyyu’nti ātappaṃ karoti, ‘uppannā me pāpakā akusalā dhammā appahīyamānā anattāya saṃvatteyyu’nti ātappaṃ karoti, ‘anuppannā me kusalā dhammā anuppajjamānā anattāya saṃvatteyyu’nti ātappaṃ karoti, ‘uppannā me kusalā dhammā nirujjhamānā anattāya saṃvatteyyu’nti ātappaṃ karoti”ti (saṃ. ni. 2.145);

Tattha ca **anuppannā**ti asamudācāravasena vā ananubhūtārammaṇavasena vā anuppannā. Aññathā hi anamatagge saṃsāre anuppannā pāpakā akusalā dhammā nāma natthi, anuppannā pana uppajjamānāpi ete yeva uppajjanti, pahīyamānāpi ete yeva pahīyanti.

Tattha ekaccassa vattaganthadhutaṅgasamādhivipassanānavakammabhavānaṃ aññataravasena kilesā na samudācaranti. Kathaṃ? Ekacco hi vattasampanno hoti, asīti khandhakavattāni cuddasa mahāvattāni cetiyaṅgaṇabodhiyaṅgaṇapānīyamālakauposathāgāraāgantukagamikavattāni ca karontasseva kilesā okāsaṃ na labhanti. Aparabhāge panassa vattāni vissajjetvā bhinnavattassa carato ayonisomanasikāraṃ sativossaggañca āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco ganthayutto hoti, ekampi nikāyaṃ gaṇhāti dvepi tayopi cattāropi pañcapi. Tassa tepiṭakaṃ buddhavacanaṃ atthavasena pāḷivasena anusandhivasena pubbāparavasena gaṇhantassa sajjhāyantassa cintentassa vācentassa desentassa pakāsentassa kilesā okāsaṃ na labhanti. Aparabhāge panassa ganthakammaṃ pahāya kusītassa carato ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco pana dhutaṅgadhara hoti, terasa dhutaṅgagūṇe samādāya vattati, tassa dhutaṅgagūṇe pariharantassa kilesā okāsaṃ na labhanti. Aparabhāge panassa dhutaṅgāni vissajjetvā bāhullāya āvattassa carato ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco aṭṭhasu samāpattīsu ciṅṇavasī hoti, tassa paṭhamajjhānādīsu āvajjanavasīādīnaṃ vasena viharantassa kilesā okāsaṃ na labhanti. Aparabhāge panassa parihīnajjhānassa vā vissatṭhajjhānassa vā bhassādīsu anuyuttassa viharato ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco pana vipassako hoti, sattasu vā anupassanāsu (paṭi. ma. 3.35) aṭṭhārasasu vā mahāvipassanāsu (paṭi. ma. 1.22) kammaṃ karonto viharati, tassa evaṃ viharato kilesā okāsaṃ na labhanti. Aparabhāge panassa vipassanākammaṃ pahāya kāyadaḷhībahulassa viharato ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco navakammiko hoti, uposathāgārabhojanasālādīni karoti, tassa tesam upakaraṇāni cintentassa kilesā okāsaṃ na labhanti. Aparabhāge panassa navakamme niṭṭhite vā vissatṭhe vā ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma.

Ekacco pana brahmalokato āgato suddhasatto hoti, tassa anāsevanāya kilesā okāsaṃ na labhanti. Aparabhāge panassa laddhāsevanassa ayonisomanasikārasativossagge āgamma uppajjanti. Evampi asamudācāravasena anuppannā uppajjanti nāma. Evaṃ tāva asamudācāravasena anuppannatā veditabbā.

Kathaṃ ananubhūtārammaṇavasena? Idhekacco ananubhūtapubbaṃ manāpikādibhedam ārammaṇam labhati, tassa tattha ayonisomanasikārasativossagge āgamma rāgādayo kilesā uppajjanti. Evaṃ ananubhūtārammaṇavasena anuppannā uppajjanti nāma. Evaṃ anuppannānam akusalānam uppāde sati attano anattaṃ passivā tesam anuppādāya satipaṭṭhānabhāvanānuyogena paṭhamam sammappadhānam bhāveti, uppannesu pana tesu tesam appahānato attano anattaṃ passivā tesam pahānāya dutiyam tatheva sammappadhānam bhāveti.

Anuppannā kusalā dhammāti samathavipassanā ceva maggo ca. Tesam anuppāde attano anattaṃ passivā tesam uppādanatthāya tatheva tatiyam sammappadhānam bhāveti. **Uppannā kusalā dhammāti** samathavipassanāva. Maggo pana sakim uppajjitvā nirujjhamāno anattāya samvattanako nāma natthi. So hi phalassa paccayam datvāva nirujjhati. Tāsam samathavipassanānam nirodhato attano anattaṃ passivā tāsam tṭhiyā tatheva catuttham sammappadhānam bhāveti. Lokuttaramaggakkhaṇe pana ekameva vīriyam.

Ye evam anuppannā uppajjeyyū, te yathā neva uppajjanti, evam tesam anuppannānam anuppādakiccaṃ, uppannānaṃca pahānakiccaṃ sādheti. **Uppannāti** cetha catubbidham uppannam vattamānuppannam bhūtāpagatuppannam okāsakatuppannam bhūmiladdhuppannanti. Tattha sabbampi uppādajarābhaṅgasamaṅgisaṅkhātam **vattamānuppannam** nāma. Ārammaṇarasam anubhavivā niruddham anubhūtāpagatasāṅkhātam kusalākusalam uppādāditayamanuppatvā niruddham bhutvāpagatasāṅkhātam sesasāṅkhataṅca **bhūtāpagatuppannam** nāma. “Yānissa tāni pubbe katāni kammāni”ti evamādinā (ma. ni. 3.248) nayena vuttam kammam atītampi samānam aññaṃ vipākaṃ paṭibāhitvā attano vipākassa okāsaṃ katvā tṭhitattā tathā katokāsaṅca vipākaṃ anuppannampi samānam evam kate okāse ekantena uppajjanato **okāsakatuppannam** nāma. Tāsu tāsu bhūmīsu asamūhatam akusalam **bhūmiladdhuppannam** nāma.

Ettha ca bhūmiyā bhūmiladdhassa ca nānattam veditabbaṃ – **bhūmīti** hi vipassanāya ārammaṇabhūtā tebhūmakā pañcakkhandhā. Bhūmiladdham nāma tesu khandhesu uppattiraham kilesajātam. Tena hi sā bhūmiladdhā nāma hotīti tasmā bhūmiladdhanti vuccati. Sā ca kho na ārammaṇavasena. Ārammaṇavasena hi sabbepi atītānāgate pariññātepi ca khīṇāsavānam khandhe ārabba kilesā uppajjanti. Yadi ca tam bhūmiladdham nāma siyā, tassa appaheyyato na koci bhavamūlam pajaheyya. Vatthivasena pana bhūmiladdham veditabbaṃ. Yattha yattha hi vipassanāya apariññātā khandhā uppajjanti, tattha tattha uppādato pabhuti tesu vaṭṭamūlam kilesajātam anuseti. Tam appahīnatṭhena bhūmiladdhanti veditabbaṃ.

Tattha ca yassa yesu khandhesu appahīnatṭhena anusayitā kilesā, tassa te eva khandhā tesam kilesānam vatthu, na aññesaṃ santakā khandhā. Atītakkhandhesu ca appahīnānusayitānam kilesānam atītakkhandhāva vatthu, na itare. Esa nayo anāgatādīsu. Tathā kāmāvacarakkhandhesu appahīnānusayitānam kilesānam kāmāvacarakkhandhā eva vatthu, na itare. Esa nayo rūpārūpāvacaresu. Sotāpannādīsu pana yassa yassa ariyapuggalassa khandhesu tam tam vaṭṭamūlam kilesajātam tena tena maggena pahīnam, tassa tassa te te khandhā pahīnānam tesam tesam vaṭṭamūlakānam kilesānam avatthuto bhūmīti saṅkham na labhanti. Puthujjanassa sabbaso vaṭṭamūlakilesānam appahīnatṭā yaṃkiñci kariyamānam kammam kusalamakusalam vā hoti, iccassa kammakilesapaccayāva vaṭṭam vaṭṭati, tassa tasseva tam vaṭṭamūlam rūpakkkhandheyyeva, na vedanādīsu. Viññāṅkkhandheyyeva vā, na

rūpakkhandhādīsūti na vattabbaṃ. Kasmā? Avisesena pañcasupi khandhesu anusayitattā. Kathaṃ? Pathavīrasādi viya rukkhe. Yathā hi mahārukkhe pathavītaḷaṃ adhiṭṭhāya pathavīrasāṅca āporasāṅca nissāya tappaccayā mūlakhandhasākhāpasākhāpallavapalāsapupphaphalehi vaḍḍhitvā nabhaṃ pūretvā yāva kappāvasānā bijaparamparāya rukkhapaveṇiṃ santānayaṃāne ṭhite taṃ pathavīrasādīmūleyeva, na khandhādīsū. Phaleyeva vā, na mūlādīsūti na vattabbaṃ. Kasmā? Avisesena sabbesu mūlādīsū anugatattāti. Yathā pana tasseva rukkhassa pupphaphalādīsū nibbinno koci puriso catūsu disāsu maṇḍūkakaṇṭakaṃ nāma visakaṇṭakaṃ ākoṭeyya, atha so rukkho tena visasamphassena phuṭṭho pathavīrasāporasānaṃ pariyādinnattā appasavadhammataṃ āgamma puna santānaṃ nibbattetuṃ na sakkuṇeyya, evameva khandhappavattiyāṃ nibbinno kulaputto tassa purisassa catūsu disāsu rukkhe visayojanaṃ viya attano santāne catumaggabhāvaṃ ārabhati. Athassa so khandhasantāno tena catumaggavisasamphassena sabbaso vaṭṭamūlakilesānaṃ pariyādinnattā kiriyasabhāvamattaṃ upagatakāyakammādisabbakammappabhedo hutvā āyatim punabbhavānabhinibbattanadhammataṃ āgamma bhavantarasantānaṃ nibbattetuṃ na sakkoti, kevaḷaṃ carimaviññāṇanirodhena nirindhano viya jātavedo anupādāno parinibbāyati. Evaṃ bhūmiyā bhūmiladdhassa ca nānattaṃ veditabbaṃ.

Aparampi catubbidhaṃ uppannaṃ samudācārappannaṃ ārammaṇādhiggahituppannaṃ avikkhambhituppannaṃ asamūhatuppannanti. Tattha vattamānuppannameva **samudācārappannaṃ**. Cakkhādīnaṃ pana āpāthagate ārammaṇe pubbabhāge anuppajjamānampi kilesajātaṃ ārammaṇassa adhiggahitattā eva aparabhāge ekantena uppattito **ārammaṇādhiggahituppannanti** vuccati. Samathavipassanānaṃ aññataravasena avikkhambhitāṃ kilesajātaṃ cittasantatimanārūḷhampi uppattinivāraḷakassa hetuno abhāvā **avikkhambhituppannaṃ** nāma. Samathavipassanāvasena pana vikkhambhitampi ariyamaggena asamūhatattā uppattidhammataṃ anatītattā **asamūhatuppannanti** vuccati. Tividhampi cetaṃ ārammaṇādhiggahitāvikkhambhitāsamūhatuppannaṃ bhūmiladdheneva saṅgahaṃ gacchatīti veditabbaṃ.

Icchetasmim vuttappabhede uppanne yadetaṃ vattamānabhūtāpagatokāsakatasamudācārasaṅkhātaṃ uppannaṃ, taṃ amaggavajjhataṃ kenaci maggaññāṇena pahātabbaṃ na hoti. Yaṃ panetaṃ bhūmiladdhārammaṇādhiggahitāvikkhambhitāsamūhatasaṅkhātaṃ uppannaṃ, tassa taṃ uppannabhāvaṃ nāsayaṃānaṃ yasmā taṃ taṃ lokiyalokuttaraññāṇaṃ uppajjati, tasmā taṃ sabbampi pahātabbaṃ hotīti. Evaṃ ye maggo kilese pajahati, te sandhāya “uppannāna”ntiādi vuttaṃ.

Atha maggakkhaṇe kathaṃ anuppannānaṃ kusalānaṃ uppādāya bhāvanā hoti, kathaṅca uppannānaṃ ṭhitiyāti? Maggappavattiyā eva. Maggo hi pavattamāno pubbe anuppannapubbattā anuppanno nāma vuccati. Anāgatapubbañhi ṭhānaṃ āgantvā ananubhūtapubbaṃ vā ārammaṇaṃ anubhavitvā vattāro bhavanti “anāgataṭṭhānaṃ āgatamha, ananubhūtaṃ ārammaṇaṃ anubhavāmā”ti. Yāvassa pavatti, ayameva ṭhiti nāmāti ṭhitiyā bhāvetītipi vattuṃ vaṭṭati. Evametassa bhikkhuno idaṃ lokuttaramaggakkhaṇe ekameva vīriyaṃ “anuppannānaṃ pāpakānaṃ akusalānaṃ dhammānaṃ anuppādāya”tiādīni cattāri nāmāni labhati. Ayaṃ lokuttaramaggakkhaṇe sammappadhānakathā. Evamettha lokiyalokuttaramissakā sammappadhānā niddiṭṭhāti.

Sammāsatiniddese **kāyeti** rūpakāye. Rūpakāyo hi idha āṅgapaccaṅgānaṃ kesādīnaṅca dhammānaṃ samūhaṭṭhena hatthikāyarathakāyādayo viya kāyoti adhippeto. Yathā ca samūhaṭṭhena, evaṃ kucchitānaṃ āyatṭhena. Kucchitānañhi paramajegucchānaṃ so āyotipi

kāyo. Āyoti uppattideso. Tatrāyaṃ vacanattho – āyanti tatoti āyo. Ke āyanti? Kucchitā kesādayo. Iti kucchitānaṃ āyoti kāyo.

Kāyānupassīti kāyaṃ anupassanasīlo, kāyaṃ vā anupassamāno. **Kāyeti** ca vatvāpi puna **kāyānupassīti** dutiyaṃ kāyaggahaṇaṃ asammissato vavatthānaghanavinibbhogādiddassanattham katanti veditabbaṃ. Tena na kāye vedanānupassī cittadhammānupassī vā, atha kho kāyānupassīyevāti kāyasaṅkhāte vatthusmiṃ kāyānupassanākārasseva dassanena asammissato vavatthānaṃ dassitaṃ hoti. Tathā na kāye aṅgapaccaṅgavinimuttaekadhammānupassī, nāpi kesalomādivinimuttaitthipurisānupassī. Yopi cettha kesalomādiko bhūtopādāyasamūhasaṅkhāto kāyo, tathāpi na bhūtopādāyavinimuttaekadhammānupassī, atha kho rathasambhārānupassako viya aṅgapaccāṅgasamūhānupassī, nagarāvayavānupassako viya kesalomādisamūhānupassī, kadalikkhandhapattavattivinihbujjako viya rittamuttḥiviviveṭṭhako viya ca bhūtopādāyasamūhānupassīyevāti samūhavaseneva kāyasaṅkhātassa vatthuno nānappakārato dassanena ghanavinibbhogo dassito hoti. Na hettha yathāvuttasamūhavinimutto kāyo vā itthī vā puriso vā añño vā koci dhammo dissati, yathāvuttadhammasamūhamatteyeva pana tathā tathā sattā micchābhinivesaṃ karonti. Tenāhu porāṇā –

“Yaṃ passati na taṃ diṭṭhaṃ, yaṃ diṭṭhaṃ taṃ na passati;
Apassaṃ bajjhate mūlho, bajjhamāno na muccati”ti.

Ghanavinibbhogādiddassanatthanti vuttaṃ. Ādisaddena cettha ayampi attho veditabbo – ayañhi etasmiṃ kāye kāyānupassīyeva, na aññadhammānupassī. Kiṃ vuttaṃ hoti? Yathā anudakabhūtāyapi marīciyā udakānupassino honti, na evaṃ aniccadukkhānattāsubhahbhūteyeva imasmiṃ kāye nicasukhattasubhahbhāvānupassī, atha kho kāyānupassī

Aniccadukkhānattāsubhākārasamūhānupassīyevāti vuttaṃ hoti. Atha vā yvāyaṃ mahāsatiपाṭṭhāne “idha, bhikkhave, bhikkhu araṇṇagato vā rukkhamaṇḍalagato vā...pe... so satova assasati”tiādinā (dī. ni. 2.374; ma. ni. 1.107) nayena assāsapassāsādi cuṇṇakajātaatṭhikapariyosāno kāyo vutto, yo ca parato satipaṭṭhānakathāyaṃ “idhekacco pathavīkāyaṃ aniccato anupassati, āpokāyaṃ, tejokāyaṃ, vāyokāyaṃ, kesakāyaṃ, lomakāyaṃ, chavikāyaṃ, cammakāyaṃ, maṃsakāyaṃ, ruhirakāyaṃ, nhārukāyaṃ, atṭhikāyaṃ, atṭhimiñjakāya”nti (paṭi. ma. 3.35) kāyo vutto, tassa sabbassa imasmiṃyeva kāye anupassanato kāye kāyānupassīti evampi attho daṭṭhabbo.

Atha vā kāye ahanti vā mamanti vā evaṃ gahetabbassa kassaci ananupassanato tassa tasseva pana kesalomādikassa nānādhammasamūhassa anupassanato kāye kesādidhammasamūhasaṅkhātakāyānupassīti evamattho daṭṭhabbo. Apica “imasmiṃ kāye aniccato anupassati, no niccato”tiādinā anukkamena parato āgatanayassa sabbasseva aniccalakkhaṇādino ākārasamūhasaṅkhātassa kāyassa anupassanatopi kāye kāyānupassīti evampi attho daṭṭhabbo. Ayaṃ pana catusatiपाṭṭhānasādhāraṇo attho.

Kāye kāyānupassīti assāsapassāsakāyādiḥ bahudhā vutte kāye ekekakāyānupassī. **Viharatīti** catūsu iriyāpathavihāresu aññataravīhārasamāyogaparidīpanametam, ekaṃ iriyāpathabādhanam aññena iriyāpathena vicchinditvā apatamānaṃ attānaṃ harati pavattetīti attho. **Ātāpīti** kāyapariggāhakavīriyasamāyogaparidīpanametam. So hi yasmā tasmim samaye yaṃ taṃ vīriyaṃ tīsu bhavesu kilesānaṃ ātāpanato ātāpoti vuccati, tena samannāgato hoti, tasmā “ātāpī”ti vuccati. **Sampajānoti** kāyapariggāhakena sampajāññasāṅkhātena ñāṇena samannāgato. **Satimāti** kāyapariggāhikāya satiyā samannāgato. Ayaṃ pana yasmā satiyā ārammaṇaṃ pariggahetvā paññāya anupassati. Na hi sativirahitassa anupassanā nāma atthi. Tenevāha – “satiñca khvāhaṃ, bhikkhave, sabbatthikaṃ vadāmī”ti (saṃ. ni. 5.234). Tasmā

ettha “kāye kāyānupassī viharatī”ti ettāvata kāyānupassanāsati paṭṭhānakammaṭṭhānaṃ vuttaṃ hoti. Atha vā yasmā anātāpino antosaṅkhepo antarāyako hoti, asampajāno upāyapariggahe anupāyaparivajjane ca sammuyhati, muṭṭhassati upāyāpariccāge anupāyāpariggahe ca asamatto hoti, tenassa taṃ kammaṭṭhānaṃ na sampajjati, tasmā yesaṃ dhammaṃ ānubhāvena taṃ sampajjati, tesāṃ dassanattaṃ “ātāpī sampajāno satimā”ti idaṃ vuttanti veditabbaṃ.

Iti kāyānupassanāsati paṭṭhānaṃ sampayogaṅgaṇca dassetvā idāni pahānaṅgaṃ dassetvaṃ **vineyya loke abhijjhādomanassanti** vuttaṃ. Tattha **vineyyā**ti tadanāvayena vā vikkhambhanāvayena vā vinayivā. **Loketi** yvāyaṃ kāyo pubbe pariggahito, sveva idha lujjanapalujanatṭhena loko nāma. Tasmim loke abhijjhaṃ domanassaṅgaṇca pajahitvāti attho. Yasmā panassa na kāyamatteyeva abhijjhādomanassaṃ pahiyati, vedanādīsupi pahiyatiyeva, tasmā “pañcapi upādānakkhandhā loko”ti (vibha. 362) vibhaṅge vuttaṃ. Lokasaṅkhātattāyeva tesāṃ dhammaṃ atthuddhārasenetaṃ vuttanti veditabbaṃ. Yaṃ panāha – “tattha katamo loko (vibha. 538), sveva kāyo loko”ti ayamevettha attho. Abhijjhādomanassanti ca samāsetvā vuttaṃ. Saṃyuttaṅguttarapāṭhantaressu pana visuṃ katvā paṭhanti. Sā pana abhijjhāyanti patthayanti etāya, sayāṃ vā abhijjhāyati, abhijjhāyanamattameva vā esāti abhijjhā. Yasmā panettha abhijjhāgahaṇena kāmaccando, domanassagahaṇena byāpādo saṅgaṃ gacchati, tasmā nīvaraṇapariyāpannabalavadhammadvayadassanena nīvaraṇappahānaṃ vuttaṃ hotīti veditabbaṃ.

Visesena panettha abhijjhāvinayena kāyasampattimūlakassa anurodhassa, domanassavinayena kāyavipattimūlakassa virodhassa, abhijjhāvinayena ca kāye abhiratiyā, domanassavinayena kāyabhāvanāya anabhiratiyā, abhijjhāvinayena kāye abhūtaṃ subhasukhabhāvādīnaṃ pakkhepassa, domanassavinayena kāye bhūtaṃ asubhāsukhabhāvādīnaṃ apanayanassa pahānaṃ vuttaṃ. Tena yogāvacarassa yogānubhāvo yogasamattatā ca dīpitā hoti. Yogānubhāvo hi esa, yadayaṃ anurodhavirodhavippamutto aratiratisaho abhūtapakkhepabhūtāpanayanavirahito ca hoti. Anurodhavirodhavippamutto cesa aratiratisaho abhūtaṃ apakkhipanto bhūtaṅgaṇca anapanento yogasamatto hotīti.

Aparo nayo – “kāye kāyānupassī”ti ettha anupassanāya kammaṭṭhānaṃ vuttaṃ. “Viharati”ti ettha vuttavihārena kammaṭṭhānikassa kāyapariharaṇaṃ. “Ātāpī”tiādīsu ātāpena sammappadhānaṃ, satisampajaññaṇa sabbatthakakammaṭṭhānaṃ, kammaṭṭhānapariharaṇūpāyo vā. Satiyā vā kāyānupassanāvasena paṭiladdhasamatho, sampajaññaṇa vipassanā, abhijjhādomanassavinayena bhāvanāphalaṃ vuttanti veditabbaṃ.

Vedanāsu vedanānupassītiādīsu ca vedanādīnaṃ puna vacane payojanaṃ kāyānupassanāyaṃ vuttanayeneva yathāyogaṃ yojetvā veditabbaṃ. Ayaṃ pana asādhāraṇattho – sukhādīsu anekappabhedāsu vedanāsu visuṃ visuṃ aniccādito ekekavedanānupassīti, sarāgādīke soḷasappabhede citte visuṃ visuṃ aniccādito ekekacittānupassīti, kāyavedanācittāni ṭhapetvā sesatebhūmakadhammesu visuṃ visuṃ aniccādito ekekadhammānupassīti, satipaṭṭhānasuttante (dī. ni. 2.382; ma. ni. 1.115) vuttanayena nīvaraṇādīdhammānupassīti vā. Ettha ca “kāye”ti ekavacanaṃ sarīrassa ekattā, “citte”ti ekavacanaṃ cittassa sabhāvabhedābhāvato jātiggaṇaṇa katanti veditabbaṃ. Yathā ca vedanādayo anupassitabbā, tathā anupassanto vedanāsu vedanānupassī, citte cittānupassī, dhammesu dhammānupassīti veditabbo. Kathaṃ tāva vedanā anupassitabbā? Sukhā tāva vedanā dukkhato, dukkhā vedanā sallato, adukkhamasukhā vedanā aniccato anupassitabbā. Yathāha –

“Yo sukhaṃ dukkhato adda, dukkhamaddakkhi sallato;
Adukkhamasukhaṃ santaṃ, addakkhi naṃ aniccato;
Sa ve sammaddaso bhikkhu, pariṇānāti vedanā”ti. (saṃ. ni. 4.253);

Sabbā eva cetā dukkhatopi anupassitabbā. Vuttañhetam “yamkiñci vedayitam, sabbam taṃ dukkhasminti vadāmī”ti (saṃ. ni. 4.259). Sukhadukkhatopi ca anupassitabbā. Yathāha – “sukhā vedanā t̥hitisukhā vipariṇāmadukkhā. Dukkhā vedanā t̥hitidukkhā vipariṇāmasukhā. Adukkhamasukhā vedanā ñāṇasukhā aññāṇadukkhā”ti (ma. ni. 1.465). Apica aniccādisattaanupassanāvasenāpi anupassitabbā.

Cittadhammesupi cittaṃ tāva
ārammaṇādhipatisahajātabhūmikammavipākakiriyādinānattabhedānaṃ
aniccādisattaanupassanānaṃ sarāgādisoḷasabhedānañca vasena anupassitabbam, dhammā
salakkhaṇasāmaññalakkhaṇānaṃ suññatādhammassa aniccādisattaanupassanānaṃ
santāsantādīnañca vasena anupassitabbā. Kāmañcetha yassa kāyasañkhāte loke
abhijjhādomanassaṃ pahīnaṃ, tassa vedanādilokesupi taṃ pahīnameva, nānāpuggalavasena
pana nānākkhaṇikasatipaṭṭhānabhāvanāvasena ca sabbattha vuttaṃ. Yato vā ekattha pahīnaṃ,
sesesupi pahīnaṃ hoti. Tenevassa tattha pahānadassanattampi evaṃ vuttanti veditabbam.

Iti ime cattāro satipaṭṭhānā pubbabhāge nānācittesu labbhanti. Aññeneva hi cittena
kāyaṃ pariggaṇhāti, aññena vedanaṃ, aññena cittaṃ, aññena dhamme pariggaṇhāti.
Lokuttaramaggakkhaṇe pana ekacittēveva labbhanti. Ādīto hi kāyaṃ pariggaṇhitvā āgatassa
vipassanāsampayuttā sati kāyānupassanā nāma, tāya satiyā samannāgato puggalo
kāyānupassī nāma. Vipassanaṃ ussukkāpetvā ariyamaggaṃ pattassa maggakkhaṇe
maggasampayuttā sati kāyānupassanā nāma, tāya satiyā samannāgato puggalo kāyānupassī
nāma. Vedanaṃ pariggaṇhitvā cittaṃ pariggaṇhitvā dhamme pariggaṇhitvā āgatassa
vipassanāsampayuttā sati dhammānupassanā nāma, tāya satiyā samannāgato puggalo
dhammānupassī nāma. Vipassanaṃ ussukkāpetvā ariyamaggaṃ pattassa maggakkhaṇe
maggasampayuttā sati dhammānupassanā nāma, tāya satiyā samannāgato puggalo
dhammānupassī nāma. Evaṃ tāva desanā puggale tiṭṭhati. Kāye pana “subha”nti
vipallāsappahānā kāyapariggāhikā sati maggena samijjhatīti kāyānupassanā nāma. Vedanāya
“sukhā”ti vipallāsappahānā vedanāpariggāhikā sati maggena samijjhatīti vedanānupassanā
nāma. Citte “nicca”nti vipallāsappahānā cittapariggāhikā sati maggena samijjhatīti
cittānupassanā nāma. Dhammesu “attā”ti vipallāsappahānā dhammapariggāhikā sati maggena
samijjhatīti dhammānupassanā nāma. Iti ekāva maggasampayuttā sati catukiccasādhakattena
cattāri nāmāni labhati. Tena vuttaṃ “lokuttaramaggakkhaṇe pana ekacittēveva labbhanti”ti.

Sammāsamaḍhiniddese **vivicceva kāmehīti** kāmehi viviccitvā vinā hutvā apakkamitvā.
Yo panāyamettha evakāro, so niyamatthoti veditabbo. Yasmā ca niyamattho, tasmā
paṭhamajjhānaṃ upasampajja viharāṇasamaye avijjamānānampi kāmānaṃ tassa
paṭhamajjhānassa paṭipakkhabhāvaṃ kāmāpariccāgeneva cassa adhigamaṃ dīpeti. Kathaṃ?
“Vivicceva kāmehī”ti evañhi niyame kayiramāne idaṃ paññāyati – nūnimassa jhānassa kāmā
paṭipakkabhūtā, yesu sati idaṃ na pavattati, andhakāre sati padīpobhāso viya, tesam
pariccāgeneva cassa adhigamo hoti orimatīrapariccāgena pārimatīrassa viya. Tasmā niyamaṃ
karotīti.

Tattha siyā, kasmā panesa pubbapadeyeva vutto, na uttarapade, kiṃ akusalehi
dhammehi aviviccāpi jhānaṃ upasampajja vihareyyāti? Na kho panetaṃ evaṃ datṭhabbam.
Taṃnissaraṇato hi pubbapade esa vutto. Kāmadhātusamatikkamanato hi
kāmarāgapaṭipakkhato ca idaṃ jhānaṃ kāmānameva nissaraṇaṃ. Yathāha – “kāmānametaṃ
nissaraṇaṃ yadidaṃ nekkhamma”nti (itivu. 72). Uttarpadepi pana yathā “idheva,
bhikkhave, samaṇo, idha dutiyo samaṇo”ti (ma. ni. 1.139; a. ni. 4.241) ettha evakāro ānetvā
vuccati, evaṃ vattabbo. Na hi sakkā ito aññehipi nīvaraṇasañkhātehi akusalehi dhammehi
avivicca jhānaṃ upasampajja viharitum. Tasmā “vivicceva kāmehi vivicceva
akusalehi dhammehī”ti evaṃ padadvayepi esa datṭhabbo. Padadvayepi ca kiñcāpi viviccāti
iminā sādharmaṇavacanena tadanāvikkhambhanasamucchedapaṭippassaddhinissaraṇavivekā

cittakāyaupadhivivekā ca saṅgahaṃ gacchanti, tathāpi pubbabhāge
kāyavivekacittavivekavikkhambhanavivekā daṭṭhabbā, lokuttaramaggakkhaṇe
kāyavivekacittavivekasamucchedavivekapaṭippassaddhivivekanissaraṇavivekā.

Kāmeḥīti iminā pana padena ye ca mahāniddeṣe “katame vatthukāmā manāpikā
rūpā”tiādinā (mahāni. 1) nayena vatthukāmā vuttā, ye ca tattheva vibhaṅge ca “chando kāmo,
rāgo kāmo, chandarāgo kāmo, saṅkappo kāmo, rāgo kāmo, saṅkapparāgo kāmo”ti (mahāni.
1; vibha. 564) evaṃ kilesakāmā vuttā, te sabbepi saṅgahitā icceva daṭṭhabbā. Evañhi sati
viviceva kāmeḥīti vatthukāmeḥīpi viviccevatī attho yujjati. Tena kāyaviveko vutto hoti.

Vivicca akusalehi dhammeḥīti kilesakāmeḥi sabbākusalehi vā viviccāti attho yujjati.
Tena cittaviveko vutto hoti. Purimena cettha vatthukāmeḥi vivekavacanato eva
kāmasukhapariccāgo, dutiyena kilesakāmeḥi vivekavacanato nekkhammasukhapariggaho
vibhāvito hoti. Evaṃ vatthukāmakilesakāmavivekavacanato ye va ca etesaṃ paṭhamena
saṃkilesavatthuppahānaṃ, dutiyena saṃkilesappahānaṃ. Paṭhamena lolabhāvassa
hetupariccāgo, dutiyena bālabhāvassa. Paṭhamena ca payogasuddhi, dutiyena āsayaposanaṃ
vibhāvitaṃ hotīti viññātabbaṃ. Esa tāva nayo kāmeḥīti ettha vuttakāmesu
vatthukāmapakkhe.

Kilesakāmapakkhe pana chandoti ca rāgoti ca evamādīhi anekabhedo kāmacchandova
kāmoti adhippeto. So ca akusalapariyāpannopi samāno “tattha katame kāmā, chando
kāmo”tiādinā (vibha. 564) nayena vibhaṅge upari jhānaṅgapaṭipakkhato visuṃ vutto,
kilesakāmattā vā purimapade vutto, akusalapariyāpannattā dutiyapade. Anekabhedato cassa
kāmatoti avatvā kāmeḥīti vuttaṃ. Aññesampi ca dhammānaṃ akusalabhāve vijjamāne “tattha
katame akusalā dhammā, kāmacchando”tiādinā (vibha. 564) nayena **vibhaṅge** upari
jhānaṅgapaccanīkapaṭipakkhabhāvadassanato nīvaraṇāneva vuttāni. Nīvaraṇāni hi
jhānaṅgapaccanīkāni, tesam jhānaṅgāneva paṭipakkhāni viddhamasakāni vināsakānīti vuttaṃ
hoti. Tathā hi “samādhi kāmacchandassa paṭipakkho, pīti byāpādassa, vitakko
thinamiddhassa, sukhaṃ uddhaccakukkucassa, vicāro vicikicchāyā”ti peṭake vuttaṃ.

Evaṃettha “viviceva kāmeḥī”ti iminā kāmacchandassa vikkhambhanaviveko vutto
hoti. “Vivicca akusalehi dhammeḥī”ti iminā pañcannampi nīvaraṇānaṃ. Agahitaggahaṇena
pana paṭhamena kāmacchandassa, dutiyena sesanīvaraṇānaṃ. Tathā paṭhamena tīsu
akusalamūlesu pañcakāmaguṇabhedavisayassa lobhassa, dutiyena
āghātavatthubhedādivisayānaṃ dosamohānaṃ. Oghādīsu vā dhammesu paṭhamena
kāmoghakāmayogakāmāsavakāmupādānaabhijjhākāyagantha kāmarāgasaññojanānaṃ,
dutyena avasesaoghayogāsavaupādānanaganthasamyojanānaṃ. Paṭhamena taṇhāya
taṃsampayuttakānaṅca, dutyena avijjāya taṃsampayuttakānaṅca. Apica paṭhamena
lobhasampayuttaṭṭhacittuppādānaṃ, dutyena sesānaṃ catunnaṃ akusalacittuppādānaṃ
vikkhambhanaviveko vutto hotīti veditabbo.

Ettāvatā ca paṭhamassa jhānassa pahānaṅgaṃ dassetvā idāni sampayogaṅgaṃ
dassetuṃ **savitakkaṃ savicāra**ntiādi vuttaṃ. Tattha ārammaṇe cittassa
abhiniropanalakkhaṇo **vitakko**. Ārammaṇānumajjanalakkhaṇo **vicāro**. Santepi ca nesam
katthaci avippayoge olārikatṭhena pubbaṅgamatṭhena ca ghaṇḍābhigghāto viya cetaso
paṭhamābhiniṭṭhāto vitakko, sukhumatṭhena anumajjanasabhāvena ca ghaṇḍānuravo viya
anuppabandho vicāro. Vipphāravā cettha vitakko paṭhamuppattikāle paripphandanabhūto
cittassa, ākāse uppatitukāmassa pakkhino pakkhavikkhepo viya, padumābhimukhapāto viya
ca gandhānubandhacetaso bhamarassa. Santavutti vicāro nātiparipphandanabhūto cittassa,
ākāse uppatitassa pakkhino pakkhappasāraṇaṃ viya, paribbhamanaṃ viya ca
padumābhimukhapatitassa bhamarassa padumassa uparibhāge.

Dukanipātattakathāyaṃ pana “ākāse gacchato mahāsakuṇassa ubhoḥi pakkhehi vātaṃ gahetvā pakkhe sannisīdāpetvā gamanaṃ viya ārammaṇe cetaso abhiniropanabhāvena pavatto vitakko, vātaggahaṇatthaṃ pakkhe phandāpayamānassa gamanaṃ viya anumajjanabhāvena pavatto vicāro”ti vuttaṃ. Taṃ anuppabandhena pavattiyaṃ yujjati. So pana tesāṃ viseso paṭhamadutiyajjhānesu pākāto hoti. Apica malaggahitaṃ kamsabhājanāṃ ekena hatthena daḥhaṃ gahetvā itarena hatthena cuṇṇatelaṅgalaṅgupaṇaṃ parimajjantassa daḥhaggahaṇattho viya vitakko, parimajjanattho viya vicāro. Tathā kumbhakārassa daṅgappahārena cakkāṃ bhamayitvā bhājanāṃ karontassa uppīlanattho viya vitakko, ito cito ca saṃsaraṇattho viya vicāro. Tathā maṅgalaṃ karontassa majjhe sannirujjhitaṃ ṭhitakaṇṭako viya abhiniropano vitakko, bahi paribbhamanaṅgako viya anumajjano vicāro. Iti iminā ca vitakkena iminā ca vicārena saha vattati rukkhō viya pupphena phalena cāti idaṃ jhānaṃ “savitakkāṃ savicāra”nti vuccati.

Vivekajanti ettha vivitti viveko, nīvaraṇavigamoti attho. Vivittoti vā viveko, nīvaraṇavivitto jhānasampayuttadhammārāsīti attho. Tasmā vivekā, tasmim vā viveke jātanti vivekajaṃ. **Pītisukhanti** ettha pīṇayatīti pīti, sā sampiyāyanalakkhaṇā. Sā panesā khuddikā pīti, khaṇikā pīti, okkantikā pīti, ubbegā pīti, pharaṇā pīti paṇcavidhā hoti.

Tattha **khuddikā pīti** sarīre lomahaṃsanamattameva kātuṃ sakkoti. **Khaṇikā pīti** khaṇe khaṇe vijjuppādasadisā hoti. **Okkantikā pīti** samuddatīraṃ vīci viya kāyaṃ okkamitvā okkamitvā bhijjati. **Ubbegā pīti** balavatī hoti kāyaṃ uddhaggaṃ katvā ākāse laṅghāpanappamaṇappattā. **Pharaṇā pīti** atibalavatī hoti. Tāya hi uppannāya sakalasarīraṃ dhamitvā pūritavatthi viya mahatā udakoghena pakkhandapabbatakucchi viya ca anupariphuṭaṃ hoti. Sā panesā paṇcavidhā pīti gabbhaṃ gaṇhantī paripākāṃ gacchantī duvidhaṃ passaddhiṃ paripūreti kāyapassaddhiṃ cittaṃ passaddhiṃ. Passaddhi gabbhaṃ gaṇhantī paripākāṃ gacchantī duvidhampi sukhaṃ paripūreti kāyikaṇṭa cetasaṅgahaṇā. Sukhaṃ gabbhaṃ gaṇhantaṃ paripākāṃ gacchantaṃ tividhaṃ samādhim paripūreti – khaṇikasamādhim, upacārasamādhim, appanāsamādhicāti. Tāsu ca yā appanāsamādhissa mūlaṃ hutvā vaḍḍhamānā samādhisampayogaṃ gatā pharaṇā pīti, ayaṃ imasmim atthe adhippetā pīti.

Itaraṃ pana sukhayātīti sukhaṃ, yassuppajjati, taṃ sukhitāṃ karotīti attho. Sukhaṃ vā sukhaṃ, suṭṭhu vā khādāti, khaṇāti ca kāyacittābādanti sukhaṃ, somanassavedanāyetaṃ nāmaṃ. Taṃ sātalaṅkhaṇaṃ. Santepi ca nesāṃ katthaci avippayoge itṭhārammaṇapaṭilābhatuṭṭhi pīti, paṭiladdharasānubhavaṇaṃ sukhaṃ. Yattha pīti, tattha sukhaṃ. Yattha sukhaṃ, tattha na niyamato pīti. Saṅkhārakkhandhasaṅgahitā pīti, vedanākkhandhasaṅgahitaṃ sukhaṃ. Kantārakhinnassa vanantudakadassanasavanesu viya pīti, vanacchāyāpavesanaudakaparibhogesu viya sukhaṃ. Tasmim tasmim samaye pākātabhāvato cetāṃ vuttanti veditabbaṃ. Iti ayaṅca pīti idaṅca sukhaṃ assa jhānassa, asmim vā jhāne atthīti idaṃ jhānaṃ “pītisukha”nti vuccati. Atha vā pīti ca sukhaṅca pītisukhaṃ dhammavinayādayo viya. Vivekajaṃ pītisukhaṃ assa jhānassa, asmim vā jhāne atthīti evampi vivekajaṃ pītisukhaṃ. Yatheva hi jhānaṃ, evaṃ pītisukhampettha vivekajameva hoti. Taṅcassa atthīti tasmā alopasamāsaṃ katvā ekapadeneva “vivekajaṃpītisukha”ntipi vattum yujjati.

Paṭhamanti gaṇanānupubbatā paṭhamāṃ, paṭhamāṃ uppannantipi paṭhamāṃ. **Jhānanti** duvidhaṃ jhānaṃ ārammaṇūpanijjhānaṅca lakkhaṇūpanijjhānaṅca. Tattha aṭṭha samāpattiyo pathavīkaṣiṇādīrammaṇaṃ upanijjhāyantīti “ārammaṇūpanijjhāna”nti saṅkhyāṃ gatā. Vipassanāmaggaṃ paṭhāni pana lakkhaṇūpanijjhānaṃ nāma. Tattha vipassanā aniccādilakkhaṇassa upanijjhānato lakkhaṇūpanijjhānaṃ, vipassanāya katakiccassa maggena ijjanato maggo lakkhaṇūpanijjhānaṃ, phalaṃ pana nirodhasaccaṃ tathalakkhaṇaṃ upanijjhāyantīti lakkhaṇūpanijjhānaṃ. Tesu idha pubbabhāge ārammaṇūpanijjhānaṃ,

lokuttaramaggakkhaṇe lakkhaṇūpanijjhānaṃ adhippetam, tasmā ārammaṇūpanijjhānato lakkhaṇūpanijjhānato paccaṇīkajjhāpanato ca “jhāna”nti veditabbaṃ. **Upasampajjāti** upagantvā, pāpuṇitvāti vuttaṃ hoti. Upasampādayitvā vā, nipphādetvāti vuttaṃ hoti. **Viharatīti** tadanurūpena iriyāpathavihārena iriyati, vuttappakārajhānasamaṅgī hutvā attabhāvassa vuttiṃ abhinipphādeti.

Vitakkavicārānaṃvūpasamāti ettha vitakkassa ca vicārassa cāti imesaṃ dvinnaṃ vūpasamā samatikkamā, dutiyajjhānakkhaṇe apātubhāvāti vuttaṃ hoti. Tattha kiñcāpi dutiyajjhāne sabbepe paṭhamajjhānadhammā na santi, aññeyeva hi paṭhamajjhāne phassādayo, aññe idhāti. Oḷārikassa pana oḷārikassa aṅgassa samatikkamā paṭhamajjhānato paresaṃ dutiyajjhānādīnaṃ adhigamo hotīti dassanattam “vitakkavicārānaṃ vūpasamā”ti evaṃ vuttanti veditabbaṃ. **Ajjhattanti** idha niyakajjhattam adhippetam, tasmā attani jātam, attasantāne nibbattanti attho.

Sampasādananti sampasādanaṃ vuccati saddhā. Sampasādanayogato jhānampi sampasādanaṃ nīlavaṇṇayogato nīlavattham viya. Yasmā vā tam jhānaṃ sampasādanasamannāgatattā vitakkavicārakkhobhavūpasamanena ca ceto sampasādayati, tasmāpi sampasādananti vuttaṃ. Imasmiṅca atthavikappe sampasādanaṃ cetasoti evaṃ padasambandho veditabbo, purimasmim pana atthavikappe cetasoti etaṃ ekodibhāvena saddhim yojetabbaṃ.

Tatrāyaṃ atthayojanā – eko udefīti **ekodi**, vitakkavicārehi anajjhārūḷhattā aggo seṭṭho hutvā udefīti attho. Seṭṭhopi hi loke ekoti vuccati. Vitakkavicāravirahito vā eko asahāyo hutvā itipi vuttam vattati. Atha vā sampayuttadhamme udāyatīti udi, utṭhapeṭīti attho. Seṭṭhatṭhena eko ca so udi cāti ekodi. Samādhissetam adhivacanaṃ. Iti imaṃ ekodim bhāveti vaḍḍhetīti idaṃ dutiyaṃ jhānaṃ **ekodibhāvaṃ**. So panāyaṃ ekodi yasmā cetaso, na sattassa na jīvassa. Tasmā etaṃ “cetaso ekodibhāva”nti vuttaṃ.

Nanu cāyaṃ saddhā paṭhamajjhānēpi atthi, ayañca ekodināmako samādhi. Atha kasmā idameva “sampasādanaṃ cetaso ekodibhāva”nti ca vuttanti? Vuccate – aduñhi paṭhamajjhānaṃ vitakkavicārakkhobhena vīcitarāṅgasamākulamiva jalaṃ na suppasannaṃ hoti, tasmā satiyāpi saddhāya “sampasādana”nti na vuttaṃ. Na suppasannattāyeva cettha samādhipi na suṭṭhu pākaṭo. Tasmā “ekodibhāva”ntipi na vuttaṃ. Imasmim pana jhāne vitakkavicārāpalibodhābhāvena laddhokāsā balavatī saddhā, balavasaddhāsahāyapaṭilābheneva ca samādhipi pākaṭo, tasmā idameva evaṃ vuttanti veditabbaṃ.

Avitakkamavicāranti bhāvanāya pahīnattā etasmim, etassa vā vitakko natthīti avitakkaṃ. Imināva nayena avicāraṃ. Etthāha – “nanu ca ‘vitakkavicārānaṃ vūpasamā’ti imināpi ayamatto siddho. Atha kasmā puna vuttaṃ ‘avitakkaṃ avicāra’nti”? Vuccate – evametaṃ, siddhovāyamatto, na panetaṃ tadatthadīpakaṃ, nanu avocumha “oḷārikassa pana oḷārikassa aṅgassa samatikkamā paṭhamajjhānato paresaṃ dutiyajjhānādīnaṃ samadhigamo hotīti dassanattam vitakkavicārānaṃ vūpasamāti evaṃ vutta”nti.

Apica vitakkavicārānaṃ vūpasamā idaṃ sampasādanaṃ, na kilesakālussiyassa. Vitakkavicārānañca vūpasamā ekodibhāvaṃ, na upacārajjhānamiva nīvaraṇappahānā, na paṭhamajjhānamiva ca aṅgapātubhāvāti evaṃ sampasādanaekodibhāvānaṃ hetuparidīpakamidam vacanaṃ. Tathā vitakkavicārānaṃ vūpasamā idaṃ avitakkaavicāraṃ, na tatiyacatutthajjhānāni viya cakkhuviññānādīni viya ca abhāvāti evaṃ avitakkaavicārābhāvassa hetuparidīpakañca. Na vitakkavicārābhāvamattaparidīpakaṃ, vitakkavicārābhāvamattaparidīpakameva pana “avitakkaṃ avicāra”nti idaṃ vacanaṃ. Tasmā purimaṃ vatvāpi puna vattabbamevāti.

Samādhijanti paṭhamajjhānasamādhito, sampayuttasamādhito vā jātanti attho. Tattha kiñcāpi paṭhamajjhānampi sampayuttasamādhito jātaṃ, atha kho ayameva samādhi “samādhī”ti vattabbaṃ arahati vitakkavicārakkhobhavirahena ativiya acalattā suppasannattā ca. Tasmā imassa vaṇṇabhaṇanattā idameva “samādhija”nti vuttaṃ. **Pīṭisukhanti** idaṃ vuttanayameva. **Dutiyaṃ** gaṇanānupubbataṃ dutiyaṃ, idaṃ dutiyaṃ uppannantipi dutiyaṃ.

Pīṭiyā ca virāgāti virāgo nāma vuttappakārāya pīṭiyā jigucchanā vā samatikkamo vā, ubhinnaṃ pana antarā casaddo sampiṇḍanatto, so vūpasamaṃ vā sampiṇḍeti vitakkavicāravūpasamaṃ vā. Tattha yadā vūpasameva sampiṇḍeti, tadā pīṭiyā virāgā ca, kiñca bhiiyo vūpasamā cāti evaṃ yojanā veditabbā. Imissā ca yojanāya virāgo jigucchanatto hoti, tasmā pīṭiyā jigucchanā ca samatikkamā cāti ayamatto datṭhabbo. Yadā pana vitakkavicāravūpasamaṃ sampiṇḍeti, tadā pīṭiyā ca virāgā, kiñca bhiiyo vitakkavicārānañca vūpasamāti evaṃ yojanā veditabbā. Imissā ca yojanāya virāgo samatikkamanatto hoti, tasmā pīṭiyā ca samatikkamā, vitakkavicārānañca vūpasamāti ayamatto datṭhabbo.

Kāmañcete vitakkavicārā dutiyajjhāneyeva vūpasantā, imassa pana jhānassa maggaparidīpanattā vaṇṇabhaṇanattāñcetaṃ vuttaṃ. Vitakkavicārānaṃ vūpasamāti hi vutte idaṃ paññāyati “nūna vitakkavicāravūpasamo maggo imassa jhānassā”ti. Yathā ca tatiye ariyamagge appahīnānampi sakkāyaditṭhādīnaṃ “pañcannaṃ orambhāgiyānaṃ saṃyojanānaṃ pahānā”ti (dī. ni. 1.373; ma. ni. 2.133; saṃ. ni. 5.184; a. ni. 3.88) evaṃ pahānaṃ vuccamānaṃ vaṇṇabhaṇanaṃ hoti, tadadhigamāya ussukkānaṃ ussāhajanakaṃ, evameva idha avūpasantānampi vitakkavicārānaṃ vūpasamo vuccamāno vaṇṇabhaṇanaṃ hoti. Tenāyamattho vutto “pīṭiyā ca samatikkamā vitakkavicārānañca vūpasamā”ti.

Upekkhako ca viharatīti ettha upapattito ikkhatīti upekkhā, samaṃ passati apakkhatitā hutvā passatīti attho. Tāya visadāya vipulāya thāmagatāya samannāgatattā tatiyajjhānasamaṅgī “upekkhako”ti vuccati.

Upekkhā pana dasavidhā hoti chaḷaṅgupekkhā brahmavihārupekkhā bojjhaṅgupekkhā vīriyupekkhā saṅkhārupekkhā vedanupekkhā vipassanupekkhā tatramajjhattupekkhā jhānupekkhā pārisuddhupekkhāti.

Tattha yā “idha, bhikkhave, khīṇāsavo bhikkhu cakkhunā rūpaṃ disvā neva sumano hoti na dummano, upekkhako ca viharati sato sampajāno”ti (a. ni. 6.1) evamāgatā khīṇāsavassa chasu dvāresu itṭhāniṭṭhachalārammaṇāpāthe parisuddhapakatibhāvāvijahanākārabhūtā upekkhā, ayaṃ **chaḷaṅgupekkhā** nāma.

Yā pana “upekkhāsahagatena cetasā ekaṃ disaṃ pharivā viharatī”ti (dī. ni. 1.556; ma. ni. 1.77) evamāgatā sattesu majjhattākārabhūtā upekkhā, ayaṃ **brahmavihārupekkhā** nāma.

Yā pana “upekkhāsambojjhaṅgaṃ bhāveti vivekanissita”nti (ma. ni. 2.247) evamāgatā saha-jātadhammānaṃ majjhattākārabhūtā upekkhā, ayaṃ **bojjhaṅgupekkhā** nāma.

Yā pana “kālena kālaṃ upekkhānimittaṃ manasikarotī”ti (a. ni. 3.103) evamāgatā anaccāraddhanāṭisithilavīriyasaṅkhātā upekkhā, ayaṃ **vīriyupekkhā** nāma.

Yā pana “kati saṅkhārupekkhā samathavasena uppajjanti, kati saṅkhārupekkhā vipassanāvasena uppajjanti? Atṭha saṅkhārupekkhā samathavasena uppajjanti, dasa saṅkhārupekkhā vipassanāvasena uppajjanti”ti (paṭi. ma. 1.57) evamāgatā nīvaraṇādipaṭisaṅkhāsantiṭṭhanāgahaṇe majjhattabhūtā upekkhā, ayaṃ **saṅkhārupekkhā** nāma.

Yā pana “yasmim samaye kāmāvacaraṃ kusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti upekkhāsahagata”nti (dha. sa. 150) evamāgatā adukkhamasukhasaññitā upekkhā, ayaṃ **vedanupekkhā** nāma.

Yā “yadatthi yaṃ bhūtaṃ, taṃ pajahati, upekkhaṃ paṭilabhatī”ti (ma. ni. 3.71; a. ni. 7.55) evamāgatā vicinane majjhatabhūtā upekkhā, ayaṃ **vipassanupekkhā** nāma.

Yā pana chandādīsu yevāpanakesu āgatā sahaṃjātānaṃ samavāhitabhūtā upekkhā, ayaṃ **tatramajjhātupekkhā** nāma.

Yā pana “upekkhako ca viharatī”ti (dha. sa. 163; dī. ni. 1.230) evamāgatā aggasukhepi tasmim apakkhapātajananī upekkhā, ayaṃ **jhānupekkhā** nāma.

Yā pana “upekkhāsati pārisuddhiṃ catutthaṃ jhāna”nti (dha. sa. 165; dī. ni. 1.232) evamāgatā sabbapaccanīkapaṭisuddhā paccanīkavūpasamanepi abyāpārabhūtā upekkhā, ayaṃ **pārisuddhupekkhā** nāma.

Tattha chaḷaṅgupekkhā ca brahmavihārupekkhā ca bojjhaṅgupekkhā ca tatramajjhātupekkhā ca jhānupekkhā ca pārisuddhupekkhā ca atthato ekā, tatramajjhātupekkhāva hoti. Tena tena avatthābhedenā panassāyaṃ bhedo. Ekassāpi sato sattassa kumārayuvattherasenāpatirājādivasena bhedo viya, tasmā tāsū yattha chaḷaṅgupekkhā, na tattha bojjhaṅgupekkhādayo. Yattha vā pana bojjhaṅgupekkhā, na tattha chaḷaṅgupekkhādayo hontīti veditabbā.

Yathā cetāsaṃ atthato ekībhāvo, evaṃ saṅkhārupekkhāvīpassanupekkhānampi. Paññā eva hi sā, kiccavasena dvidhā bhinnā. Yathā hi purisassa sāyaṃ gehaṃ pavittāṃ sappāṃ ajapadadaṇḍaṃ gahetvā pariyesamānassa taṃ thusakotṭhake nipannaṃ disvā “sappo nu kho, no”ti avalokentassa sovattikattayaṃ disvā nibbematikassa “sappo, na sappo”ti vicinane majjhattatā uppajjati, evameva yā āradhāvīpassakassa vipassanāññāna lakkhaṇattaye diṭṭhe saṅkhārānaṃ aniccabhāvādivicinane majjhattatā uppajjati, ayaṃ vipassanupekkhā. Yathā pana tassa purisassa ajapadadaṇḍena gāḷhaṃ sappāṃ gahetvā “kintāhaṃ imaṃ sappāṃ aviheṭhento attānaṃca iminā aḍaṃsāpento muñceyya”nti muñcanākārameva pariyesato gahaṇe majjhattatā hoti, evameva yā lakkhaṇattayassa diṭṭhattā āditte viya tayo bhava passato saṅkhāragahaṇe majjhattatā, ayaṃ saṅkhārupekkhā. Iti vipassanupekkhāya siddhāya saṅkhārupekkhāpi siddhāva hoti. Iminā panesā vicinanagahaṇesu majjhattasaṅkhātena kiccena dvidhā bhinnāti. Vīriyupekkhā pana vedanupekkhā ca aññamaññaṃca avasesāhi ca atthato bhinnā evāti. Āha cettha –

“Majjhatabrahmabojjhaṅgachaḷaṅgajhānasuddhiyo;
Vipassanā ca saṅkhāavedanā vīriyaṃ iti.

Vitthārato dasopekkhā, cha majjhattādito tato;
Duve paññā tato dvīhi, catassova bhavantimā”ti.

Iti imāsu upekkhāsu jhānupekkhā idha adhippetā. Sā majjhatalakkhaṇā. Etthāha – “nanu cāyaṃ atthato tatramajjhātupekkhāva hoti, sā ca paṭhamadutiyaṃ jhānesupī atthi, tasmā tatrapī ‘upekkhako ca viharatī’ti evamayāṃ vattabbā siyā, sā kasmā na vuttā”ti? Aparibyattakiccato. Aparibyattañhi tassa tattha kiccaṃ vitakkādīhi abhibhūtattā, idha panāyaṃ vitakkavicārapītihi anabhibhūtattā ukkhittasirā viya hutvā paribyattakiccā jātā, tasmā vuttāti.

Idāni **sato ca sampajānoti** ettha saratīti sato. Sampajānātīti sampajāno. Iti puggalena sati ca sampajāññaṃ vuttaṃ. Tattha saraṇalakkhaṇā sati. Asammohalakkhaṇaṃ sampajāññaṃ. Tattha kiñcāpi idaṃ satisampajāññaṃ purimajjhānesupī atthi, mutṭhassatissa hi asampajānassa upacāramattampi na sampajjati, pageva appanā. Oḷārikattā pana tesāṃ jhānaṃ bhūmiyaṃ viya purisassa cittassa gati sukhā hoti, abyattaṃ tattha satisampajāññakiccaṃ. Oḷārikaṅgappahānena pana sukhumattā imassa jhānassa purisassa khuradhārāyaṃ viya satisampajāññakiccapariggahitā eva cittassa gati icchitabbāti idheva vuttaṃ. Kiñca bhīyyo – yathā dhenupago vaccho dhenuto apanīto arakkhiyamāno punadeva dhenuṃ upagacchati, evamidaṃ tatiyaṃ jhānasukhaṃ pītito apanītampi

satisampajaññārakkhena arakkhiyamānaṃ punadeva pītiṃ upagaccheyya, pītisampayuttameva siyā. Sukhe vāpi sattā sārājanti, idaṅca atimadhuraṃ sukhaṃ tato paraṃ sukhābhāvā. Satisampajaññānubhāvena panettha sukhe asārājanā hoti, no aññathāti imampi atthavisesaṃ dassetuṃ idaṃ idheva vuttanti veditabbaṃ.

Idāni **sukhañca kāyena paṭisaṃvedeti**ti ettha kiñcāpi tatiyajjhānasamaṅgino sukhaṃ paṭisaṃvedanābhogo natthi, evaṃ santepi yasmā tassa nāmakāyena sampayuttaṃ sukhaṃ, yaṃ vā taṃ nāmakāyasampayuttaṃ sukhaṃ, taṃsamuṭṭhānenassa yasmā atipaṇītena rūpena rūpakāyo phuṭṭho, yassa phuṭṭhattā jhānā vuṭṭhitopi sukhaṃ paṭisaṃvedeyya, tasmā etamatthaṃ dassento “sukhañca kāyena paṭisaṃvedehī”ti āha.

Idāni **yaṃ taṃ ariyā ācikkhanti upekkhako satimā sukhavihārī**ti ettha yaṃjhānahuṭṭhaṃ yaṃjhānakāraṇā taṃ tatiyajjhānasamaṅgipuggalaṃ buddhādayo ariyā ācikkhanti desenti paññapenti paṭṭhapenti vivaranti vibhajanti uttānīkaronti pakāsentī, paṃsaṃsantīti adhippāyo. Kinti? Upekkhako satimā sukhavihārī. Taṃ tatiyaṃ jhānaṃ upasampajja viharatīti evamettha yojanā veditabbā.

Kasmā pana taṃ te evaṃ paṃsaṃsantīti? Paṃsaṃsārahato. Ayañhi yasmā atimadhurasukhe sukhaṃ pāramippatēpi tatiyajjhāne upekkhako, na tattha sukhābhisaṅgena ākaḍḍhīyati. Yathā ca pīti na uppajjati, evaṃ upaṭṭhitassatīyā satimā. Yasmā ca ariyakantaṃ ariyajanasevitameva ca asaṃkiliṭṭhaṃ sukhaṃ nāmakāyena paṭisaṃvedeti, tasmā paṃsaṃsārahato hoti. Iti paṃsaṃsārahato naṃ ariyā te evaṃ paṃsaṃsārahahetubhūte guṇe pakāsentā “upekkhako satimā sukhavihārī”ti evaṃ paṃsaṃsantīti veditabbaṃ. **Tatiyanti** gaṇanānupubbatā tatiyaṃ, tatiyaṃ uppannanti tatiyaṃ.

Sukhassa ca pahānā dukkhassa ca pahānāti kāyikasukhassa ca kāyikadukkhassa ca pahānā. **Pubbevā**ti tañca kho pubbeva, na catutthajjhānakkhaṇe. **Somanassadomanassānaṃ atthaṅgamā**ti cetāsikasukhassa cetāsikadukkhassa cāti imesampi dvinnaṃ pubbeva atthaṅgamā, pahānā icceva vuttaṃ hoti. Kadā pana nesāṃ pahānaṃ hoti? Catunnaṃ jhānaṃ upacārakkhaṇe. Somanassañhi catutthassa jhānassa upacārakkhaṇe yaṃ pahīyati, dukkhadomanassasukhāni paṭhamadutiyaṭṭhiyānaṃ upacārakkhaṇesu. Evametesaṃ pahānakkamena avuttānaṃ **indriyavibhaṅge** (vibha. 219 ādayo) pana indriyānaṃ uddesakkameneva idhāpi vuttānaṃ sukhadukkhassomanassadomanassānaṃ pahānaṃ veditabbaṃ.

Yadi panetāni tassa tassa jhānassa upacārakkhaṇe yaṃ pahīyanti, atha kasmā “kattha cuppannaṃ dukkhindriyaṃ aparisesaṃ nirujjhati? Idha, bhikkhave, bhikkhu vivicceva kāmehi...pe... paṭhamajjhānaṃ upasampajja viharati. Ettha cuppannaṃ dukkhindriyaṃ aparisesaṃ nirujjhati. Kattha cuppannaṃ domanassindriyaṃ, sukhindriyaṃ, somanassindriyaṃ aparisesaṃ nirujjhati? Idha, bhikkhave, bhikkhu sukhaṃ ca pahānā...pe... catutthaṃ jhānaṃ upasampajja viharati. Ettha cuppannaṃ somanassindriyaṃ aparisesaṃ nirujjhati”ti (saṃ. ni. 5.510) evaṃ jhānesveva nirodho vuttoti? Atisayanirodhattā. Atisayanirodho hi tesāṃ paṭhamajjhānādīsu, na nirodhoyeva. Nirodhoyeva pana upacārakkhaṇe, nātisayanirodho. Tathā hi nānāvajjane paṭhamajjhānūpacāre niruddhassāpi dukkhindriyassa ḍaṃsamakāsādisamphassaṇa vā visamāsanūpatāpena vā siyā uppatti, na tveva antoappanāyaṃ. Upacāre vā niruddhampetaṃ na suṭṭhu niruddhaṃ hoti paṭipakkhena avihatattā. Antoappanāyaṃ pana pītipharāṇena sabbo kāyo sukhokkanto hoti, sukhokkantakāyassa ca suṭṭhu niruddhaṃ hoti dukkhindriyaṃ paṭipakkhena vihatattā. Nānāvajjaneyeva ca dutiyajjhānūpacāre pahīnassāpi domanassindriyassa, yasmā etaṃ vitakkavicārapaccayepi kāyakilamathe cittūpaghāte ca sati uppajjati, vitakkavicārābhāve neva uppajjati. Yattha pana uppajjati, tattha vitakkavicārābhāve. Appahīnāyeva ca dutiyajjhānūpacāre vitakkavicārāti tatthassa siyā uppatti, natveva dutiyajjhāne pahīnapaccayattā. Tathā tatiyajjhānūpacāre pahīnassāpi sukhindriyassa

pīṭisamutṭhānapanātarūpaphuṭṭhakāyassa siyā uppatti, natveva tatiyajjhāne. Tatiyajjhāne hi sukhasa paccayabhūta pīti sabbaso niruddhā hoti. Tathā catutthajjhānūpacāre pahīnassāpi somanassindriyassa āsannattā, appanāppattāya upekkhāya abhāvena sammā anatikkantattā ca siyā uppatti, natveva catutthajjhāne. Tasmā eva ca “etthuppannaṃ dukkhindriyaṃ aparisesaṃ nirujjhatī”ti tattha tattha aparisesaggahaṇaṃ katanti.

Etthāha – “athevamaṃ tassa tassa jhānassūpacāre pahīnāpi etā vedanā idha kasmā samāharī”ti ? Sukhaggahaṇatthaṃ. Yā hi ayaṃ “adukkhamasukha”nti ettha adukkhamasukhā vedanā vuttā, sā sukhumā dubbiññeyyā na sakkā sukkena gahetuṃ, tasmā yathā nāma duṭṭhassa yathā tathā vā upasaṅkamitvā gahetuṃ asakkuneyyassa goṇassa gahaṇatthaṃ gopo ekasmiṃ vaje sabbā gāvo samāharati, athekekaṃ nīharanto paṭipāṭiyā āgataṃ “ayaṃ so gaṇhatha na”nti tampi gāhāpeti, evamevaṃ sukhaggahaṇatthaṃ sabbāpi etā samāhari. Evañhi samāhaṭā etā dassetvā “yaṃ neva sukhaṃ, na dukkhaṃ, na somassaṃ, na domanassaṃ, ayaṃ adukkhamasukhāvedanā”ti sakkā hoti esā gāhayitūṃ.

Apica adukkhamasukhāya cetovimuttiyā paccayadassanattañcāpi etā vuttāti veditabbā. Sukhadukkhaṇapahānādayo hi tassā paccayā. Yathāha – “cattāro kho, āvuso, paccayā adukkhamasukhāya cetovimuttiyā samāpattiyā. Idhāvuso, bhikkhu sukhasa ca pahānā...pe... catutthaṃ jhānaṃ upasampajja viharati. Ime kho āvuso, cattāro paccayā adukkhamasukhāya cetovimuttiyā samāpattiyā”ti (ma. ni. 1.458). Yathā vā aññattha pahīnāpi sakkāyaditṭhiādayo tatiyamaggassa vaṇṇabhaṇanattaṃ tattha pahīnāti vuttā, evaṃ vaṇṇabhaṇanattampetassa jhānassetā idha vuttātipi veditabbā. Paccayaghātena vā ettha rāgadosānaṃ atidūrabhāvaṃ dassetumpetā vuttāti veditabbā. Etāsu hi sukhaṃ somanassassa paccayo, somanassaṃ rāgassa, dukkhaṃ domanassassa, domanassaṃ dosassa. Sukhādighātena ca sappaccayā rāgadosā hatāti atidūre hontīti.

Adukkhamasukhanti dukkhābhāvena adukkhaṃ. Sukhābhāvena asukhaṃ. Etenettha dukkhasukhapāṭipakkhabhūtaṃ tatiyavedanaṃ dīpeti, na dukkhasukhābhāvamattaṃ. Tatiyavedanā nāma adukkhamasukhā, upekkhātipi vuccati. Sā itṭhāniṭṭhaviparītānubhavanalakkhaṇā. **Upekkhāsati pārisuddhanti** upekkhāya janitasati pārisuddhiṃ. Imasmiñhi jhāne supārisuddhā sati, yā ca tassā satiyā pārisuddhi, sā upekkhāya katā, na aññena. Tasmā etaṃ “upekkhāsati pārisuddhi”nti vuccati. Yāya ca upekkhāya ettha satiyā pārisuddhi hoti, sā atthato tatramajjhataṭṭhi veditabbā. Na kevalañcetta tāya satiyeva pārisuddhā, apica kho sabbepi sampayuttadhammā, satisīsenā pana desanā vuttā.

Tattha kiñcāpi ayaṃ upekkhā hetṭhāpi tīsu jhānesu vijjati, yathā pana divā sūriyappabhābhavā somabhāvena ca attano upakāraṇatena vā sabhāgāya rattiyā alābhā divā vijjamānāpi candalekhā aparissuddhā hoti aparīyodātā, evamayampi tatramajjhattupekkhācandalekhā vitakkādīpaccaṇīkadhammatejābhavā sabhāgāya ca upekkhāvedanārattiyā alābhā vijjamānāpi paṭhamajjhānādibhede aparissuddhā hoti. Tassā ca aparissuddhāya divā aparissuddhacandalekhāya pabhā viya sahaṭṭāpi satīdayo aparissuddhāva honti. Tasmā tesu ekampi “upekkhāsati pārisuddhi”nti na vuttaṃ. Idha pana vitakkādīpaccaṇīkatejābhavābhāvā sabhāgāya ca upekkhāvedanārattiyā paṭilābhā ayaṃ tatramajjhattupekkhācandalekhā ativiya pārisuddhā. Tassā pārisuddhattā pārisuddhacandalekhāya pabhā viya sahaṭṭāpi satīdayo pārisuddhā honti parīyodātā. Tasmā idameva “upekkhāsati pārisuddhi”nti vuttanti veditabbā. **Catutthanti** gaṇanānupubbatā catutthaṃ, catutthaṃ uppannantipi catutthaṃ.

Imāni cattāri jhānāni pubbabhāgepi nānā, maggakkhaṇepi. Pubbabhāge samāpattivasena nānā, maggakkhaṇe nānāmaggavasena. Ekassa hi paṭhamamaggo paṭhamajjhāniko hoti, dutiyamaggādayopi paṭhamajjhānikā vā dutiyādīsu aññatarajjhānikā vā. Ekassa paṭhamamaggo dutiyādīnaṃ aññatarajjhāniko hoti, dutiyādayopi dutiyādīnaṃ

aññatarajjhānikā vā paṭhamajjhānikā vā. Evaṃ cattāropi maggā jhānavasena sadisā vā asadisā vā ekaccasadisā vā honti. Ayaṃ panassa viseso pādakajjhānaniyamena hoti. Paṭhamajjhānalābhino hi paṭhamajjhānā vuṭṭhāya vipassantassa uppannamaggo paṭhamajjhāniko hoti, maggaṅgabojjhaṅgāni panettha paripunnāneva honti. Dutiyajjhānato vuṭṭhāya vipassantassa uppanno dutiyajjhāniko hoti, maggaṅgāni panettha satta honti. Tatiyajjhānato vuṭṭhāya vipassantassa uppanno tatiyajjhāniko, maggaṅgāni panettha satta, bojjhaṅgāni cha honti. Esa nayo catutthajjhānato paṭṭhāya yāva nevasaññānāsāññāyatanā. Āruppe catukkapañcakajjhānaṃ uppajjati, tañca kho lokuttaraṃ, na lokiyaṃ vuttaṃ. Ettha kathanti? Etthapi paṭhamajjhānādīsu yato vuṭṭhāya sotāpattimaggaṃ paṭilabhitvā arūpasamāpattiṃ bhāvetvā yo āruppe uppanno, tamjhānikāva tassa tattha tayo maggā uppajjanti. Evaṃ pādakajjhānameva niyāmeti. Keci pana therā “vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhā niyāmeti”ti vadanti. Keci “puggalajjhāsāyo niyāmeti”ti vadanti. Keci “vuṭṭhānagāminī vipassanā niyāmeti”ti vadanti.

Tatrāyaṃ anupubbikathā – vipassanāniyamena hi sukkhavipassakassa uppannamaggopi, samāpattilābhino jhānaṃ pādakaṃ akatvā uppannamaggopi, paṭhamajjhānaṃ pādakaṃ katvā pakiṇṇakasaṅkhāre sammasitvā uppāditamaggopi paṭhamajjhānikova hoti, sabbesu satta bojjhaṅgāni aṭṭha maggaṅgāni pañca jhānaṅgāni honti. Tesāñhi pubbhāgavipassanā somanassasahagatāpi upekkhāsahagatāpi hutvā vuṭṭhānakāle saṅkhārupekkhābhāvaṃ pattā somanassasahagatāva hoti.

Pañcakanāye dutiyatatiyacatutthajjhānāni pādakāni katvā uppāditamaggesu yathākkameneva jhānaṃ caturaṅgikaṃ tivaṅgikaṃ duvaṅgikañca hoti, sabbesu pana satta maggaṅgāni honti, catutthe cha bojjhaṅgāni. Ayaṃ viseso pādakajjhānaniyamena ceva vipassanāniyamena ca hoti. Tesampi hi pubbhāgavipassanā somanassasahagatāpi upekkhāsahagatāpi hoti, vuṭṭhānagāminī somanassasahagatāva.

Pañcamajjhānaṃ pādakaṃ katvā nibbattitamagge pana upekkhācittakaggatāvasena dve jhānaṅgāni, bojjhaṅgamaggaṅgāni cha satta ceva. Ayampi viseso ubhayaniyamavasena hoti. Imasmiñhi naye pubbhāgavipassanā somanassasahagatā vā upekkhāsahagatā vā hoti, vuṭṭhānagāminī upekkhāsahagatāva hoti. Arūpajjhānāni pādakāni katvā uppāditamaggepi eseva nayo. Idha pana catukkanāye avitakkavicāramattassa dutiyajjhānassa abhāvā taṃ apanetvā sesānaṃ vasena yojetabbaṃ. Evaṃ pādakajjhānato vuṭṭhāya ye keci saṅkhāre sammasitvā nibbattitamaggassa āsannapadesa vuṭṭhitasamāpatti attanā sadisabhāvaṃ karoti bhūmivaṇṇo viya godhāvaṇṇassa.

Dutiyattheravāde pana yato yato samāpattito vuṭṭhāya ye ye samāpattidhamme sammasitvā maggo nibbattito hoti, taṃtaṃsamāpattisadisova hoti. Tatrāpi ca vipassanāniyāmo vuttanāyeneva vedītabbo.

Tatiyattheravāde attano ajjhāsāyānurūpena yaṃ yaṃ jhānaṃ pādakaṃ katvā ye ye jhānadhamme sammasitvā maggo nibbattito, taṃtamjhānasadisova hoti. Pādakajjhānaṃ pana sammasitajjhānaṃ vā vinā ajjhāsāyamatteneva taṃ na ijjhati. Etthāpi ca vipassanāniyāmo vuttanāyeneva vedītabbo.

Ayaṃ vuccati sammāsamādhīti yā imesu catūsu jhānesu ekaggatā, ayaṃ pubbhāge lokiyo, aparabhāge lokuttaro sammāsamādhī nāma vuccati. Evaṃ lokiya lokuttaravasena dhammasenāpati maggasaccaṃ deseti. Tattha lokiya magge sabbāneva maggaṅgāni yathānurūpaṃ chasu ārammaṇesu aññatarārammaṇāni honti. Lokuttaramagge pana catusaccappaṭivedhāya pavattassa ariyasāvakaṃsa nibbānārammaṇaṃ avijjānusayasamugghātaṃ paññācakkhu sammāditṭhi, tathā sampannaditṭhissa taṃsāmpayutto tivīdhamicchāsāṅkappasamugghātaṃ cetaso nibbānapadābhiniropāno sammāsāṅkappo, tathā passantassa vitakkentassa ca taṃsāmpayuttāva

catubbidhavacīduccaritasamugghātikā micchāvācāya virati sammāvācā, tathā viramantassa taṃsampayuttāva tividhamicchākammantasamucchedikā micchākammantā virati sammākammanto, tesamyeva cassa vācākammantānaṃ vodānabhūtā taṃsampayuttāva kuhanādisamucchedikā micchāājīvā virati sammāājīvo, tassāyevassa sammāvācākammantājīvasaṅkhātāya sīlabhūmiyaṃ paṭiṭṭhamānassa tadanurūpo taṃsampayuttova kosajjasamucchedako, anuppannuppannānaṃ akusalakusalānaṃ anuppādappahānuppādaṭṭhitisādhako ca vīriyārambho sammāvāyāmo, evaṃ vāyamantassa taṃsampayuttova micchāsativiniddhunako, kāyādīsu kāyānupassanādisādhako ca cetaso asammoso sammāsati. Evaṃ anuttarāya satiyā suvihitacittārakkhassa taṃsampayuttāva micchāsamādhividdhamāsikā cittekaggatā sammāsamādhī. Esa lokuttaro ariyo aṭṭhaṅgiko maggo.

Yo saha lokiyena maggena dukkhanirodhagāminipaṭipadāti saṅkhyāṃ gato, so kho panesa maggo sammādiṭṭhisāṅkappānaṃ vijjāya sesadhammānaṃ caraṇena saṅgahitattā vijjā ceva caraṇāṅca. Tathā tesam dvinnaṃ vipassanāyānena itaresam samathayānena saṅgahitattā samatho ceva vipassanā ca. Tesam dvinnaṃ paññākkhandhena tadanantarānaṃ tiṇṇaṃ sīlakkhandhena avasesānaṃ tiṇṇaṃ samādhikkhandhena adhipaññādhicittasikkhāhi ca saṅgahitattā khandhattayaṅceva sikkhattayaṅca hoti. Yena samannāgato ariyasāvako dassanasamatthehi cakkhūhi gamanasamatthehi ca pādehi samannāgato addhiko viya vijjācaraṇasampanno hutvā vipassanāyānena kāmasukhallikānuyogaṃ samathayānena attakilamathānuyoganti antadvayaṃ parivajjetvā majjhimaṭipadaṃ paṭipanno paññākkhandhena mohakkhandhaṃ, sīlakkhandhena dosakkhandhaṃ, samādhikkhandhena ca lobhakkhandhaṃ padāleno adhipaññāsikkhāya paññāsampadaṃ, adhisīlasikkhāya sīlasampadaṃ, dhicittasikkhāya samādhisampadanti tisso sampattiyo patvā amataṃ nibbānaṃ sacchikaroti. Ādimajjhapariyosānakalyāṇaṃ sattatiṃsabodhipakkhiyadhammaratanavicittaṃ sammattaniyāmasaṅkhātaṃ ariyabhūmiṃ okkanto hotīti.

Maggasaccaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Saccapakiṇṇakavaṇṇanā

Catūsu pana saccesu bādhanalakkhaṇaṃ dukkhasaccaṃ, pabhavalakkhaṇaṃ samudayasaccaṃ, santilakkhaṇaṃ nirodhasaccaṃ, niyyānalakkhaṇaṃ maggasaccaṃ, apica pavattipavattakanivattinivattakalakkhaṇāni paṭipāṭiyā. Tathā saṅkhatataṅhāsaṅkhatadassanalakkhaṇāni ca.

Kasmā pana cattāreva ariyasaccāni vuttāni anūnāni anadhikānīti ce? Aññassa asambhavato aññatarassa ca anapaneyyabhāvato. Na hi etehi aññaṃ adhikaṃ vā, etesaṃ vā ekampi apanetaḃbaṃ sambhoti. Yathāha –

“Idha, bhikkhave, āgaccheyya samaṇo vā brāhmaṇo vā ‘netam dukkham ariyasaccaṃ, aññaṃ dukkham ariyasaccaṃ. Yaṃ samaṇena gotamena desitaṃ, ahametaṃ dukkham ariyasaccaṃ ṭhapetvā aññaṃ dukkham ariyasaccaṃ paññapessāmī’ti netam ṭhānaṃ vijjati”tiādi.

Yathā cāha –

“Yo hi koci, bhikkhave, samaṇo vā brāhmaṇo vā evaṃ vadeyya ‘netam dukkham paṭhamam ariyasaccaṃ, yaṃ samaṇena gotamena desitaṃ, ahametaṃ dukkham paṭhamam ariyasaccaṃ paccakkhāya aññaṃ dukkham paṭhamam ariyasaccaṃ paññapessāmī’ti netam ṭhānaṃ vijjati”tiādi (saṃ. ni. 5.1086).

Apica pavattimācikkhanto bhagavā sahetukaṃ ācikkhi, nivattiṅca saupāyaṃ. Iti pavattinivattitadubhayahetūnaṃ etapparamato cattāreva vuttāni. Tathā

pariññeyyapahātabbasacchikātabbabhāvetabbānaṃ,
taṇhāvattutaṇhātāṇhānirodhataṇhānirodhūpāyānaṃ,
ālayaālayarāmatāālayasamugghātaālayasamugghātūpāyānañca vasenāpi cattāreva vuttānīti.

Ettha ca oḷārikattā sabbasattasādhāraṇattā ca suviññeyyanti dukkhasaccaṃ paṭhamam
vuttam. Tasseva hetudassanattam tadanantaram samudayasaccaṃ,
hetunirodhā phalanirodhoti nāpanattam tato nirodhasaccaṃ, tadadhigamūpāyadassanattam
ante maggasaccaṃ. Bhavasukhassādagadhitanam vā sattānam
saṃvegajananattam paṭhamam dukkhamāha. Tam neva akatam āgacchati, na
issaranimmānādito hoti, ito pana hotīti nāpanattam tadanantaram samudayam. Tato
sahetukena dukkhena abhibhūtattā saṃviggamānasānam dukkhanissaraṇagavesīnam
nissaraṇadassanena assāsajananattam nirodham. Tato nirodhādhigamanattam
nirodhasampāpakam magganti ayametesam kamo.

Etesu pana bhāro viya dukkhasaccaṃ daṭṭhabbam, bhārādānamiva samudayasaccaṃ,
bhāranikkhepanamiva nirodhasaccaṃ, bhāranikkhepanūpāyo viya maggasaccaṃ. Rogo viya
vā dukkhasaccaṃ, roganidānamiva samudayasaccaṃ, rogavūpasamo viya nirodhasaccaṃ,
bhesajjamiva maggasaccaṃ. Dubbhikkhamiva vā dukkhasaccaṃ, dubbuṭṭhi viya
samudayasaccaṃ, subhikkhamiva nirodhasaccaṃ, suvuṭṭhi viya maggasaccaṃ. Apica
veriveramūlaverasamugghātaverasamugghātūpāyehi,
visarukkharukkhamūlamūlūpacchedatadupacchedūpāyehi,
bhayabhayamūlanibbhayatadadhigamūpāyehi,
orimatīramahoghapārimatīratamsampāpakavāyāmehi ca yojetvāpetāni upamāto veditabbānīti.

Sabbāneva panetāni saccāni paramatthena vedakakāraṇanibbutagamakābhāvato
suññānīti veditabbāni. Tenetaṃ vuccati –

“Dukkhomeva hi na koci dukkhito, kāraṇo na kiriyāva vijjati;
Atthi nibbuti na nibbuto pumā, maggamatthi gamako na vijjati”ti.

Atha vā –

Dhuvasubhasukhattasuññaṃ, purimadvayamattasuññaṃamatapadam;
Dhuvasukhaattavirahito, maggo iti suññatā tesu.

Nirodhasuññāni vā tīṇi, nirodho ca sesattayasuñño. Phalasuñño vā ettha hetu samudaye
dukkhassa abhāvato, magge ca nirodhassa, na phalena sagabbho pakativādīnam pakati viya.
Hetusuññañca phalam dukkhasamudayānam nirodhamaggānañca asamavāyā, na
hetusamavetaṃ hetuphalam samavāyavādīnam dvianukādi viya. Tenetaṃ vuccati –

“Tayamidha nirodhasuññaṃ, tayena tenāpi nibbuti suññā;
Suñño phalena hetu, phalampi taṃhetunā suñña”nti.

Sabbāneva saccāni aññaṃaññasabhāgāni avitathato attasuññato dukkarapaṭivedhato ca.
Yathāha –

“Tam kiṃ maññasī, ānanda, katamaṃ nu kho dukkarataram vā
durabhisambhavataram vā, yo dūratova sukhumena tālacchiggaḷena asanam
atipāteyya poṅkhānupoṅkham avirādhitam, yo vā sattadhā bhinnassa vālassa koṭiyā
koṭim paṭivijjheyāti? Etadeva, bhante, dukkaratarañceva durabhisambhavatarañca;
Yo vā sattadhā bhinnassa vālassa koṭiyā koṭim paṭivijjheyāti; Atha kho te, ānanda,
duppaṭivijjhataram paṭivijjhanti, ye ‘idaṃ dukkha’nti yathābhūtam
paṭivijjhanti...pe... ‘ayam dukkhanirodhagāminī paṭipadā’ti yathābhūtam
paṭivijjhanti”ti (saṃ. ni. 5.1115);

Visabhāgāni salakkhaṇavavatthānato. Purimāni ca dve sabhāgāni duravagāhatthena gambhīrattā lokiyattā sāsavattā ca, visabhāgāni phalāhetubhedato pariññeyyapahātabbato ca. Pacchimāni pi dve sabhāgāni gambhīrattena duravagāhattā lokuttarattā anāsavattā ca, visabhāgāni visayavisayībhedato sacchikātabbābhāvetabbato ca. Paṭhamatatiyāni cāpi sabhāgāni phalāpadesato, visabhāgāni saṅkhatāsaṅkhatato. Dutiyacatutthāni cāpi sabhāgāni hetuapadesato, visabhāgāni ekantakusalākusalato. Paṭhamacatutthāni cāpi sabhāgāni saṅkhatato, visabhāgāni lokiyalokuttarato. Dutiyatatiyāni cāpi sabhāgāni nevasekkhānāsekkhābhāvato, visabhāgāni sārammaṇānārammaṇato.

“Iti evaṃ pakārehi, nayehi ca vicakkaṇo;

Vijaññā ariyasaccānaṃ, sabhāgavisabhāgata”nti.

Sabbameva cettha dukkhaṃ ekavidhaṃ pavattibhāvato, duvidhaṃ nāmarūpato, tividhaṃ kāmarūpārūpūpapattibhavabhedato, catubbidhaṃ catuāhārabhedato, pañcavidhaṃ pañcupādānakkhandhabhedato. Samudayopi ekavidho pavattakabhāvato, duvidho ditṭhisampayuttāsampayuttato, tividho kāmabhavavibhavataṇhābhedato, catubbidho caturmaggaheyyato, pañcavidho rūpābhinandanādibhedato, chabbidho chatāṇhākāyabhedato. Nirodhopi ekavidho asaṅkhatadhātubhāvato, pariyāyato pana duvidho saupādisesaanupādisesato, tividho bhavattayavūpasamato, catubbidho caturmaggaḍhigamanīyato, pañcavidho pañcābhinandanavūpasamato, chabbidho chatāṇhākāyakkhayabhedato. Maggopi ekavidho bhāvetabbato, duvidho samathavipassanābhedato, dassanabhāvanābhedato vā, tividho khandhattayabhedato. Ayañhi sappadesattā nagaraṃ viya rajjena nippadesehi tīhi khandhehi saṅgahito. Yathāha –

“Na kho, āvuso visākha, ariyena aṭṭhaṅgikena maggena tayo khandhā saṅgahitā, tīhi ca kho, āvuso visākha, khandhehi ariyo aṭṭhaṅgiko maggo saṅgahito. Yā, cāvuso visākha, sammāvācā yo ca sammākammanto yo ca sammāājīvo, ime dhammā sīlakkhandhe saṅgahitā. Yo ca sammāvāyāmo yā ca sammāsati yo ca sammāsamādhi, ime dhammā samādhikkhandhe saṅgahitā. Yā ca sammāditṭhi yo ca sammāsaṅkappo, ime dhammā paññākkhandhe saṅgahitā”ti (ma. ni. 1.462).

Catubbidho sotāpattimaggaḍḍhasena.

Apica sabbāneva saccāni ekavidhāni avitathattā, abhiññeyyattā vā. Duvidhāni lokiyalokuttarato, saṅkhatāsaṅkhatato vā. Tividhāni dassanabhāvanāhi pahātabbato appahātabbato nevapahātabbanāpahātabbato ca. Catubbidhāni pariññeyyapahātabbasacchikātabbābhāvetabbatoti.

“Evaṃ ariyasaccānaṃ, dubbodhānaṃ budho vidhiṃ;
Anekabhedato jaññā, hitāya ca sukhāya cā”ti.

Saccapakiṇṇakavaṇṇanā niṭṭhitā.

Idāni dhammasenāpati bhagavatā desitakkameneva ante saccacatukkaṃ niddisitvā “taṃ ñātaṭṭhena ñāṇa”ntiādinā saccacatukkavasena sutamaye ñāṇaṃ nigametvā dasseti. Evaṃ “sotāvadhāne paññā sutamaye ñāṇa”nti pubbe vuttaṃ sabbaṃ nigametvā dasseti.

Saddhammappakāsiniyā paṭisambhidāmaggaṭṭhakathāya

Sutamayañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Sīlamayañāṇaniddesavaṇṇanā

37. Sīlamayañāṇaniddese pañcāti gaṇanaparicchedo. Sīlānīti paricchinnadhammanidassanaṃ. Pariyantapārisuddhisīlantiādi pañcannaṃ sarūpato dassanaṃ. Pariyantapārisuddhītiādīsu yathā nīlavaṇṇayogato vatthampi nīlamassa atthīti

nīlanti vuccati, evaṃ gaṇanavasena pariyanto paricchedo assā atthīti pariyantā, upasampannasīle patto anupasampannasīlassa avasānasabbhāvato vā pariyanto avasānaṃ assā atthīti pariyantā. Sapariyantāti vā vattabbe sakāralopo katoti veditabbo “dakaṃ dakāsayā pavisanti”ti (saṃ. ni. 3.78; a. ni. 4.33) ettha ukāralopo viya. Parisuddhabhāvo pārisuddhi, pariyantā ca sā pārisuddhi cāti pariyantapārisuddhi, pariyantapārisuddhisankhātāṃ sīlaṃ pariyantapārisuddhisīlaṃ. Vuttapaṭipakkhena na pariyantāti **apariyantā**, natthi etissā pariyantotipi apariyantā, vuddho etissā pariyantotipi apariyantā. Samādānato pabhuti akhaṇḍitattā khaṇḍitāpi katapaṭikammattā cittuppādamattakenāpi malena virahitattā ca parisuddhajātimaṇi viya sudhantasuparikammakatasuvaṇṇaṃ viya ca parisuddhattā ariyamaggassa padaṭṭhānabhūtā anūnatthēna **paripūṇṇā**. Diṭṭhiyā pahīnattā diṭṭhiparāmāseṇa aggahitattā **aparāmaṭṭhā**. Ayaṃ te sīle dosoti kenaci codakena parāmasitūṃ asakkuṇeyyattā vā aparāmaṭṭhā. Arahattaphalakkhaṇe sabbadarathapaṭippassaddhiyā **paṭippassaddhi**. **Anupasampannā**nti anavasesasamādānavasena sīlasampadāya bhusaṃ sampannāti upasampannā, na upasampannā anupasampannā. Tesāṃ anupasampannānaṃ.

Pariyantāsikkhāpadānanti ettha sikkhitabbatthēna sikkhā, koṭṭhāsattthēna padāni, sikkhitabbakoṭṭhāsānīti attho. Apica sīle patiṭṭhitena uparipattabbattā sabbe kusalā dhammā sikkhā, sīlāni tāsāṃ sikkhānaṃ patiṭṭhatthēna padānīti sikkhānaṃ padattā sikkhāpadāni, pariyantāni sikkhāpadāni etesanti pariyantasikkhāpadā. Tesāṃ pariyantasikkhāpadānaṃ. Ettha ca dve pariyantā sikkhāpadapariyanto ca kālapariyanto ca. Katamo sikkhāpadapariyanto? Upāsakopāsikānaṃ yathāsamādānavasena ekaṃ vā dve vā tīṇi vā cattāri vā pañca vā aṭṭha vā dasa vā sikkhāpadāni honti, sikkhamānasāmaṇerasāmaṇerīnaṃ dasa sikkhāpadāni. Ayaṃ sikkhāpadapariyanto. Katamo kālapariyanto? Upāsakopāsikā dānaṃ dadamānā parivesanapariyantaṃ sīlaṃ samādiyanti, viharagatā viharapariyantaṃ sīlaṃ samādiyanti, ekaṃ vā dve vā tayo vā bhīyyo vā rattindivāni paricchedaṃ katvā sīlaṃ samādiyanti. Ayaṃ kālapariyanto. Imesu dvīsu pariyantesu sikkhāpadaṃ pariyantaṃ katvā samādinnaṃ sīlaṃ vītikkamanena vā maraṇena vā paṭippassambhati, kālaṃ pariyantaṃ katvā samādinnaṃ taṃtaṃkālatikkamena paṭippassambhati.

Apariyantasikkhāpadānanti –

“Nava koṭṭisahasāni, asīti satakotiyo;
Paññāsa satasahasāni, chatṭimsa ca punāpare.

“Ete saṃvaravinayā, sambuddhena pakāsītā;
Peyyālamukhena niddiṭṭhā, sikkhā vinayasamvare”ti. –

Evaṃ gaṇanavasena pariyantānampi sikkhāpadānaṃ anavasesasamādānabhāvavasena lābhayaśāntiāṅgajivitaṃ hetu adīṭṭhapariyantabhāvavasena upari rakkhittabbasīlaparicchedābhāvavasena ca natthi etesaṃ pariyantoti apariyantāni. Apariyantāni sikkhāpadāni etesanti apariyantāsikkhāpadā. Tesāṃ apariyantāsikkhāpadānaṃ, vuddhapariyantāsikkhāpadānanti vā attho.

Puthujjanakalyāṇakānantiādīsu –

“Puthūnaṃ jananādīhi, kāraṇehi puthujjano;
Puthujjanantogadhattā, puthuvāyaṃ jano iti”. –

Vuttaputhujjanalakkhaṇānatikkamepi –

“Dve puthujjanā vuttā, buddhenādiccabandhunā;
Andho puthujjano eko, kalyāṇeko puthujjano”ti. –

Vuttaputhujjanadvaye kalyāṇadhammasamāgamaṇa andhaputhujjanabhāvaṃ atikkamma kalyāṇaputhujjanabhāve ṭhitānaṃ puthujjanakalyāṇakānaṃ kalyāṇaputhujjanānanti vuttaṃ hoti. Puthujjanesu vā kalyāṇakānaṃ puthujjanakalyāṇakānaṃ.

Kusaladhamme yuttānanti ettha **kusalasaddo** tāva ārogyānavajjachekasukhavipākesu dissati. Ayañhi “kacci nu bhoto kusalaṃ, kacci bhoto anāmaya”ntiādīsu (jā. 1.15.146; 2.20.129) ārogye dissati. “Katamo pana, bhante, kāyasamācāro kusalo? Yo kho, mahārāja, kāyasamācāro anavajjo”ti (ma. ni. 2.361) ca “puna caparaṃ, bhante, etadānuttariyaṃ yathā bhagavā dhammaṃ deseti kusalesu dhammesū”ti ca (dī. ni. 3.145) evamādīsu anavajje. “Kusalo tvaṃ rathassa aṅgapaccaṅgānaṃ (ma. ni. 2.87), kusalā naccagītassa sikkhitā cāturitthiyo”tiādīsu (jā. 2.22.94) cheke. “Kusalānaṃ, bhikkhave, dhammānaṃ samādānāhetu (dī. ni. 3.80). Kusalassa kammaṃ katattā upacittatā”tiādīsu (dha. sa. 431) sukhavipāke. Svāyamidha ārogyepi anavajjepi sukhavipākepi vaṭṭati.

Vacanaṭṭho panettha kucchite pāpake dhamme salayanti calayanti kampaṇṭhi viddhamṣentīti kusalā. Kucchitena vā ākārena sayanti pavattantīti kusā, te kuse lunanti chindantīti kusalā. Kucchitānaṃ vā sānato tanukaraṇato kusaṃ ñāṇaṃ. Tena kusena lātabbā gahetabbā pavattetabbāti kusalā, yathā vā kusā ubhayabhāgagataṃ hatthappadesaṃ lunanti, evamimepi uppannānuppannabhāvena ubhayabhāgagataṃ saṃkilesapakkhaṃ lunanti, tasmā kusā viya lunantīti kusalā. Apica ārogyaṭṭhena anavajjaṭṭhena kosallasambhūtaṭṭhena vā kusalā. Idha pana yasmā vipassanākusalameva adhippetā, tasmā sese vihāya tasseva dassanaṭṭhaṃ “kusaladhamme”ti ekavacanaṃ katanti vedītabbaṃ. Vipassanākusaladhamme sātaccakiriyatāya sakkaccakāritāya ca yuttānanti attho.

Sekkhapariyante paripūrakārīnanti ettha tīsu sikkhāsu jātātipi sekkhā, sattannaṃ sekkhānaṃ etetipi sekkhā, sayameva sikkhantītipi sekkhā. Sotāpattimaggaphalasaṅgāhānaṃ āgāmiyamaṅgalaṃ āgāmiyamaṅgalārahattamaggadhammā. Te sekkhā dhammā pariyante avasāne etassa, te vā sekkhā dhammā pariyanto paricchedo etassāti sekkhapariyanto. Tasmim sekkhapariyante dhammeti sambandho. Paripūraṃ paripuṇṇataṃ karontīti paripūrakārīno, paripūrakāro paripūrakiriyā etesaṃ atthīti vā paripūrakārīno. Tesāṃ sotāpattimaggassa pubbhāgabhūte sekkhapariyante paṭipadādhame vipassanāparipūriyā paripūrakārīnaṃ. **Kāye ca jīvite ca anapekkhānanti** ettha **kāyeti** sarīre. Sarīrañhi asucisañcayato kucchitānañca kesādīnaṃ cakkhurogādīnañca rogasatānaṃ āyabhūtattā kāyoti vuccati. **Jīviteti** jīvitindriye. Tañhi jīvanti tenāti jīvitanti vuccati. Natthi etesaṃ apekkhāti anapekkhā, nissīnehāti attho. Tesāṃ tasmim kāye ca jīvite ca anapekkhānaṃ.

Idāni tesāṃ tesu anapekkhattassa kāraṇaṃ dassento **pariccattajīvitānanti** āha. Bhagavato ācariyassa vā sakajīvitapariccāgeneva hi te kilamamānēpi kāye vinassamānēpi jīvite anapekkhā hontīti. **Sattannaṃ sekkhānanti** sikkhantīti sekkhāti laddhanāmānaṃ sotāpattimaggatṭhādīnaṃ sattannaṃ ariyapuggalānaṃ. **Tathāgatasāvakananti** tathāgatassa sāvakanānaṃ. Aṭṭhapi hi ariyapuggalā savanante ariyāya jātiyā jātattā bhagavato desanaṃ anusitṭhīm aveccappasādayogena sakkaccaṃ suṇantīti sāvakā. Tesupi arahattaphalaṭṭheyeva visesetvā dassento **khīṇāsavānanti** āha, arahattamaggañāṇena parikkhīṇāsabbāsavānanti attho. **Paccekabuddhānanti** taṃ taṃ kāraṇaṃ paṭicca ekova anācariyako catusaccaṃ bujjhitavāti paccekabuddho. Tādisānaṃ paccekabuddhānaṃ.

Tathāgatānanti ettha aṭṭhahi kāraṇehi bhagavā tathāgato – tathā āgatoti tathāgato, tathā gatoti tathāgato, tathalakkhaṇaṃ āgatoti tathāgato, tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti tathāgato, tathadassitāya tathāgato, tathavādītāya tathāgato, tathā kāritāya tathāgato, abhibhavanaṭṭhena tathāgato.

Kathaṃ bhagavā **tathā āgatoti tathāgato**? Yathā sabbalokahitāya ussukkamāpannā purimakā sammāsambuddhā āgatā. Kim vuttaṃ hoti? Yenābhinihārena purimakā bhagavanto āgatā, teneva amhākampi bhagavā āgato. Atha vā yathā purimakā bhagavanto dānasīlanekkhamaṇāñāvīriyakhantisaccādhīṭṭhānamettupekkhāsāṅkhātā dasa pāramiyo, dasa upapāramiyo, dasa paramatthapāramiyoti samatīmsa pāramiyo pūretvā aṅgapariccāgaṃ nayanadhanarajjaputtadārapariccāgantī ime pañca mahāpariccāge pariccajitvā,

pubbayogapubbacariyadhammakkhānañātattacariyādayo pūretvā buddhacariyāya koṭim patvā āgatā, tathā amhākampi bhagavā āgato. Yathā ca purimakā bhagavanto cattāro satipatṭhāne cattāro sammappadhāne cattāro iddhipāde pañcindriyāni pañca balāni satta bojjhaṅge ariyaṃ aṭṭhaṅgikaṃ maggaṃ bhāvetvā brūhetvā āgatā, tathā amhākampi bhagavā āgatoti tathāgato.

“Yatheva dīpaṅkarabuddhaādayo, sabbaññubhāvaṃ munayo idhāgatā;
Tathā ayaṃ sakyamunī āgato, tathāgato vuccati tena cakkhumā”ti.

Kathaṃ **tathā gatoti tathāgato?** Yathā sampatijātā purimakā bhagavanto gatā. Kathaṅca te gatā? Te hi sampatijātā samehi pādehi pathaviyaṃ patiṭṭhāya uttarenamukhā sattapadavītiḥārena gatā. Yathāha “sapatijāto, ānanda, bodhisatto samehi pādehi pathaviyaṃ patiṭṭhahitvā uttarābhimukho sattapadavītiḥārena gacchati setamhi chatte anudhārayamāne, sabbā ca disā anuviloketi, āsabiñca vācaṃ bhāsati ‘aggohamasmi lokassa, jeṭṭhohamasmi lokassa, seṭṭhohamasmi lokassa, ayamantimā jāti, natthi dāni punabbhavo””ti (ma. ni. 3.207; dī. ni. 2.31). Tañcassa gamanaṃ tathaṃ ahosi avitathaṃ anekesaṃ visesādhigamānaṃ pubbanimittabhāvena. Yañhi so sampatijāto samehi pādehi patiṭṭhahi, idamassa caturiddhipādapaṭilābhassa pubbanimittaṃ, uttaramukhabhāvo panassa sabbalokuttarabhāvassa pubbanimittaṃ, sattapadavītiḥāro sattabojjhaṅgaratanapaṭilābhassa pubbanimittaṃ, “suvaṇṇadaṇḍā vītipatanti cāmarā”ti (su. ni. 693) ettha vuttacāmarukkhepo pana sabbatitthiyanimmathanassa pubbanimittaṃ, setacchattadhāraṇaṃ arahattaphalavimuttivaravimalasetacchattapaṭilābhassa pubbanimittaṃ, sabbādisānuvilokanaṃ sabbaññūtānāvaraṇaṇāṇapaṭilābhassa pubbanimittaṃ, āsabhivācābhāsaṇaṃ pana appaṭivattiyavaradhammacakkappavattanassa pubbanimittaṃ. Tathāyaṃ bhagavāpi gato. Tañcassa gamanaṃ tathaṃ ahosi avitathaṃ tesamyeva visesādhigamānaṃ pubbanimittabhāvena. Tenāhu porāṇā –

“Muhuttajātova gavampatī yathā, samehi pādehi phusī vasundharaṃ;
So vikkamī satta padāni gotamo, setaṅca chattaṃ anudhārayuṃ marū.

“Gantvāna so satta padāni gotamo, disā vilokesi samā samantato;
Aṭṭhaṅgupetaṃ giramabbhudīrayi, sīho yathā pabbatamuddhaniṭṭhito”ti.

Evam tathā gatoti tathāgato.

Atha vā yathā purimakā bhagavanto, ayampi bhagavā tatheva nekkhammena kāmacchandaṃ...pe... paṭhamajjhānena nīvaraṇe...pe... aniccānupassanāya nīccasaññaṃ...pe... arahattamaggena sabbakilese pahāya gato. Evampi tathā gatoti tathāgato.

Kathaṃ **tathalakkhaṇaṃ āgatoti tathāgato?** Pathavīdhātuyā kakkhaḷattalakkhaṇaṃ tathaṃ avitathaṃ, āpodhātuyā paggharaṇalakkhaṇaṃ, tejodhātuyā uṇhattalakkhaṇaṃ, vāyodhātuyā vitthambhanalakkhaṇaṃ, ākāśadhātuyā asamphuṭṭhalakkhaṇaṃ, viññādhātuyā vijānanalakkhaṇaṃ.

Rūpassa ruppanalakkhaṇaṃ, vedanāya vedayitalakkhaṇaṃ, saññāya sañjānanalakkhaṇaṃ, saṅkhārānaṃ abhisāṅkharāṇalakkhaṇaṃ, viññāṇassa vijānanalakkhaṇaṃ.

Vitakkassa abhiniropanalakkhaṇaṃ, vicārassa anumajjanalakkhaṇaṃ, pītiyā pharaṇalakkhaṇaṃ, sukhasa sātālakkhaṇaṃ, cittekaggatāya avikkhepalakkhaṇaṃ, phassassa phusanalakkhaṇaṃ.

Saddhindriyassa adhimokkhalakkhaṇaṃ, vīriyindriyassa paggahalakkhaṇaṃ, satindriyassa upatṭhānalakkhaṇaṃ, samādhindriyassa avikkhepalakkhaṇaṃ, paññindriyassa pajānanalakkhaṇaṃ.

Saddhābalassa assaddhiye akampiyalakkhaṇaṃ, vīriyabalassa kosajje, satibalassa muṭṭhassacce, samādhibalassa uddhacce, paññabalassa avijjāya akampiyalakkhaṇaṃ.

Satisambojjhaṅgassa upaṭṭhānalakkhaṇaṃ, dhammavicayasambojjhaṅgassa pavicayalakkhaṇaṃ, vīriyasambojjhaṅgassa paggahalakkhaṇaṃ, pītisambojjhaṅgassa pharaṇalakkhaṇaṃ, passaddhisambojjhaṅgassa upasamalakkhaṇaṃ, samādhisambojjhaṅgassa avikkhepalakkhaṇaṃ, upekkhāsambojjhaṅgassa paṭisaṅkhānalakkhaṇaṃ.

Sammādiṭṭhiyā dassanalakkhaṇaṃ, sammāsaṅkappassa abhiniropanalakkhaṇaṃ, sammāvācāya pariggahalakkhaṇaṃ, sammākammantassa samuṭṭhānalakkhaṇaṃ, sammāājīvassa vodānalakkhaṇaṃ, sammāvāyāmassa paggahalakkhaṇaṃ, sammāsatiyā upaṭṭhānalakkhaṇaṃ, sammāsamādhissa avikkhepalakkhaṇaṃ.

Avijjāya aññānalakkhaṇaṃ, saṅkhārānaṃ cetanānalakkhaṇaṃ, viññāṇassa vijānanalakkhaṇaṃ, nāmassa namanalakkhaṇaṃ, rūpassa ruppanalakkhaṇaṃ, saḷāyatanassa āyatanalakkhaṇaṃ, phassassa phusanalakkhaṇaṃ, vedanāya vedayitalakkhaṇaṃ, taṇhāya hetulakkhaṇaṃ, upādānassa gahaṇalakkhaṇaṃ, bhavassa āyūhanalakkhaṇaṃ, jātiyā nibbatilakkhaṇaṃ, jarāya jīraṇalakkhaṇaṃ, maraṇassa cutilakkhaṇaṃ.

Dhātūnaṃ suññatānalakkhaṇaṃ, āyatanānaṃ āyatanalakkhaṇaṃ, satipaṭṭhānānaṃ upaṭṭhānalakkhaṇaṃ, sammappadhānānaṃ padahanalakkhaṇaṃ, iddhipādānaṃ ijghanalakkhaṇaṃ, indriyānaṃ adhipatilakkhaṇaṃ, balānaṃ akampiyalakkhaṇaṃ, bojjaṅgānaṃ niyyānalakkhaṇaṃ, maggassa hetulakkhaṇaṃ.

Saccānaṃ tathalakkhaṇaṃ, samathassa avikkhepalakkhaṇaṃ, vipassanāya anupassanānalakkhaṇaṃ, samathavipassanānaṃ ekarasalakkhaṇaṃ, yuganaddhānaṃ anativattanalakkhaṇaṃ.

Sīlavisuddhiyā saṃvaralakkhaṇaṃ, cittavisuddhiyā avikkhepalakkhaṇaṃ, diṭṭhivissuddhiyā dassanalakkhaṇaṃ.

Khaye ñāṇassa samucchedalakkhaṇaṃ, anuppāde ñāṇassa passaddhilakkhaṇaṃ.

Chandassa mūlalakkhaṇaṃ, manasikārassa samuṭṭhānalakkhaṇaṃ, phassassa samodhānalakkhaṇaṃ, vedanāya samosaraṇalakkhaṇaṃ, samādhissa pamukhalakkhaṇaṃ, satiyā ādhipateyyalakkhaṇaṃ, paññāya tatuttarilakkhaṇaṃ, vimuttiyā sārānalakkhaṇaṃ, amatogadhassa nibbānassa pariyosānalakkhaṇaṃ tathaṃ avitathaṃ. Etaṃ tathalakkhaṇaṃ ñāṇagatiyā āgato avirajjhivā patto anuppattoti tathāgato. Evaṃ tathalakkhaṇaṃ āgatoti tathāgato.

Kathaṃ **tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti tathāgato?** Tathadhammā nāma cattāri ariyasaccāni. Yathāha – “cattārimāni, bhikkhave, tathāni avitathāni anaññathāni. Katamāni cattāri? ‘Idaṃ dukkha’nti, bhikkhave, tathametaṃ avitathametaṃ anaññathameta’nti (saṃ. ni. 5.1090) vitthāro. Tāni ca bhagavā abhisambuddhoti tathānaṃ abhisambuddhattā tathāgatoti vuccati. Abhisambodhattho hi ettha gatasaddo.

Apica jarāmarāṇassa jātipaccayasambhūtasamudāgataṭṭho tatho avitatho anaññatho...pe... saṅkhārānaṃ avijjāpaccayasambhūtasamudāgataṭṭho tatho avitatho anaññatho. Tathā avijjāya saṅkhārānaṃ paccayaṭṭho tatho avitatho anaññatho...pe... jātiyā jarāmarāṇassa paccayaṭṭho tatho avitatho anaññatho. Taṃ sabbānaṃ bhagavā abhisambuddho. Tasmāpi tathānaṃ abhisambuddhattā tathāgato. Evaṃ tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti tathāgato.

Kathaṃ **tathadassitāya tathāgato?** Bhagavā yaṃ sadevake loke...pe... sadevamanussāya aparimāṇāsu lokadhātūsu aparimāṇānaṃ sattānaṃ cakkhudvāre āpāthaṃ āgacchantānaṃ rūpārammaṇaṃ nāma atthi, taṃ sabbākārena jānāti passati. Evaṃ jānatā passatā

ca tena taṃ iṭṭhānīṭṭhādivasena vā diṭṭhasutamutaviññātesu labbhamānakapadavasena vā “katamaṃ taṃ rūpaṃ rūpāyatanaṃ? Yaṃ rūpaṃ catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāya vaṇṇanibhā sanidassanaṃ sappatighaṃ nīlaṃ pītaka”ntiādinā (dha. sa. 616) nayena anekehi nāmehi terasahi vārehi dvipaññāsāya nayehi vibhajjamaṇaṃ tathameva hoti, vitathaṃ natthi. Esa nayo sotadvārādīsūpi āpāthamāgacchantesu saddādīsū. Vuttampi cetamaṃ bhagavatā “yaṃ, bhikkhave, sadevakassa lokassa...pe... sadevamanussāya diṭṭhaṃ sutamaṃ mutamaṃ viññātaṃ pattaṃ pariyesitaṃ anuvaritaṃ manasā, tamahaṃ jānāmi, tamahaṃ abbaññāsim, taṃ tathāgatassa veditamaṃ, taṃ tathāgato na upaṭṭhāsī”ti (a. ni. 4.24). Evaṃ tathadassitāya tathāgato. Tattha tathadassīatthe tathāgatoti padasambhavo veditabbo.

Kathaṃ **tathavāditāya tathāgato**? Yaṃ rattiṃ bhagavā bodhimaṇḍe aparājitaṃ pannaṃ nisinnaṃ catunnaṃ mārānaṃ matthakaṃ madditvā anuttaraṃ sammāsambodhiṃ abhisambuddho, yañca rattiṃ yamakasālānamantare anupādīsēsāya nibbānadhātuyā parinibbāyi, etthantare pañcattālīsavassaparimāṇe kāle paṭhamabodhiyāpi majjhimbodhiyāpi pacchimabodhiyāpi yaṃ bhagavatā bhāsitaṃ suttaṃ geyyamaṃ...pe... vedallaṃ, taṃ sabbaṃ atthato ca byañjanato ca anavajjaṃ anupavajjaṃ anūnāmanadhikaṃ sabbākāraparipuṇṇaṃ rāgamadanimmadanaṃ dosamohamadanimmadanaṃ, natthi tattha vālaggamattampi pakkhalitaṃ, sabbaṃ taṃ ekamuddikāya lañchitaṃ viya, ekanālikāya mitaṃ viya, ekatūlāya tulitaṃ viya, ca tathameva hoti. Yathāha “yañca, cunda, rattiṃ tathāgato anuttaraṃ sammāsambodhiṃ abhisambujjhati, yañca rattiṃ anupādīsēsāya nibbānadhātuyā parinibbāyati, yaṃ etasmiṃ antare bhāsati lapati niddisati, sabbaṃ taṃ tathameva hoti, no aññathā. Tasmā ‘tathāgato’ti vuccatī”ti (dī. ni. 3.188). Gadaattho hi ettha gatasaddo. Evaṃ tathavāditāya tathāgato.

Apica āgadanamaṃ āgado, vacananti attho. Tatho aviparīto āgado assāti dakārassa takāraṃ katvā tathāgatoti evametasmaṃ atthe padasiddhi veditabbā.

Kathaṃ **tathākāritāya tathāgato**? Bhagavato hi vācāya kāyo anulometi, kāyassāpi vācā, tasmā yathāvādī tathākārī yathākārī tathāvādī ca hoti. Evaṃbhūtassa cassa yathā vācā, kāyopi tathā gato pavattoti attho. Yathā ca kāyo, vācāpi tathā gatā pavattāti tathāgato. Tenevāha – “yathāvādī, bhikkhave, tathāgato tathākārī, yathākārī tathāvādī. Iti yathāvādī tathākārī, yathākārī tathāvādī. Tasmā ‘tathāgato’ti vuccatī”ti. Evaṃ tathākāritāya tathāgato.

Kathaṃ **abhibhavanaṭṭhena tathāgato**? Upari bhavaggaṃ heṭṭhā avīciṃ pariyantaṃ katvā tiriyaṃ aparimāṇāsu lokadhātūsu sabbasatte abhibhavati sīlena samādhinā paññāya vimuttiyā vimuttiñāṇadassanena, na tassa tulā vā pamāṇaṃ vā atthi, atulo appameyyo anuttaro rājadhīrājā devānaṃ atidevo sakkānaṃ atisakko brahmānaṃ atibrahmā. Tenāha – “sadevake, bhikkhave, loke...pe... sadevamanussāya tathāgato abhibhū anabhibhūto aññadatthu daso vasavattī. Tasmā ‘tathāgato’ti vuccatī”ti (a. ni. 4.23).

Tatthevaṃ padasiddhi veditabbā – āgado viya āgado. Ko panesa? Desanāvīlāso ceva puññussayo ca. Tena hesa mahānubhāvo bhisakko dibbāgadena sappe viya sabbaparappavādino sadevakañca lokamaṃ abhibhavati. Iti sabbalokābhibhavane tatho aviparīto desanāvīlāsamayo ceva puññamayo ca āgado assāti dakārassa takāraṃ katvā tathāgatoti veditabbo. Evaṃ abhibhavanaṭṭhena tathāgato.

Apica tathāya gatoti tathāgato, tathamaṃ gatoti tathāgatoti. **Gatoti** avagato atīto patto paṭipannoti attho. Tattha sakalaṃ lokamaṃ tīraṇapariññāya tathāya gato avagatoti tathāgato, lokasamudayaṃ pahānapariññāya tathāya gato atītoti tathāgato, lokanirodhamaṃ sacchikiriyāya tathāya gato pattoti tathāgato, lokanirodhagāminipaṭipadaṃ tathamaṃ gato paṭipannoti tathāgato. Tena yaṃ vuttaṃ bhagavatā – “loko, bhikkhave, tathāgatena abhisambuddho, lokasmā tathāgato viśamyutto. Lokasamudayo, bhikkhave, tathāgatena abhisambuddho, lokasamudayo tathāgatassa pahīno. Lokanirodho, bhikkhave, tathāgatena abhisambuddho

lokanirodho tathāgatassa sacchikato. Lokanirodhagāminī paṭipadā, bhikkhave, tathāgatena abhisambuddhā, lokanirodhagāminīpaṭipadā tathāgatassa bhāvitā. Yaṃ, bhikkhave, sadevakassa lokassa...pe... anuvaritāṃ manasā, sabbāṃ taṃ tathāgatena abhisambuddhaṃ. Tasmā ‘tathāgato’ti vuccatī”ti (a. ni. 4.23). Tassa evampi attho vedittabbo. Idampi ca tathāgatassa tathāgatabhāvadīpane mukhamattameva. Sabbākārena pana tathāgatova tathāgatassa tathāgatabhāvaṃ vaṇṇeyya. Yasmā pana sabbabuddhā tathāgataguṇenāpi samasamā, tasmā sabbesaṃ vasena **tathāgatānanti** āha.

Arahantānanti kilesehi ārakattā, arīnaṃ arānaṃca hatattā, paccayādīnaṃ arahattā, pāpakaraṇe rahābhāvā tathāgato arahāṃ. Ārakā hi so sabbakilesehi suvidūravidūre ṭhito maggena savāsānaṃ kilesānaṃ pahīnattāti arahāṃ.

So tato ārakā nāma, yassa yenāsamaṅgitā;
Asamaṅgī ca dosehi, nātho tenārahaṃ mato.

Te cānena kilesārayo maggena hatāti arīnaṃ hatattāpi arahāṃ.

Yasmā rāgādisaṅkhātā, sabbepi arayo hatā;
Paññāsatthena nāthena, tasmāpi arahāṃ mato.

Yañcetaṃ avijjābhavataṃhāmāyānābhīpuññādiabhisāṅkhārānaṃ jarāmaṇaṇemi āsavaśamudayaśameya akkheṇa vijjhītvā tibhavarathe samāyojitaṃ anādikālapavattaṃ saṃsāracakkaṃ, tassānena bodhimaṇḍe vīriyapādehi silāpathaviyaṃ patitṭhāya saddhāhatthena kammakkhaya karaṃ ṇāṇapharaśuṃ gahetvā sabbe arā hatāti arānaṃ hatattāpi arahāṃ.

Arā saṃsāracakkassa, hatā ṇāṇāsinā yato;
Lokañāthena tenesa, arahanti pavuccati.

Aggadakkhiṇeyyattā ca cīvarādīpaccaye arahati pūjāvīśesaṃca. Teneva ca uppanne tathāgate ye keci mahesakkhā devamaṇussa, na te aññattha pūjaṃ karonti. Tathā hi brahmā sahaṃpati sīnerumattena ratanaḍāmena tathāgataṃ pūjesi, yathābalaṃca aññe devā maṇussa ca bimbisāraśaraṅjādayo. Parinibbutampi ca bhagavantaṃ uddissa channaṃvutikoṭidhanaṃ viśajjetvā aśamaḥārāṅjā śakalaṅbudīpe caturāsīti vīhāraśaśaśāni patitṭhāpesi, ko pana vādo aññesaṃ pūjāvīśesaṃnanti paccayādīnaṃ arahattāpi arahāṃ.

Pūjāvīśesaṃ saha paccayehi, yasmā ayaṃ arahati lokañātho;
Atthānūrūpaṃ arahanti loke, tasmā jīno arahati nāmaśetaṃ.

Yathā ca loke ye keci paṇḍitaśānīno bālā aśilokabhayaṇa raḥo pāpaṃ karonti, evameśa na kaḍāci karotīti pāpakaraṇe rahābhāvato pi arahāṃ.

Yasmā natthi raḥo nāma, pāpakamaśesu tādiṇo;
Rahābhāveṇa tenesa, arahāṃ itī viśśuto.

Evamaṃ sabbathāpi –

Ārakattā hatattā ca, kilesārīna so muni;
Hataśaṃsāracakkāro, paccayādīna cāraḥo;
Na raḥo karoti pāpāni, arahāṃ tena vuccatīti.

Yasmā pana sabbabuddhā arahattaḡuṇenāpi samasamā, tasmā sabbesaṃ vasena “arahantāna”nti āha.

Sammāśambuddhānanti sammā śāmaṃca sabbadhammaṃ buddhattā sammāśambuddho. Tathā heśa sabbadhamme sammā śambuddho, abhiññeyye dhamme abhiññeyyato buddho, pariññeyye dhamme pariññeyyato, paḥātabbe dhamme paḥātabbato, sacchikātabbe dhamme sacchikātabbato, bhāvetabbe dhamme bhāvetabbato. Tenevāha –

“Abhiññeyyaṃ abhiññātaṃ, bhāvetabbañca bhāvitaṃ;
Pahātabbaṃ pahīnaṃ me, tasmā buddhosmi brāhmaṇā”ti. (ma. ni. 2.399; su. ni. 563);

Atha vā cakkhu dukkhasaccaṃ, tassa mūlakāraṇabhāvena samuṭṭhāpikā purimatanhā samudayasaccaṃ, ubhinnaṃ appavatti nirodhasaccaṃ, nirodhappajānanā paṭipadā maggasaccanti evaṃ ekekapaduddhārenāpi sabbadhamme sammā sāmañca buddho. Esa nayo sotaghānajivhākāyamanesu. Eteneva nayena rūpādīni cha āyatanāni, cakkhuvīññāṇādayo cha viññāṇakāyā, cakkhusamphassādayo cha phassā, cakkhusamphassajādayo cha vedanā, rūpasaññādayo cha saññā, rūpasañcetanādayo cha cetanā, rūpataṇhādayo cha taṇhākāyā, rūpavitakkādayo cha vitakkā, rūpavicārādayo cha vicārā, rūpakkhandhādayo pañcakkhandhā, dasa kasiṇāni, dasa anussatiyo, uddhumātakasaññādivasena dasa saññā, kesādayo dvattiṃsākārā, dvādasāyatanāni, aṭṭhārasa dhātuyo, kāmabhavādayo nava bhavā, paṭhamādīni cattāri jhānāni, mettābhāvanādayo catasso appamaññā, catasso arūpasamāpattiyo, paṭilomato jarāmarañādīni, anulomato avijjādīni paṭiccasamuppādaṅgāni ca yojetabbāni. Tatrāyaṃ ekapadayojanā – jarāmarañam dukkhasaccaṃ, jāti samudayasaccaṃ, ubhinnaṃ nissaraṇam nirodhasaccaṃ, nirodhappajānanā paṭipadā maggasaccanti evaṃ ekekapaduddhārena sabbadhamme sammā sāmañca buddho anubuddho paṭividdho. Yaṃ vā pana kiñci atthi neyyaṃ nāma, sabbassa sammā sambuddhattā vimokkhanṭikaññāvasena sammāsambuddho. Tassa pana vibhāgo upari āvi bhavissatīti. Yasmā pana sabbabuddhā sammāsambuddhaguṇenāpi samasamā, tasmā sabbesaṃ vasena “sammāsambuddhāna”nti āha.

38. Idāni pariyaṇtapārisuddhiapariyaṇtapārisuddhisīlavaye ekekameva sīlaṃ pañcadhā bhinditvā dassetuṃ **atthi sīlaṃ pariyaṇtaṃ, atthi sīlaṃ aperiyaṇtanti**ādīmāha. Itaresu pana tīsu sīlesu tathāvidho bhedo natthīti. Tattha **lābhapariyaṇtanti** lābhena pariyaṇto bhedo etassāti lābhapariyaṇtaṃ. Evaṃ sesānīpi. **Yasoti** panettha parivāro. **Idhāti** imasmim loke. **Ekaccoti** eko. **Lābhahetūti** lābhoyeva hetu lābhahetu, tasmā lābhahetutoti vuttaṃ hoti. Hetvatthe nissakkavacanāṃ. “Lābhapaccayā lābhakāraṇā”ti tasseva vevacanāṃ. Hetumeva hi paṭicca etaṃ phalameṭīti **paccayoti** ca, phaluppattiṃ kārayatīti **kāraṇanti** ca vuccati.

Yathāsamādinanti yaṃ yaṃ samādinnaṃ gahitaṃ. **Vitikkamatīti** ajjhācarati. **Evarūpānīti** evaṃsabhāvāni, vuttappakārānīti adhippāyo. **Silānīti** gahaṭṭhasīlāni vā hontu pabbajitasīlāni vā, yesaṃ ādimhi vā ante vā ekaṃ bhinnaṃ, tāni pariyaṇte chinnaṣāṭako viya **khaṇḍāni**. Yesaṃ vemajjhe ekaṃ bhinnaṃ, tāni majjhe vinividdhasāṭako viya **chiddāni**. Yesaṃ paṭipāṭiyā dve vā tīni vā bhinnāni, tāni piṭṭhiyā vā kucchiyā vā utṭhitena dīghavattādisaṇṭhānena visabhāgavaṇṇena kāḷarattādīnaṃ aññatarasarīraṇṇā gāvī viya **sabalāni**. Yesaṃ antarantarā ekekāni bhinnāni, tāni antarantarā visabhāgavaṇṇabindu vicitrā gāvī viya **kammāsāni**. Avisesena vā sabbānīpi sattavidhena methunasamyo gena kodhūpanāhādīhi ca pāpadhammehi upahatattā khaṇḍāni chiddāni sabalāni kammāsānīti. Tāniyeva taṇhādāsabyato mocetvā bhujissabhāvākaraṇena **na bhujissāni**. Buddhādīhi viññūhi na pasatthattā **na viññuppasatthāni**. Taṇhādīṭṭhīhi parāmatṭhattā, kenaci vā “ayaṃ te sīlesu doso”ti parāmatṭhūṃ sakkūneyyatāya **parāmatṭhāni**. Upacārasamādhim appanāsamādhim vā, atha vā maggasamādhim phalasangādhim vā na samvattayantīti **asamādhisaṃvattanikāni**. Na samādhisaṃvattanikānītipi pāṭho.

Keci pana “khaṇḍānīti kusalānaṃ dhammānaṃ appaṭiṭṭhābhūtattā, chiddānītipi evaṃ. Sabalānīti vivaṇṇakaraṇattā, kammāsānītipi evaṃ. Na bhujissānīti taṇhādāsabyaṃ gatattā. Na viññuppasatthānīti kusalehi garahitattā. Parāmatṭhānīti taṇhāya gahitattā. Asamādhisaṃvattanikānīti vipaṭisāravatthubhūtattā”ti evamatthaṃ vaṇṇayanti.

Na avippaṭisāravattukānīti vipphaṭisārāvahattā avippaṭisārassa patitṭhā na hontīti attho. Na pāmojjavattukānīti avippaṭisārājāya dubbalapītiyā na vatthubhūtāni tassā anāvahattā. Evaṃ sesesupi yojanā kātabbā. Na pītivattukānīti dubbalapītijāya balavapītiyā na vatthubhūtāni. Na passaddhivattukānīti balavapītijāya kāyacittapassaddhiyā na vatthubhūtāni. Na sukhavattukānīti passaddhijassa kāyikacetāsikasukhassa na vatthubhūtāni. Na samādhivattukānīti sukhajassa samādhissa na vatthubhūtāni. Na yathābhūtañāṇadassanavattukānīti samādhipadaṭṭhānassa yathābhūtañāṇadassanassa na vatthubhūtāni.

Na ekantanibbidāyātiādīsu na-kārameva āharitvā “na virāgāyā”tiādīnā nayena sesapadehipi yojetabbaṃ. Na virāgāyātiādīsu sanakāro vā pāṭho. Tattha ekantanibbidāyāti ekantena vaṭṭe nibbindanattāyā na saṃvattantīti sambandho. Evaṃ sesesupi yojetabbaṃ. Virāgāyāti vaṭṭe virajjanattāyā. Nirodhāyāti vaṭṭassa nirodhanattāyā. Upasamāyāti nirodhitassa puna anuppattivāsena vaṭṭassa upasamanattāyā. Abhiññāyāti vaṭṭassa abhijānanattāyā. Sambodhāyāti kilesaniddāvīgamena vaṭṭato pabujjhanattāyā. Nibbānāyāti amatanibbānattāyā.

Yathāsamādinnaṃ sikkhāpadaṃ vītikkamāyāti yathāsamādinnaṃ sikkhāpadaṃ vītikkamanattāyā. Vibhattivipallāsavasena panettha upayogavacanāṃ kataṃ. Cittampi na uppādetīti cittuppādasuddhiyā sīlassa ativisuddhabhāvadassanattāṃ vuttaṃ, na pana cittuppādamattena sīlaṃ bhijjati. Kiṃ so vītikkamissatīti kimattāṃ vītikkamaṃ karissati, neva vītikkamaṃ karissatīti attho. Akhaṇḍānītiādīni heṭṭhā vuttapaṭipakkhanayena vedittābāni. Na khaṇḍānītipi pāṭho. “Ekantanibbidāyā”tiādīsu ekantena vaṭṭe nibbindanattāyātiādīnā nayena yojetabbaṃ. Ettha pana nibbidāyāti vipassanā. Virāgāyāti maggo. Nirodhāya upasamāyāti nibbānaṃ. Abhiññāya sambodhāyāti maggo. Nibbānāyāti nibbānameva. Ekasmiṃ ṭhāne vipassanā, dvīsu maggo, tīsu nibbānaṃ vuttanti evaṃ avatthānakathā vedittābā. Pariyāyena pana sabbānipetāni maggavevacanānīpi nibbānavevacanānīpi hontiyeva.

39. Idāni pariyantāpariyantavasena vijjānāpabhedaṃ dassetvā puna dhammavasena jātivāsena paccayavasena sampayuttavasena sīlassa pabhedaṃ dassetuṃ kiṃ silantiādīmāha. Tattha samuṭṭhāti etenāti samuṭṭhānaṃ. Paccayassetāṃ nāmaṃ. Kiṃ samuṭṭhānamassāti kiṃsamuṭṭhānaṃ. Katināṃ dhammānaṃ samodhānaṃ samavāyo assāti katidhammasamodhānaṃ.

Cetanāsīlanti pāṇātipātādīhi viramantassa, vattapaṭipattim vā pūrentassa cetanā. Cetasikaṃ silanti pāṇātipātādīhi viramantassa virati. Apīca cetanā sīlaṃ nāma pāṇātipātādīni pajahantassa sattakammaṃ pathacetanā. Cetasikaṃ sīlaṃ nāma “abhijjhaṃ loke pahāya vigatābhijjhena cetasā viharatī”tiādīnā (dī. ni. 1.217) nayena vuttā anabhijjhābyāpādasammādiṭṭhidhammā. Saṃvaro sīlanti ettha pañcavidho saṃvaro vedittābho – pātimokkhasaṃvaro, satisaṃvaro, ñāṇasaṃvaro, khantisāṃvaro, vīriyasaṃvaroti. Tattha “iminā pātimokkhasaṃvarena upeto hoti samupeto”ti (vibha. 511) ayaṃ pātimokkhasaṃvaro. “Rakkhatī cakkhundriyaṃ, cakkhundriye saṃvaram āpajjatī”ti (dī. ni. 1.213; ma. ni. 1.295; saṃ. ni. 4.239; a. ni. 3.16) ayaṃ satisaṃvaro.

“Yāni sotāni lokasmiṃ, (ajitāti bhagavā;)

Sati tesāṃ nivāraṇaṃ;

Sotānaṃ saṃvaram brūmi, paññāyete pidhīyare”ti. (su. ni. 1041) –

Ayaṃ ñāṇasaṃvaro. Paccayapaṭisevanampi ettheva samodhānaṃ gacchatī. Yo panāyaṃ “khamo hoti sītassa uñhassā”tiādīnā (ma. ni. 1.24; a. ni. 4.114; 6.58) nayena āgato, ayaṃ khantisāṃvaro nāma. Yo cāyaṃ “uppannaṃ kāmavitakkaṃ nādhivāsetī”tiādīnā (ma. ni. 1.26; a. ni. 4.114; 6.58) nayena āgato, ayaṃ vīriyasaṃvaro nāma.

Ājīvapārisuddhipi ettheva samodhānaṃ gacchati. Iti ayaṃ pañcavidhopi saṃvaro, yā ca pāpabhīrukānaṃ kulaputtānaṃ sampattavattthuto virati, sabbametaṃ saṃvarasīlanti veditabbaṃ. **Avītikkamo sīlanti** samādinnaṃsīlassa kāyikavācasiko avītikkamo. Idaṃ tāva **kiṃ sīlanti** pañhassa vissajjanaṃ.

Kati sīlānti pañhassa vissajjane **kusalasīlaṃ akusalasīlaṃ abyākatasīlanti** ettha yasmā loke tesam tesam sattānaṃ pakati sīlanti vuccati, yaṃ sandhāya “ayaṃ sukhasīlo, ayaṃ dukkhasīlo, ayaṃ kalahasīlo, ayaṃ maṇḍanasīlo”ti bhaṇanti. Tasmā tena pariyāyena atthuddhārasena akusalasīlamapi sīlanti vuttaṃ. Taṃ pana “sutvāna saṃvare paññā”ti (paṭi. ma. 1.37) vacanato idhāhippetasīlaṃ na hotīti.

Yasmā pana cetanādibhedassa sīlassa sampayuttacittaṃ samuṭṭhānaṃ, tasmā **kusalacittasamuṭṭhānaṃ kusalasīlanti**ādīmāha.

Samvarasamodhānaṃ sīlanti saṃvarasampayuttakhandhā. Te hi saṃvarena samāgatā missībhūtāti saṃvarasamodhānanti vuttā. Evaṃ avītikkamasamodhānaṃ sīlamapi veditabbaṃ. **Tathābhāve jātacetanā samodhānaṃ sīlanti** saṃvarabhāve avītikkamabhāve jātacetanāsampayuttā khandhā. Yasmā ca tīsupi cetesu taṃsampayuttā dhammā adhippetā, tasmā cetanāsamodhānena cetasikānampi saṅgahitattā cetasikasamodhānasīlaṃ viṣuṃ na niddiṭṭhanti veditabbaṃ. Heṭṭhā cetanādayo dhammā “sīla”nti vuttā. Na kevalaṃ te eva sīlaṃ, taṃsampayuttā dhammāpi sīlamevāti dassanattamaṃ ayaṃ tiko vuttoti veditabbo.

40. Idāni yasmā cetanācetasikā saṃvarāvītikkamāyeva honti na viṣuṃ, tasmā saṃvarāvītikkameyeva yāva arahattamaggā sādharmaṇakkamena yojento **pāṇātipātaṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlanti**ādīmāha. Pāṇātipātā veramaṇīādayo hi yasmā attano attano paccanīkaṃ saṃvaranti, taṃ na vītikkamanti ca, tasmā saṃvaraṇato avītikkamanato ca saṃvaraṭṭhena sīlaṃ avītikkamaṭṭhena sīlaṃ nāma hoti. Tattha **pāṇātipātaṃ saṃvaraṭṭhenā**ti pāṇātipātassa pidahanāṭṭhena sīlaṃ. **Kiṃ taṃ?** Pāṇātipātā veramaṇī. Sā ca taṃ saṃvarantīyeva taṃ na vītikkamatīti **avītikkamaṭṭhena** sīlaṃ. Evameva **adinnādānā veramaṇī**ādayo anabhijjhābyāpādasammādiṭṭhiyo yojetabbā.

Pāṇātipātantiādīsu pana dasasu akusalakammāpathesu pāṇassa atipāto **pāṇātipāto**. Pāṇavadho pāṇaghātoti vuttaṃ hoti. **Pāṇoti** cettha vohārato satto, paramatthato jīvitindriyaṃ. Tasmim̐ pana pāṇe pāṇasaññino jīvitindriyupacchedakaupakkamasamuṭṭhāpikā kāyavacīdvārānaṃ aññataradvārappavattā vadhakacetanā pāṇātipāto. So guṇavirahitesu tiracchānagatādīsu pāṇesu khuddake pāṇe appasāvajjo, mahāsarīre mahāsāvajjo. Kasmā? Payogamahantatāya. Payogasamattepi vatthumahantatāya. Guṇavantesu manussādīsu appagūṇe pāṇe appasāvajjo, mahāgūṇe mahāsāvajjo. Sarīraguṇānaṃ pana samabhāve sati kilesānaṃ upakkamānaṃca mudutāya appasāvajjo, tibbatāya mahāsāvajjoti veditabbo. Tassa pañca sambhārā – pāṇo, pāṇasaññitā, vadhakacittaṃ, upakkamo, tena maraṇanti.

Adinnassa ādānaṃ **adinnādānaṃ**, parasamharaṇaṃ, theyyaṃ, corikāti vuttaṃ hoti. Tattha **adinnanti** parapariggahitaṃ, yattha paro yathākāmakāritam̐ āpajjanto adaṇḍāraho anupavajjo ca hoti, tasmim̐ parapariggahite parapariggahitasaññino tadādāyakaupakkamasamuṭṭhāpikā kāyavacīdvārānaṃ aññataradvārappavattā theyyacetanā adinnādānaṃ. Taṃ hīne parasantake appasāvajjam̐, paṇīte mahāsāvajjam̐. Kasmā? Vatthupaṇītatāya. Vatthusamatte sati guṇādhikānaṃ santake vatthusmim̐ mahāsāvajjam̐, taṃ taṃ guṇādhikaṃ upādāya tato tato hīnaguṇassa santake vatthusmim̐ appasāvajjam̐. Tassa pañca sambhārā – parapariggahitaṃ, parapariggahitasaññitā theyyacittaṃ, upakkamo, tena haraṇanti.

Kāmesūti methunasamācāresu. **Micchācāro**ti ekantanindito lāmakācāro. Lakkhaṇato pana asaddhammādhippāyena kāyadvārappavattā agamanīyaṭṭhānavītikamacetanā kāmesu micchācāro.

Tattha **agamanīyaṭṭhānaṃ** nāma purisānaṃ tāva māturakkhitā, piturakkhitā, mātāpiturakkhitā, bhāturakkhitā, bhaginirakkhitā, ñātirakkhitā, gottarakkhitā, dhammarakkhitā, sārakkhā, sapaṛidaṇḍāti māturakkhitādayo dasa, dhanakkīṭā, chandavāsīnī, bhogavāsīnī, paṭavāsīnī, odapattakīnī, obhatacumbaṭā, dāsī ca, bhariyā ca, kammakārī ca bhariyā ca, dhajāhaṭā muhuttikāti dhanakkīṭādayo dasāti vīsati itthiyo. Itthīsu pana dvinnāṃ sārakkhasapaṛidaṇḍānaṃ dasannañca dhanakkīṭādīnanti dvādasannaṃ itthīnaṃ aññe purisā, idaṃ agamanīyaṭṭhānaṃ nāma.

So panesa micchācāro sīlādiguṇarahite agamanīyaṭṭhāne appasāvajjo, sīlādiguṇasampanne mahāsāvajjo. Tassa cattāro sambhārā – agamanīyavatthu, tasmim sevanacittaṃ, sevanapayogo, maggenamaggapaṭipattiadhivāsanti.

Musāti viṣaṃvādanapurekkhārassa atthabhañjako vacīpayogo, kāyapayogo vā. Viṣaṃvādanādhippāyena panassa paraviṣaṃvādakakāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā cetanā musāvādo. Aparo nayo – **musāti** abhūtaṃ atacchaṃ vatthu. **Vādoti** tassa bhūtato tacchato viññāpanaṃ. Lakkhaṇato pana atathaṃ vatthum tathato paraṃ viññāpetukāmassa tathāviññāttisamuṭṭhāpikā cetanā musāvādo. So yamatthaṃ bhañjati, tassa appatāya appasāvajjo, mahantatāya mahāsāvajjo. Apica gahaṭṭhānaṃ attano santakaṃ adātukāmatāya natthītiādinayappavatto appasāvajjo, sakkhinā hutvā atthabhañjanatthaṃ vutto mahāsāvajjo. Pabbajitānaṃ appakampi telaṃ vā sappim vā labhivā hasādhippāyena “ajja gāme telaṃ naḍi maññe sandatī”ti pūraṇakathānaṃ pavallo appasāvajjo, aditṭhaṃyeva pana diṭṭhantiādinā naṃyena vadantānaṃ mahāsāvajjo. Tassa cattāro sambhārā – atathaṃ vatthu, viṣaṃvādanacittaṃ, tajjo vāyāmo, parassa tadatthavijānananti.

Yāya vācāya yassa taṃ vācaṃ bhāsati, tassa hadaye attano piyabhāvaṃ, parassa ca suññabhāvaṃ karoti, sā **pisuṇā vācā**. Yāya pana attānampi parampi pharusāṃ karoti, yā vācā sayampi pharusā neva kaṇṇasukhā na hadayasukhā vā, ayaṃ **pharusā vācā**. Yena samphaṃ palapati niratthakaṃ, so **samphappalāpo**. Tesam mūlabhūtā cetanāpi pisuṇāvācādināmaṃyeva labhati. Sā eva ca idha adhippetāti.

Tattha saṃkiliṭṭhacittassa paresaṃ vā bhedāya attano piyakāmyatāya vā kāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā cetanā pisuṇā vācā. Sā yassa bhedaṃ karoti, tassa appaṇatāya appasāvajjā, mahāṇatāya mahāsāvajjā. Tassā cattāro sambhārā – bhinditabbo paro, “iti ime nānā bhavissanti”ti bhedaṃpurekkhāratā vā “iti ahaṃ piyo bhavissāmi vissāsiko”ti piyakāmyatā vā, tajjo vāyāmo, tassa tadatthavijānananti. Pare pana abhinne kammaṃpathabhedo natthi, bhinnēyeva hoti.

Parassa mammacchedakakāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā ekantapharusacetanā pharusā vācā. Mammacchedakopi pana payogo cittasaṇhatāya pharusā vācā na hoti. Mātāpitāro hi kadāci puttake evampi vadanti “corā vo khaṇḍākhāṇḍikaṃ karontū”ti. Uppalapattampi ca nesaṃ upari patantaṃ na icchanti. Ācariyupajjhāyā ca kadāci nissitake evaṃ vadanti “kim ime ahirikā anottappino, niddhamatha ne”ti. Atha ca nesaṃ āgamādhigamasampattiṃ icchanti. Yathā ca cittasaṇhatāya pharusā vācā na hoti, evaṃ vacanasāṇhatāya aphaṇusā vācāpi na hoti. Na hi mārāpetukāmassa “imaṃ sukhaṃ sayāpethā”ti vacanaṃ aphaṇusā vācā hoti, cittapharusatāya panesā pharusā vācāva. Sā yaṃ sandhāya pavattitā, tassa appaṇatāya appasāvajjā, mahāṇatāya mahāsāvajjā. Tassā tayo sambhārā – akkositabbo paro, kupitacittaṃ, akkosanāti.

Anatthaviññāpikā kāyavacīpayogasamuṭṭhāpikā akusalacetanā samphappalāpo. So āsevanamandatāya appasāvajjo, āsevanamahantatāya mahāsāvajjo. Tassa dve sambhārā –

bhāratayuddhasītāharaṇādiniratthakakathāpurekkhāratā, tathārūpikathākathanañcāti. Pare pana taṃ kathaṃ agaṇhante kammaṭṭhabhedo natthi, parena samphappalāpe gahiteyeva hoti.

Abhijjhāyatīti **abhijjhā**, parabhaṇḍābhimukhī hutvā tanninatāya pavattatīti attho. Sā “aho vata idaṃ mamassā”ti evaṃ parabhaṇḍābhijjhāyanalakkhaṇā, adinnādānaṃ viya appasāvajjā mahāsāvajjā ca. Tassa dve sambhārā – parabhaṇḍaṃ, attano pariṇāmanañcāti. Parabhaṇḍavattuke hi lobhe uppannepi na tāva kammaṭṭhabhedo hoti, yāva “aho vata idaṃ mamassā”ti attano na pariṇāmeti.

Hitasukhaṃ byāpādayatīti **byāpādo**. So paravināsāya manopadosalakkhaṇo, pharusā vācā viya appasāvajjo mahāsāvajjo ca. Tassa dve sambhārā – parasatto ca, tassa ca vināsacintatī. Parasattavattuke hi kodhe uppannepi na tāva kammaṭṭhabhedo hoti, yāva “aho vatāyaṃ ucchijjeyya vinasseyyā”ti tassa vināsaṃ na cinteti.

Yathābhuccagahaṇābhāvena micchā passatīti **micchādīṭṭhi**. Sā “natthi dinna”ntiadinā nayena viparītadassanalakkhaṇā, samphappalāpo viya appasāvajjā, mahāsāvajjā ca. Apica aniyatā appasāvajjā, niyatā mahāsāvajjā. Tassā dve sambhārā – vatthuno ca gahitākāraviparītātā, yathā ca taṃ gaṇhāti, tathābhāvena tassūpaṭṭhānanti. Tattha natthikāhetukaakiriyadīṭṭhīhi eva kammaṭṭhabhedo hoti, na aññadīṭṭhīhi.

Imesaṃ pana dasannaṃ akusalakammaṭṭhānaṃ dhammato, koṭṭhāsato, ārammaṇato, vedanāto, mūlatoti pañcahākārehi vinicchayo veditabbo.

Tattha **dhammatoti** etesu hi satta paṭipāṭiyā cetanādhammāva honti, abhijjhādayo tayo cetanāsampayuttā.

Koṭṭhāsatoti paṭipāṭiyā satta, micchādīṭṭhi cāti ime aṭṭha kammaṭṭhā eva honti, no mūlāni. Abhijjhābyāpādā kammaṭṭhā ceva mūlāni ca. Abhijjhā hi mūlaṃ patvā lobho akusalamūlaṃ hoti, byāpādo doso akusalamūlaṃ.

Ārammaṇatoti pāṇātipāto jīvitindriyārammaṇato saṅkhārārammaṇo. Adinnādānaṃ sattārammaṇaṃ vā saṅkhārārammaṇaṃ vā. Micchācāro phoṭṭhabbavasena saṅkhārārammaṇo, sattārammaṇotipi eke. Musāvādo sattārammaṇo vā saṅkhārārammaṇo vā. Tathā pīsuṇā vācā. Pharusā vācā sattārammaṇāva samphappalāpo dīṭṭhasutamutaviññātavasena sattārammaṇo vā saṅkhārārammaṇo vā. Tathā abhijjhā. Byāpādo sattārammaṇova. Micchādīṭṭhi tebhūmakadhammavasena saṅkhārārammaṇāva.

Vedanātoti pāṇātipāto dukkhavedano hoti. Kiñcāpi hi rājāno coraṃ disvā hasamānāpi “gacchatha bhāṇe, māretha na”nti vadanti, sannitṭhāpakacetanā pana nesaṃ dukkhasampayuttāva hoti. Adinnādānaṃ tivedanaṃ. Tañhi parabhaṇḍaṃ disvā haṭṭhatuṭṭhassa gaṇhato sukhavedanaṃ hoti, bhītatasitassa gaṇhato dukkhavedanaṃ, tathā vipākanissandaphalāni paccavekkhantassa. Gahaṇakāle majjhattabhāve ṭhitassa pana gaṇhato adukkhamasukhavedanaṃ hoti. Micchācāro sukhamajjhattavasena dvivedano, sannitṭhāpakacitte pana majjhattavedano na hoti. Musāvādo adinnādāne vuttanayeneva tivedano, tathā pīsuṇā vācā. Pharusā vācā dukkhavedanā. Samphappalāpo tivedano. Paresu hi sādhuṅgāraṃ dentesu celādīni ukkhipantesu haṭṭhatuṭṭhassa sītāharaṇābhāratayuddhādīni kathanakāle so sukhavedano hoti, paṭhamaṃ dinnavetanena ekena pacchā āgantvā “ādito paṭṭhāya kathehi”ti vutte “niravasesaṃ yathānusandhikaṃ pakiṇṇakakathaṃ kathessāmi nu kho, no”ti domanassitassa kathanakāle dukkhavedano hoti, majjhattassa kathayato adukkhamasukhavedano hoti. Abhijjhā sukhamajjhattavasena dvivedanā, tathā micchādīṭṭhi. Byāpādo dukkhavedano.

Mūlatoti pāṇātipāto dosamohavasena dvimūlako hoti, adinnādānaṃ dosamohavasena vā lobhamohavasena vā, micchācāro lobhamohavasena, musāvādo dosamohavasena vā

lobhamohavasena vā. Tathā piṣuṇā vācā samphappalāpo ca. Pharusā vācā dosamohavasena, abhijjhā mohavasena ekamūlā, tathā byāpādo. Micchādiṭṭhi lobhamohavasena dvimūlāti.

Akusalakammamapathakathā niṭṭhitā.

Pāṇātipātādīhi pana viratiyo, anabhijjhābyāpādasammādiṭṭhiyo cāti ime dasa kusalakammamapathā nāma. Pāṇātipātādīhi etāya viramanti, sayam vā viramati, viramaṇamattameva vā etanti **virati**. Yā pāṇātipātādīhi viramantassa kusalacittasampayuttā virati, sā pabhedato tividhā hoti sampattavirati samādānavirati samucchavedaviratīti. Tatha asamādinnaṣikkhāpadānaṃ attano jātivayabāhusaccādīni paccavekkhitvā “ayuttaṃ amhākaṃ evarūpaṃ pāpaṃ kātu”nti sampattavattuṃ avītikkamantānaṃ uppajjamānā virati **sampattavirati** nāma. Samādinnaṣikkhāpadānaṃ pana ṣikkhāpadasamādāne ca tatuttari ca attano jīvitampi pariccajivā vatthuṃ avītikkamantānaṃ uppajjamānā virati **samādānavirati** nāma. Ariyamaggasampayuttā pana virati **samucchavedavirati** nāma, yassā uppattito pabhuti ariyapuggalānaṃ “pānaṃ ghātesāma”tiādicittampi na uppajjati.

Idāni akusalakammamapathānaṃ viya imesaṃ kusalakammamapathānaṃ dhammato, koṭṭhāsato, ārammaṇato, vedanāto, mūlatoti pañcahākārehi vinicchayo vedittabbo.

Tatha **dhammatoti** etesupi paṭipāṭiyā satta cetanāpi vaṭṭanti viratiyopi, ante tayo cetanāsampayuttāva.

Koṭṭhāsatoti paṭipāṭiyā satta kammamapathā eva, no mūlāni, ante tayo kammamapathā ceva mūlāni ca. Anabhijjhā hi mūlaṃ patvā alobho kusalamūlaṃ hoti, abyāpādo adoso kusalamūlaṃ, sammādiṭṭhi amoho kusalamūlaṃ.

Ārammaṇatoti pāṇātipātādīnaṃ ārammaṇāneva etesaṃ ārammaṇāni. Vītikkamitabbatoyeva hi veramaṇī nāma hoti. Yathā pana nibbānārammaṇo ariyamaggo kilese pajahati, evaṃ jīvitindriyādiārammaṇāpete kammamapathā pāṇātipātādīni dussīlyāni pajahanti.

Vedanātoti sabbe sukhavedanā vā honti majjhavedanā vā. Kusalaṃ patvā hi dukkhā vedanā nāma natthi.

Mūlatoti paṭipāṭiyā satta ñāṇasampayuttacittena viramantassa alobhaadosaamohavasena timūlā honti. Ñāṇavippayuttacittena viramantassa alobhādosavasena dvimūlā. Anabhijjhā ñāṇasampayuttacittena viramantassa adosaamohavasena dvimūlā. Ñāṇavippayuttacittena viramantassa adosavasena ekamūlā. Alobho pana attanāva attano mūlaṃ na hoti. Abyāpādepi eseva nayo. Sammādiṭṭhi alobhādosavasena dvimūlāvāti.

Kusalakammamapathakathā niṭṭhitā.

41. Evaṃ dasakusalakammamapathavasena sīlaṃ dassetvā idāni nekkhammādīnaṃ arahattamaggapariyosānānaṃ sattatimsadhammānaṃ vasena dassetuṃ **nekkhammena kāmacchandaṃ saṃvaraṭṭhena sīlaṃ, avītikkamaṭṭhena sīlantiādimāha**. Tatha yasmā nekkhammena kāmacchandaṃ saṃvarati na vītikkamati, tasmā nekkhammaṃ sīlanti adhippāyo. Paccattathe vā karaṇavacanaṃ, nekkhammanti attho. Esa nayo sesesu. Pāṭiyam pana nekkhammaabyāpāde dassetvā hetṭhā vuttanayattā sesaṃ saṅkhipitvā ante arahattamaggoyeva dassito.

Evaṃ saṃvaraavītikkamavasena sīlaṃ dassetvā idāni tesameva dvinnaṃ pabhedadassanattaṃ **pañca sīlāni pāṇātipātassa pahānaṃ sīlantiādimāha**. Ettha ca pāṇātipātassa pahānaṃ sīlaṃ, pāṇātipātā veramaṇī sīlaṃ, pāṇātipātassa paṭipakkhacetaṇā sīlaṃ, pāṇātipātassa saṃvaro sīlaṃ, pāṇātipātassa avītikkamo sīlanti yojanā kātābbā. **Pahānanti** ca koci dhammo nāma natthi aññatra vuttappakārānaṃ pāṇātipātādīnaṃ anuppādamattato. Yasmā pana taṃ taṃ pahānaṃ tassa tassa kusalassa dhammassa

patitṭhānatṭhena upadhāraṇaṃ hoti, vippakiṇṇasabhāvākaraṇena ca samodhānaṃ, tasmā pubbe vutteneva upadhāraṇasamodhānasāṅkhātena sīlanaṭṭhena sīlanti vuttaṃ. Itare cattāro dhammā tato tato veramaṇivasena tassa tassa saṃvaravasena tadubhayasampayuttacetanāvasena taṃ taṃ avītikkamantassa avītikkamavasena ca cetaso pavattisabhāvaṃ sandhāya vuttā.

Atha vā pahānampi dhammato atthiyeva. Kathaṃ? Pahiyate anena pāṇātipātādipaṭipakkho, pajahati vā taṃ paṭipakkhanti pahānaṃ. Kiṃ taṃ? Sabbepi kusalā khandhā. Aññe pana ācariyā “nekkhammādīsūpi ‘veramaṇī sīla’nti vacanamattaṃ gahetvā sabbakusalesūpi niyatayevāpanakabhūtā virati nāma atthī”ti vadanti, na tathā idhāti. Evamimehi pahānādīhi pañcahi padehi visesetvā pariyantāpariyantasīladvaye apariyantasīlameva vuttaṃ. Tasmā eva hi **evarūpāni sīlāni cittassa avippaṭisārāya saṃvattanti...pe... sacchikātabbaṃ sacchikaronto sikkhatīti** vuttaṃ.

Tattha **avippaṭisārāya saṃvattantīti** “saṃvaro avippaṭisāratthāyā”ti (pari. 366) ca “avippaṭisāratthāni kho, ānanda, kusalāni sīlāni avippaṭisārānisamsāni”ti (a. ni. 10.1; 11.1) ca vacanato avippaṭisāratthāya saṃvattanti. “Avippaṭisāro pāmojjatthāyā”ti (pari. 366) ca “yoniso manasikaroto pāmojjaṃ jāyatī”ti (paṭi. ma. 1.74) ca vacanato **pāmojjāya saṃvattanti**. “Pāmojjaṃ pītatthāyā”ti (pari. 366) ca “pamuditassa pīti jāyatī”ti (a. ni. 5.26; saṃ. ni. 5.376; dī. ni. 3.322) ca vacanato **pītiyasaṃvattanti**. “Pīti passaddhatthāyā”ti (pari. 366) ca “pītimanassa kāyo passambhatī”ti (a. ni. 5.26; saṃ. ni. 5.376; dī. ni. 3.322) ca vacanato **passaddhiyā saṃvattanti**. “Passaddhi sukhatthāyā”ti (pari. 366) ca “passaddhakāyo sukhaṃ vedetī”ti (a. ni. 5.26; saṃ. ni. 5.376; dī. ni. 3.322) ca vacanato **somanassāya saṃvattanti**. Cetasikaṃ sukhañhi somanassanti vuccati. **Āsevanāyāti** bhusā sevanā āsevanā. Kassa āsevanā? Anantaraṃ somanassavacanena sukhasa vuttatā sukhaṃ siddhaṃ. “Sukhino cittaṃ samādhīyatī”ti (a. ni. 5.26; saṃ. ni. 5.376; dī. ni. 3.322) ca vacanato tena sukkena samādhī siddho hoti. Evaṃ siddhassa samādhissa āsevanā. Tassa samādhissa **āsevanāya saṃvattanti**, paguṇabalavabhāvāya saṃvattantīti attho. **Bhāvanāyāti** tasveva samādhissa vuddhiyā. **Bahulīkammāyāti** tasveva samādhissa punappunaṃ kiriyāya. Avippaṭisārādīpavattiyā mūlakāraṇaṃ hutvā samādhissa saddhindriyādialaṅkārasādhanaena **alaṅkārayā saṃvattanti**. Avippaṭisārādīkassa samādhisambhārasa sādhanena **parikkhārāya saṃvattanti**. “Ye ca kho ime pabbajitena jīvitaparikkhārā samudānetabbā”tiādīsū (ma. ni. 1.192) viya hi ettha sambhārattho parikkhārasaddo. “Ratho sīlaparikkhāro, jhānakkho cakkavīriyo”tiādīsū (saṃ. ni. 3.54) pana alaṅkārattho. “Sattahi nagaraparikkhārehi suparikkhataṃ hotī”tiādīsū (a. ni. 7.67) parivārattho. Idha pana alaṅkāraparivārānaṃ visuṃ āgatattā sambhāratthoti vuttaṃ. Sambhārattho ca paccayatthoti. Mūlakāraṇabhāveneva samādhisampayuttaphassādidhammasampattisādhanaena **parivārāya saṃvattanti**. Samādhissa vipassanāya ca padaṭṭhānabhāvapāpanena vasībhāvapāpanena ca paripuṇṇabhāvasādhanaena **pāripūriyā saṃvattanti**.

Evaṃ sīlūpanissayena sabbākāraparipūraṃ samādhīṃ dassetvā idāni “samāhite citte yathābhūtaṃ jānāti passati, yathābhūtaṃ jānaṃ passaṃ nibbindati, nibbindaṃ virajjati, virāgā vimuccatī”ti (paṭi. ma. 1.73; dī. ni. 3.359) vacanato sīlamūlakāni samādhīpadaṭṭhānāni yathābhūtañānadassanādīni dassento **ekantanibbidāyāti**ādīmāha. Nibbidāya hi dassitāya tassā padaṭṭhānabhūtaṃ yathābhūtañānadassanaṃ dassitameva hoti. Tasmīñhi asiddhe nibbidā na sijjhatīti. Tāni pana vuttatthāneva. Yathābhūtañānadassanaṃ panettha sappaccayanāmarūpapariggaho.

Evaṃ amatamahānibbānapariyosānaṃ sīlappayojanaṃ dassetvā idāni tassa sīlassa adhisīlasikkhābhāvaṃ tammūlakā ca adhicitāadhipaññāsikkhā dassetukāmo **evarūpānaṃ sīlānaṃ saṃvarapārisuddhi adhisīlanti**ādīmāha. Tattha saṃvaroyeva

pārisuddhi **saṃvarapārisuddhi**. Evarūpānaṃ apariyantabhūtānaṃ vivatṭanissitānaṃ sīlānaṃ saṃvarapārisuddhi vivatṭanissitattā sesasīlato adhikaṃ sīlanti **adhisiṃlanti** vuccati. **Saṃvarapārisuddhiyā tṭhitam cittanti** edisāya sīlasaṃvarapārisuddhiyā patiṭṭhitam cittam suṭṭhu avippaṭisārādīnaṃ āvahanato na vikkhepaṃ gacchati, samādhimim patiṭṭhātī attho. Avikkhepoyeva pārisuddhi **avikkhepapārisuddhi**. So sabbamalavirahito nibbedhabhāgiyo samādhi sesasamādhito adhikattā **adhicittanti** vuccati. Cittasīsena hettha samādhi niddiṭṭho. **Saṃvarapārisuddhiṃ sammā passatī** parisuddham sīlasaṃvaram ñātapariññāvasena tīraṇapariññāvasena ca sammā passati, evameva avikkhepapārisuddhisāṅkhātāṃ parisuddham samādhim sammā passati. Evaṃ passato cassa dassanasāṅkhātā pārisuddhi **dassanapārisuddhi**. Sāyeva sesapaññāya adhikattā **adhipaññāti** vuccati. **Yo tatthāti** yo tattha saṃvaraavikkhepadassanesu. **Saṃvaraṭṭhoti** saṃvarabhāvo. Evameva avikkhepaṭṭhadassanaṭṭhā ca veditabbā. Adhisiṃlameva sikkhā **adhisiṃlasikkhā**. Evaṃ itarāpi veditabbā.

Evaṃ tisso sikkhāyo dassetvā idāni tāsāṃ pāripūrikkamaṃ dassetuṃ **imā tisso sikkhāyo āvajjanto sikkhatī**tiādīmāha. Tassattho – paccekāṃ paripūretuṃ āvajjantopi sikkhati nāma, āvajjetvā “ayaṃ nāma sikkhā”ti jānantopi sikkhati nāma, jānitvā punappunaṃ passantopi sikkhati nāma, passitvā yathādiṭṭham paccavekkhantopi sikkhati nāma, paccavekkhitvā tattheva cittam acalam katvā patiṭṭhapentopi sikkhati nāma, taṃtaṃsikkhāsampayuttasaddhāvīriyasatisamādhipaññāhi sakasakakiccaṃ karontopi sikkhati nāma, abhiññeyyābhijānanādīkālepi taṃ taṃ kiccaṃ karonto tisso sikkhāyo sikkhati nāmāti. Puna **pañca sīlānī**tiādīni vuttatthāneva. **Arahattamaggena sabbakilesānanti**ādīsu pana arahantānaṃ suṭṭhu vipaṭisārādiabhāvato āsevanādibhāvato ca tāni padāni yujjanteva. **Ekantanibbidāyā**tiādīni pana satipaṭṭhānasammappadhānāni viya maggakkhaṇeyeva yojetabbāni.

42. Saṃvarapārisuddhiṃ sammā passati, avikkhepapārisuddhiṃ sammā passatī idaṃ pana vacanadvayaṃ phalasaṃpattatthāya vipassanāvasena yojetabbāṃ, dutiyavacanāṃ pana nirodhasaṃpattatthāya vipassanāvasenāpi yujjati. **Āvajjanto sikkhatī**tiādīsu pañcasu vacanesu arahato sikkhitabbābhāvepi asekkhasīlakkhandhādisabhāvato “sikkhatī”ti vuttanti veditabbāṃ. **Saddhāya adhimuccanto sikkhatī**tiādīni pana maggakkhaṇāññeva sandhāya vuttāni. Aññānīpi upacārappanāvīpassanāmaggavasena vuttāni vacanāni yathāyogaṃ yojetabbānīti.

Sīlamayaññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Samādhībhāvanāmayaññāniddesavaṇṇanā

43. Samādhībhāvanāmayaññāniddese ādito tāva ekakato paṭṭhāya yāva dasakā samādhīpabbhaḍḍam dassento eko samādhītiādīmāha. Tattha **cittassa ekaggatā**ti nānārammaṇavikkhepābhāvato ekaṃ ārammaṇaṃ aggaṃ uttamaṃ assāti ekaggo, ekaggassa bhāvo ekaggatā. Sā pana ekaggatā cittassa, na sattassāti dassanaṭṭham “cittassā”ti vuttam. Duke **lokiyoti** loko vuccati lujjanapalujjanaṭṭhena vaṭṭam, tasmim pariyaṇṇabhāvena loke niyuttoti lokiyo. **Lokuttaroti** uttiṇṇoti uttaro, loke apariyaṇṇabhāvena lokato uttaroti lokuttaro. Tike savitakko ca so savicāro cāti **savitakkasavicāro**. Evaṃ **avitakkaavicāro**. Vitakkavicāresu vicārova mattā pamāṇaṃ etassāti vicāramatto, vicārato utthari vitakkena saddhiṃ sampayogaṃ na gacchātī attho. Avitakko ca so vicāramatto cāti **avitakkavicāramatto**. Tisupi vicchedaṃ katvāpi paṭṭhanti. Catukkapañcakā vuttatthā. Chakke punappunaṃ uppajjanato satiyeva anussati, pavattitabbaṭṭhānamhiyeva vā pavattattā saddhāpabbajitassa kulaputtassa anurūpā satītipi anussati, buddham ārabba uppannā anussati **bauddhānussati**. Arahātā dibuddhaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanāṃ. Tassā buddhānussatiyā vasena cittassa ekaggatāyeva uddhaccasāṅkhātassa vikkhepassa paṭipakkhabhāvato na vikkhepoti **avikkhepo**. Dhammaṃ ārabba uppannā

anussati **dhammānussati**. Svākkhātātādidhammaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Saṅghaṃ ārabha uppannā anussati **saṅghānussati**. Suppaṭipannatādisaṅghaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Sīlaṃ ārabha uppannā anussati **silānussati**. Attano akhaṇḍatādisīlaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Cāgaṃ ārabha uppannā anussati **cāgānussati**. Attano muttacāgatādicāgaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Devatā ārabha uppannā anussati **devatānussati**. Devatā sakkhiṭṭhāne ṭhapetvā attano saddhādiguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ.

Sattake **samādhikusalatā**ti ekavidhādibhedena anekabhede samādhimhi “ayamevaṃvidho samādhi, ayamevaṃvidho samādhi”ti chekabhāvo. Samādhiparicchedakapaññāyetaṃ adhivacanaṃ. Samādhiuppādanavidhānēpi chekabhāvo samādhikusalatā.

Samādhissa samāpattikusalatāti uppāditassa samādhissa samāpajjane chekabhāvo. Etena samāpajjanavasitā vuttā hoti.

Samādhissa ṭhitikusalatāti samāpannassa samādhissa santativasena yathārucci ṭhapane chekabhāvo. Etena adhiṭṭhānavasitā vuttā hoti. Atha vā nimittaggahaṇena cassa puna te ākāre sampādayato appanāmetameva ijjhati, na ciraṭṭhānaṃ. Ciraṭṭhānaṃ pana samādhiparipanthānaṃ dhammānaṃ suvisodhitattā hoti. Yo hi bhikkhu kāmādīnavapaccavekkhānādīhi kāmaccandaṃ na suṭṭhu vikkhambhetvā, kāyapassaddhivasena kāyaduṭṭhullaṃ na suppaṭippassaddhaṃ katvā, ārambhadhātumanasikārādivasena thinamiddhaṃ na suṭṭhu paṭivinodetvā, samathanimittamanasikārādivasena uddhaccakukkuccaṃ na suṭṭhu samūhataṃ katvā, aññēpi samādhiparipanthē dhamme na suṭṭhu visodhetvā jhānaṃ samāpajjati, so avisodhitam āsayam pavitṭhabhamaro viya, asuddhaṃ uyyānaṃ pavitṭharājā viya ca khippameva nikkhamati. Yo pana samādhiparipanthē dhamme suṭṭhu visodhetvā jhānaṃ samāpajjati, so suvisodhitam āsayam pavitṭhabhamaro viya, suparisuddhaṃ uyyānaṃ pavitṭharājā viya ca sakalampi divasabhāgam antosamāpattiyāmyeva hoti. Tenāhu porāṇā –

“Kāmesu chandaṃ paṭighaṃ vinodaye, uddhaccathīnaṃ vicikicchapañcamam;
Vivekapāmojjakarena cetasā, rājāva suddhantagato tahiṃ rame”ti.

Tasmā ”ciraṭṭhitikāmena pāripanthikadhamme sodhetvā jhānaṃ samāpajjitabba”nti vuttattā taṃ vidhiṃ sampādetvā samādhissa ciraṭṭhitikaraṇe chekabhāvoti vuttaṃ hoti.

Samādhissa vuṭṭhānakusalatāti santativasena yathārucci pavattassa samādhissa yathāparicchinnakāleyeva vuṭṭhānena samādhissa vuṭṭhāne chekabhāvo. “Yassa hi dhammaṃ puriso vijaññā”tiādisu (jā. 1.10.152) viya nissakkatthe vā sāmivacanaṃ katanti veditabbanti. Etena vuṭṭhānavasitā vuttā hoti.

Samādhissa kallatākusalatāti agilānabhāvo arogabhāvo kallatā. Gilāno hi akallakoti vuccati. Vinayepi vuttaṃ “nāhaṃ, bhante, akallako”ti (pārā. 151). Anaṅgaṇasuttavattasuttesu (ma. ni. 1.57 ādayo, 70 ādayo) vuttānaṃ jhānapaṭilābhapaccanīkānaṃ pāpakānaṃ icchāvacarānaṃ abhāvena ca abhijjhādīnaṃ cittassa upakkilesānaṃ vigamena ca samādhissa agilānabhāvakarāṇe chekabhāvo samādhissa kallatākusalatā, kilesagelaññarahitabhāve kusalatāti vuttaṃ hoti. Atha vā **kallatā**ti kammaññatā kammaññatāpariyāyattā kallavacanaṃ. “Yā cittassa akallatā akammaññatā”ti (dha. sa. 1162) hi vuttaṃ “kallacittaṃ muducittaṃ vinīvaraṇacitta”nti (dī. ni. 1.298; ma. ni. 2.395; mahāva. 26) ca. Ettha kallasaddo kammaññattho. Tasmā kasiṇānulomato kasiṇapaṭilomato kasiṇānulomapaṭilomato jhānānulomato jhānapaṭilomato jhānānulomapaṭilomato jhānukkantikato kasiṇukkantikato jhānakasiṇukkantikato aṅgasaṅkantito ārammaṇasaṅkantito aṅgārammaṇasaṅkantito aṅgavavattānato ārammaṇavavattānatoti imehi cuddasahi ākārehi,

āṅgārammaṇavavattḥānatoti iminā saha pañcadasahi vā ākārehi cittaparidamanena samādhissa kammaññabhāvakarāṇe kusalahāvoti vuttaṃ hoti.

Samādhissa gocarakusalatāti samādhissa gocaresu kaṣiṇādīsū ārammaṇesu taṃ taṃ jhānaṃ samāpajjitukāmatāya yathārucci āvajjanakaraṇavasena tesu ārammaṇesu chekabhāvo. Etena kaṣiṇāvajjanavasena āvajjanavasitā vuttā hoti. Atha vā tasmim̄ tasmim̄ disābhāge kaṣiṇapharaṇavasena evaṃ phuttḥassa kaṣiṇassa ciraṭṭhānavasena ca samādhissa gocaresu chekabhāvo.

Samādhissa abhinīhāarakusalatāti ekattanayena heṭṭhāheṭṭhāsamādhim̄ uparūparisamādhivāpanayanena abhinīharaṇe abhininnāmane chekabhāvo. Upacārajjhānañhi vasippattaṃ paṭhamajjhānatthāya vipassanatthāya vā abhinīharati, evaṃ paṭhamajjhānādīni dutiyajjhānādiatthāya vipassanatthāya vā, catutthajjhānaṃ arūpasamāpattatthāya abhiññatthāya vipassanatthāya vā, ākāsañcāyatanādayo viññāñcāyatanādiatthāya vipassanatthāya vā abhinīharatīti evaṃ samādhissa tattha tattha abhinīhāarakusalatā. Yasmā pana kusalatā nāma paññā, sā samādhi na hoti, tasmā samādhipariṇāyakapaññāvasena sattavidho samādhi vuttoti veditabbo.

Keci pana ācariyā “samādhikusalatāti yena manasikārena cittaṃ na vikkhipati, tattha kusalatā. Samāpattikusalatāti yena manasikārena samāpajjantassa jhānaṅgāni pātubhavanti, tattha kusalatā. Ṭhitikusalatāti yena manasikārena appito samādhi na vikkhipati, tattha kusalatā. Vuṭṭhānakusalatāti nīvaraṇavuṭṭhānaṃ jānāti paṭhamajjhāne, āṅgavuṭṭhānaṃ jānāti tīsu jhānesu, ārammaṇavuṭṭhānaṃ jānāti arūpasamāpattīsū, vikkhepavuṭṭhānaṃ jānāti visayādhimattesu, sacchandavuṭṭhānaṃ jānāti pariyantakāle ca avasānakaraṇīyakāle ca. Kallatākusalatāti cittaphāsutāya sarīraphāsutāya āhārāphāsutāya senāsanaphāsutāya puggalāphāsutāya ca samādhissa kallatā hotīti jānāti. Gocarakusalatāti ārammaṇassa paricchedaṃ kātuṃ jānāti, disāpharaṇaṃ kātuṃ jānāti, vaḍḍhetuṃ jānāti. Abhinīhāarakusalatāti tattha tattha sammā manasikārena cittaṃ abhinīharati abhininnāmeti, upacāre vasippatte paṭhamajjhāne abhinīharati, evaṃ uparūparijhānesu abhiññāsū arūpasamāpattīsū vipassanāsū ca abhinīharati. Evaṃ tattha tattha abhinīhāarakusalatā”ti evametesam̄ padānaṃ atthaṃ vaṇṇayanti.

Aṭṭhakaṃ vuttatthameva. Navake **rūpāvacaroti** “katame dhammā rūpāvacarā? Heṭṭhato brahmapārisajjaṃ pariyantaṃ karitvā uparito akaniṭṭhe deve antokaritvā”tiādinā (dha. sa. 1289) nayena vuttetu rūpāvacaradhammesu pariyāpanno. Tatrāyaṃ vacanattho – rūpakkhandhasaṅkhātāṃ rūpaṃ ettha avacarati, na kāmoti rūpāvacaro. Rūpakkhandhopi hi rūpanti vuccati “rūpakkhandho rūpa”ntiādīsū (yama. 1.khandhayamaka.2) viya. So pana brahmapārisajjabrahmapurohitamahābrahmānaṃ parittābhaappamāñābhābhassarānaṃ parittasubhaappamāṇasubhasubhakiṇhānaṃ asaññāsattavehapphalānaṃ avihātappasudassasudassīkaniṭṭhānañca vasena soḷasavidho padeso. So rūpāvacarasāṅkhāto padeso uttarapadalopaṃ katvā “rūpa”nti vuccati, tasmim̄ rūpe avacaratīti rūpāvacaro. Rūpabhavo vā rūpaṃ, tasmim̄ avacaratīti rūpāvacaraṃ. Kiñcāpi hi eso samādhi kāmabhavēpi avacarati, yathā pana saṅgāme avacaraṇato saṅgāmāvacaroti laddhanāmo nāgo nagare carantopi saṅgāmāvacaroti vuccati, thalacarā jalacarā ca pañino athale ajale ca ṭhitāpi thalacarā jalacarāti vuccanti, evamayam̄ aññattha avacarantopi rūpāvacaroti vutto. Apica rūpabhavasāṅkhāte rūpe paṭisandhim̄ avacāretītipi rūpāvacaro. **Hīnoti** lāmako. Hīnuttamānaṃ majjhe bhavo **majjho**. Majjhimotipi pāṭho, soyevattho. Padhānabhāvaṃ nīto **pañīto**, uttamoti attho. Ete pana āyūhanavasena veditabbā. Yassa hi āyūhanakkhaṇe chando vā hīno hoti vīriyaṃ vā cittaṃ vā vīmamsā vā, so hīno nāma. Yassa te dhammā majjhimā, so majjihimo. Yassa pañītā, so pañīto. Uppāditamatto vā hīno, nātisubhāvito majjihimo, atisubhāvito vasippatto pañīto. **Arūpāvacaro** rūpāvacare vuttanayānusārena veditabbo.

Suññato samādhītiādīsu “sabbe saṅkhārā aniccā dukkhā anattā”ti vipassanāpaṭipāṭiyā vipassantassa anattānupassanāya maggavuṭṭhāne jāte yasmā sā vipassanā attavirahitesu saṅkhāresu suññato pavattā, tasmā suññatā nāma hoti. Tāya siddho ariyamaggasamādhī **suññato samādhī** nāma hoti, suññatavasena pavattasamādhīti attho. Vipassanāya pavattākārena hi so pavattati. Aniccānupassanāya maggavuṭṭhāne jāte yasmā sā vipassanā niccanimittapaṭipakkhavasena pavattā, tasmā animittā nāma hoti. Tāya siddho ariyamaggasamādhī **animitto samādhī** nāma hoti, niccanimittavirahito samādhīti attho. Vipassanāya pavattākārena hi so pavattati. Dukkhānupassanāya maggavuṭṭhāne jāte yasmā sā vipassanā paṇidhipaṭipakkhavasena pavattā, tasmā appaṇihitā nāma hoti. Tāya siddho ariyamaggasamādhī **appaṇihito samādhī** nāma hoti, paṇidhivirahito samādhīti attho. Vipassanāya pavattākārena hi so pavattati. Tādīsā eva tayo phalasangāhāyopi etehiyeva tīhi samādhīhi gahitā hontīti veditabbā. Lokuttarasamādhīnaṃ pana paṇitattā hīnādibhedo na uddhaṭo.

Dasake **uddhumātakasaññāvasenā**tiādīsu bhastā viya vāyunā uddham jīvitapariyādānā yathānukkamaṃ samuggatena sūnabhāvena uddhumātattā uddhumātaṃ, uddhumātameva **uddhumātakaṃ**, paṭikūlattā vā kucchitaṃ uddhumātanti uddhumātakaṃ. Tathārūpassa chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Vinīlaṃ vuccati viparibhinnavaṇṇaṃ, vinīlameva **vinīlakaṃ**, paṭikūlattā vā kucchitaṃ vinīlanti vinīlakaṃ. Maṃsussadaṭṭhānesu rattavaṇṇassa, pubbasannicayaṭṭhānesu setavaṇṇassa, yebhuyyena ca nīlavaṇṇassa nīlaṭṭhāne nīlasātakapārutasseva chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Paribhinnaṭṭhānesu vissandamānapubbaṃ vipubbaṃ, vipubbameva **vipubbakaṃ**, paṭikūlattā vā kucchitaṃ vipubbanti vipubbakaṃ. Tathārūpassa chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Vicchiddaṃ vuccati dvidhā chindanena apadhāritaṃ, vicchiddameva **vicchiddakaṃ**, paṭikūlattā vā kucchitaṃ vicchiddanti vicchiddakaṃ. Vemajjhe chinnassa chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Ito ca etto ca vividhākārena soṇasingālādīhi khāyitanti vikkhāyitaṃ, vikkhāyitanti vattabbe vikkhāyitanti vuttaṃ. Vikkhāyitameva **vikkhāyitakaṃ**, paṭikūlattā vā kucchitaṃ vikkhāyitanti vikkhāyitakaṃ. Tathārūpassa chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Vividhaṃ khittaṃ vikkhittaṃ, vikkhittameva **vikkhittakaṃ**, paṭikūlattā vā kucchitaṃ vikkhittanti vikkhittakaṃ. Aññena hatthaṃ aññena pādaṃ aññena sīsanti evaṃ tato tato khittassa chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Hatañca taṃ purimanayeneva vikkhittakañcāti **hatavikkhittakaṃ**. Kākapaḍākārena aṅgapaccaṅgesu satthena hanitvā vuttanayena vikkhittassa chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Lohitaṃ kirati vikkhipati ito cito ca paggharaṭīti **lohitakaṃ**. Paggharitalohitamakkhitassa chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Puḷavā vuccanti kimayo, puḷave kiratīti **puḷavakaṃ**. Kimiparipuṇṇassa chavasarīrassetaṃ adhivacanaṃ. Aṭṭhiyeva **aṭṭhikaṃ**, paṭikūlattā vā kucchitaṃ aṭṭhīti aṭṭhikaṃ. Aṭṭhisāṅkhalikāyapi ekaṭṭhikassapi etaṃ adhivacanaṃ. Imāni ca pana uddhumātakādīni nissāya uppannamimittānampi nimittesu paṭiladdhajjhānānampi etāneva nāmāni. Idha pana uddhumātakanimittē paṭikūlakāragāhikā appanāvasena uppannā saññā uddhumātakasaññā, tassā uddhumātakasaññāya vasena **uddhumātakasaññāvasena**. Sesesupi eseva nayo. **Pañcapaññāsa samādhī**ti ekakādivasena vuttā.

44. Evaṃ ekakādivasena samādhippabhedam dassetvā idāni aññenapi pariyāyena samādhim dassetukāmo **apicāti** aññaṃ pariyāyārambhaṃ dassetvā **pañcaviṣatī**tiādīmāha. Tattha **samādhissa samādhiṭṭhā**ti samādhissa samādhibhāve sabhāvā, yehi sabhāvehi so samādhī hoti, te tasmim atthā nāma. **Pariggahaṭṭhena samādhī**ti saddhādīhi indriyehi pariggahitattā tasmā pariggahitasabhāvena samādhī. Tāneva ca indriyāni aññamaññaparivārāni hontī, bhāvanāparipūriyā paripuṇṇāni ca hontī. Tasmā **parivāraṭṭhena paripūraṭṭhena samādhī**. Tesameva samādhivasena ekārammaṇamapekkhitvā **ekaggaṭṭhena**, nānārammaṇavikkhepābhāvamapekkhitvā **avikkhepaṭṭhena**, lokuttarasseva mahatā vīriyabalapaggahena pattabbattā lokuttaramaggasseva ca

parihānivasena visārābhāvato heṭṭhā gahitapaggahaṭṭhaavisāraṭṭhā idha na gahitāti veditabbā. Kilesakālussiyassābhāvena **anāvilatṭhena samādhi**. Avikampattā **aniñjanatṭhena samādhi**. Vikkhambanavasena samucchadavasena vā kilesehi vimuttattā ārammaṇe ca adhimuttattā **vimuttatṭhena samādhi**.

Ekattupaṭṭhānavasenacittassa ṭhitattāti samādhiyogeneva ekārammaṇe bhusaṃ patiṭṭhānavasena cittassa ārammaṇe niccalabhāvena patiṭṭhitattā. Aṭṭhasu yugalesu esati nesati, ādiyati nādiyati, paṭipajjati na paṭipajjati imāni tīṇi yugalāni appanāvīthito pubbabhāge upacārassa mudumajjhādhimattatāvasena vuttānīti veditabbāni, jhāyati jhāpetīti idaṃ appanāvīthiyaṃ upacārasena veditabbam. Esitattā nesitattā, ādinnattā anādinnattā, paṭipannattā nappaṭipannattā, jhātattā na jhāpitattāti imāni cattāri yugalāni appanāvasena vuttānīti veditabbāni.

Tattha **samaṃ esatīti samādhīti**ādisu **samanti** appanaṃ. Sā hi paccanīkadhamme sameti nāsetīti samā, paccanīkavisamābhāvato vā samabhūtāti samā. Taṃ samaṃ esati ajjhāsayavasena gavesati. **Itisaddo** kāraṇattho, yasmā samaṃ esati, tasmā samādhīti attho. **Visamaṃ nesatīti** taṃ taṃ jhānapaccanīkasaṅkhātāṃ visamaṃ na esati. Mudubhūto hi pubbabhāgasamādhī ādibhūtattā **samaṃ esati, visamaṃ nesati** nāma. Majjhimabhūto thirabhūtattā **samaṃ ādiyati, visamaṃ nādiyati** nāma. Adhimattabhūto appanāvīthiyā āsannabhūtattā **samaṃ paṭipajjati, visamaṃ nappaṭipajjati** nāma. **Samaṃ jhāyatīti** bhāvanapūṃsakavacanāṃ, samaṃ hutvā jhāyati, samena vā ākārena jhāyatīti attho. Appanāvīthiyaṃhi samādhī paccanīkadhammavigamena santattā, santāya appanāya anukūlabhāvena ca ṭhitattā samēnākārena pavattati. **Jhāyatīti** ca pajjalatīti attho “ete maṇḍalamāle dīpā jhāyanti (dī. ni. 1.159) sabbarattim, sabbarattiyo ca telappadīpo jhāyati, telappadīpo cettha jhāyeyyā”tiādisu (saṃ. ni. 4.255-256) viya. Samaṃ jāyatītipi pāṭho, samēnākārena uppajjatīti attho. Jhāyati jhāpetīti yugalattā pana purimāpāṭhova sundarataro. **Jhāpetīti** ca dahatīti attho. So hi samādhīpaccanīkadhamme dūratarakaraṇena dahati nāma. Esanānesanādīnaṃ pana appanāya siddhattā “esitattā nesitattā”tiādīhi appanāsamādhī vutto. **Samaṃ jhātattāti** samaṃ jalitattā. Samaṃ jātattātipi pāṭho. Iti imesaṃ aṭṭhannaṃ yugalānaṃ vasena soḷasa, purimā ca navāti ime pañcavīsati samādhissa samādhīṭṭhā.

Samoca hito ca sukho cāti samādhīti idaṃ pana pañcavīsatiyā ākārehi sādhitassa samādhissa atthasādhanatthaṃ vuttaṃ. Tattha **samoti** samasaddassa, saṃsaddassa vā attho. So hi paccanīkakkhobhavisamavirahitattā samo. **Hitoti** ādhisaddassa attho, ārammaṇe āhito niccalabhāvakarāṇena patiṭṭhāpitoti adhippāyo. Ubhayena samo ca āhito cāti samādhīti vuttaṃ hoti. **Sukhoti** santatṭhena sukho. “Yāyaṃ, bhante, adukkhamasukhā vedanā, santasmiṃ esā paṇīte sukhe vuttā bhagavatā”ti (ma. ni. 2.88) ca “upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsītā”ti ca vuttattā tena santatṭhena sukhasaddena upekkhāsahagatasamādhīpi gahito hoti. Aniyāmena hi sabbasamādhayo idha vuccanti. Tena ca sukhasaddena āhitabhāvassa kāraṇaṃ vuttaṃ hoti. Yasmā santo, tasmā ekārammaṇe āhitoti adhippāyo veditabboti.

Samādhībhāvanāmayañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Dhammaṭṭhitiñāṇaniddesavaṇṇanā

45. Dhammaṭṭhitiñāṇaniddese **avijjāsāṅkhārānaṃ uppādatṭhīti**ādisu tiṭṭhanti etāya saṅkhārāti ṭhiti. Kā sā? Avijjā. Sā hi saṅkhārānaṃ uppādāya nibbattiyā ṭhiti kāraṇanti **uppādatṭhīti**. Uppannānaṃ pavattiyāpi kāraṇanti **pavattatṭhīti**. Kiñcāpi hi janakapaccayassa jananakkaṇeyeva kiccānubhāvo hoti, tena pana janitānaṃyeva pavattattā sakakkhaṇe pavattiyāpi kāraṇaṃ nāma hoti, santativasena vā pavattiyā kāraṇanti attho. **Pavattanti** ca napūṃsake bhāvavacanametāṃ, tasmā pavattaṃ pavattīti atthato ekaṃ.

Pavattisaddassa pana pākaṭattā tena yojetvā attho vutto. Bhāvepi ṭhitisaddassa sijjhanato na idha bhāve ṭhitisaddo, kāraṇe ṭhitisaddoti dassanattaṃ **nimittaṭṭhiti** vuttaṃ, nimittabhūtā ṭhiti attho, kāraṇabhūtāti vuttaṃ hoti. Na kevalaṃ nimittamattaṃ hoti, atha kho saṅkhārajanane sabyāpārā viya hutvā āyūhati vāyamaṭṭi paccayasamatthataṃ dassento **āyūhanaṭṭhiti** āha, āyūhanabhūtā ṭhiti attho. Yasmā avijjā saṅkhāre uppādayamānā uppāde saṃyojeti nāma, ghaṭeṭṭi attho. Saṅkhāre pavattayamānā pavattiyam palibundhati nāma, bandhatṭi attho. Tasmā **saññogaṭṭhiti palibodhaṭṭhiti** vuttā. Saññogabhūtā ṭhiti, palibodhabhūtā ṭhiti attho. Yasmā avijjāva saṅkhāre uppādayamānā uppādāya pavattiyā ca mūlakāraṇaṭṭhena samudayo nāma, samudayabhūtā ṭhiti **samudayaṭṭhiti**, mūlakāraṇabhūtā ṭhiti attho. Avijjāva saṅkhārānaṃ uppāde janakapaccayattā, pavattiyam upatthambhakapaccayattā **hetuṭṭhiti paccayaṭṭhiti** vuttā, hetubhūtā ṭhiti, paccayabhūtā ṭhiti attho. Janakapaccayo hi hetūti, upatthambhako paccayoti vuccati. Evaṃ sesesupi yojetabbaṃ.

Bhavojātiyā, jāti jarāmarāṇassāti ettha pana uppādaṭṭhiti saññogaṭṭhiti hetuṭṭhiti uppādasena yojitāni padāni jātijarāmarāṇavantānaṃ khandhānaṃ vasena pariyāyena vuttānīti veditabbāni. Keci pana “uppādāya ṭhiti uppādaṭṭhiti”ti evamādinā nāyenettha atthaṃ vaṇṇayanti. **Avijjā paccayoti** avijjāya saṅkhārānaṃ paccayabhāvaṃ apekkhitvā vuttaṃ. Avijjāyapi paccayasambhūtaṭṭā tassā api paccayapariggahaṇadassanattaṃ **ubhopete dhammā paccayasamuppannāti paccayapariggahe paññāti** vuttaṃ. Evaṃ sesesupi yojetabbaṃ. **Jāti paccayo, jarāmarāṇaṃ paccayasamuppannanti** pana pariyāyena vuttaṃ. **Atītampi addhānanti** atikkantampi kālaṃ. **Anāgatampi addhānanti** appattampi kālaṃ. Ubhayatthāpi accantasamyogethe upayogavacanāṃ.

46. Idāni navākāravārānantaraṃ te navākāre vihāya hetupaṭiccapaccayapadeheva yojetvā **avijjā hetu, saṅkhārā hetusamuppannāti**ādayo tayo vārā niddiṭṭhā. Navākāravāre janakaupatthambhakavasena paccayo vutto. Idha pana hetuvārassa paccayavārassa ca visuṃ āgatattā **hetūti** janakapaccayattaṃ, **paccayoti** upatthambhakapaccayattaṃ veditabbā ekekassāpi avijjādikassa paccayassa ubhayathā sambhavato. Paṭicavāre **avijjā paṭiccāti** attano uppāde saṅkhārānaṃ avijjāpekkhattā saṅkhārehi avijjā paṭimukhaṃ etabbā gantabbāti paṭiccā. Etena avijjāya saṅkhārūppādanasamatthattā vuttā hoti. **Saṅkhārā paṭiccasamuppannāti** saṅkhārā avijjāṃ paṭicca tadabhimukhaṃ pavattanato paṭimukhaṃ katvā na vihāya samaṃ uppannā. Evaṃ sesesupi līngānurūpena yojetabbaṃ. Avijjā paṭiccāti ussukkavasena vā pāṭho, attho panettha avijjā attano paccaye paṭicca pavattāti pāṭhasavasena yojetabbo. Evaṃ sesesupi. Catūsupi ca etesu vāresu dvādasannaṃ paṭiccasamuppādaṅgānaṃ paccayasessa vasena dhammaṭṭhitiñāṇassa niddisittabattā avijjādīnaṃ ekādasannaṃyeva āṅgānaṃ vasena dhammaṭṭhitiñāṇaṃ niddiṭṭhaṃ, jarāmarāṇassa pana ante ṭhitattā tassa vasena na niddiṭṭhaṃ. Jarāmarāṇassāpi sokaparidevadukkhadomanassupāyāsānaṃ paccayattā jarāmarāṇaṃ tesam paccayaṃ katvā upaparikkhamānassa tassāpi jarāmarāṇassa vasena dhammaṭṭhitiñāṇaṃ yujjateva.

47. Idāni tāneva dvādasā paṭiccasamuppādaṅgāni vīsatiākāravasena vibhajitvā catusaṅkhepatiyaddhatisandhiyo dassetvā dhammaṭṭhitiñāṇaṃ niddisitukāmo **purimakammabhavasminti**ādimāha. Tattha **purimakammabhavasminti** purime kammabhava, atītajātiyaṃ kammabhava kariyamāneti attho. **Moho avijjāti** yo tadā dukkhādīsu moho, yena mūlho kammaṃ karoti, sā avijjā. **Āyūhanā saṅkhārāti** taṃ kammaṃ karontassa purimacetanāyo, yathā “dānaṃ dassāmī”ti cittaṃ uppādetvā māsampi saṃvaccharampi dānūpakaraṇāni sajjentassa uppannā purimacetanāyo. Paṭiggāhakānaṃ pana hatthe dakkhiṇaṃ patiṭṭhāpayato cetanā bhavoti vuccati. Ekāvajjanesu vā chasu javanesu cetanā āyūhanā saṅkhārā nāma, sattamajavane cetanā bhavo. Yā kāci vā pana cetanā bhavo, taṃsampayuttā āyūhanā saṅkhārā nāma.

Nikanti taṅhāti yā kammaṃ karontassa tassa phale upapattibhave nikāmanā patthanā, sā taṅhā nāma. **Upagamanam upādānanti** yaṃ kammabhavassa paccayabhūtaṃ “imasmiṃ nāma kamme kate kāmā sampajjantī”ti vā “idaṃ katvā asukasmīṃ nāma ṭhāne kāme sevissāmī”ti vā “attā ucchinno suucchinno hotī”ti vā “sukhī hotiṃ vigataparilāho”ti vā “sīlabbatam sukkena paripūrati”ti vā pavattam upagamanam daḷhagahaṇam, idaṃ upādānam nāma. **Cetanā bhavoti** āyūhanāvasāne vuttā cetanā bhavo nāma. **Purimakammabhavasminti** atītajātiyā kammabhavē kariyamāne pavattā. **Idha paṭisandhiyā paccayāti** paccuppannapaṭisandhiyā paccayabhūtā.

Idha paṭisandhi viññānanti yaṃ paccuppannabhavassa bhavantarapaṭisandhānavasena uppunnattā paṭisandhīti vuccati, taṃ viññānam. **Okkanti nāmarūpanti** yā gabbhe rūpārūpadhammānam okkanti āgantvā pavisanam viya, idaṃ nāmarūpam. **Pasādo āyatananti** yo pasannabhāvo, idaṃ āyatanam. Jātiggahaṇena ekavacanam kataṃ. Etena cakkhādīni pañcāyatanāni vuttāni. “Pabhassaramidaṃ, bhikkhave, cittaṃ, tañca kho āgantukehi upakkilesehi upakkiliṭṭha”nti (a. ni. 1.49) ettha bhavaṅgacittam adhippetanti vacanato idhāpi manāyatanassa vipākabhūtattā, tassa ca kilesakālussiyābhāvena pasannattā pasādavacanena manāyatanampi vuttanti veditabbaṃ. **Phuṭṭho phassoti** yo ārammaṇam phuṭṭho phusanto uppanno, ayam phasso. **Vedayitam vedanāti** yaṃ paṭisandhiviññānena vā saḷāyatanapaccayena vā phassena saha uppannam vipākavedayitam, ayam vedanā. **Idhupapattibhavasmim purekatassa kamma paccayāti** paccuppanne vipākabhavē atītajātiyam katassa kamma paccayena pavattantīti attho.

Idha paripakkattā āyatanānanti paripakkāyatanassa kammakaraṇakāle mohādayo dassitā. **Āyatim paṭisandhiyāti** anāgate paṭisandhiyā. **Āyatim paṭisandhi viññānanti**ādīni vuttatthāni.

Katham pana dvādasahi paṭiccasamuppādaṅgehi ime vīsati ākārā gahitā hontīti? Avijjā saṅkhārāti ime dve atītahetuyo sarūpato vuttā. Yasmā pana avidvā paritassati, paritassito upādiyati, tassupādānapaccayā bhavo, tasmā tehi dvīhi gahitehi taṅhupādānabhavāpi gahitāva honti. Paccuppanne viññānanāmarūpasalāyatanaphassavedanā sarūpato vuttāyeva. Taṅhupādānabhavā paccuppannahetuyo sarūpato vuttā. Bhave pana gahite tassa pubbabhāgā taṃsampayuttā vā saṅkhārā gahitāva honti, taṅhupādānaggahaṇena ca taṃsampayuttā. Yāya vā mūlho kammaṃ karoti, sā avijjā gahitāva hoti. Anāgate jāti jarāmarānanti dve sarūpena vuttāni, jātijarāmarānaggahaṇeneva pana viññānādīni pañca anāgataphalāni gahitāneva honti. Tesamyeva hi jātijarāmarānānti evaṃ dvādasahi aṅgehi vīsati ākārā gahitā honti.

“Atīte hetavo pañca, idāni phalapañcakam;
Idāni hetavo pañca, āyatim phalapañcaka”nti. –

Gāthāya ayamevattho vutto. **Itimeti** iti ime. Iti imeti vā pāṭho.

Catusaṅkhepeti caturo rāsī. Atīte pañca hetudhammā eko hetusaṅkhepo, paccuppanne pañca phaladhammā eko phalasaṅkhepo, paccuppanne pañca hetudhammā eko hetusaṅkhepo, anāgate pañca phaladhammā eko phalasaṅkhepo.

Tayo addheti tayo kāle. Paṭhamapañcakavasena atītakālo, dutiyatatiyapañcakavasena paccuppannakālo, catutthapañcakavasena anāgatakālo veditabbo.

Tisandhinti tayo sandhaya assāti tisandhi, taṃ tisandhiṃ. Atītahetupaccuppannaphalānamantarā eko hetuphalasandhi, paccuppannaphalaanāgatahetūnamantarā eko phalahetusandhi, paccuppannahetuanāgataphalānamantarā eko hetuphalasandhi.

Paṭiccasamuppādapāliyaṃ sarūpato āgatavasena pana avijjāsāṅkhārā eko saṅkhepo, viññāṇanāmarūpasalāyatanaphassavedanā dutiyo, taṇhupādānabhavā tatiyo, jātijarāmaṇaṃ catuttho. Avijjāsāṅkhārāti dve aṅgāni atītakālāni, viññāṇādīni bhavāvasānāni aṭṭha paccuppanakālāni, jātijarāmaṇanti dve anāgatakālāni. Saṅkhāraviññāṇaṃ antarā eko hetuphalasandhi, vedanātaṇhānamantarā eko phalāhetusandhi, bhavajātīnamantarā eko hetuphalasandhi.

Vīsatiyāākārehīti vīsatiyā koṭṭhāsehi. Catusaṅkhepe ca tayo addhe ca tisandhiṃ paṭiccasamuppādaṅca vīsatiyā ākārehi jānātīti sambandho.

Jānātīti sutānusāreṇa bhāvanārambhañāṇeṇa jānāti. **Passatīti** nātameva cakkhunā diṭṭhaṃ viya hatthatale āmalakaṃ viya ca phuṭaṃ katvā ñāṇeṇeva passati. **Aññātīti** diṭṭhamariyādeneva āsevanāṃ karonto ñāṇeṇeva jānāti. Mariyādattho hi ettha ākāro. **Paṭivijjhatīti** bhāvanāpāripūriyā niṭṭhaṃ pāpento ñāṇeṇeva paṭivedhaṃ karoti. Salakkhaṇavasena vā jānāti, sarasavasena passati, paccupaṭṭhānavasena aññāti, padatṭhānavasena paṭivijjhati.

Tattha **paṭiccasamuppādoti** paccayadhammā veditabbā. **Paṭiccasamuppannā dhammāti** tehi tehi paccayehi nibbattadhammā. Kathamidāṃ jānitabbanti ce? Bhagavato vacanena. Bhagavatā hi paṭiccasamuppādapāṭiccasamuppannadhammadesanāsutte –

“Katamo ca, bhikkhave, paṭiccasamuppādo, jātipaccayā, bhikkhave, jarāmaṇaṃ, uppādā vā tathāgatānaṃ anuppādā vā tathāgatānaṃ ʈhitāva sā dhātu dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā idappaccayatā, taṃ tathāgato abhisambujjhati abhisameti, abhisambujjhivā abhisametvā ācikkhati deseti paññāpeti paṭṭhapeti vivarati vibhajati uttānīkaroti ‘passathā’ ti cāha. Jātipaccayā, bhikkhave, jarāmaṇaṃ, bhavapaccayā, bhikkhave, jāti...pe... avijjāpaccayā, bhikkhave, saṅkhārā. Uppādā vā tathāgatānaṃ...pe... uttānīkaroti ‘passathā’ ti cāha. Avijjāpaccayā, bhikkhave, saṅkhārā. Iti kho, bhikkhave, yā tatrata thatā avitathatā anaññathatā idappaccayatā. Ayaṃ vuccati, bhikkhave, paṭiccasamuppādo”ti (saṃ. ni. 2.20) –

Evāṃ paṭiccasamuppādaṃ desentena tathatādīhi vevacanehi paccayadhammāva paṭiccasamuppādoti vuttā. Tasmā jarāmaṇādīnaṃ paccayalakkhaṇo paṭiccasamuppādo, dukkhānubandhanaraso kummaggapaccupaṭṭhāno, ayampi sapaccayattā attano visapaccayapadaṭṭhāno.

Uppādāvā anuppādā vāti uppāde vā anuppāde vā, tathāgatesu uppannesupī anuppannesupīti attho. **ʈhitāva sā dhātūti** ʈhitova so paccayasabhāvo, na kadāci jātijarāmaṇassa paccayo na hotīti attho. **Dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā idappaccayatāti** jātipaccayoyeva. Jātipaccayena hi jarāmaṇasaṅkhāto paccayasamuppannadhammo tadāyattatāya tiṭṭhati, jātipaccayova jarāmaṇadhammaṃ niyameti, tasmā jāti “dhammaṭṭhitatā dhammaniyāmatā”ti vuccati. Jātiyeva imassa jarāmaṇassa paccayoti idappaccayo, idappaccayova **idappaccayatā**. Tanti taṃ paccayaṃ. **Abhisambujjhātīti** ñāṇeṇa abhisambujjhati. **Abhisametīti** ñāṇeṇa abhisamāgacchati. **Ācikkhatīti** katheti. **Desetīti** dasseti. **Paññāpetīti** jānāpeti. **Paṭṭhapetīti** ñāṇamukhe ʈhapeti. **Vivaratīti** vivarivā dasseti. **Vibhajātīti** vibhāgato dasseti. **Uttānīkarotīti** pākaṭaṃ karoti. **Iti khoti** evāṃ kho. **Yā tatrāti** yā tesu “jātipaccayā jarāmaṇa”ntiādīsu. So panāyaṃ paṭiccasamuppādo tehi tehi paccayehi anūnādhikeheva tassa tassa dhammassa sambhavato **tathatāti**, sāmaggim upagatesu paccayesu muhuttampi tato nibbattanadhammaṃ asambhavābhāvato **avitathatāti**, aññadhammapaccayehi aññadhammānuppattito **anaññathatāti**, yathāvuttānaṃ etesaṃ jarāmaṇādīnaṃ paccayato vā paccayasamūhato vā **idappaccayatāti** vutto. Tatrāyaṃ vacanatto – imesaṃ paccayā

idappaccayā, idappaccayā eva idappaccayatā, idappaccayānaṃ vā samūho idappaccayatā.
Lakkhaṇaṃ panettha saddasatthato veditabbanti.

Dhammatṭhitiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Sammasanañāṇaniddesavaṇṇanā

48. Sammasanañāṇaniddese **yaṃ kiñcīti** anavasesapariyādānaṃ. **Rūpanti** atippasaṅganiyamaṇaṃ. Evaṃ padadvayenāpi rūpassa asesapariggaho kato hoti. Athassa atītādinā vibhāgaṃ ārabhati. Tañhi kiñci atītaṃ kiñci anāgatādibhedanti. Esa nayo vedanādīsipi. Tattha rūpaṃ tāva addhāsantatisamayakhaṇavasena catudhā atītaṃ nāma hoti, tathā anāgatapaccuppannaṃ. Tattha **addhāvasena** tāva ekassa ekasmiṃ bhava paṭisandhito pubbe atītaṃ, cutito uddhaṃ anāgataṃ, ubhinnamantare paccuppannaṃ. **Santativasena** sabhāgaekautusamuṭṭhānaṃ ekāhārasamuṭṭhānañca pubbāpariyabhāvena vattamānampi paccuppannaṃ, tato pubbe visabhāgautuāhārasamuṭṭhānaṃ atītaṃ, pacchā anāgataṃ. Cittajaṃ ekavīthiekajavanaekasamāpattisamuṭṭhānaṃ paccuppannaṃ, tato pubbe atītaṃ, pacchā anāgataṃ, kammasamuṭṭhānassa pāṭiyekkaṃ santativasena atītādibhedo natthi, tesaññeva pana utuāhāracittasamuṭṭhānānaṃ upatthambhanavasena tassa atītādibhāvo veditabbo. **Samayavasena** ekamuhuttapubbaṅhasāyanharattindivādīsū samayesu santānavasena pavattamānaṃ taṃ taṃ samayaṃ paccuppannaṃ nāma, tato pubbe atītaṃ, pacchā anāgataṃ. **Khaṇavasena** uppādādikhaṇattayapariyāpannaṃ paccuppannaṃ, tato pubbe anāgataṃ, pacchā atītaṃ. Apica atikkantahetupaccayakiccaṃ atītaṃ, niṭṭhitahetukiccamaniṭṭhitapaccayakiccaṃ paccuppannaṃ, ubhayakiccamasampattam anāgataṃ. Sakiccakkaṇe vā paccuppannaṃ, tato pubbe anāgataṃ, pacchā atītaṃ. Ettha ca khaṇādikathāva nippariyāyā sesā sapariyāyā.

Ajjhattanti pañcasupi khandhesu idha niyakajjhattaṃ adhippetam, tasmā attano santāne pavattaṃ pāṭipuggalikaṃ rūpaṃ ajjhattanti veditabbaṃ. Tato bahibhūtaṃ pana indriyabaddhaṃ vā anindriyabaddhaṃ vā rūpaṃ **bahiddhā** nāma. **Oḷārikanti** cakkhusotaghānajivhākāyarūpasaddagandharasaphoṭṭhabbasāṅkhātā pathavītejovāyo cāti dvādasavidhaṃ rūpaṃ ghaṭṭanavasena gahetabbato oḷārikaṃ. Sesam pana āpodhātu itthindriyaṃ purisindriyaṃ jīvitindriyaṃ hadayavatthu oḷā ākāsadhātu kāyaviññatti vacīviññatti rūpassa lahutā mudutā kammaññatā upacayo santati jaratā aniccatāti soḷasavidhaṃ rūpaṃ ghaṭṭanavasena agahetabbato **sukhumaṃ. Hīnaṃ vā paṇītaṃ vāti** ettha hīnapaṇītabhāvo pariyāyato nippariyāyato ca. Tattha akaniṭṭhānaṃ rūpato sudassīnaṃ rūpaṃ hīnaṃ, tadeva sudassānaṃ rūpato paṇītaṃ. Evaṃ yāva narakasattānaṃ rūpaṃ, tāva pariyāyato hīnapaṇītatā veditabbā. Nippariyāyato pana yattha akusalavipākaṃ uppajjati, taṃ hīnaṃ. Yattha kuslavipākaṃ, taṃ paṇītaṃ. **Yaṃ dūre santike vāti** ettha yaṃ sukhumaṃ, tadeva duppaṭivijjhasabhāvattā dūre. Yaṃ oḷārikaṃ, tadeva suppaṭivijjhasabhāvattā santike.

Sabbamrūpaṃ aniccato vavattheti ekam sammasanaṃ, dukkhato vavattheti ekam sammasanaṃ, anattato vavattheti ekam sammasanaṃ ettha ayaṃ bhikkhu “yaṃ kiñci rūpa”nti evaṃ aniyamaniddiṭṭhaṃ sabbampi rūpaṃ atītattikena ceva catūhi ajjhattādīdukehi cāti ekādasahi okāsehi paricchinditvā sabbam rūpaṃ aniccato vavattheti aniccanti sammasati. Kathaṃ? Parato vuttanayena. Vuttañhetam – “rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccaṃ khayatṭhena”ti (paṭi. ma. 1.48). Tasmā esa yaṃ atītaṃ rūpaṃ, taṃ yasmā atīteyeva khīnaṃ, nayimaṃ bhavaṃ sampattanti aniccaṃ khayatṭhena, yaṃ anāgataṃ rūpaṃ anantarabhava nibbattissati, tampi tattheva khīyissati, na tato paraṃ bhavaṃ gamissatīti aniccaṃ khayatṭhena, yaṃ paccuppannaṃ rūpaṃ, taṃ idheva khīyati, na ito gacchatīti aniccaṃ khayatṭhena, yaṃ ajjhattaṃ rūpaṃ, tampi ajjhattameva khīyati, na bahiddhābhāvaṃ gacchatīti aniccaṃ khayatṭhena, yaṃ bahiddhā oḷārikaṃ sukhumaṃ hīnaṃ paṇītaṃ dūre santike, tampi ettheva khīyati, na dūrabhāvaṃ gacchatīti aniccaṃ khayatṭhenaṃti sammasati.

Idaṃ sabbampi “aniccaṃ khayatṭhenā”ti etassa vasena ekaṃ sammasanaṃ, pabhedato pana ekādasavidhaṃ hoti.

Sabbameva cetam dukkhaṃ bhayatṭhenāti sammasati. **Bhayatṭhenāti** sappatibhayatāya. Yañhi aniccaṃ, taṃ bhayāvahaṃ hoti sīhopamasutte (a. ni. 4.33; saṃ. ni. 3.78) devānaṃ viya. Iti idampi “dukkhaṃ bhayatṭhenā”ti etassa vasena ekaṃ sammasanaṃ, pabhedato pana ekādasavidhaṃ hoti.

Yathā ca dukkhaṃ, evaṃ sabbampi taṃ anattā asāraṇatṭhenāti sammasati. **Asāraṇatṭhenāti** “attā nivāsī kārako vedako sayamvasī”ti evaṃ parikappitassa attasārassa abhāvena. Yañhi aniccaṃ dukkhaṃ, attanopi aniccatam vā udayabbayapīlanaṃ vā vāretuṃ na sakkoti, kuto tassa kāraṇādibhāvo. Tenāha – “rūpañca hidaṃ, bhikkhave, attā abhaviṣsa, nayidaṃ rūpaṃ ābādhāya saṃvatteyyā”tiādi (saṃ. ni. 3.59). Iti idaṃ “anattā asāraṇatṭhenā”ti etassa vasena ekaṃ sammasanaṃ, pabhedato pana ekādasavidhaṃ hoti. Eseva nayo vedanādīsu. Iti ekekasmim khandhe ekādasā ekādasā katvā pañcasu khandhesu pañcapaññāsa sammasanāni honti, aniccato pañcapaññāsa, dukkhato pañcapaññāsa, anattato pañcapaññāsāti tividhānupassanāvasena sabbāni pañcasatṭhisatasammasanāni honti.

Keci pana “sabbam rūpaṃ, sabbam vedanaṃ, sabbam saññaṃ, sabbe saṅkhāre, sabbam viññānanti padampi pakkhipitvā ekekasmim khandhe dvādasa dvādasa katvā pañcasu satṭhi, anupassanāto asītisatasammasanāni”ti vadanti.

Atītādivibhāge panettha santativasena khaṇādivasena ca vedanāya atītānāgatapaccuppannabhāvo veditabbo.

Tattha **santativasena** ekavīthiekajavanaekasamāpattipariyāpannā ekavidhavisayasamāyogappavattā ca paccuppannā, tato pubbe atītā, pacchā anāgatā. **Khaṇādivasena** khaṇattayapariyāpannā pubbantāparantamajjhagatā sakiccañca kurumānā vedanā paccuppannā, tato pubbe atītā, pacchā anāgatā. Ajjhattabahiddhābhedo niyakajhattavaseneva veditabbo.

Oḷārikasukhumabhāvo “akusalā vedanā oḷārikā, kusalābyākatā vedanā sukhumā”tiādinā (vibha. 4) nayena vibhaṅge vuttena jātisabhāvapuggalalokiyalokuttaravasena veditabbo. **Jātivasena** tāva akusalā vedanā sāvajjakiriyahetuto, kilesasantāpabhāvato ca avūpasantavuttīti kusalavedanāya oḷārikā, sabyāpārato saussāhato savipākato kilesasantāpabhāvato sāvajjato ca vipākābyākatāya oḷārikā, savipākato kilesasantāpabhāvato sabyābajjhato sāvajjato ca kiriyābyākatāya oḷārikā. Kusalābyākatā pana vuttavipariyāyato akusalāya vedanāya sukhumā. Dvepi kusalākusalā vedanā sabyāpārato saussāhato savipākato ca yathāyogaṃ duvidhāyapī abyākatāya oḷārikā, vuttavipariyāyena duvidhāpī abyākatā tāhi sukhumā. Evaṃ tāva jātivasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Sabhāvavasena pana dukkhā vedanā nirassādato savipphārato khobhakarāṇato ubbejanīyato abhibhavanato ca itarāhi dvīhi oḷārikā, itarā pana dve sātato santato pañītato manāpato majjhattato ca yathāyogaṃ dukkhāya sukhumā. Ubho pana sukhadukkhā savipphārato ubbejanīyato khobhakarāṇato pākāṇato ca adukkhamasukhāya oḷārikā, sā vuttavipariyāyena tadubhayato sukhumā. Evaṃ sabhāvavasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Puggalavasena pana asamāpannassa vedanā nānārammaṇe vikkhittabhāvato samāpannassa vedanāya oḷārikā, vipariyāyena itarā sukhumā. Evaṃ puggalavasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Lokiyalokuttaravasena pana sāsavā vedanā lokiyā, sā āsavuppattihetuto oghaniyato yoganiyato ganthaniyato nīvaraṇiyato upādāniyato saṃkilesikato puthujjanasādhāraṇato ca anāsavāya oḷārikā, anāsavā ca vipariyāyena sāsavāya sukhumā. Evaṃ lokiyalokuttaravasena oḷārikasukhumatā veditabbā.

Tattha jātiādivasena sambhedo pariharitabbo. Akusalavipākakāyaviññāṇasampayuttā hi vedanā jātivasena abyākatattā sukhumāpi samānā sabhāvādivasena oḷārikā hoti. Vuttañhetam

“Abyākatā vedanā sukhumā, dukkhā vedanā oḷārikā. Samāpannassa vedanā sukhumā, asamāpannassa vedanā oḷārikā. Anāsavā vedanā sukhumā, sāsavā vedanā oḷārikā”ti (vibha. 11).

Yathā ca dukkhā vedanā, evaṃ sukhādayopi. Tāpi hi jātivasena oḷārikā, sabhāvādivasena sukhumā honti. Tasmā yathā jātiādivasena sambhedo na hoti, tathā vedanānaṃ oḷārikasukhumatā veditabbā. Seyyathidaṃ, abyākatā jātivasena kusalākusalāhi sukhumā. Tattha katamā abyākatā? Kiṃ dukkhā? Kiṃ sukhā? Kiṃ samāpannassa? Kiṃ asamāpannassa? Kiṃ sāsavā? Kiṃ anāsavā? Evam sabhāvādibhedo na parāmasitabbo. Esa nayo sabbattha.

Apica “taṃ taṃ vā pana vedanaṃ upādāyupādāya vedanā oḷārikā sukhumā daṭṭhabbā”ti vacanato akusalādīsipi lobhasahagatāya dosasahagatā vedanā aggi viya nissayadhanato oḷārikā, lobhasahagatā sukhumā. Dosasahagatāpi niyatā oḷārikā, aniyatā sukhumā. Niyatāpi kappatṭhitikā oḷārikā, itarā sukhumā. Kappatṭhitikāsupi asaṅkhārikā oḷārikā, itarā sukhumā. Lobhasahagatā pana diṭṭhisampayuttā oḷārikā, itarā sukhumā. Sāpi niyatā kappatṭhitikā asaṅkhārikā oḷārikā, itarā sukhumā. Avisesena ca akusalā bahuvipākā oḷārikā, appavipākā sukhumā. Kusalā pana appavipākā oḷārikā, bahuvipākā sukhumā.

Apica kāmāvacarakusalā oḷārikā, rūpāvacarā sukhumā, tato arūpāvacarā, tato lokuttarā. Kāmāvacarā ca dānamayā oḷārikā, sīlamayā sukhumā. Sīlamayāpi oḷārikā, tato bhāvanāmayā sukhumā. Bhāvanāmayāpi duhetukā oḷārikā, tihetukā sukhumā. Tihetukāpi sasaṅkhārikā oḷārikā, asaṅkhārikā sukhumā. Rūpāvacarā ca paṭhamajjhānikā oḷārikā...pe... pañcamajjhānikā sukhumāva. Arūpāvacarā ca ākāsañācāyatanasampayuttā oḷārikā...pe... nevaññāñāyatanasampayuttā sukhumāva. Lokuttarā ca sotāpattimaggasampayuttā oḷārikā...pe... arahattamaggasampayuttā sukhumāva. Esa nayo taṃtaṃbhūmivipākakiriyāvedanāsu dukkhādivasena vuttavedanāsu ca. Okāsavasena vāpi niraye dukkhā oḷārikā, tiracchānāyoniyam sukhumā...pe... paranimmitavasavattīsū sukhumāva. Yathā ca dukkhā, evaṃ sukhāpi sabbattha yathānurūpaṃ yojetabbā. Vatthivasena cāpi hīnavatthukā yā kāci vedanā oḷārikā, paṇītavatthukā sukhumā. Hīnapaṇītabhede yā oḷārikā, sā hīnā. Yā ca sukhumā, sā paṇītāti daṭṭhabbā.

Dūrasantikapade pana ”akusalā vedanā kusalābyākatāhi vedanāhi dūre, akusalā vedanā akusalāya vedanāya santike”tiādinā (vibha. 13) nayena vibhaṅge vibhattā. Tasmā akusalā vedanā visabhāgato asaṃsaṭṭhato asarikkhato ca kusalābyākatāhi dūre, tathā kusalābyākatā akusalāya. Esa nayo sabbavāresu. Akusalā pana vedanā sabhāgato saṃsaṭṭhato sarikkhato ca akusalāya santiketī idam vedanāya atītādivibhāge vitthārakathāmukhaṃ. Taṃtaṃvedanāsampayuttānaṃ pana saññādinampi etaṃ evameva veditabbam.

Ye panettha vedanādīsū **cakkhu...pe... jarāmarañanti** peyyālena saṃkhittesu ca dhammesu lokuttaradhammā āgatā, te asammasanūpagattā imasmiṃ adhikāre na gahetabbā. Te pana kevalaṃ tena tena padena saṅgahitadhammadassanavasena ca abhiññeyyaniddese āgatanayena ca vuttā. Yepi ca sammasanūpagā, tesu ye yassa pākāṭā honti, sukhena pariggahaṃ gacchanti, tesu tena sammasanaṃ ārabhitabbam. Jātijarāmarānavasena viṣuṃ sammasanābhāvepi jātijarāmarānavantesuyeva pana sammasītesu tānipi sammasitāni hontīti pariyāyena tesampi vasena sammasanaṃ vuttanti veditabbam. **Atītānāgatapaccuppannam aniccato vavattethi**tiādinā nayena atītattikasēva ca vasena sammasanassa vuttattā ajjhātādibhedam anāmasitvāpi atītattikasēva vasena paricchinditvāpi aniccādito sammasanaṃ kātabbameva.

Yaṃ pana aniccaṃ, taṃ yasmā niyamato saṅkhatādibhedam hoti, tenassa pariyāyadassanattam, nānākārehi vā manasikārappavattidassanattam **rūpaṃ atītānāgatapaccuppannaṃ aniccaṃ saṅkhatanti**ādīmāha. Tañhi hutvā abhāvattṭhena **aniccaṃ**, aniccantikātāya ādiantavantatāya vā aniccaṃ. Paccayehi samāgantvā katattā **saṅkhatam**. Paccaye paṭicca nissāya samaṃ, saha vā uppannattā **paṭiccasamuppannaṃ**. Etena paccayehi katēpi paccayānaṃ abyāpāratam dasseti. **Khayadhammanti** khīyanadhammaṃ khīyanapakatikaṃ. **Vayadhammanti** nassanadhammaṃ. Nayidaṃ mandībhāvakkhayavasena khayadhammaṃ, kevalaṃ vigamanapakatikaṃ. Pahūtassa mandībhāvopi hi loke khayoti vuccati. **Virāgadhammanti** nayidaṃ kuhiñci gamanavasena vayadhammaṃ, kevalaṃ sabhāvātikkananapakatikaṃ. “Virāgo nāma jigucchanaṃ vā samatikkamo vā”ti hi vuttaṃ. **Nirodhadhammanti** nayidaṃ sabhāvātikkanena punarāvattidhammaṃ, kevalaṃ apunarāvattinirodhena nirujjanapakatikanti purimapurimapadassa atthavivaraṇavasena pacchimapacchimapadaṃ vuttanti veditabbaṃ.

Atha vā ekabhavapariyāpannarūpabhaṅgavasena khayadhammaṃ, ekasantatipariyāpannarūpakkhayavasena vayadhammaṃ, rūpassa khaṇabhaṅgavasena virāgadhammaṃ, tiṇṇampi apunappavattivasena nirodhadhammantipi yojetabbaṃ.

Jarāmarāṇaṃ aniccantiādīsu jarāmarāṇaṃ na aniccaṃ, aniccasabhāvānaṃ pana khandhānaṃ jarāmarāṇattā aniccaṃ nāma jātam. Saṅkhatādīsupi eseva nayo. Antarapeyyāle jātiyāpi aniccādītāya eseva nayo.

Jātipaccayā jarāmarāṇantiādi na vipassanāvasena vuttaṃ, kevalaṃ paṭiccasamuppādassa ekekaṅgavasena saṅkhipitvā vavatthānato sammāsanañāṇaṃ nāma hotīti pariyāyena vuttaṃ. Na panetaṃ kalāpasammāsanañāṇaṃ dhammaṭṭhitiñāṇameva taṃ hotīti. **Asati jātiyāti** līngavipallāso kato, asatiyā jātiyāti vuttaṃ hoti. **Asati saṅkhāresūti** vacanavipallāso kato, asantesu saṅkhāresūti vuttaṃ hoti. **Bhavapaccayā jāti, asatīti**ādi “bhavapaccayā jāti, asati bhava natthi jāti”tiādīnā nayena yojetabbaṃ.

Sammāsanañāṇaniddesavaṇṇanā nitṭhitā.

6. Udayabbayañāṇaniddesavaṇṇanā

49. Idāni anantaraṃ vuttassa sammāsanañāṇassa nānāyehi bhāvanāthirakaraṇena pārāṃ gantvā ṭhitena aniccādito ditṭhe saṅkhāre udayabbayena paricchinditvā aniccādito vipassanattam vuttassa udayabbayānupassanāñāṇassa niddese **jātam rūpanti**ādīsu santativasena yathāsakaṃ paccayehi nibbattaṃ rūpaṃ. **Tassa** jātassa rūpassa **nibbattilakkhaṇaṃ** jātiṃ uppādaṃ abhinavākāraṃ **udayoti, vipariṇāmalakkhaṇaṃ** khayaṃ bhaṅgaṃ **vayoti, anupassanā** punappunaṃ nisāmanā, udayabbaya anupassanāñāṇanti attho. Vedanādīsupi eseva nayo. Jātijarāmarānavantānaṃyeva udayabbayassa pariggahetabbattā jātijarāmarāṇaṃ udayabbayābhāvato jātijarāmarāṇaṃ anāmasitvā **jātam cakkhu...pe... jāto bhavoti** peyyālaṃ kataṃ. So evaṃ pañcannaṃ khandhānaṃ udayabbayaṃ passanto evaṃ jānāti “imesaṃ khandhānaṃ uppattito pubbe anuppannānaṃ rāsi vā nicayo vā natthi, uppajjamānānampi rāsito vā nicayato vā āgamaṇaṃ nāma natthi, nirujjamānānampi disāvidisāgamaṇaṃ nāma natthi, niruddhānampi ekasmiṃ ṭhāne rāsito nicayato nidhānato avatṭhānaṃ nāma natthi. Yathā pana vīṇāya vādiyamānāya uppannassa saddassa neva uppattito pubbe sannicayo atthi, na uppajjamāno sannicayato āgato, na nirujjamānassa disāvidisāgamaṇaṃ atthi, na niruddho katthaci sannicito tiṭṭhati, atha kho vīṇāṇca upavīṇāṇca purisassa ca tājjaṃ vāyāmaṃ paṭicca ahutvā sambhoti, hutvā paṭiveti, evaṃ sabbepi rūpārūpino dhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventī”ti.

50. Evaṃ saṅkhepato udayabbayadassanaṃ dassetvā idāni vitthārato dassetuṃ **pañcannaṃ khandhānaṃ udayaṃ passanto kati lakkhaṇāni passatītiādīhi** rāsito gaṇanaṃ pucchitvā, pañcannaṃ khandhānaṃ udayaṃ passanto **pañcavīsati lakkhaṇāni passatītiādīhi** rāsitova gaṇanaṃ vissajjetvā, puna **rūpakkhandhassa udayaṃ passanto kati lakkhaṇāni passatītiādīhi** vibhāgato gaṇanaṃ pucchitvā **rūpakkhandhassa udayaṃ passanto pañca lakkhaṇāni passatītiādīhi** vibhāgato gaṇanaṃ vissajjetvā, puna **rūpakkhandhassa udayaṃ passanto katamāni pañca lakkhaṇāni passatītiādīhi** lakkhaṇavibhāgaṃ pucchitvā vissajjanaṃ kataṃ.

Tattha **avijjāsamudayā rūpasamudayoti** “purimakammabhavasmiṃ moho avijjā”ti vuttāya avijjāya sati imasmiṃ bhava rūpassa uppādo hotīti attho. **Paccayasamudayaṭṭhenāti** paccayassa uppannabhāvenāti attho. Avijjātaṇhākammāni cettha idha paṭisandhihetubhūtā atītapaccayā. Imesu ca tīsu gahitesu saṅkhārupādānāni gahitāneva honti. **Āhārasamudayāti** pavattipaccayesu kabalīkārāhārassa balavattā soyeva gahito. Tasmīṃ pana gahite pavattihetubhūtāni utucittāni gahitāneva honti. **Nibbatilakkhaṇanti** addhāsantatikhaṇavasena rūpassa uppādaṃ, uppādoyeva saṅkhatalakkhaṇattā lakkhaṇanti ca vutto. **Pañca lakkhaṇānīti** avijjā taṇhā kammāhārā nibbatti cāti imāni pañca lakkhaṇāni. Avijjādayopi hi rūpassa udayo lakkhīyati etehīti lakkhaṇāni. Nibbatti pana saṅkhatalakkhaṇameva, tampi saṅkhatanti lakkhīyati etenāti lakkhaṇaṃ.

Avijjānirodhā rūpanirodhoti anāgatabhavassa paccayabhūtāya imasmiṃ bhava avijjāya arahattamaggañāneva nirodhe kate paccayābhāvā anāgatassa rūpassa anuppādo nirodho hotīti attho. **Paccayanirodhaṭṭhenāti** paccayassa niruddhabhāvenāti attho. Nirodho cettha anāgatapaṭisandhipaccayānaṃ idha avijjātaṇhākammānaṃyeva nirodho. **Āhāranirodhā rūpanirodhoti** pavattipaccayassa kabalīkārāhārassa abhāve taṃsamuttānarūpābhāvo hoti. **Vipariṇāmalakkhaṇanti** addhāsantatikhaṇavasena rūpassa bhaṅgaṃ, bhaṅgoyeva saṅkhatalakkhaṇattā lakkhaṇanti vutto. Idha **pañca lakkhaṇānīti** avijjātaṇhākammāhārānaṃ abhāvanirodhā cattāri, vipariṇāmo ekanti pañca. Esa nayo vedanākkhanthādīsu. Ayaṃ pana viśeso – arūpakkhandhānaṃ udayabbayadassanaṃ addhāsantativasena, na khaṇavasena. Phasso vedanāsaññāsaṅkhārakkhandhānaṃ pavattipaccayo, taṃnirodhā ca tesāṃ nirodho. Nāmarūpaṃ viññāṇakkhandhassa pavattipaccayo, taṃnirodhā ca tassa nirodhoti.

Keci panāhu – “catudhā paccayato udayabbayadassane atītādivibhāgaṃ anāmasitvāva sabbasāmaññavasena avijjādīhi udetīti uppajjamānabhāvamattaṃ gaṇhāti, na uppādaṃ. Avijjādinirodhā nirujjātīti anuppajjamānabhāvamattaṃ gaṇhāti, na bhaṅgaṃ. Khaṇato udayabbayadassane paccuppannaṃ uppādaṃ bhaṅgaṃ gaṇhātī”ti.

Vipassamāno pana vipassako paṭhamaṃ paccayato udayabbayaṃ manasikarivā vipassanākāle avijjādike caturo dhamme vissajjetvā udayabbayavanteyeva khandhe gahetvā tesāṃ udayabbayaṃ passati, evañca tassa vipassakassa “evaṃ rūpādīnaṃ udayo, evaṃ vayo, evaṃ rūpādayo uđenti, evaṃ ventī”ti paccayato ca khaṇato ca vitthārena udayabbayaṃ passato “iti kira ime dhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventī”ti ñānaṃ visadataraṃ hoti, saccapaṭiccasamuppādanayalakkhaṇabhedā pākātā honti. Yañhi so avijjādisamudayā khandhānaṃ samudayaṃ avijjādinirodhā ca khandhānaṃ nirodhaṃ passati, idamassa paccayato udayabbayadassanaṃ. Yaṃ pana nibbatilakkhaṇavipariṇāmalakkhaṇāni passanto khandhānaṃ udayabbayaṃ passati, idamassa khaṇato udayabbayadassanaṃ. Uppattikkhaṇeyeva hi nibbatilakkhaṇaṃ, bhaṅgakkhaṇe ca vipariṇāmalakkhaṇaṃ.

Iccassevaṃ paccayato ceva khaṇato ca dvedhā udayabbayaṃ passato paccayato udayadassanena samudayasaccaṃ pākātaṃ hoti janakāvabodhato. Khaṇato udayadassanena dukkhasaccaṃ pākātaṃ hoti jātidukkhāvabodhato. Paccayato vayadassanena nirodhasaccaṃ pākātaṃ hoti paccayānuppādena paccayavataṃ anuppādāvabodhato. Khaṇato vayadassanena

dukkhasaccameva pākaṭaṃ hoti maraṇadukkhāvabodhato. Yañcassa udayabbayadassanaṃ, maggovāyaṃ lokikoti maggasaccaṃ pākaṭaṃ hoti tatra sammohaviḅhātato.

Paccayato cassa udayadassanena anulomo paṭiccasamuppādo pākaṭo hoti “imasmim sati idaṃ hoti”ti (ma. ni. 1.404; saṃ. ni. 2.21; udā. 1) avabodhato. Paccayato vayadassanena paṭilomo paṭiccasamuppādo pākaṭo hoti “imassa nirodhā idaṃ nirujjhatī”ti (ma. ni. 1.406; saṃ. ni. 2.21; udā. 2) avabodhato. Khaṇato pana udayabbayadassanena paṭiccasamuppānaṃ dhammā pākaṭā honti saṅkhatalakkhaṇāvabodhato. Udayabbayavanto hi saṅkhatā, te ca paṭiccasamuppānāti.

Paccayato cassa udayadassanena ekattanayo pākaṭo hoti hetuphalasambandhena santānassa anupacchedāvabodhato. Atha suṭṭhutaṃ ucchedadiṭṭhiṃ pajahati. Khaṇato udayadassanena nānattanayo pākaṭo hoti navanavānaṃ uppādāvabodhato. Atha suṭṭhutaṃ sassatadiṭṭhiṃ pajahati. Paccayato cassa udayabbayadassanena abyāpāranayo pākaṭo hoti dhammānaṃ avasavattibhāvāvabodhato. Atha suṭṭhutaṃ attadiṭṭhiṃ pajahati. Paccayato pana udayadassanena evaṃdhammatānayo pākaṭo hoti paccayānurūpena phalassuppādāvabodhato. Atha suṭṭhutaṃ akiriyadiṭṭhiṃ pajahati.

Paccayato cassa udayadassanena anattalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hoti dhammānaṃ nirīhakattapaccayapaṭibaddhavuttitāvabodhato. Khaṇato udayabbayadassanena aniccalakkhaṇaṃ pākaṭaṃ hoti hutvā abhāvāvabodhato, pubbantāparantavivekāvabodhato ca. Dukkhalakkhaṇampi pākaṭaṃ hoti udayabbayehi paṭipīlanāvabodhato. Sabhāvalakkhaṇampi pākaṭaṃ hoti udayabbayaparicchinnāvabodhato. Sabhāvalakkhaṇe saṅkhatalakkhaṇassa tāvakālikattampi pākaṭaṃ hoti, udayakkhaṇe vayassa, vayakkhaṇe ca udayassa abhāvāvabodhatoti.

Tassevaṃ pākaṭibhūtasaccapaṭiccasamuppādanayalakkhaṇabhedassa “evaṃ kira nāmime dhammā anuppannapubbā uppajjanti, uppānaṃ nirujjhanti”ti niccānavāva hutvā saṅkhārā upaṭṭhahanti. Na kevalaṅca niccānavāva, sūriyuggamane ussāvabindu viya udakapubbūlo viya udaye daṇḍarāji viya āragge sāsapo viya vijjuppādo viya ca parittaṭṭhāyino māyāmaricisupinantaalātacakkagandhabbanagaraphenakadaliādayo viya asārā nissārāti cāpi upaṭṭhahanti. Ettāvatā tena “vayadhammeva uppajjati, uppānaṅca vayaṃ upeṭī”ti iminā ākārena samapaññāsa lakkhaṇāni paṭivijjhivā ṭhitāṃ udayabbayānupassanā nāma paṭhamāṃ taruṇavipassanāññaṃ adhigataṃ hoti, yassādhigamā “āraddhavipassako”ti saṅkhaṃ gacchati. Imasmim ñāṇe ṭhitassa obhāsādayo dasa vipassanūpakilesā uppajjanti, yesaṃ uppattiyā akusalo yogāvācaro tesu maggaññaṇasaññī hutvā amaggameva “maggo”ti gaṇhāti, upakkilesajaṭaṭaṭo ca hoti. Kusalo pana yogāvācaro tesu vipassanaṃ āropento upakkilesajaṭaṃ vijatetvā “ete dhammā na maggo, upakkilesavimuttaṃ pana vīthipaṭipannaṃ vipassanāññaṃ maggo”ti maggaṅca amaggaṅca vavatthapeti. Tassevaṃ maggaṅca amaggaṅca ñatvā ṭhitāṃ ñāṇaṃ maggāmaggaññaṇadassanavisuddhi nāma.

Ettāvatā ca pana tena catunnaṃ saccānaṃ vavatthānaṃ kataṃ hoti. Kathaṃ? Nāmarūpariggahe sati paccayapariggahasambhavato dhammatṭhitiññaṇavacaneneva vuttena diṭṭhivisuddhisāṅkhātena nāmarūpavavatthāpanena dukkhasaccassa vavatthānaṃ kataṃ hoti, kaṅkhāvitaraṇavisuddhisāṅkhātena paccayapariggahaṇena samudayasaccassa vavatthānaṃ, udayabbayānupassanena ca khaṇato udayabbayadassanena dukkhasaccassa vavatthānaṃ kataṃ, paccayato udayadassanena samudayasaccassa vavatthānaṃ, paccayato vayadassanena nirodhasaccassa vavatthānaṃ, yañcassa udayabbayadassanaṃ, maggovāyaṃ lokikoti tatra sammohaviḅhātato imissaṅca maggāmaggaññaṇadassanavisuddhiyaṃ vipassato sammā maggassa avadhāraṇena maggasaccassa vavatthānaṃ kataṃ. Evaṃ lokiyena tāva ñāṇena catunnaṃ saccānaṃ vavatthānaṃ kataṃ hotīti.

Udayabbayaññaṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Bhaṅgānupassanāñāṇaniddesavaṇṇanā

51. So udayabbayānupassanāyaṃ ṭhito yogāvacaro maggāmaggavavatthāpanena upakkilesavimuttam vīthipaṭipannaṃ udayabbayānupassanāñāṇam “maggo”ti ñatvā tilakkhaṇasallakkhaṇena tasseva maggassa suvisadakarāṇattham puna udayabbayānupassanaṃ ārabhitvā udayabbayena paricchinne saṅkhāre aniccādito vipassati. Evaṃ tassa taṃ ñāṇam tikkham hutvā vahati, saṅkhārā lahuṃ upaṭṭhahanti, ñāṇe tikkhe vahante saṅkhāresu lahuṃ upaṭṭhahantesu uppādam atikkamitvā bhaṅge eva sati santiṭṭhati. Nirodhādhimuttattā vā udayam pahāya bhaṅgeyeva satim upaṭṭhapeti. Etasmiṃ ṭhāne bhaṅgānupassanāñāṇam uppajjati. Idāni tassa ñāṇassa niddese **rūpārammaṇatā cittaṃ uppajjitvā bhijjati** rūpārammaṇam cittaṃ uppajjitvā bhijjati. Atha vā rūpārammaṇabhāve cittaṃ uppajjitvā bhijjati attho. **Taṃ ārammaṇam paṭisaṅkhāti** taṃ rūpārammaṇam paṭisaṅkhāya jānitvā, khayato vayato disvāti attho. **Tassa cittassa bhaṅgam anupassatīti** yena cittaena taṃ rūpārammaṇam khayato vayato diṭṭham, tassa cittassa aparena cittaena bhaṅgam anupassatīti attho. Tenāhu porāṇā – “ñāṭaṅca ñāṇaṅca ubho vipassati”ti. **Cittanti** cettha sasampayuttacittaṃ adhippetam.

Anupassatīti anu anu passati, anekehi ākārehi punappunam passatīti attho. Tenāha **anupassatīti katham anupassati, aniccato anupassatīti**ādi. Tattha yasmā bhaṅgo nāma aniccatāya paramā koṭi, tasmā bhaṅgānupassako yogāvacaro sabbaṃ rūpagataṃ aniccato anupassati, no niccato. Tato anicassa dukkhattā, dukkhassa ca anattattā, tadeva dukkhato anupassati, no sukhato. Anattato anupassati, no attato. Yasmā pana yaṃ aniccaṃ dukkhamanattā, na taṃ abhinanditabbam. Yaṅca na abhinanditabbam, na tattha rajjitabbam. Tasmā esa tasmim bhaṅgānupassanānusārena “aniccaṃ dukkhamanattā”ti diṭṭhe rūpagate nibbindati, no nandati. Virajjati, no rajjati. So evaṃ virajjanto lokikeneva tāva ñāṇena rāgam nirodheti, no samudeti, samudayaṃ na karotīti attho. Atha vā so evaṃ viratto yathā diṭṭham rūpagataṃ, tathā adiṭṭhampi anvayañāṇavasena nirodheti, no samudeti. Nirodhatova manasi karoti, nirodhamevassa passati, no samudayanti attho. So evaṃ paṭipanno paṭinissajjati, no ādiyati. **Kim vuttam hoti?** Ayampi hi aniccādiānupassanā tadaṅgavasena saddhim khandhābhisāṅkhārehi kilesānaṃ pariccajanato, saṅkhatadosadassanena ca tabbiparīte nibbāne tanninatāya pakkhandanato pariccāgapaṭinissaggo ceva pakkhandanapaṭinissaggo cāti vuccati. Tasmā tāya samannāgato bhikkhu yathāvuttana nayena kilese ca pariccajati, nibbāne ca pakkhandati. Nāpi nibbattanavasena kilese ādiyati, na adosadassitāvasena saṅkhatārammaṇam. Tena vuccati **paṭinissajjati, no ādiyati**.

52. Idānissa tehi ñāṇehi yesam dhammānaṃ pahānaṃ hoti, taṃ dassetuṃ **aniccato anupassanto niccasaññaṃ pajahatīti**ādi vuttam. Tattha **nandinti sappītikam taṇham. Rāganti** sesam taṇham. **Samudayanti** rāgassa uppattim. Atha vā rūpagatassa udayam. **Ādānanti** nibbattanavasena kilesānaṃ ādānaṃ. Vedanārammaṇatātiādīni idha ca heṭṭhā ca vuttanayeneva veditabbāni.

Gāthāsu pana **vatthusāṅkamanāti** rūpādīsu ekekassa bhaṅgam disvā puna yena cittaena bhaṅgo diṭṭho, tassāpi bhaṅgadassanavasena purimavatthuto aññavatthusāṅkamanā. **Paññāya ca vivatṭanāti** udayam pahāya vaye santiṭṭhanā. **Āvajjanā balañcevāti** rūpādīsu ekekassa bhaṅgam disvā puna bhaṅgārammaṇassa cittassa bhaṅgadassanattam anantarameva āvajjanasamatthātā. **Paṭisaṅkhā vipassanāti** esā ārammaṇapaṭisaṅkhā bhaṅgānupassanā nāma. **Ārammaṇaanvayenaubho ekavavatthanāti** paccakkhato diṭṭhassa ārammaṇassa anvayena anugamanena yathā idaṃ, tathā atītepi saṅkhāragataṃ bhijji, anāgatepi bhijjissatīti evaṃ ubhinnaṃ ekasabhāveneva vavatthāpananti attho. Vuttampi cetam porāṇehi –

“Saṃvijjamānamhi visuddhadassano, tadanvayaṃ neti atītanāgate;
Sabbepi saṅkhāragatā palokino, ussāvabindū sūriyeva uggate”ti.

Nirodhe adhimuttatāti evaṃ ubhinnaṃ bhaṅgavasena ekavavatthānaṃ katvā tasmimyeva bhaṅgasāṅkhāte nirodhe adhimuttatā taggarutā tanninnatā tapponatā tappabbhāratāti attho. **Vayalakkhaṇavipassanā**ti esā vayalakkhaṇavipassanā nāmāti vuttaṃ hoti. **Ārammaṇaṅca paṭisaṅkhā**ti purimaṅca rūpādiārammaṇaṃ jānitvā. **Bhaṅgaṅca anupassatī**ti tassārammaṇassa bhaṅgaṃ disvā tadārammaṇassa cittassa ca bhaṅgaṃ anupassati. **Suññato ca upaṭṭhānanti** tassevaṃ bhaṅgamanupassato “saṅkhārāva bhijjanti, tesam bhedo maraṇaṃ, na añño koci atthī”ti suññato upaṭṭhānaṃ ijjhati. Tenāhu porāṇā –

“Khandhā nirujjhanti na catthi añño, khandhāna bhedo maraṇanti vuccati;
Tesam khayam passati appamatto, maṇimva vijjham vajirena yoniso”ti.

Adhipaññā vipassanāti yā ca ārammaṇapaṭisaṅkhā, yā ca bhaṅgānupassanā, yañca suññato upaṭṭhānaṃ, ayaṃ adhipaññā vipassanā nāmāti vuttaṃ hoti. **Kusalo tīsu anupassanāsū**ti aniccānupassanādīsu tīsu cheko bhikkhu. **Catasso ca vipassanāsū**ti nibbidādīsu ca catūsu vipassanāsu. **Tayo upaṭṭhāne kusalatā**ti khayato vayato suññatoti imasmiṅca tividhe upaṭṭhāne kusalatāya. **Nānādiṭṭhīsu na kampaṭī**ti sassatadiṭṭhiādīsu nānappakārāsu diṭṭhīsu na vedhati. So evaṃ avedhamāno “aniruddhameva nirujjhanti, abhinnameva bhijjati”ti pavattamanasikāro dubbalabhājanassa viya bhijjamānassa, sukhumarajasseva vippakiriyamānassa, tilānaṃ viya bhajjiyamānānaṃ sabbasāṅkhārānaṃ uppādatṭhitipavattanimittaṃ vissajjetvā bhedameva passati. So yathā nāma cakkhumā puriso pokkharāṅṭīre vā nadīre vā ṭhito thūlaphusitake deve vassante udakapitṭhe mahantamahantāni udakapubbulāni uppajjitvā uppajjitvā sīghaṃ sīghaṃ bhijjamānāni passeyya, evameva sabbe saṅkhārā bhijjanti bhijjantīti passati. Evarūpañhi yogāvacaraṃ sandhāya vuttaṃ bhagavatā –

“Yathā pubbulakaṃ passe, yathā passe marīcikaṃ;
Evaṃ lokaṃ avekkhantaṃ, maccurājā na passati”ti. (dha. pa. 170);

Tassevaṃ “sabbe saṅkhārā bhijjanti bhijjantī”ti abhinham passato aṭṭhānisamsaparivāraṃ bhaṅgānupassanāñānaṃ balappattaṃ hoti. Tatrime aṭṭhānisamsā – bhavadiṭṭhippahānaṃ, jīvitānikantipariccāgo, sadāyuttapayuttatā, visuddhājīvitā, ussukkappahānaṃ, vigatabhayatā, khantisoraccapaṭilābho, aratiratisahanatāti. Tenāhu porāṇā –

“Imāni aṭṭhaggaṇamuttamāni, disvā taṃ sammasatī punappunaṃ;
Ādittacelassirasūpamo muni, bhaṅgānupassī amatassa pattiyā”ti.

Bhaṅgānupassanāñānaiddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

8. Ādīnavañānaiddesavaṇṇanā

53. Ādīnavañānaiddese **uppādoti** purimakammaṇapaccayā idha uppatti. **Pavattanti** tathāuppannaṃ pavatti. **Nimittanti** sabbampi saṅkhāranimittaṃ. **Āyūhanā**ti āyatim paṭisaṅdhihetubhūtaṃ kammaṃ. **Paṭisaṅdhī**ti āyatim uppatti. **Gatī**ti yāya gatiyā sā paṭisaṅdhi hoti. **Nibbattī**ti khandhānaṃ nibbattanaṃ. **Upapattī**ti “samāpannaṃ vā upapannaṃ vā”ti (dha. sa. 1289) evaṃ vuttā vipākappavatti. **Jātī**ti jarādīnaṃ paccayabhūtā bhavapaccayā jāti. Nippariyāyato tattha tattha nibbattamānānaṃ sattānaṃ ye ye khandhā pātubhavanti, tesam paṭhamapātubhāvo jāti. **Jarātī**ti khaṇḍiccādisammato santatīyaṃ ekabhavapariyāpannakhandhasantānassa purāṇabhāvo. **Sokoti**ti nātibyasanādīhi phuṭṭhassa cittasantāpo. **Paridevoti**ti nātibyasanādīhi phuṭṭhassa vacīpalāpo. **Upāyāsoti**ti bhuso āyāso, nātibyasanādīhi phuṭṭhassa adhimattacetodukkhappabhāvito dosoyeva. Ettha ca uppādādayo pañceva ādīnavañānaṃ vattuvasena vuttā, sesā tesam vevacanasena. “Nibbatti jāti”ti idaṅhi dvayaṃ uppādassa ceva paṭisaṅdhiyā ca vevacanaṃ, “gati upapatti”ti idaṃ dvayaṃ pavattassa, jarādayo nimittassatī. Tenāha –

“Uppādañca pavattañca, nimittaṃ dukkhanti passati;
Āyūhanam paṭisandhim, ñāṇam ādīnave ida”nti. ca

“Idam ādīnave ñāṇam, pañcaṭṭhānesu jāyati”ti. ca

Sabbapadesu ca **bhayanti** iccetassa vacanassa bhayaṃ itīti padacchedo. **Bhayanti** pīlayogato sappaṭibhayatāya bhayaṃ. **Itīti** bhayatupaṭṭhānassa kāraṇaniddeso.

Anuppādo khemanti santipade ñāṇantiādi pana ādīnavañāṇassa paṭipakkhañāṇadassanattam vuttam. Bhayatupaṭṭhānena vā ādīnavam disvā ubbiggahadayānam abhayampi atthi khemaṃ nirādīnavanti assāsajanantthampi etaṃ vuttam. Yasmā vā yassa uppādādayo bhayato sūpaṭṭhitā honti, tassa tappaṭipakkhaninam cittam hoti, tasmā bhayatupaṭṭhānavasena siddhassa ādīnavañāṇassa ānisamsadassanattampetaṃ vuttanti veditabam. **Anuppādo appavattantiādi** nibbānameva. **Santipadeti** santikoṭṭhāse, nibbāneti attho. Anussavavasenāpi hi santipadanti nāmamattam gahetvā uppamam ñāṇampi “santipade ñāṇa”nti vuttam.

Uppādobhayaṃ, anuppādo khemantiādi vipakkhapaṭipakkhavasena ubhayaṃ samāsetvā uppajjamānam ñāṇam gahetvā vuttam. Ettha ca yaṃ bhayaṃ, tam yasmā niyamato dukkham. Yañca dukkham, tam vaṭṭāmisalokāmisakilesāmisehi avippamuttattā sāmīsameva. Yañca sāmīsam, tam saṅkhāramattameva. Tasmā **uppādo dukkhanti bhayatupaṭṭhāne paññā ādīnave ñāṇantiādi** vuttam. Evaṃ santepi bhayākārena dukkhākārena sāmīsākārena saṅkhārākārenāti evam ākāraṇānattato pavattivasenettha nāntam veditabam. Uppādo bhayaṃ, dukkham, sāmīsam, saṅkhārā cāti uppādādiliṅgamanapekkhitvā “netam kho saraṇam khemaṃ, netam saraṇamuttama”ntiādīsu (dha. pa. 189) viya attano liṅgāpekkhameva vuttam. Saṅkhārāti ca ekattamanapekkhitvā “appaccayā dhammā, asaṅkhatā dhammā”tiādīsu (dha. sa. dukamātikā 7-8) viya bahuvacanam kataṃ, uppādādīnam vā saṅkhārekadesattā “uttare pañcālā, dakkhiṇe pañcālā”tiādīsu viya bahunnam ekadesepi bahuvacanam katanti veditabam. **Khemaṃ sukham nirāmisam nibbānanti** nibbānameva vuttākāraṇam paṭipakkhavasena catudhā vuttam. **Dasa ñāṇe pajānātīti** ādīnave ñāṇam pajānanto uppādādivatthukāni pañca, anuppādādivatthukāni pañcāti dasa ñāṇe pajānāti paṭivijjhati sacchikaroti. **Dvinnam ñāṇānam kusalatāti** ādīnavañāṇassa ceva santipadañāṇassa cāti imesam dvinnam ñāṇānam kusalatāya. **Nānādiṭṭhīsu na kampatīti** paramadiṭṭhadhammanibbānādivasena pavattāsu diṭṭhīsu na vedhatīti.

Ādīnavañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

9. Saṅkhārupekkhāñāṇaniddesavaṇṇanā

54. Saṅkhārupekkhāñāṇaniddese **uppādādīni** vuttattāneva. **Dukkhanti bhayanti sāmīsanti saṅkhārāti** uppādādīmuñcanañāṇassa kāraṇavacanāni. Evañca lakkhaṇato saṅkhārupekkham dassetvā idāni atthato dassetuṃ **uppādo saṅkhārā, te saṅkhāre ajjupekkhatīti saṅkhārupekkhāti**ādīmāha. Tattha **saṅkhāre ajjupekkhatīti** tassa āraddhaviṇṇasakassa vipassanāñāṇena lakkhaṇattayassa diṭṭhattā lakkhaṇavicinane pahīnabyāpārassa āditte viya tayo bhava passato saṅkhāraggaṇe majjhattassa tam vipassanāñāṇam te saṅkhāre visesena ca ikkhati, gahaṇena vajjitañca hutvā ikkhati oloketīti saṅkhārupekkhā nāmāti attho. Yathā loke visesena jayanto adhijayatīti, annena vajjito vasanto upavasatīti vuccati. Puna saṅkhāre aniccādito vipassitvā gahaṇe majjhattabhāvasaṅghitam saṅkhārupekkhampi aniccādito vipassitvā tassāpi saṅkhārupekkhāya gahaṇe majjhattākārasaṅghitāya saṅkhārupekkhāya sabbhāvato **ye ca saṅkhārā yā ca upekkhātiādi** vuttam.

55. Idāni saṅkhārupekkhāya cittābhinihārabhedam dassetuṃ **katihākārehīti**ādīmāha. Tattha **saṅkhārupekkhāyāti** bhummavacanam. **Cittassa abhinīharoti**

saṅkhārupekkhālābhino tato aññassa cittassa saṅkhārupekkhābhimukhaṃ katvā bhusaṃ haraṇaṃ. Abhimukhattho hi ettha **abhisaddo**, bhusattho **nīsaddo**. **Katihākārehīti** pucchitaṃ pucchāṃ **aṭṭhahākārehīti** vissajjetvā dutiyapucchāvissajjaneneva te aṭṭhākāre dassetukāmo te adassetvāva **puthujjanassa katihākārehīti**ādi pucchāṃ akāsi. **Puthujjanassāti** ettha pana

Duve puthujjanā vuttā, buddhenādiccabandhuna;
Andho puthujjano eko, kalyāṇeko puthujjanoti.

Tattha yassa khandhadhātuāyatanādīsū
uggahaparipucchāsavanadhāraṇapaccavekkhaṇādīni natthi, ayaṃ andhaputhujjano. Yassa tāni atthi, so kalyāṇaputhujjano. Duvidhopi pana –

Puthūnaṃ jananādīhi, kāraṇehi puthujjano;
Puthujjanantogadhattā, puthuvāyaṃ jano iti.

So hi puthūnaṃ nānappakārānaṃ kilesādīnaṃ jananādīhi kāraṇehi **puthujjano**. Yathāha – “puthu kilese janentīti puthujjanā, puthu avihatasakkāyaditṭhikāti puthujjanā, puthu satthārānaṃ mukhullokikāti puthujjanā, puthu sabbagatīhi avuṭṭhitāti puthujjanā, puthu nānābhisaṅkhāre abhisaṅkharontīti puthujjanā, puthu nānāoghehi vuyhantīti puthujjanā, puthu nānāsantāpehi santappentīti puthujjanā, puthu nānāpariḷāhehi pariḷayhantīti puthujjanā, puthu pañcasu kāmagaṇesu rattā giddhā gadhitā mucchitā ajjhosannā laggā laggitā palibuddhāti puthujjanā, puthu pañcahi nīvaraṇehi āvutā nivutā ovutā pihitā paṭicchannā paṭikujjitāti puthujjanā”ti (mahāni. 94). Puthūnaṃ vā gaṇanapathātītanāṃ ariyadhammaparammukhānaṃ nīcadhammasamācārānaṃ janānaṃ antogadhattāpi puthujjanā, puthu vā ayaṃ visumyeva saṅkhaṃ gato, viśaṃsaṭṭho sīlasutādiguṇayuttehi ariyehi janotipi puthujjano. Tesu kalyāṇaputhujjano idhādhippeto itarassa bhāvanāya eva abhāvā.

Sekkhassāti ettha satta sekkhā
sotāpattimagga phalasaṅkadāgāmimagga phalaanāgāmimagga phalaarahattamaggaṭṭhā. Te hi tisso sikkhā sikkhantīti sekkhā. Tesu sotāpattisakadāgāmianāgāmiphalaṭṭhā tayo idhādhippetā maggaṭṭhānaṃ saṅkhārupekkhāya cittābhinihārābhāvā.

Vītarāgassāti ettha samucchavedavigamena vigato rāgo assāti vītarāgo. Arahatō etaṃ adhivacanaṃ. Tīsupi padesu jātiggaṇaṇena ekavacanaṃ kataṃ.

Saṅkhārupekkhaṃ abhinandatīti tasmīṃ upekkhāvihāre phāsuvihārasaññaṃ paṭilābhivā phāsuvihāranikantiyā saṅkhārupekkhābhimukho hutvā nandati, sappītikaṃ taṇhaṃ uppādetīti attho. **Vipassatīti** sotāpattimagga paṭilābhatthaṃ aniccādivasena vividhā passati, sekkho uparimaggaṭṭhaṃ, vītarāgo ditṭhadhammasukhavihāratthaṃ vipassati. **Paṭisaṅkhāyāti** aniccādivaseneva upaparikkhitvā. Yasmā pana sotāpannādayo ariyā sakaṃ sakaṃ phalasaṃpattim samāpajjamānā udayabbayaññādīhi navahi vipassanāññāhehi avipassitvā samāpajjitum na sakkonti, tasmā **paṭisaṅkhāya vā phalasaṃpattim samāpajjati**ti vuttaṃ.

Phalasaṃpattiyā pavattidassanattaṃ pana tesam idaṃ pañhakammaṃ – kā phalasaṃpatti? Ke taṃ samāpajjanti? Ke na samāpajjanti? Kasmā samāpajjanti? Kathaṅcassā samāpajjanaṃ hoti? Kathaṃ ṭhānaṃ? Kathaṃ vuṭṭhānaṃ? Kim phalassa anantaraṃ? Kassa ca phalaṃ anantaranti?

Tattha **kā phalasaṃpattīti**? Yā ariyaphalassa nirodhe appanā.

Ke taṃ samāpajjanti? Ke na samāpajjanti? Sabbepi puthujjanā na samāpajjanti. Kasmā? Anadhigatattā. Ariyā pana sabbepi samāpajjanti. Kasmā? Adhigatattā. Uparimā pana heṭṭhimāṃ na samāpajjanti puggalantarabhāvūpagamanaṃ paṭippassaddhattā, heṭṭhimā

ca uparimaṃ anadhigatattā. Attano attanoyeva pana phalaṃ sabbepi samāpajjantīti idamettha sannitṭhānaṃ.

Keci pana “sotāpannasakadāgāminopi na samāpajjanti, uparimā dveveva samāpajjantī”ti vadanti. Idañca nesam kāraṇaṃ – ete hi samādhismiṃ paripūrakārinoti. Taṃ puthujjanassāpi attanā paṭiladdhaṃ lokiyasamādhim samāpajjanato akāraṇameva. Kiñcetta kāraṇākāraṇacintāya. Nanu idheva pāḷiyaṃ “katame dasa saṅkhārupekkhā vipassanāvasena uppajjanti, katame dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjantī”ti (paṭi. ma. 1.60) imesaṃ pañhānaṃ vissajjane “sotāpattiphalasamāpattatthāya sakadāgāmiphalasamāpattatthāyā”ti (paṭi. ma. 1.60) visuṃ visuṃ vuttā. Tasmā sabbepi ariyā attano attano phalaṃ samāpajjantīti niṭṭhamettha gantabbaṃ.

Kasmā samāpajjantīti? Diṭṭhadhammasukhavihāratthaṃ. Yathā hi rājāno rajjasukhaṃ, devatā dibbasukhamanubhavanti, evaṃ ariyā “lokuttarasukhaṃ anubhavissāmā”ti addhānaparicchedaṃ katvā icchiticchitakkhaṇe phalasamāpattim samāpajjanti.

Kathañcassā samāpajjanaṃ hoti, kathaṃ ṭhānaṃ, kathaṃ vuṭṭhānanti? Dvīhi tāva ākārehi assā samāpajjanaṃ hoti nibbānato aññassa ārammaṇassa amanasikārā, nibbānassa ca manasikārā. Yathāha – “dve kho, āvuso, paccayā animittāya cetovimuttiyā samāpattiyā sabbanimittānañca amanasikāro, animittāya ca dhātuyā manasikāro”ti (ma. ni. 1.458). Ayaṃ panettha samāpajjanakkamo – phalasamāpattatthikena hi ariyasāvakena rahogatena paṭisallīnena udayabbayādivasena saṅkhārā vipassitabbā. Tassa pavattānupubbavipassanassa saṅkhārārammaṇagotrabhuññānantaraṃ phalasamāpattivasena nirodhe cittaṃ appeti. Phalasamāpattininnatāya cettha sekkhassāpi phalameva uppajjati, na maggo. Ye pana vadanti “sotāpanno ‘phalasamāpattim samāpajjissāmī’ti vipassanaṃ paṭṭhapetvā sakadāgāmī hoti, sakadāgāmī ca anāgāmī”ti. Te vattabbā “evaṃ sati anāgāmī arahā bhavissati, arahā paccekabuddho, paccekabuddho ca buddho”ti.

Tasmā na kiñci etaṃ, pāḷivaseneva ca paṭikkhittantipi na gahetabbaṃ. Idameva pana gahetabbaṃ. Sekkhassāpi phalameva uppajjati, na maggo. Phalañcassa sace anena paṭhamajjhāniko maggo adhigato hoti, paṭhamajjhānikameva uppajjati, sace dutiyādīsu aññatarajjhāniko, dutiyādīsu aññatarajjhānikamevāti evaṃ tāvassā samāpajjanaṃ hoti.

“Tayo kho, āvuso, paccayā animittāya cetovimuttiyā ṭhitiyā sabbanimittānañca amanasikāro, animittāya ca dhātuyā manasikāro, pubbe ca abhisāṅkhāro”ti (ma. ni. 1.458) vacanato panassā tīhākārehi ṭhānaṃ hoti. Tattha **pubbe ca abhisāṅkhāro**ti samāpattito pubbe kālāparicchedo. “Asukasmim nāma kāle vuṭṭhahissāmī”ti paricchinnattā hissā yāva so kālo nāgacchati, tāva ṭhānaṃ hoti. Evamassa ṭhānaṃ hoti.

“Dve kho, āvuso, paccayā animittāya cetovimuttiyā vuṭṭhānāya sabbanimittānañca manasikāro, animittāya ca dhātuyā amanasikāro”ti (ma. ni. 1.458) vacanato panassā dvīhākārehi vuṭṭhānaṃ hoti. Tattha **sabbanimittānanti** rūpanimittavedanāsaññāsaṅkhāraviññānanimittānaṃ. Kāmañca na sabbānevetāni ekato manasi karoti, sabbasaṅgāhikavasena panetaṃ vuttaṃ. Tasmā yaṃ bhavaṅgassa ārammaṇaṃ hoti, taṃ manasikaroto phalasamāpattito vuṭṭhānaṃ hotīti evamassā vuṭṭhānaṃ veditabbaṃ.

Kim phalassa anantaraṃ, kassa ca phalaṃ anantaranti? Phalassa tāva phalameva vā anantaraṃ hoti bhavaṅgaṃ vā. Phalaṃ pana atthi maggānantaraṃ, atthi phalānantaraṃ, atthi gotrabhuanantaraṃ, atthi nevasaññānāsaññāyatanānantaranti. Tattha maggavīthiyaṃ maggānantaraṃ, purimassa purimassa pacchimaṃ pacchimaṃ phalānantaraṃ, phalasamāpattīsu purimaṃ purimaṃ gotrabhuanantaraṃ. **Gotrabhūti** cettha anulomaṃ veditabbaṃ. Vuttañhetam paṭṭhāne “arahato anulomaṃ phalasamāpattiyā anantarapaccayena paccayo. Sekkhānaṃ anulomaṃ phalasamāpattiyā anantarapaccayena paccayo”ti (paṭṭhā. 1.1.417). Yena phalena nirodhā vuṭṭhānaṃ hoti, taṃ nevasaññānāsaññāyatanānantaranti.

Tattha ṭhapetvā maggavāṭhiyaṃ uppannaphalaṃ avasesaṃ sabbam phalasaṃpattivasena pavattaṃ nāma. Evametam maggavāṭhiyaṃ vā phalasaṃpattiyam vā uppajjanavasena –

“Paṭippassaddhadaratham, amatārammaṇam subham;
Vantalokāmisam santam, sāmaññaphalamuttama”nti.

Ayamettha phalasaṃpattikathā.

Tadajjupekkhitvā tam saṅkhārupekkham aññena tādiseveva vipassanāññena ajjupekkhitvā. **Suññatavihārena vā**tiādīsu phalasaṃpattiṃ vinā vipassanāvihāreneva viharitukāmassa arahato attābhinivesam bhayato disvā suññatādhimuttassa saṅkhārupekkhāya vayaṃ passantassa vipassanattayavihāro suññatavihāro nāma, saṅkhāranimittam bhayato disvā animittādhimuttassa saṅkhārupekkhāya vayaṃ passantassa vipassanattayavihāro animittavihāro nāma, taṇhāpaṇidhiṃ bhayato disvā appaṇihitādhimuttassa saṅkhārupekkhāya vayaṃ passantassa vipassanattayavihāro appaṇihitavihāro nāma. Tathā hi parato vuttam –

“Abhinivesam bhayato sampassamāno suññate adhimuttattā phussa phussa vayaṃ passati, suññato vihāro. Nimittam bhayato sampassamāno animitte adhimuttattā phussa phussa vayaṃ passati, animitto vihāro. Paṇidhiṃ bhayato sampassamāno appaṇihite adhimuttattā phussa phussa vayaṃ passati, appaṇihito vihāro”ti (paṭi. ma. 1.78).

Chalaṅgupekkhāsabbhāvena ca paṭikūle appaṭikūlasaññādivihārasabbhāvena ca arahatoyeva sabbākārena cittaṃ vase vattati, tato ayam vipassanāvihāro arahatoyeva ijjaṭṭi vuttam hoti. **Vītarāgo saṅkhārupekkham vipassati vā**ti ettha pana tidhā ca bhayam, tidhā ca adhimuttiṃ anāpajjitvā kevalam vipassanāti veditabbā. Evañhi sati pubbāparaviseso hoti.

56. Idāni dvinnaṃ tiṇṇam puggalānam vasena saṅkhārupekkhāya ekattanānattabhedam dassetukāmo **katham puthujjanassa ca sekkhassa cāti**ādīmāha. Tattha **cittassa abhinihāro ekattam hoti**ti eko hoti, sakatthe bhāvavacananti veditabbam. Yathā idappaccayā eva idappaccayatāti vuttam, tathā ekova ekattam. **Abhinihāro**ti sāmīatthe paccattavacanam vā, abhinihārassāti attho. “So deso sammajjitvā”tiādīsu (mahāva. 168) viya vibhattivipallāso katoti veditabbo. **Cittam kilissatī**ti vipassanānikantisāṅkhātena lobhakilesena cittaṃ kilissati, tāpīyati bādhiyatīti attho. **Bhāvanāya paripantho hoti**ti paṭiladdhāya vipassanābhāvanāya upaghāto hoti. **Paṭivedhassa antarāyo hoti**ti vipassanābhāvanāya paṭilabhitabbassa saccappaṭivedhassa paṭilābhantarāyo hoti. **Āyatim paṭisandhiyā paccayo hoti**ti saṅkhārupekkhāsampayuttakammassa balavattā teneva sugatipaṭisandhiyā dīyamānāya atinandanasāṅkhāto lobhakilesa anāgate kāmāvacarasugatipaṭisandhiyā paccayo hoti. Yasmā kilesasahāyam kammaṃ vipākam janeti, tasmā kammaṃ janakapaccayo hoti, kilesa upatthambhakapaccayo. Sekkhassa pana **uttaripaṭivedhassāti** sakadāgāmimaggādivasena saccappaṭivedhassa. **Āyatim paṭisandhiyā paccayo hoti**ti sekkhesu sotāpannasakadāgāmīnam anadhigatajjhānānam saṅkhārupekkhākammāna dīyamānāya kāmāvacarasugatipaṭisandhiyā abhinandanakilesa paccayo hoti, jhānalābhīnam pana anāgāmissa ca brahmalokeyeva paṭisandhānato paccayo na hoti, anulomagotrabhūhi ca dīyamānāya paṭisandhiyā ayameva kilesa paccayo hoti veditabbo.

Aniccatoti hutvā abhāvattāthena aniccantikātāya ādiantavantatāya ca aniccato. **Dukkhatoti** abhinham paṭipīṇatāthena uppādavayapaṭipīṇatāya dukkhavattatūya ca dukkhato. **Anattatoti** avasavattanaṭṭhena paccayāyattavuttitāya sāmīnivāsīkārakavedakābhāvena ca anattato. **Anupassanaṭṭhenā**ti anu anu aniccādito passanaṭṭhena. **Abhinihāro nānattam hoti**ti abhinihāro nānā hoti vā abhinihārassa nānābhāvo hoti vā veditabbam.

Kusalāti ārogyatāthena anavajjattāthena kosallasambhūtattāthena ca. **Abyākatāti** kusalākusalabhāvena na byākatā. **Kiñcikāle suviditāti** vipassanākāle suṭṭhu viditā. **Kiñcikāle**

na suviditāti abhinandanakāle na suṭṭhu viditā. **Accantaṃ suviditāti** abhinandanāya pahīnattā ekantena suviditā. **Viditaṭṭhena ca aviditaṭṭhena cāti** ettha puthujjanasekkhānaṃ suviditaṭṭhopi vītarāgassa accantasuvīditaṭṭhopi viditaṭṭhova hoti, dvinnampi na suviditaṭṭho aviditaṭṭhova.

Atittattāti vipassanāya karaṇīyassa apariyositattā appanītabhāvena. Tabbiparītena **tittattā. Tiṇṇaṃ saññojanānaṃ pahānāyāti** sakkāyaditṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsānaṃ pahānatthaṃ. Pacchimabhavikāpi bodhisattā ettheva saṅgahaṃ gacchanti. Apacchimabhavikā pana vipassanaṃ saṅkhārupekkhaṃ pāpetvā ṭhapenti. **Sotāpattimaggam paṭilābhatthāyāti** asamāsetvā paṭhanti, samāsetvā pāṭho sundarataro. **Sekkho tiṇṇaṃ saññojanānaṃ pahīnattāti** sotāpannasakadāgāmianāgāmīnaṃ sāmāññena vuttaṃ. Sakadāgāmianāgāmīnampi hi tāni pahīnāneva. **Uttaripaṭilābhatthāyāti** uparūparimaggapaṭilābhatthaṃ. **Diṭṭhadhammasukhavihāratthāyāti** diṭṭheva dhamme paccakkhe atabhāve yo sukho vihāro, tadatthāya. **Vihārasamāpattatthēnāti** sekkhassa phalasaṃpattatthēna, vītarāgassa vipassanāvihāraphalasaṃpattatthēna.

57. Idāni saṅkhārupekkhānaṃ gaṇanaparicchedaṃ dassetuṃ **kati saṅkhārupekkhāti**ādimāha. Tattha **samathavasena**ti samādhivasena. Ayameva vā pāṭho. **Nīvaraṇe paṭisaṅkhāti** pañca nīvaraṇāni pahātabbabhāvena pariggahetvā. **Santiṭṭhanāti** nīvaraṇānaṃ pahānābhimukhībhūtattā tesam pahānepi abyāpārahāvūpagamanena majjhataṭṭhāya santiṭṭhanā. **Saṅkhārupekkhāsūti** nīvaraṇappahāne byāpārākaraṇena nīvaraṇasaṅkhātānaṃ saṅkhārānaṃ upekkhānaṃ. Esa nayo vitakkavicārādīsu ca. Samathe saṅkhārupekkhā nāma appanāvīthiyā āsannapubbabhāge balappattabhāvanāmayaññaṃ. **Sotāpattimaggam paṭilābhatthāyāti**ādisu catūsu maggavāresu suññatānimittappaṇihitamaggānaṃ aññataraññataro maggo labbhati. **Sotāpattiphalasaṃpattatthāyāti**ādisu catūsu phalavāresu pana appaṇihitā phalasaṃpatti veditabbā. Kasmā? “Suññatavīhārasamāpattatthāya animittavīhārasamāpattatthāyā”ti itarāsaṃ dvinnam phalasaṃpattīnaṃ viṣuṃ vuttattā. Aniccānupassanāvūṭṭhānavasena hi animittamaggo, tatheva phalasaṃpattikāle animittaphalasaṃpatti, dukkhānupassanāvūṭṭhānavasena appaṇihitamaggaphalasaṃpattiyo, anattānupassanāvūṭṭhānavasena suññatamaggaphalasaṃpattiyo suttantanayeneva veditabbā.

Ettha ca catūsu maggavāresu **uppādanti**ādinī pañca mūlapadāni, **gatinti**ādinī dasa vevacanapadānī pannarasa padāni vuttāni. Chasu pana phalasaṃpattivāresu pañca mūlapadāneva vuttāni. Taṃ kasmā iti ce? Saṅkhārupekkhāya tikkhabhāve sati kilesappahāne samatthassa maggassa sambhavato tassā tikkhabhāvadassanatthaṃ vevacanapadehi saha daḷham katvā mūlapadāni vuttāni. Phalassa nirussāhabhāvena santasabhāvattā maggāyattattā ca mandabhūtāpi saṅkhārupekkhā phalassa paccayo hotīti dassanatthaṃ mūlapadāneva vuttānīti veditabbāni.

58. Idāni jātivāsena pucchitvā labbhamānavasena vissajjetuṃ **kati saṅkhārupekkhā kusalāti**ādimāha. Tattha **pannarasa saṅkhārupekkhāti** samathavasena aṭṭha, catunnaṃ maggānaṃ tiṇṇaṃ phalānaṃ vasena sattāti pannarasa. Samathavasena aṭṭha saṅkhārupekkhā arahato nīvaraṇapaṭisaṅkhābhāvato, vitakkavicārādīnaṃ pahānabyāpāraṃ vinā sukheṇa pahānato ca saṅkhārupekkhānaṃ ananurūpāti katvā tāsam abyākatatā na vuttāti veditabbā. Arahataṃ pana phalasaṃpattiṃ samāpajjantena saṅkhārupekkhaṃ vinā samāpajjituṃ na sakkāti tisso saṅkhārupekkhā abyākatāti vuttā. Appaṇihitasuññatānimittavasena hi arahato tisso saṅkhārupekkhā.

Idāni saṅkhārupekkhānaṃ saṃvaṇṇanāvasena vuttāsu tīsu gāthāsu **paṭisaṅkhāsantiṭṭhanā paññāti** saṅkhārupekkhā. **Aṭṭha cittassa gocarāti** samathavasena vuttā aṭṭha saṅkhārupekkhā samādhissa visayā, bhūmiyoti attho. “Cittam paññaṇca bhāvaya”ntiādisu (saṃ. ni. 1.23, 192) viya cittasīsenā samādhī niddiṭṭho, “gocare,

bhikkhave, caratha sake pettike visaye”tiādīsu (sam. ni. 5.372) viya gocarasaddena visayo. Yañhi yadāyattam, tassesō visayoti vuccati. **Puthujjanassa dveti** samathavasena vipassanāvasena ca. **Tayosekkhassāti** samathavipassanāsamāpattivāsena. **Tayo ca vītarāgassāti** appaṇihitasuññatānimittaphalāsamāpattivāsena. “Tisso”ti vattabbe “tayo”ti ca līngavipallāso kato. Tayo saṅkhārupekkhā dhammāti vā yojetabbaṃ. **Yehi cittaṃ vivaṭṭatīti** yehi saṅkhārupekkhādhammehi vitakkavicārādito, uppādādito vā cittaṃ apagacchati. Vītarāgassāpi hi saṅkhārupekkhāsabbhāvato ca saṅkhārato cittaṃ vivaṭṭitvā nibbānaṃ pakkhandatīti vuttaṃ hoti. **Aṭṭha samādhissa paccayāti** samathavasena vuttā aṭṭha appanāsampāpakattā appanāsamādhissa paccayā. **Dasa nāṇassa gocarāti** vipassanāvasena vuttā dasa maggañāṇassa phalañāṇassa ca bhūmiyo. **Tiṇṇaṃ vimokkhāna paccayāti** suññatānimittappaṇihitavimokkhānaṃ upanissayapaccayā. **Nānādiṭṭhīsu na kampaṭīti** bhaṅgaṃ avissajjitvāva saṅkhāre aniccādivāsena vipassanto sassatadiṭṭhiādīsu nānappaṅkārasu diṭṭhīsu na vedhatīti.

Saṅkhārupekkhāñānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

10. Gotrabhuñānaniddesavaṇṇanā

59. Gotrabhuñānaniddese **abhibhuyatīti** abhibhavati atikkamati. **Bahiddhā saṅkhāranimittanti** sakasantānappavattaakusalakkhandhato bahiddhābhūtaṃ saṅkhāranimittam. Lokikasāṅkhārā hi kilesānaṃ nimittatā, nimittākārena upaṭṭhānato vā nimittanti vuccanti. **Abhibhuyatīti gotrabhūti** ca puthujanagottābhibhavanato gotrabhubhāvo vutto. **Pakkhandatīti gotrabhūti** ariyagottabhāvanato gotrabhubhāvo vutto. **Abhibhuyitvā pakkhandatīti gotrabhūti** ubho atthe samāsetvā vuttaṃ. **Vuṭṭhātīti gotrabhūti** ca **vivaṭṭatīti gotrabhūti** ca mātikāya vuṭṭhānavivaṭṭanapadānurūpena puthujanagottābhibhavanatthoyeva vutto. Samathavasena vuttagotrabhūnaṃ pana nīvaraṇādigottābhibhavanato gotrabhūti, “sotāpattiphalāsamāpattatthāyā”tiādīsu chasu samāpattivāresu uppādādigottābhibhavanato gotrabhūti, “sakadāgāmimaggaṃ paṭilābhatthāyā”tiādīsu tīsu maggavāresu sotāpannādigottābhibhavanato gotrabhūti attho veditabbo. Gottattho cettha bījattho. Vattanipakarāṇe kira vuttaṃ – gottam vuccati nibbānaṃ sabbaparipanthehi guttattā, taṃ paṭipajjātīti gotrabhūti, aṭṭha samāpattiyopi gottam gotrabhuparipanthehi guttattā, taṃ gottam paṭipajjātīti gotrabhūti vuttaṃ. “Catunnaṃ maggānaṃyeva gotrabhu nibbānārammaṇaṃ, catassannaṃ phalāsamāpattīnaṃ gotrabhu saṅkhārārammaṇaṃ phalāsamāpattininnattā”ti vadanti. Vuttañhetam visuddhimagge – “tassa pavattānupubbavipassanassa saṅkhārārammaṇagotrabhuñānanantaram phalāsamāpattivāsena nirodhe cittaṃ appetī”ti (visuddhi. 2.863). Tenevettha maggavāresu soḷasamaṃ katvā gahitassa bahiddhāsaṅkhāranimittapadassa samāpattivāresu chaṭṭham katvā gahaṇaṃ na katanti veditabbaṃ. Itarathā hi mūlapadagahaṇena gahetabbaṃ bhavēyya.

Aññe pana “yo nibbāne paṭhamābhogo paṭhamasamannāhāro, ayaṃ vuccati gotrabhū”ti vadanti. Taṃ phalaṃ sandhāya na yujjati. **Pannarasa gotrabhudhammā kusalāti** ettha arahato abhibhavitabbanīvaraṇābhāvato vitakkavicārādīnaṃ sukheveva pahātabbābhāvato ca abhibhavanaṭṭhena gotrabhunāmaṃ nārahantīti katvā gotrabhūnaṃ abyākataṭā na vuttāti veditabbā. Arahataṭā pana phalāsamāpattim samāpajjantena saṅkhāre anabhibhuyya samāpajjitum na sakkāti “tayo gotrabhudhammā abyākataṭā”ti vuttā. Keci pana “aṭṭha samāpattiyō nibbedhabhāgiyā eva idha niddiṭṭhā, tasmā aṭṭha samāpattigotrabhū kusalā hontī”ti vadanti. Tathā saṅkhārupekkhāyapi veditabbaṃ.

60. **Sāmisañcāti**ādīsu vaṭṭāmisalokāmisakilesāmisānaṃ kilesāmisena sāmisaṃ sanikantikattā. Kim taṃ? Aṭṭhavidham samathagotrabhuñānaṃ. **Vaṭṭāmisanti** cettha tebhūmakavaṭṭameva. **Lokāmisanti** pañca kāmagaṇā. **Kilesāmisanti** kilesā eva. **Nirāmisanti** dasavidham vipassanāgotrabhuñānaṃ anikantikattā. Na hi ariyā gotrabhusmiṃ nikantiṃ

karonti. Potthake “sāmisañce”ti likhanti, taṃ na sundarataraṃ. Evameva paṇihitañca appaṇihitaṃ saññuttañca visaññuttaṃ vuṭṭhitañca avuṭṭhitaṃ veditabbaṃ. Nikantipaṇidhiyā hi **paṇihitaṃ** patthitanti attho. Tadabhāvena **appaṇihitaṃ**. Nikantisaññogeneva **saññuttaṃ**. Tadabhāvena **visaññuttaṃ**. **Vuṭṭhitanti** vipassanāgotrabhuññaṃeva. Tañhi nikanticchedakattā vuṭṭhitaṃ nāma. Itaraṃ **avuṭṭhitaṃ**. Bahiddhā vuṭṭhānattā vā vuṭṭhitaṃ. Phalagotrabhupi hi nibbānajjhāsayaavasena nibbānābhimukhībhūtattā bahiddhāsaṅkhāranimittā vuṭṭhitaṃ nāmāti veditabbaṃ. Heṭṭhābhivhavanavuṭṭhānavivaṭṭanavāresupi phalagotrabhū ajjhāsayaavasena nibbānābhimukhībhūtattā abhivhuyyati vuṭṭhāti vivaṭṭatīti veditabbaṃ. **Tiṇṇaṃ vimokkhāna paccayāti** tiṇṇaṃ lokuttaravimokkhānaṃ samathagotrabhū pakatūpanissayapaccayā honti, vipassanāgotrabhu anantarasamanantarūpanissayapaccayā honti. **Paññā yassa pariccitāti** pubbhāgapaññā yassa paricitaṃ paricīṇṇā. **Kusalo vivaṭṭe vuṭṭhāneti** asammoahaseneva vivaṭṭasaṅkhāte gotrabhuññaṃ kusalo cheko, pubbhāgapaññāna vā kusalo. **Nānādiṭṭhisu na kampaṭīti** samucchadena pahīnāsu nānappaṅkārasu diṭṭhisu na vedhatīti.

Gotrabhuññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

11. Maggañānāniddesavaṇṇanā

61. Maggañānāniddese **micchādiṭṭhiyā vuṭṭhātīti** diṭṭhānusayappahānena samucchadavasena dvāsaṭṭhibhedato micchādiṭṭhito vuṭṭhāti. **Tadanuvattakilesehīti** micchādiṭṭhisampayogavasena ca micchādiṭṭhiupanissayena ca uppajjamānehi micchādiṭṭhianuvattamānehi nānāvidhehi kilesehi. Tena tadekatṭhakilesappahānaṃ vuttaṃ hoti. Duvidhañhi ekatṭhaṃ sahaekatṭhaṃ pahānekatṭhañca. Tāya diṭṭhiyā saha ekasmiṃ citte, ekasmiṃ puggale vā yāva pahānā ṭhitāti tadekatṭhā. Diṭṭhiyā hi pahīyamānāya diṭṭhisampayuttesu dvīsu asaṅkhārikacittesu tāya diṭṭhiyā sahaṭṭhā lobho moho uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappanti ime kilesā, dvīsu sasaṅkhārikacittesu tāya diṭṭhiyā sahaṭṭhā lobho moho thināṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappanti ime kilesā **sahajekatṭhavasena** pahīyanti. Diṭṭhikileseyeva pahīyamāne tena saha ekasmiṃ puggale ṭhitā apāyagamanīyā lobho doso moho māno vicikicchā thināṃ uddhaccaṃ ahirikaṃ anottappanti ime kilesā **pahānekatṭhavasena** pahīyanti. **Khandhehīti** tadanuvattakeheva khandhehi, taṃ diṭṭhiṃ anuvattamānehi sahaekatṭhehi ca pahānekatṭhehi ca catūhi arūpakkhandhehi, taṃsamuṭṭhānarūpehi vā saha pañcahi khandhehi micchādiṭṭhiādikilesapaccayā anāgate uppajjitabbehi vipākakkhandhehi. **Bahiddhā ca sabbanimittehīti** yathāvuttakilesakkhandhato bahibhūtehi sabbasaṅkhāranimittehi. **Micchāsaṅkappā vuṭṭhātīti** sotāpattimaggena pahātabbesu catūsu diṭṭhisampayuttesu, vicikicchāsahagate cāti pañcasu cittesu apāyagamanīyasesākusalacittesu ca micchāsaṅkappā vuṭṭhāti.

Micchāvācāya vuṭṭhātīti musāvādato ceva apāyagamanīyapisuṇapharusasamphappalāpehi ca vuṭṭhāti. **Micchākammantā vuṭṭhātīti** pāṇātipātādinādānamicchācārehi vuṭṭhāti. **Micchāājīvāvuṭṭhātīti** kuhanā lapanā nemittikatā nippesikatā lābhenalābhaṃnijiḡsanatā, ājīvahetukehi vā sattahipi kāyavacīkammehi vuṭṭhāti. Micchāvāyāmicchāsatimicchāsamādhīhi vuṭṭhānaṃ micchāsaṅkappavuṭṭhāne vuttanayeneva veditabbaṃ. **Micchāsatīti** ca satiyā paṭipakkhākārena uppajjamānā akusalacittuppādamattameva. Uparimaggattaye “dassanattṭhena sammādiṭṭhi”tiādīni atṭha maggaṅgāni yathā paṭhamajjhānike paṭhamamagge labbhanti, tatheva labbhanti. Tattha paṭhamamagge sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiṃ pajahatīti sammādiṭṭhi. Sammāsaṅkappādayopi micchāsaṅkappādayopi pajahanaṭṭheneva veditabbā. Evaṃ sante paṭhamamaggeneva dvāsaṭṭhiyā diṭṭhigatānaṃ pahīnattā uparimaggattayena pahātabbā diṭṭhi nāma natthi.

Tattha sammādiṭṭhīti nāmaṃ kathaṃ hotīti? Yathā viṣaṃ atthi vā hotu mā vā, agado agadotveva vuccati, evaṃ micchādiṭṭhi atthi vā hotu mā vā, ayaṃ sammādiṭṭhi eva nāma. Yadi evaṃ nāmamattamevetam hoti, uparimaggattaye pana sammādiṭṭhiyā kiccābhāvo

āpajjati, maggaṅgāni na paripūrenti. Tasmā sammādiṭṭhi sakiccakā kātabbā, maggaṅgāni paripūretabbānīti. Sakiccakā cettha sammādiṭṭhi yathālābhaniyamena dīpetabbā. Uparimaggattayavajjho hi eko māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati, sā taṃ mānaṃ pajahatīti sammādiṭṭhi. Soṭāpattimaggasmiñhi sammādiṭṭhi micchādiṭṭhiṃ pajahati. Soṭāpannessa pana sakadāgāmimaggavajjho māno atthi, taṃ mānaṃ pajahatīti sammādiṭṭhi. Tasseva sattaakusalacittasahajāto saṅkappo atthi, teheva cittehi vācaṅgacopanaṃ atthi, kāyaṅgacopanaṃ atthi, paccayaparibhogo atthi, sahajātavāyāmo atthi, assatiyabhāvo atthi, sahajātacittakaggatā atthi, ete micchāsaṅkappādayo nāma. Sakadāgāmimagge sammāsaṅkappādayo tesam pahānena sammāsaṅkappādayoti veditabbā. Evaṃ sakadāgāmimagge aṭṭhaṅgāni sakiccakāni honti. Sakadāgāmissa anāgāmimaggavajjho māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati. Tasseva sattahi cittehi sahajātā saṅkappādayo atthi. Tesam pahānena anāgāmimagge aṭṭhannaṃ aṅgānaṃ sakiccakatā veditabbā. Anāgāmissa arahattamaggavajjho māno atthi, so diṭṭhiṭṭhāne tiṭṭhati. Yāni panassa pañca akusalacittāni, tehi sahajātā saṅkappādayo atthi. Tesam pahānena arahattamagge aṭṭhannaṃ aṅgānaṃ sakiccakatā veditabbā.

Oḷārikāti kāyavacīdvāre vītikkamassa paccayabhāvena thūlabhūtāmhā. **Kāmarāgasaññojanāti** methunarāgasaṅkhātā saññojanā. So hi kāmabhāve saññojetīti saññojananti vuccati. **Paṭighasaññojanāti** byāpādasaññojanā. So hi ārammaṇe paṭihaññatīti paṭighanti vuccati. Te eva thāmagataṭṭhena santāne anusenīti **anusayā**. **Aṇusahagatāti** aṇubhūtā, sukhumabhūtāti attho. Tabbhāve hi ettha sahatasaddo. Sakadāgāmissa hi kāmarāgabyāpādā dvīhi kāraṇehi aṇubhūtā adhiccuppattiyā ca pariyuṭṭhānamandatāya ca. Tassa hi bālaputhujjanassa viya kilesā abhiṅgaṃ na uppajjanti, kadāci karahaci uppajjanti. Uppajjamānā ca bālaputhujjanassa viya maddantā pharantā chādentā andhaandhaṃ karontā na uppajjanti, dvīhi pana maggehi pahīnattā mandamandā tanukākārā hutvā uppajjanti, vītikkamaṃ pāpetuṃ samatthā na honti. Evaṃ tanubhūtā anāgāmimaggena pahīyanti **rūparāgāti** rūpabhāve chandarāgā. **Arūparāgāti** arūpabhāve chandarāgā. **Mānāti** unnatilakkhaṇā. **Uddhaccāti** avūpasamalakkhaṇā. **Avijjāyāti** andhalakkhaṇāya. **Bhavarāgānusayāti** rūparāgārūparāgavasena pavattabhavarāgānusayā.

62. Idāni maggañānasamvaṇṇanaṃ karonto **ajātaṃ jhāpetīti**ādīmāha. Tattha ca **ajātaṃ jhāpeti jātena, jhānaṃ tena pavuccatīti** attano santāne pātubhūtena tena tena lokuttarajjhānena taṃsamaṅgīpuggalo ajātameva taṃ taṃ kilesaṃ jhāpeti dahati samucchindati, tena kāraṇena taṃ lokuttaraṃ jhānanti pavuccatīti attho. **Jhānavimokkhe kusalatāti** tasmim ariyamaggasampayutte vitakkādike jhāne ca vimokkhasaṅkhāte ariyamagge ca asammohavasena kusalatāya paṭhamamaggeneva pahīnāsu nānādiṭṭhiṃsu na kampati. Jhānaṃ nāma duvidhaṃ ārammaṇūpanijjhānaṅca lakkhaṇūpanijjhānaṅca. Lokiyapaṭhamajjhānādikaṃ kasiṇādiārammaṇūpanijjhānaṭṭhena jhānaṃ, vipassanāsaṅkhārānaṃ sabhāvasāmaññalakkhaṇūpanijjhānaṭṭhena jhānaṃ, lokuttaraṃ nibbāne tathalakkhaṇūpanijjhānaṭṭhena jhānaṃ. Idha pana gotrabhunāpi sādharmaṇaṃ lakkhaṇūpanijjhānaṭṭhaṃ anāmasitvā asādharmaṇena kilesajhāpanaṭṭhena jhānaṃ vuttaṃ. Vimokkhaṭṭho panettha nibbānārammaṇe suṭṭhu adhimuccanaṭṭho kilesehi ca suṭṭhu muccanaṭṭho.

Samādahitvā yathā ce vipassatīti appanūpacāraṅkhaṇikasamādhīnaṃ aññatarena samādhinā paṭhamam cittasamādhānaṃ katvā pacchā yathā vipassati ca. Samuccayattho ce-saddo vipassanaṃ samuccinoti. **Vipassamāno tathā ce samādaheti** vipassanā nāmesā lūkhabhūtā nirassādā, samatho ca nāma siniddhabhūto saassādo. Tasmā tāya lūkhabhūtaṃ cittaṃ sinehetuṃ vipassamāno tathā ca samādahe. Vipassamāno puna samādhim pavisitvā cittasamādhānaṅca tatheva kareyya, yatheva vipassananti attho. Idha ce-saddo samādahanam samuccinoti. Ubhayatthāpi gāthābandhānuvattanena ce-kāro kato, attho pana ca-kārattho eva. **Vipassanā ca samatho tadā ahūti** yasmā samathavipassanānaṃ yuganaddhabhāve sati

ariyamaggapātubhāvo hoti, tasmā ariyamaggajananasamatthattā yadā tadubhayasamāyogo hoti, tadā vipassanā ca samatho ca ahu, samathavipassanā bhūtā nāma hotīti attho. Tā ca samathavipassanā ariyamaggābhimukhikāle ca maggakkhaṇe ca **samānabhāgā yuganaddhā vattare** samāno samo bhāgo koṭṭhāso etesanti samānabhāgā, yuge naddhā viyāti yuganaddhā, aññamaññaṃ anativattanatṭhena samadhurā samabalāti attho. Vitthāro panassa yuganaddhakathāyaṃ āvibhavissati.

Dukkhā saṅkhārā sukho, nirodho iti dassanaṃ. Dubhato vuṭṭhitapaññā, phasseti amataṃ padanti dukkhā saṅkhārā, sukho nirodho nibbānanti paṭipannassa tato nibbānadassanaṃ ariyamaggaññaṃ dubhato vuṭṭhitā paññā nāma. Sā eva ca paññā amataṃ padaṃ nibbānaṃ ārammaṇaphusanena phusati, paṭilabhatīti attho. Nibbānañhi atappakatṭhena amatasadisanti amataṃ, nāssa mataṃ maraṇaṃ vayo atthītipi amataṃ, pubbabhāgato paṭṭhāya mahatā ussāhena mahatīyā paṭipadāya pajjati paṭipajjīyātīti padanti vuccati.

Vimokkhacariyaṃ jānātīti vimokkhapavattiṃ asammoahasena jānāti, paccavekkhaṇavasena jānāti. “Dubhato vuṭṭhāno vimokkho, dubhato vuṭṭhānā cattāro vimokkhā, dubhato vuṭṭhānānaṃ anulomā cattāro vimokkhā, dubhato vuṭṭhānapaṭippassaddhi cattāro vimokkhā”ti hi upari vimokkhakathāyaṃeva (paṭi. ma. 1.209 ādayo) āgatā vimokkhacariyā veditabbā. Tesam vitthāro tattheva āgato. **Nānattekattakovidoti** tesam vimokkhānaṃ nānābhāve ekabhāve ca kusalo. Dubhato vuṭṭhānavimokkhavasena hi tesam ekattaṃ, catuariyamaggavasena nānattaṃ, ekekassāpi vā ariyamaggassa anupassanābhedenā nānattaṃ, ariyamaggabhāvena ekattaṃ veditabbaṃ. **Dvinnam nāṇānaṃ kusalatāti** dassanasāṅkhātassa ca bhāvanāsāṅkhātassa cāti imesaṃ dvinnam nāṇānaṃ kusalatāya. **Dassananti** hi sotāpattimaggo. So hi paṭhamam nibbānadassanato dassananti vutto. Gotrabhu pana kiñcāpi paṭhamataram nibbānaṃ passati, yathā pana rañño santikaṃ kenacideva karaṇīyena āgato puriso dūratova rathikāya carantaṃ hatthikkhandhagataṃ rājānaṃ disvāpi “diṭṭho te rājā”ti puṭṭho disvā kattabbakiccassa akatattā “na passāmī”ti āha, evameva nibbānaṃ disvā kattabbassa kilesappahānassābhāvā na “dassana”nti vuccati. Tañhi nāṇaṃ maggassa āvajjanatṭhāne tiṭṭhati. **Bhāvanāti** sesamaggattayaṃ. Tañhi paṭhamamaggena diṭṭhasmiṃeva dhamme bhāvanāvasena uppajjati, na adiṭṭhapubbaṃ kiñci passati, tasmā “bhāvanā”ti vuccati. Heṭṭhā pana bhāvanāmaggassa apariniṭṭhitattā “dvinnam nāṇāna”nti avatvā sotāpattisakadāgāmianāgāmimaggalābhino sandhāya “jhānavimokkhe kusalatā”ti vuttaṃ, arahattamaggalābhino pana bhāvanāmaggassa pariniṭṭhitattā “dvinnam nāṇānaṃ kusalatā”ti vuttanti veditabbaṃ.

Maggañānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

12. Phalañānaniddesavaṇṇanā

63. Phalañānaniddese tampaṃyogappaṭippassaddhattāti tassa ajjhatabhiddhā vuṭṭhānapayogassa paṭippassaddhattā. Maggo hi sakakkhaṇe kilesappahānena ubhato vuṭṭhānapayogaṃ karoti nāma, phalakkhaṇe kilesānaṃ pahīnattā maggassa ubhato vuṭṭhānapayogo paṭippassaddho vūpasanto nāma hoti. **Uppajjati**ti maggānantaram sakim vā dvikkhattuṃ vā uppajjati, phalasaṃpattikāle pana bahukhattuṃ, nirodhā vuṭṭhahantassa dvikkhattuṃ uppajjati, sabbampi hi taṃ payogappaṭippassaddhattā uppajjati. **Maggasetam phalanti** phalaṃ apekkhitvā napuṃsakavacanaṃ kataṃ. Sakadāgāmimaggakkhaṇādīsipi ekekamaggaṅgavaseneva vuṭṭhānayojanā veditabbā.

Phalañānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

13. Vimuttiñāṇaniddesavaṇṇanā

64. Vimuttiñāṇaniddese **sakkāyadiṭṭhī**ti vijjamānaṭṭhena sati khandhapañcakasaṅkhāte kāye, sayam vā satī tasmim kāye diṭṭhīti sakkāyadiṭṭhī. **Vicikicchā**ti vigatā cikicchā, sabhāvaṃ vā vicinanto etāya kicchati kilamatīti vicikicchā. **Sīlabbataparāmāso**ti sīlena suddhi vatena suddhi sīlabbatena suddhīti gahitaabhiniveso. So hi sabhāvaṃ atikkamitvā parato āmasatīti sīlabbataparāmāso. Ubhinnaṃ samānepi diṭṭhibhāve takkañca parūpadesañca vinā pakatiyā eva sakkāyadiṭṭhigahaṇato pakatibhūtāya vīsativatthukāya sakkāyadiṭṭhiyā pahānēneva sabbadiṭṭhippahānadassanattam sakkāyadiṭṭhi vuttā. Sīlabbataparāmāso pana ”suddhipaṭipadam paṭipajjāmā”ti paṭipannānaṃ paṭipadāya micchābhāvadassanattam visum vuttoti veditabbo. Tiṇṇampi anusayappahānēneva pahānaṃ dassetuṃ **diṭṭhānusayo vicikicchānusayoti** vuttam, na visum kilesatā. **Upakkilesā**ti kilesenti upatāpenti vibādhentīti kilesā, thāmagataṭṭhena bhusā kilesāti upakkilesā. **Sammā samucchinnā hontī**ti samuccheddappahānena anuppādanirodhena sammā samucchinnā hontī. **Sapariyuṭṭhānehī**ti cittaṃ pariyanandhantāni uṭṭhenti uppajjantīti pariyuṭṭhānāni, samudācārappattānaṃ kilesānametaṃ adhvacaṇaṃ. Saha pariyuṭṭhānehīti sapariyuṭṭhānāni. Tehi sapariyuṭṭhānehi anusayitupakkilesehi. **Cittaṃ vimuttaṃ hotī**ti tesam abhabbuppattikabhūtattā santativasena pavattamānaṃ cittaṃ tato vimuttaṃ nāma hoti. Tadeva suṭṭhu vimuttattā **suvimuttaṃ. Tamvimuttiñātaṭṭhenā**ti tassā vimuttiyā jānanaṭṭhena.

Vimuttiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

14. Paccavekkhaṇāñāṇaniddesavaṇṇanā

65. Paccavekkhaṇāñāṇaniddese maggakkhaṇeyeva hetuṭṭhena paṭhamam maggaṅgāni visum visum vatvā puna maggaṅgabhūte ca amaggaṅgabhūte ca dhamme “bujjhanattāna bodhī”ti laddhanāmassa ariyassa aṅgabhāvena bojjaṅge visum dassesi. Satidhammavicayavīriyasamādhisambojjaṅgā hi maggaṅgāneva, pītipassaddhiupekkhāsambojjaṅgā amaggaṅgāni. Puna balavasena indriyavasena ca visum niddiṭṭhesu saddhā eva amaggaṅgabhūtā. Puna maggakkhaṇe jāteyeva dhamme rāsivasena dassento **ādhipateyyaṭṭhenā**tiādimāha. Tattha **upaṭṭhānaṭṭhena satipaṭṭhānā**ti ekāva nibbānārammaṇā sati kāyavedanācittadhammesu subhasukhaniccaattasaññāpahānakiccasādhana vasena cattāro satipaṭṭhānā nāma. Nibbānārammaṇam ekameva vīriyam uppannānuppannānaṃ akusalānaṃ pahānānupattikiccasa, anuppannuppannānaṃ kusalānaṃ uppādatṭhitikiccasa sādhanavasena cattāro sammappadhānā nāma.

Tathaṭṭhena saccāti dukkhabhāvādīsū avisaṃvādakaṭṭhena cattāri ariyasaccāni. Etāneva cettha paṭivedhatṭhena tadā samudāgatāni, “amatogadham nibbāna”nti visum vuttam nibbānañca, sesā pana dhammā paṭilābhattāna tadā samudāgatā. “Tathaṭṭhena saccā tadā samudāgatā”ti vacanato maggaphalapariyosāne avassaṃ cattāri saccāni paccavekkhatīti niṭṭhamettha gantabbaṃ. “Katam karaṇīyam nāparam itthattāyāti pajānātī”ti (dī. ni. 1.248) vacanato ca “dukkham me pariññātam, samudayo me pahīno, nirodho me sacchikato, maggo ca me bhāvito”ti paccavekkhaṇam vuttameva hoti. Tathā paccavekkhaṇam yujjati ca. **Samudayoti** cettha tamtam maggavajjhoyeva veditabbo. Ettha vuttasamudayapaccavekkhaṇavaseneva aṭṭhakathāyam duvidham kilesapaccavekkhaṇam maggaphalanibbānapaccavekkhaṇāni idha sarūpeneva āgatānīti vuttāni. Kevalam dukkhapaccavekkhaṇameva na vuttam. Kiñcāpi na vuttam, atha kho pāṭhasabbhāvato yuttisabbhāvato ca gahetabbameva. Saccapaṭivedhatthañhi paṭipannassa niṭṭhite saccapaṭivedhe sayam katakiccapaccavekkhaṇam yuttamevāti. **Avikkhepaṭṭhena samathoti**ādi maggasampayutte eva samathavipassanādhamme ekarasatṭhena anativattanattāna ca dassetuṃ vuttam. **Samvaraṭṭhena sīlavissuddhī**ti sammāvācākammantājivā eva. **Avikkhepaṭṭhena cittavisuddhī**ti sammāsamādhī

eva. **Dassanaṭṭhena ditṭhivisuddhīti** sammāditṭhiyeva. **Vimuttaṭṭhenāti** samucchadavasena maggavajjhakilesehi mucanaṭṭhena, nibbānārammaṇe vā adhimuccanaṭṭhena. **Vimokkhoti** samucchadavimokkho, ariyamaggoyeva. **Paṭivedhaṭṭhena vijjāti** saccapaṭivedhaṭṭhena vijjā, sammāditṭhiyeva. **Pariccāgaṭṭhena vimuttīti** maggavajjhakilesānaṃ pajhanaṭṭhena tato mucanato vimutti, ariyamaggoyeva. **Samucchedaṭṭhena khaye ñāṇanti** kilesasamucchindanaṭṭhena kilesakkhayakare ariyamagge ñāṇaṃ, sammāditṭhiyeva.

Chandādayo heṭṭhā vuttanayeneva veditabbā. Kevalañhettha maggakkhaṇeyeva maggassa ādimajjhapariyosānākārena dassitā. **Vimuttīti** cettha maggavimuttiyeva. “Tathaṭṭhena saccā”ti ettha gahitampi ca nibbānaṃ idha pariyosānabhāvadassanaṭṭhaṃ puna vuttanti veditabbaṃ. Phalakkhaṇepi eseva nayo. Ettha pana **hetuṭṭhena maggoti** phalamaggabhāveneva. **Sammappadhānāti** maggakkhaṇe catukiccasādhakassa vīriyakiccassa phalassa uppādakkhaṇe siddhattā vuttanti veditabbaṃ. Aññathā hi phalakkhaṇe sammappadhānā eva na labbhanti. Vuttañhi maggakkhaṇe sattatīṃsa bodhipakkhiyadhamme uddharantena therena “phalakkhaṇe ṭhapetvā cattāro sammappadhāne avasesā tettiṃsa dhammā labbhanti”ti. Evameva paṭivedhakiccādisiddhivasena saccādinipi yathāyogaṃ veditabbāni. **Vimokkhoti** ca phalavimokkho. **Vimuttīti** phalavimutti. **Paṭippassaddhaṭṭhena anuppāde ñāṇaṃ** vuttatthameva. **Vuṭṭhahitvāti** antarā vuṭṭhānābhāvā phalāvasānena evaṃ vuttaṃ. **Ime dhammā tadā samudāgatāti** ime vuttappakārā dhammā maggakkhaṇe phalakkhaṇe ca samudāgatāti paccavekkhatīti itisaddaṃ pāṭhasesaṃ katvā sambandho veditabbo.

Paccavekkhaṇañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

15. Vatthunānattañāṇaniddesavaṇṇanā

66. Vatthunānattañāṇaniddese **cakkhuṃ ajjhataṃ vavatthetīti** ajjhatabhūtaṃ cakkhuṃ vavatthapeti. Yathā so cakkhuṃ vavatthapeti, tathā vattukāmo **kathaṃ cakkhuṃ ajjhataṃ vavatthetīti** pucchitvā puna **cakkhu avijjāsambhūtaṃ vavatthetīti**tiādīnā vavatthāpanākāraṃ dasseti. Tattha avijjātaṇhā atīṭā upatthambhakahetuyo, kammaṃ atīṭaṃ janakahetu, āhāro idāni upatthambhakahetu. Etena cakkhūpatthambhakāni utucittāni gahitāneva honti. **Catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāyāti** upayogathe sāmivacanaṃ, cattāri mahābhūtāni upādiyitvā pavattanti attho. Etena pasādacakkhubhāvo dassito hoti, sasambhārabhāvo paṭikkhitto. **Uppannanti** addhāvasena, santatikhaṇavasena vā paccuppannaṃ. **Samudāgatanti** hetuto samuṭṭhitaṃ. Ettāvatā vipassanāpubbabhāge cakkhuvavatthānaṃ dassitaṃ. **Ahutvā sambhūtaṃ**tiādīhi aniccānupassanā. Pubbe udayā avijjamānato ahutvā sambhūtaṃ, uddhaṃ vayā abhāvato hutvā na bhavissati. **Antavantatoti** anto assa atthīti antavā, antavā eva antavanto yathā “satimanto, gatimanto, dhitimanto ca yo isī”ti (theragā. 1052). Tato antavantato, bhaṅgavijjamānatoti attho. **Addhuvanti** sabbāvattānīpātītāya, thirabhāvassa ca abhāvatāya na thiraṃ. **Asassatanti** na niccaṃ. **Vipariṇāmadhammanti** jarāya ceva maraṇena cāti dvedhā vipariṇāmapakatikaṃ. **Cakkhu aniccanti**tiādīni **cakkhuṃ aniccatoti**tiādīni ca vuttatthāni. **Manoti** idha bhavaṅgamanassa adhippetattā **avijjāsambhūtoti**tiādī yujjatiyeva. **Āhārasambhūtoti** ettha sampayuttaphassāhāramanosañcetanāhāravasena veditabbaṃ. **Uppannoti** ca addhāsantativasena.

Vatthunānattañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

16. Gocaranānattañāṇaniddesavaṇṇanā

67. Gocaranānattañāṇaniddese **rūpe bahiddhā vavatthetīti** ajjhattato bahiddhābhūte rūpāyatanadhamme vavatthapeti attho. **Avijjāsambhūti**tiādī attabhāvapariyāpannakammajarūpattā vuttaṃ. Āhāropi hi kammajarūpassa upatthambhakapaccayo hoti. Saddassa pana utucittasamuṭṭhānattā **avijjāsambhūti**tiadicatukkaṃ

na vuttaṃ. Phoṭṭhabbānaṃ sayama mahābhūtattā “catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāyā”ti na vuttaṃ. **Dhammā**ti cettha bhavaṅgamanosampayuttā tayo arūpino khandhā, dhammāyatanapariyāpannāni sukhumarūpāni ca kammamuṭṭhānāni, sabbāni rūpādāni ca. Apica yāni yāni yena yena samuṭṭhahanti, tāni tāni tena tena vedittabbāni. Itarathā hi sakasantānapariyāpannāpi rūpādayo dhammā sabbe na saṅgaṇheyyuṃ. Yasmā anindriyabaddharūpādayopi vipassanūpagā, tasmā tesam kammambhūtapadena saṅgaho vedittabbo. Tepi hi sabbasattasādhāraṇakammappaccayautusamuṭṭhānā. Aññe pana “anindriyabaddhā rūpādayo avipassanūpagā”ti vadanti. Taṃ pana –

“Sabbe saṅkhārā aniccāti, yadā paññāya passati;
Atha nibbindati dukkhe, esa maggo visuddhiyā”ti. (dha. pa. 277) –

Ādikāya pāliya virujjhati. Vuttaṅca visuddhimagge – “idhekacco āditova ajjhattasaṅkhāre abhinivisitvā vipassati, yasmā pana na suddhaajjhattadassanamatteneva maggavuṭṭhānaṃ hoti, bahiddhāpi daṭṭhabbameva, tasmā parassa khandhepi anupādinnaṅkhārepi aniccaṃ dukkhamanattāti vipassati”ti (visuddhi. 2.784). Tasmā paresam cakkhādivavattānampi anindriyabaddharūpādivavattānampi icchittabbameva, tasmā tebhūmakasaṅkhārā avipassanūpagā nāma natthi.

Gocaranānattañānaniddesavaṇṇanā nitṭhitā.

17. Cariyānānattañānaniddesavaṇṇanā

68. Cariyānānattañānaniddese **viññāṇacariyā**tiādīsu ārammaṇe caratīti cariyā, viññāṇameva cariyā **viññāṇacariyā**. Aññāṇena caraṇaṃ, aññāṇena vā carati, aññāte vā carati, aññāṇassa vā caraṇanti **aññāṇacariyā**. Ñāṇameva cariyā, ñāṇena vā cariyā, ñāṇena vā carati, ñāte vā carati, ñāṇassa vā caraṇanti **ñāṇacariyā**. **Dassanatthāyā**ti rūpadassanatthāya pavattā. **Āvajjanakiriyābyākatā**ti bhavaṅgasantānato apanetvā rūpārammaṇe cittasantānaṃ āvajjeti nāmetīti āvajjanaṃ, vipākābhāvato karaṇamattanti kiriyā, kusalākusalavasena na byākatāti abyākatā. **Dassanaṭṭhoti** passanti tena, sayama vā passati, dassanamattameva vā tanti dassanaṃ, dassanameva attho dassanaṭṭho. **Cakkhuvīññāṇanti** kusalavipākaṃ vā akusalavipākaṃ vā. **Diṭṭhattā**ti aditṭhe sampañicchanassa abhāvato cakkhuvīññāṇena rūpārammaṇassa diṭṭhattā. **Abhiniropanā vipākamanodhātū**ti diṭṭhārammaṇameva ārohatīti atiniropanā, ubhayavipākā sampañicchanamanodhātu. **Abhiniropitattā**ti rūpārammaṇaṃ abhiruḥhattā. **Vipākamanovīññāṇadhātū**ti ubhayavipākā santīraṇamanovīññāṇadhātu. Esa nayo sotadvārādīsūpi. Santīraṇānantaraṃ voṭṭhabbane avuttepi aṭṭhakathācariyehi vuttattā labbhatīti gahetabbaṃ. **Vijānanatthāyā**ti dhammārammaṇassa ceva rūpādiārammaṇassa ca vijānanatthāya. **Āvajjanakiriyābyākatā**ti manodvārāvajjanacittaṃ. **Vijānanaṭṭhoti** tadanantarajavanavasena ārammaṇassa vijānanaṃ attho, na añño. Upari akusalajavanānaṃ vipassanāmaggaḥalajavanānaṃca visuṃ vuttattā sesajavanāni idha gahetabbāni siyuma. “Kusalehi kammehi vippayuttā caratīti viññāṇacariyā”tiādivacanato (paṭi. ma. 1.70) pana hasituppādacittajavanameva gahetabbaṃ. Chasu dvāresu ahētukānaṃyeva cittaṇaṃ vuttattā dve āvajjanāni dve pañcaviññāṇāni dve sampañicchanāni tīni santīraṇāni ekaṃ hasituppādacittanti aṭṭhārasa ahētukacittāniyeva viññāṇacariyāti vedittabbāni.

69. Idāni visayavijānanamattatṭhena viññāṇacariyāti dassetuṃ **nīrāgā caratī**tiādimāha, viññāṇaṃhi rāgādisampayoge saddhādisampayoge ca avatthantaraṃ pāpuṇāti, tesu asati sakāvattāyameva tiṭṭhati. Tasmā nīrāgādivacanena tesam vuttaviññāṇaṃ viññāṇakiccamaṭṭaṃ dasseti. Natthi etissā rāgoti nīrāgā. Nirāgāti rassama katvāpi paṭhanti. So pana rajjanavasena **rāgo**. Itaresu dussanavasena **doso**. Muihanavasena **moho**. Maññanavasena **māno**. Viparītadassanavasena **diṭṭhi**. Uddhatabhāvo, avūpasantabhāvo vā **uddhaccaṃ**. **Vicikicchā** vuttatthā. Anusentīti **anusayā**. “Nīranusayā”ti

vattabbe **nānūsayā**ti vuttam, soyevattho. Pariyutṭhānappattānamevettha abhāvo veditabbo. Na hi viññāṇacariyā pahīnānūsayānaṃyeva vuttā. Yā ca nīrāgādināmā, sā rāgādīhi vippayuttāva nāma hotīti pariyaṅantaradassanattam **rāgavippayuttā**tiādīmāha. Puna aññehi ca vippayuttatam dassetum **kusalehi kammehī**tiādīmāha. Kusalāniyeva rāgādivajjābhāvā **anavajjāni**. Parisuddhabhāvakarehi hiriottappehi yuttatā **sukkāni**. Pavattisukhattā sukho udayo uppatti etesanti **sukhudrayāni**, sukhavipākattā vā sukho udayo vaḍḍhi etesanti sukhudrayāni. Vuttavipakkhena akusalāni yojetabbāni. **Viññāte caratī**ti viññāṇena viññāyamānaṃ ārammaṇaṃ viññātaṃ nāma, tasmim viññāte ārammaṇe. Kim vuttam hoti? Nīlavaṇṇayogato nīlavattham viya viññāṇayogato viññātaṃ viññāṇaṃ nāma hoti, tasmim viññāṇe caratīti **viññāṇacariyā**ti vuttam hoti. **Viññāṇassa**evārūpā cariyā hotīti vuttappakāraṣsa viññāṇassa vuttappakārā cariyā hotīti attho. “Viññāṇassa cariyā”ti ca vohāravasena vuccati, viññāṇato pana visum cariyā natthi. **Pakatiparisuddhamidaṃ cittaṃ nikkilesatṭhenā**ti idaṃ vuttappakāraṃ cittaṃ rāgādikilesābhāvena pakatiyā eva parisuddham. Tasmā vijānanamattameva cariyāti **viññāṇacariyā**ti vuttam hoti. Niklesatṭhenātipi pāṭho.

Aññāṇacariyāya **manāpiyesū**ti manasi appenti pasīdanti, manam vā appāyanti vaḍḍhentīti manāpāni, manāpāniyeva manāpiyāni. Tesu manāpiyesu. Tāni pana iṭṭhāni vā hontu anīṭṭhāni vā, gahaṇavasena manāpiyāni. Na hi iṭṭhasmimyeva rāgo anīṭṭhasmimyeva doso uppajjati. **Rāgassa javanattā**ti santativasena rāgassa javanattāya pavattā. **Āvajjanakiriyābyākatā**ti cakkhudvāre ayoniso manasikārahūtā āvajjanakiriyābyākatā manodhātu. **Rāgassa javanā**ti yebhuyyena sattakkhattum rāgassa pavatti, punappunam pavatto rāgoyeva. **Aññāṇacariyā**ti aññāṇena rāgassa sambhavato aññāṇena rāgassa cariyāti vuttam hoti. Sesesupi eseva nayo. **Tadubhayena asamapekkhanasmim vatthusminti** rāgadosavasena samapekkhanavirahite rūpārammaṇasaṅkhāte vatthusmim. **Mohassa javanattā**ti vicikicchāuddhaccavasena mohassa javanattāya. **Aññāṇacariyā**ti aññāṇasseva cariyā, na aññassa. **Vinibandhassā**tiādīni mānādīnaṃ sabhāvavacanāni. Tattha **vinibandhassā**ti unnativasena vinibandhitvā ṭhitassa. **Parāmatṭhā**ti rūpassa aniccabhāvādiṃ atikkamitvā parato niccabhāvādiṃ āmatṭhāya gahitāya. **Vikkhepagatassā**ti rūpārammaṇe vikkhittabhāvaṃ gatassa. **Anīṭṭhaṅgatā**ti asanniṭṭhānabhāvaṃ gatāya. **Thāmagatassā**ti balappattassa. **Dhammesū**ti rūpādīsu vā dhammārammaṇabhūtesu vā dhammesu.

70. Yasmā rāgādayo aññāṇena honti, tasmā rāgādisampayogena aññāṇaṃ viśesento **sarāgā caratī**tiādīmāha. Tattha **sarāgā caratī**ti mohamānadiṭṭhimānānūsayadiṭṭhānūsayaavijjānūsaya javanavasena cariyā veditabbā. **Sadosā caratī**ti mohaavijjānūsaya javanavasena. **Samohā caratī**ti rāgadosamānadiṭṭhiuddhaccavicikicchānūsaya javanavasena. **Samānā caratī**ti rāgamohakāmarāgabhavarāgāvijjānūsaya javanavasena. **Sadiṭṭhi caratī**ti rāgamohakāmarāgāvijjānūsaya javanavasena. **Sauddhaccā carati savicikicchā caratī**ti mohaavijjānūsaya javanavasena. **Sānūsayā caratī**ti etthāpi vuttanayeneva ekekaṃ anusayaṃ mūlaṃ katvā tasmim citte labbhamānakasesānūsaya vasena sānūsayatā yojetabbā. **Rāgasampayuttā**tiādi sarāgādivēvacanameva. Sā eva hi cariyā sampayogavasena saha rāgādīhi vattatīti sarāgādiādīni nāmāni labhati. Rāgādīhi samaṃ ekuppādekanirodhekavatthekārammaṇādīhi pakārehi yuttāti **rāgasampayuttā**tiādīni nāmāni labhati. Sāyeva ca yasmā kusalādīhi kammehi vippayuttā, akusalādīhi kammehi sampayuttā, tasmāpi aññāṇacariyāti dassetum **kusalehi kammehī**tiādīmāha. Tattha **aññāṇet**ti mohassa aññāṇalakkhaṇattā yathāsabhāvena aññāte ārammaṇe. Sesam vuttatthameva.

71. Ñāṇacariyāyaṃ yasmā vivaṭṭanānupassanādīnaṃ anantarapaccayabhūtā āvajjanakiriyābyākatā natthi, tasmā tesam atthāya āvajjanakiriyābyākatam avatvā vivaṭṭanānupassanādayova vuttā. Anulomañāṇattāya eva hi āvajjanā hoti, tato

vivaṭṭanānupassanāmaggaphalāni. **Phalasarāpattīti** cettha maggānantarajā vā hotu kālantarajā vā, ubhopi adhippetā. **Nīrāgā caratīti**ādisu rāgādīnaṃ paṭipakkhavasena nīrāgādītā veditabbā, viññānacariyāyaṃ rāgādīnaṃ abhāvamattatṭhena. **Ñātetī** yathāsabhāvato ñāte. **Aññā viññānacariyāti**ādihi tissannaṃ cariyānaṃ aññamaññamasammissataṃ dasseti. Viññānakiccattavasena hi ahetukacittuppādā viññānacariyā, aññānakiccavataṃ dvādasannaṃ akusalacittuppādānaṃ vaseneva aññānacariyā, visesena ñānakiccakārīnaṃ vipassanāmaggaphalānaṃ vasena ñānacariyā. Evamimā aññamaññamasammissā ca, vipassanaṃ ṭhapetvā sahetukakāmāvacarakiriyākusalā ca, sahetukakāmāvacaravipākā ca, rūpāvacarārūpāvacarakusalābyākatā ca tīhi cariyāhi vinimuttatī veditabbā. Nibbānārammaṇāya vivaṭṭanānupassanāya ñānacariyāya nidditṭhattā nibbānamaggaphalapaccavekkhaṇabhūtāni sekkhāsekkhānaṃ paccavekkhaṇaññāni ñānacariyāya saṅgahitāntī veditabbāni. Tānipi hi visesena ñānakiccakarānevātī.

Cariyānānattaññāniddeṣavaṇṇanā niṭṭhitā.

18. Bhūminānattaññāniddeṣavaṇṇanā

72. Bhūminānattaññāniddeṣe **bhūmiyoti** bhāgā paricchedā vā. **Kāmāvacarāti** ettha duvidho kāmo kilesakāmo vatthukāmo ca. Kilesakāmo chandarāgo, vatthukāmo tebhūmakavaṭṭaṃ. Kilesakāmo kāmetīti kāmo, vatthukāmo kāmīyatīti kāmo. So duvidho kāmo pavattivasena yasmiṃ padese avacarati, so padeso kāmo ettha avacaratīti kāmāvacaro. So pana padeso catunnaṃ apāyānaṃ, manussalokassa, channañca devalokānaṃ vasena ekādasavidho. Yathā hi yasmiṃ padese sasatthā purisā avacaranti, so vijjamañesu aññesu dvīpadacattuppadesu avacarantesu tesāṃ abhilakkhitattā “sasatthāvacaro”ti vuccati, evaṃ vijjamañesu aññesu rūpāvacarādīsu tattha avacarantesu tesāṃ abhilakkhitattā ayaṃ padeso “kāmāvacaro”tveva vuccati. Svāyaṃ yathā rūpabhavo rūpaṃ, evaṃ uttarapadalopaṃ katvā “kāmo”tveva vuccati. Tappaṭibaddho ekeko dhammo imasmiṃ ekādasavidhapadesasañkhāte kāme avacaratīti kāmāvacaro. Kiñcāpi hi ettha keci dhammā rūpārūpabhavesu avacaranti, yathā pana saṅgāme avacaraṇato “saṅgāmāvacaro”ti laddhanāmo nāgo nagare carantopi “saṅgāmāvacaro”tveva vuccati, thalajalacarā ca pañino athale ajale ca ṭhitāpi “thalacarā jalacarā”tveva vuccanti, evaṃ te aññattha avacarantāpi kāmāvacarāyevātī veditabbā. Ārammaṇakaraṇavasena vā etesu vuttappakāresu dhammesu kāmo avacaratīti kāmāvacarā. Kāmañcesa rūpārūpāvacaradhammesu avacarati, yathā pana “vadatīti vaccho, mahiyaṃ setīti mahiṃso”ti vutte na yattakā vadanti, mahiyaṃ vā senti, sabbesaṃ taṃ nāmaṃ hoti. Evaṃsāmpadamidaṃ veditabbaṃ. Ettha sabbe te dhamme ekarāsīṃ katvā vuttabhūmisaddamapekkhitvā kāmāvacarāti itthiliṅgavacanaṃ kataṃ. Rūpāvacarātiādisu rūpabhavo rūpaṃ, tasmīṃ rūpe avacarantīti **rūpāvacarā**. Arūpabhavo arūpaṃ, tasmīṃ arūpe avacarantīti **arūpāvacarā**. Tebhūmakavaṭṭe pariyāpannā antogadhātī pariyāpannā, tasmīṃ na pariyāpannātī **apariyāpannā**.

Kāmāvacarādibhūminiddeṣesu **heṭṭhatoti** heṭṭhābhāgena. **Avīcinirayanti** jālānaṃ vā sattānaṃ vā vedanānaṃ vā vīci antaraṃ chiddaṃ ettha natthīti avīci. Sukhasañkhāto ayo ettha natthīti nirayo, niratiatthenapi nirayo. **Pariyantaṃ karitvāti** taṃ avīcisāñkhātaṃ nirayaṃ antaṃ katvā. **Uparitoti** uparibhāgena. **Paranimmitavasavattī deveti** paranimmītesu kāmesu vasaṃ vattanato evaṃladdhavohāre deve. **Anto karitvāti** anto pakkhipivā. **Yaṃ etasmiṃ antareti** ye etasmiṃ okāse. **Yanti** ca liṅgavacanaṃvipallāso kato. **Etthāvacarāti** iminā yasmā tasmīṃ antare aññepi caranti kadāci kathaci sambhavato, tasmā tesāṃ asaṅgaṇhanatthaṃ avacarāti vuttaṃ. Tena ye ekasmiṃ antare ogāḷhā hutvā caranti, sabbattha sadā ca sambhavato, adhobhāge ca caranti avīcinirayassa heṭṭhā bhūtūpādāya pavattibhāvena, tesāṃ saṅgaho kato hoti. Te hi ogāḷhā caranti, adhobhāge ca carantīti avacarā. **Ettha pariyāpannātī** iminā pana yasmā ete etthāvacarā aññatthāpi avacaranti, na pana tattha pariyāpannā honti, tasmā tesāṃ aññatthāpi avacarantānaṃ pariggaho kato hoti.

Idāni te ettha pariyāpanne dhamme rāsisuññatāpaccayabhāvato ceva sabhāvato ca dassento **khandhadhātuāyatanā**tiādīmāha. **Brahmalokanti** paṭhamajjhānabhūmisaṅkhātāṃ brahmaṭṭhānaṃ. **Akaniṭṭheti** uttamaṭṭhena na kaniṭṭhe. **Samāpannassāti** samāpattiṃ samāpannassa. Etena kusalajjhānaṃ vuttaṃ. **Upapannassāti** vipākavasena brahmaloke upapannassa. Etena vipākajjhānaṃ vuttaṃ. **Diṭṭhadhammasukhavihārissāti** diṭṭheva dhamme paccakkhe attabhāve sukho vihāro diṭṭhadhammasukhavihāro, so assa atthīti diṭṭhadhammasukhavihārī, arahā. Tassa diṭṭhadhammasukhavihārissa. Etena kiriyajjhānaṃ vuttaṃ. **Cetasikāti** cetasi bhavā cetasikā, cittasampayuttāti attho. **Ākāsānañcāyatanūpageti** ākāsānañcāyatanasāṅkhātāṃ bhavaṃ upagate. Dutiyapadepe eseva nayo. **Maggāti** cattāro ariyamaggā. **Maggaphalānīti** cattāri ariyamaggaphalāni. **Asāṅkhatā ca dhātūti** paccayehi akatā nibbānadhātu.

Aparāpi catasso bhūmiyoti ekekatukkasena veditabbā. **Cattāro satipaṭṭhānāti** kāyānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ vedanānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ cittānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ dhammānupassanāsatiipaṭṭhānaṃ. Tassattho – patiṭṭhātīti paṭṭhānaṃ, upaṭṭhāti okkanditvā pakkhanditvā pavattatīti attho. Satiyeva paṭṭhānaṃ satipaṭṭhānaṃ. Atha vā saraṇaṭṭhena sati, upaṭṭhānaṭṭhena paṭṭhānaṃ, sati ca sā paṭṭhānañcātipi satipaṭṭhānaṃ. Ārammaṇavasena bahukā tā satiyoti satipaṭṭhānā. **Cattāro sammappadhānāti** anuppannānaṃ akusalānaṃ anuppādāya sammappadhānaṃ, uppannānaṃ akusalānaṃ pahānāya sammappadhānaṃ, anuppannānaṃ kusalānaṃ uppādāya sammappadhānaṃ, uppannānaṃ kusalānaṃ ṭhitiyā sammappadhānaṃ. Padahanti vāyamanti etenāti padhānaṃ, vīriyassetāṃ nāmaṃ. **Sammappadhānanti** aviparīṭappadhānaṃ kāraṇappadhānaṃ upāyappadhānaṃ yonisopadhānaṃ. Ekameva vīriyaṃ kiccavasena catudhā katvā sammappadhānāti vuttaṃ. **Cattāro iddhipādāti** chandiddhipādo, cittiddhipādo, vīriyiddhipādo, vīmaṃsiddhipādo. Tassattho vuttoyeva. **Cattāri jhānānīti** vitakkavicārapīṭisukhacittakaggatāvasena pañcaṅgikaṃ paṭhamajjhānaṃ. Pīṭisukhacittakaggatāvasena tivaṅgikaṃ dutiyajjhānaṃ, sukhacittakaggatāvasena duvaṅgikaṃ tatiyajjhānaṃ, upekkhācittakaggatāvasena duvaṅgikaṃ catutthajjhānaṃ. Imāni hi aṅgāni ārammaṇūpanijjhānaṭṭhena jhānanti vuccanti. **Catasso appamaññāyoti** mettā, karuṇā, muditā, upekkhā. Pharaṇaappamaññavasena appamaññāyo. Etāyo hi ārammaṇavasena appamaññe vā satte pharanti, ekaṃ sattampi vā anavasesapharaṇavasena pharantīti pharaṇaappamaññavasena appamaññāyoti vuccanti. **Catasso arūpasamāpattiyoti** ākāsānañcāyatanasamāpatti, viññānañcāyatanasamāpatti, ākiñcaññāyatanasamāpatti, nevasaññānāsaññāyatanasamāpatti. **Catasso paṭisambhidā** vuttatthā eva.

Catassopaṭipadāti “dukkhā paṭipadā dandhābhiññā, dukkhā paṭipadā khippābhiññā, sukhā paṭipadā dandhābhiññā, sukhā paṭipadā khippābhiññā”ti (dī. ni. 3.311) vuttā catasso paṭipadā. **Cattāri ārammaṇānīti** parittaṃ parittārammaṇaṃ, parittaṃ appamaññārammaṇaṃ, appamaññaṃ parittārammaṇaṃ, appamaññaṃ appamaññārammaṇanti (dha. sa. 181 ādayo) vuttāni cattāri ārammaṇāni. Kasīṇādiārammaṇānaṃ avavattāpetabbato ārammaṇavantaṇi jhānāni vuttānīti veditabbāni. **Cattāro ariyavaṃsāti** ariyā vuccanti buddhā ca paccakabuddhā ca tathāgatasāvaka ca, tesāṃ ariyānaṃ vaṃsā tantiyo paveniyoti ariyavaṃsā. Ke pana te? Cīvarasantoso piṇḍapātasantoso senāsanasantoso bhāvanārāmatāti ime cattāro. Gilānapaccayasantoso piṇḍapātasantose vutte vuttoyeva hoti. Yo hi piṇḍapāte santuṭṭho, so kathāṃ gilānapaccaye asantuṭṭho bhavissati.

Cattāri saṅghavatthūnīti cattāri janasaṅgaṇhanakāraṇāni – dānaṅca peyyavajjaṅca atthacariyā ca samānattatā cāti imāni cattāri. **Dānanti** yathārahaṃ dānaṃ. **Peyyavajjanti** yathārahaṃ piyavacanaṃ. **Atthacariyāti** tattha tattha kattabbassa karaṇavasena kattabbākattabbānusāsanavasena ca vuddhikiriya. **Samānattatāti** saha mānena samāno, saporimāṇo saporigaṇanoti attho. Samāno parassa attā etenāti samānatto, samānattassa bhāvo

samānattatā, “ayaṃ mayā hīno, ayaṃ mayā sadiso, ayaṃ mayā adhiko”ti parigaṇetvā tadanurūpena upacaraṇaṃ karaṇanti attho. “Samānasukhadukkhatā samānattatā”ti ca vadanti.

Cattāri cakkānīti ettha cakkam nāma dārucakkam, ratanacakkam, dhammacakkam, iriyāpathacakkam, sampatticakkanti pañcavidham. Tattha “yaṃ pana taṃ, deva, cakkam chahi māsehi niṭṭhitam chārattūnehī”ti (a. ni. 3.15) idaṃ dārucakkam. “Cakkam vattayato pariggahetvā”ti (jā. 1.13.68) idaṃ ratanacakkam. “Mayā pavattitam cakka”nti (su. ni. 562) idaṃ dhammacakkam. “Catucakkam navadvāra”nti (saṃ. ni. 1.29) idaṃ iriyāpathacakkam. “Cattārimāni, bhikkhave, cakkāni, yehi samannāgatānaṃ devamanussānaṃ catucakkam vattati. Katamāni cattāri? Patirūpadesavāso, sappurisāvassayo, attasammāpaṇidhi, pubbe ca katapuññatā”ti (a. ni. 4.31) idaṃ sampatticakkam. Idhāpi etadeva adhippetam. Tattha **patirūpadesavāsoti** yattha catasso parisā sandissanti, evarūpe anucchavike dese vāso. **Sappurisāvassayoti** buddhādīnaṃ sappurisānaṃ avassayanaṃ sevanaṃ bhajanaṃ. **Attasammāpaṇidhī**ti attano sammā patitṭhāpanaṃ. Sace pubbe assaddhādīhi samannāgato hoti, tāni pahāya saddhādīsu patitṭhāpanaṃ. **Pubbe ca katapuññatā**ti pubbe upacitakusalatā. Idameva cettha pamānaṃ. Yena hi nāṇasampayuttacittena kusalakammaṃ kataṃ hoti, tadeva kusalaṃ taṃ purisaṃ patirūpadese upaneti, sappurise bhajāpeti, so eva puggalo attānaṃ sammā ṭhāpetīti.

Cattāri dhammapadānīti cattāro dhammakotṭhāsā. Katamāni cattāri? Anabhijjhā dhammapadaṃ, abyāpādo dhammapadaṃ, sammāsati dhammapadaṃ, sammāsamādhi dhammapadaṃ. **Anabhijjhā dhammapadaṃ** nāma alobho vā anabhijjhāvasena adhigatajjhānavipassanāmaggaphalanibbānāni vā. **Abyāpādo dhammapadaṃ** nāma akopo vā mettāsīsenā adhigatajjhānādīni vā. **Sammāsati dhammapadaṃ** nāma sūpaṭṭhitassati vā satisīsenā adhigatajjhānādīni vā. **Sammāsamādhi dhammapadaṃ** nāma aṭṭhasamāpatti vā aṭṭhasamāpattisīsenā adhigatajjhānādīni vā. Dasaasubhavasena vā adhigatajjhānādīni anabhijjhā dhammapadaṃ, catubrahmavihāravasena adhigatāni abyāpādo dhammapadaṃ, dasānussatiāhārepaṭikūlasaññāvasena adhigatāni sammāsati dhammapadaṃ, dasakasiṇānāpānavasena adhigatāni sammāsamādhi dhammapadanti. **Imā catasso bhūmiyoti** ekekaṃ catukkavaseneva yojetabbam.

Bhūminānattañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

19. Dhammanānattañāṇaniddesavaṇṇanā

73. Dhammanānattañāṇaniddese **kammāpatheti** kammāni ca tāni pathā ca apāyagamanāyāti kammāpathā, te kammāpathe. **Dasa kusalakammāpathā** nāma pāṇātipātā adinnādānā kāmesumicchācārā veramaṇīti tīṇi kāyasucaritāni, musāvādā piṣuṇāya vācāya pharusāya vācāya samphappalāpā veramaṇīti cattāri vacīsucaritāni, anabhijjhā abyāpādo sammāditṭhīti tīṇi manosucaritāni. **Dasa akusalakammāpathā** nāma pāṇātipāto adinnādānaṃ kāmesumicchācāroti tīṇi kāyaduccaritāni, musāvādo piṣuṇā vācā pharusā vācā samphappalāpoti cattāri vacīduccaritāni, abhijjhā byāpādo micchāditṭhīti tīṇi manoduccaritāni. Kusalākusalāpi ca paṭisandhijanākāyeva kammāpathāti vuttā, vuttāvasesā paṭisandhijanane anekanti kattā kammāpathāti na vuttā. Oḷārikakusalākusalagahaṇeneva sesakusalākusalāpi gahitāti veditabbā. **Rūpanti** bhūtopādāyabhedato aṭṭhavīsatividham rūpaṃ. **Vipākanti** kāmāvacarakusalavipākānaṃ soḷasannaṃ, akusalavipākānaṃ sattannaṃ vasena tevīsatividham vipākānaṃ. **Kiriyaṇti** tiṇṇamahetukakiriyaṇaṃ, aṭṭhannaṃ sahetukakiriyaṇaṃ vasena ekādasavidham kāmāvacarakiriyaṇaṃ. Vipākābhāvato kiriyaṃattāti kiriya. Ettāvataṃ kāmāvacarameva rūpābyākatavipākābyākatakiriyaṃbyākatavasena vuttam.

Idhaṭṭhassāti imasmiṃ loke ṭhitassa. Yebhuyyena manussaloke jhānabhāvanāsabbhāvato manussalokavasena vuttam, jhānāni pana kadāci karahaci

devalokepi labbhanti, rūpībrahmalokepi tatrūpapattikahetṭhūpapattikauparūpapattikānaṃ vasena labbhanti. Suddhāvāse pana arūpāvācare ca hetṭhūpapattikā natthi. Rūpārūpāvācaresu abhāvitajjhānā hetṭhā nibbattamānā kāmāvacarasugatiyaṃyeva nibbattanti, na duggatiyaṃ. **Tatrūpapannassāti** vipākavasena brahmaloke upapannassa paṭisandhibhavaṅgacutivasena vattamānāni cattāri vipākajjhānāni. Rūpārūpāvācarajjhānasamāpattīsu kiriyābyākātāni na vuttāni. Kiñcāpi na vuttāni, atha kho kusalehi samānapavattittā kusalesu vuttasu vuttāneva hontīti veditabbāni. Yathā paṭṭhāne “kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjati”ti (paṭṭhā. 1.1.406, 409) kusalajavanaggahaṇeneva kiriyajavanam saṅgahitam, evamidhāpi daṭṭhabbam. **Sāmaññaphalāni** cattāri sāmaññaphalāni. Etena lokuttaravipākābyākataṃ vuttam. **Nibbānanti** nibbānābyākataṃ.

Pāmojjamūlakāti pāmojjam mūlam ādi etesanti pāmojjamūlakā, pāmojjādikāti attho. Pāmojjena hi samāgatāneva honti. **Aniccato manasikaroto pāmojjam jāyati** ettha yonisomanasikarotoyeva pāmojjam jāyati, na ayonisomanasikaroto. Ayonisomanasikaroto kusaluppattiyeva natthi, pageva vipassanā. Kasmā sarūpena vuttanti ce? Pāmojjassa balavabhāvadassanattam. Pāmojje hi asati pantesu ca senāsanesu adhikusalesu ca dhammesu arati ukkaṅṭhitā uppajjati. Evaṃ sati bhāvanāyeva ukkamati. Pāmojje pana sati aratiabhāvato bhāvanāpāripūrim gacchati. Yonisomanasikārassa pana mūlabhāvena bhāvanāya bahūpakārattam dassetuṃ upari navakaṃ vakkhati.

“Yato yato sammasati, khandhānaṃ udayabbayaṃ;

Labhatī pītipāmojjam, amataṃ taṃ vijānata”nti. (dha. pa. 374) –

Vacanato vipassakassa vipassanāpaccayā pāmojjam uppajjati. Idha pana kalāpasammasanapaccayā pāmojjam gahetabbam. Pamuditassa bhāvo pāmojjam, dubbalā pīti. Ādikammatthe pa-kāro daṭṭhabbo. **Pamuditassāti** tena pāmojjena pamuditassa tuṭṭhassa. Pamuditassātipi pāṭho. Soyevattho. **Pīti**ti balavapīti. **Pītimanassāti** pītiyuttamanassa. Yuttasaddassa lopo daṭṭhabbo yathā assarathoti. **Kāyoti** nāmakāyo, rūpakāyena saha vā. **Passambhatīti** vūpasantadaratho hoti. **Passaddhakāyoti** ubhayapassaddhiyogena nibbutakāyo. **Sukham vedetīti** cetasikaṃ sukham vindati, kāyikasukhena saha vā. **Sukhinoti** sukhasamaṅgissa. **Cittam samādhīyati**ti cittam samaṃ ādhiyati, ekaggaṃ hoti. **Samāhite cītetīti** bhāvenabhāvalakkhaṇatthe bhumavacanam. Cittasamāhitabhāvena hi yathābhūtajānanam lakkhīyati. **Yathābhūtam pajānāti**ti udayabbayaññādivasena saṅkhāram yathāsabhāvam jānāti. **Passatīti** taṃyeva cakkhunā diṭṭham viya phuṭam katvā paññācakkhunā passati. **Nibbindatīti** navavidhavipassanāññāyogena saṅkhāresu ukkaṅṭhati. **Nibbindam virajjati**ti taṃ vipassanam sikkham pāpento maggaññāyogena saṅkhārehi viratto hoti. **Virāgā vimuccatīti** virāgasāṅkhātamaṅgahetu phalavimuttiyā nibbāne adhimokkkena vimuccati. Kesuci pana potthakesu imasmiṃ vāre “samāhitena cittaena idaṃ dukkhanti yathābhūtam pajānāti”tiādi saccanayo likhito, sopi ca kesuci potthakesu “idaṃ dukkhanti yoniso manasi karotī”tiādinā nayena likhito. Vāradvayepi byañjanatoyeva viseso, na atthato. “Nibbindam virajjati”ti hi maggaññāssa vuttattā maggaññāne ca siddhe catusaccābhīsamayakiccaṃ siddhameva hoti. Tasmā catusaccanayena vuttavāropi iminā vārena atthato avisiṭṭhoyeva.

74. Idāni **aniccatoti**ādihi ārammaṇassa avisesetvā vuttattā ārammaṇam visesento **rūpaṃ aniccato manasi karotī**tiādimāha. **Yonisomanasikāramūlakāti** yonisomanasikāro mūlam patitṭhā etesanti yonisomanasikāramūlakā. Yonisomanasikāram muñcivāyeva hi pāmojjādayo nava na honti. **Samāhitena cītenāti** kāraṇabhūtena cittaena. **Yathābhūtam pajānāti**ti paññāya pajānāti. “Idaṃ dukkhanti yoniso manasi karotī”ti vuccamāne anussavavasena pubbhāgasaccānubodhopi saṅgayhati. **Yonisomanasikāro**ti ca upāyena manasikāro.

Dhātunānattapaṭicca uppajjati phassanānattanti cakkhādidhātunānattam paṭicca cakkhusamphassādinānattam uppajjati attho. **Phassanānattam paṭiccāti** cakkhusamphassādinānattam paṭicca. **Vedanānānattanti** cakkhusamphassajādivedanānānattam. **Saññānānattanti** kāmasaññādinānattam. **Saṅkappanānattanti** kāmasaṅkappādinānattam. **Chandanānattanti** saṅkappanānattatāya rūpe chando sadde chandoti evam chandanānattam uppajjati. **Pariḷāhanānattanti** chandanānattatāya rūpapariḷāho saddapariḷāhoti evam pariḷāhanānattam uppajjati. **Pariyesanānānattanti** pariḷāhanānattatāya rūpapariyesanādinānattam uppajjati. **Lābhanānattanti** pariyesanānānattatāya rūpapaṭilābhādinānattam uppajjati.

Dhammanānattañānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

20-24. Ñānapañcakaniddesavaṇṇanā

75. Ñānapañcakaniddese tesam pañcannaṃ ñāṇānaṃ anupubbasambandhasabbhāvato ekatova pucchāvissajjanāni katāni. **Abhiññātā hontīti** dhammasabhāvalakkhaṇajānavasena sutṭhu ñātā hontī. **Ñātā hontīti** ñātapariññāvasena sabhāvato ñātattā ñātā nāma hontī. Yena ñāṇena te dhammā ñātā hontī, tam ñātattāhena ñāṇam, pajānanaṭṭhena paññāti sambandho. Imināva nayena sesaññānīpi yojetabbāni. **Pariññātā hontīti** sāmāññalakkhaṇavasena samantato ñātā hontī. **Tīritā hontīti** tīraṇapariññāvasena aniccādito upaparikkhitā samāpitā nāma hontī. **Pahīnā hontīti** aniccānupassanādinā ñāṇena niccasaññādayo bhaṅgānupassanato paṭṭhāya pahīnā hontī. **Pariccattā hontīti** pahānavaseneva chaḍḍitā nāma hontī. **Bhāvītā hontīti** vaḍḍhitā paribhāvītā ca hontī. **Ekarasā hontīti** sakiccasādhanaṭṭipakkhapahānena ekakiccā hontī, paccanīkato vā vimuttivasena vimuttirasena ekarasā hontī. **Sacchikatā hontīti** paṭilābhavasena phaladhammo paṭivedhavasena nibbānadhammoti paccakkhatā hontī. **Phassitā hontīti** paṭilābhaphusanena paṭivedhaphusanena ca phassitā anubhūtā hontī. Imāni pañca ñāṇāni heṭṭhā sutamayañāṇavasena vuttāni, idha sakiccasādhanaṭṭipakkhapahānena.

Ñānapañcakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

25-28. Paṭisambhidāñānaniddesavaṇṇanā

76. Paṭisambhidāñānaniddese yasmā dhamme avutte tassa kiccaṃ na sakkā vuttuṃ, tasmā uddiṭṭhānaṃ paṭipāṭim anādiyivā paṭhamam dhammā niddiṭṭhā. Dhammādīnaṃ atthā vuttāyeva. **Saddhindriyam dhammotiādīhi** dhammasaddapariyāpanne dhamme vatvā nānattasaddassa attham dassento **añño saddhindriyam dhammotiādīmāha**. “Añño dhammo”ti hi vutte dhammānaṃ nānattam dassitam hoti. **Paṭividditāti** abhimukhabhāvena viditā pākātā nāma hontī. Tena paṭisambhidāpadassa attho vutto. **Adhimokkhaṭṭho atthotiādīhi** tesam saddhādīnaṃ adhimuccanādikiccaṃ attho nāmāti dasseti. **Sandassetunti** param ñāpetukāmassa param sandassetuṃ. Parassa pana vacanaṃ suṇantassāpi labbhatīyeva. **Byañjananiruttābhilāpāti** nāmabyañjanaṃ nāmanirutti nāmābhilāpo. Nāmañhi attham byañjayatīti byañjanaṃ, “saṅkhatamabhisaṅkharontīti kho, bhikkhave, tasmā saṅkhārāti vuccantī”ti (saṃ. ni. 3.79) evam niddhāretvā sahetukaṃ katvā vuccamānattā nirutti, abhilāpīyati etena atthoti abhilāpoti vuccati.

Nāmañca nāmetaṃ catubbidham – sāmāññanāmaṃ, guṇanāmaṃ, kittimanāmaṃ, opapātikanāmaṃ. Tattha paṭhamakappikesu mahājanena sammannitvā ṭhapitattā “mahāsammato”ti rañño nāmaṃ **sāmāññanāmaṃ**. Yam sandhāya vuttam “mahājanasammatotī kho, vāsetṭha, ‘mahāsammato mahāsammato’ tveva paṭhamam akkharam upanibbatta”nti (dī. ni. 3.131). “Dhammakathiko paṃsukūliko vinayadharo tipītakadharo saddho sato”ti evarūpaṃ guṇato āgatanāmaṃ **guṇanāmaṃ**. “Bhagavā araham sammāsambuddho”tiādīnīpi tathāgatassa anekāni nāmasatāni guṇanāmāneva. Tena vuttam –

“Asaṅkhyeyyāni nāmāni, saḡuṇena mahesino;
Guṇehi nāmamuddheyyaṃ, api nāmasahassato”ti.

Yaṃ pana jātassa kumārakassa nāmaggaḡadivase dakkhiṇeyyānaṃ sakkāraṃ katvā samīpe ʒhitā nātakā kappetvā pakappetvā “ayaṃ asuko nāmā”ti nāmaṃ karonti, idaṃ **kittimanāmaṃ**. Yā pana purimapaññatti aparapaññattiyāṃ patati, purimavohāro pacchimavohāre patati. Seyyathidaṃ, purimakappepi cando candoyeva nāma, etarahipi candoyeva. Atīte sūriyo, samuddo, pathavī, pabbato pabbatoyeva nāma, etarahipi pabbatoyevāti, idaṃ **opapātikanāmaṃ**. Idaṃ catubbidhampi nāmaṃ ekaṃ nāmameva hoti, taṃ lokasaṅketamattasiddhaṃ paramatthato avijjamaṇaṃ. Aññe pana “nāmaṃ nāma atthajotako saddo”ti vadanti. Balabojjhaḡgamaggaḡānaṃ vuttanayānusāreṇeva attho veditabbo.

Paṭisambhidāññāniddeṣavaṇṇanā niṭṭhitā.

29-31. Ñāṇattayaniddeṣavaṇṇanā

78. Ñāṇattayaniddeṣe **nimittanti** saṅkhāranimittaṃ. **Animitteti** saṅkhāranimittapaṭipakkhe nibbāne. **Adhimuttattāti** tanninnabhāvena cittassa viṣṭattattā. **Phussa phussa vayaṃ passatīti** saṅkhāranimittaṃ ñāṇena phusitvā phusitvā tassa bhaḡgaṃ vipassanāññāṇeṇeva passati. Etena bhaḡgānupassanā siddhā. Sā aniccānupassanaṃ sādheti, anicassa dukkhattā sā dukkhānupassanaṃ, dukkhassa anattattā sā anattānupassanaṃ evamettha tisso anupassanā vuttā honti. **Animitto vihāroti** nimittaṃ bhayato diṭṭhattā so vipassanattayavihāro animittavihāro nāma hoti. **Paṇidhinti** taṇhaṃ. **Appaṇihiteti** taṇhāpaṭipakkhe nibbāne. **Abhinivesanti** attābhinivesaṃ. **Suññateti** attavirahite nibbāne. **Suññatoti** suññaṃyeva suññaṇato. **Pavattaṃ ajjupekkhitvāti** vipākappavattaṃ saṅkhārupekkhāya ajjupekkhitvā. Sugatisaṅkhātavipākappavattābhinandino hi sattā. Ayaṃ pana phalasaṃpattiṃ saṃpajjitukāmo taṃ pavattaṃ, sabbaṇca saṅkhāragataṃ aniccādito passitvā ajjupekkhatiyeva. Evañhi diṭṭhe phalasaṃpattiṃ saṃpajjituṃ sakkoti, na aññathā. **Āvajjitvāti** āvajjanaṇa āvajjitvā. **Samāpajjatīti** phalasaṃpattiṃ paṭipajjati. **Animittā saṃpattīti** nimittaṃ bhayato disvā saṃpānattā animittā saṃpattīti nāma. **Animittavihārasaṃpattīti** vipassanāvihārasena ca phalasaṃpattivasena ca tadubhayaṃ nāma hoti.

79. Idāni saṅkhāranimittameva vibhajitvā dassento **rūpanimittanti**ādimāha. Jarāmaṇaggaḡaṇe vattabbaṃ pubbe vuttameva. “Añño animittavihāro”tiādīhi vutṭeyeva nigametvā dasseti. Saṅkhepena **vihāraṭṭhe ñāṇaṃ** nāma phalasaṃpattiyā pubbhāge saṅkhārupekkhāññāṇe ʒhitassa vipassanāvihāraṇānante ñāṇaṃ **saṃpattaṭṭhe ñāṇaṃ** nāma phalasaṃpattinānante ñāṇaṃ. **Vihārasaṃpattaṭṭhe ñāṇaṃ** nāma tadubhayaṇānante ñāṇaṃ. Vipassanāvihāreṇeva vītināmetukāmo vipassanāvihāreṇeva pavatteti, phalasaṃpattivihāreṇeva vītināmetukāmo vipassanāpaṭipāṭiyā ussakkitvā phalasaṃpattivihāreṇeva pavatteti, tadubhayaṇa vītināmetukāmo tadubhayaṃ pavatteti. Evaṃ puggalādhippāyavasena tividdhaṃ jātaṃ. Sesamettha vattabbaṃ saṅkhārupekkhāññāvaṇṇanāyaṃ vuttameva.

Ñāṇattayaniddeṣavaṇṇanā niṭṭhitā.

32. Ānantarikasaṃpattiññāniddeṣavaṇṇanā

80. Ānantarikasaṃpattiññāniddeṣe **nekkhammavasenā**tiādīsu nekkhammaabyāpādaālokaṣaṇñāavikkhepadhammavavattānaññāpāmojjāni sukkhaviṣṭakassa upacārajjhānasampayuttā tassa tassa kilesassa vipakkhabhūtā satta dhammā ekacittasampayuttā eva. **Cittassa ekaggatā avikkhepoti** ekaggassa bhāvo ekaggatā,

nānārammaṇe na vikkhipati tena cittanti avikkhepo, cittassa ekaggatāsankhāto avikkhepoti attho. **Samādhīti** ekārammaṇe samaṃ ādhīyati tena cittanti samādhi nāmāti attho. **Tassa samādhissa vasenāti** upacārasamādhināpi samāhitacittassa yathābhūtāvabodhato vuttappakārassa samādhissa vasena. **Uppajjati ñāṇanti** maggañāṇaṃ yathākkamena uppajjati. **Khīyantīti** samucchavedavasena khīyanti. **Itīti** vuttappakārassa atthassa nigamanam. **Paṭhamam samathoti** pubbhāge samādhi hoti. **Pacchā ñāṇanti** aparabhāge maggakkhaṇe ñāṇam hoti.

Kāmāsavoti pañcakāmaguṇikarāgo. **Bhavāsavoti** rūpārūpabhavesu chandarāgo jhānanikanti sassatadīṭṭhisahajāto rāgo bhavavasena patthanā. **Dīṭṭhāsavoti** dvāsattī dīṭṭhiyo. **Avijjāsavoti** dukkhādīsu atṭhasu ṭhānesu aññāṇam. Bhumavacanena okāsapucchaṃ katvā “sotāpattimaggenā”tiādīnā āsavakkhayakarena maggena āsavakkhayaṃ dassetvā “etthā”ti okāsavissajjanaṃ kataṃ, maggakkhaṇeti vuttaṃ hoti. **Anavasesoti** natthi etassa avasesoti anavaseso. **Apāyagamanīyoti** nirayatiracchānayanipettivisayāsarakāyā cattāro sukhasānkhātā ayā apettatā apāyā, yassa samvījjati, taṃ puggalaṃ apāye gametīti apāyagamanīyo. Āsavakkhayakathā dubhatovutṭhānakathāyaṃ vuttā.

Avikkhepavasenāti pavattamānassa samādhissa upanissayabhūtasamādhivasena. **Pathavīkasiṇavasenāti**ādīsu dasa kasiṇāni tadārammaṇikaappanāsamādhivasena vuttāni, buddhānussatiādayo maraṇassati upasamānussati ca upacārajjhānavasena vuttā, ānāpānassati kāyagatāsati ca appanāsamādhivasena vuttā, dasa asubhā paṭhamajjhānavasena vuttā.

Buddhaṃ ārabba uppannā anussati **buddhānussati**. “Itipi so bhagavā araha”ntiādibuddhaguṇārammaṇāya (ma. ni. 1.74; a. ni. 3.71; 9.27) satiyā etaṃ adhivacanaṃ, tassā buddhānussatiyā vasena. Tathā dhammaṃ ārabba uppannā anussati **dhammānussati**. “Svākkhāto bhagavatā dhammo”tiādīdhammaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Saṅghaṃ ārabba uppannā anussati **saṅghānussati**. “Suppaṭipanno bhagavato sāvakaṣaṅgho”tiādīsaṅhaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Silaṃ ārabba uppannā anussati **silānussati**. Attano akhaṇḍatādīsilaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Cāgaṃ ārabba uppannā anussati **cāgānussati**. Attano muttacāgatādicāgaguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Devatā ārabba uppannā anussati **devatānussati**. Devatā sakkhiṭṭhāne ṭhapetvā attano saddhādīguṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Ānāpāne ārabba uppannā sati **ānāpānassati**. Ānāpānanimittārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Maraṇam ārabba uppannā sati **maraṇassati**. Ekabhavapariyāpannājīvitindriyupacchedasaṅkhātamarāṇārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Kucchitānaṃ kesādīnaṃ paṭikūlānaṃ āyattā ākarattā kāyotisaṅkhāte sarīre gatā pavattā, tādisaṃ vā kāyaṃ gatā sati **kāyagatāsati**. “Kāyagatasati”ti vattabbe rassaṃ akatvā “kāyagatāsati”ti vuttā. Tatheva idhāpi kāyagatāsativasenāti vuttaṃ. Kesādīkesu kāyakotṭhāsesu paṭikūlanimittārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Upasamaṃ ārabba uppannā anussati **upasamānussati**. Sabbadukkhūpasamārammaṇāya satiyā etaṃ adhivacanaṃ. Dasa asubhā heṭṭhā vuttatthā.

81. Dīghamassāsavasenātiādīni appanūpacārasamādhībhedaṃyeva dassetaṃ vuttāni. **Dīgham assāsavasenāti** dīghanti vuttaassāsavasena. “Dīgham vā assasanto dīgham assasāmīti pajānāti”ti (dī. ni. 2.374; ma. ni. 1.107; 3.148) hi vuttaṃ. Esa nayo sesesupi. **Sabbakāyapaṭisaṃvedīti** sabbassa assāsapassāsakāyassa paṭisaṃvedī. **Passambhayaṃ kāyasaṅkhāranti** oḷārikaṃ assāsapassāsānkhātāṃ kāyasaṅkhāraṃ passambhento vūpasamento. “Dīgham rassaṃ sabbakāyapaṭisaṃvedī passambhayaṃ kāyasaṅkhāra”nti imināva catukkena appanāsamādhī vutto. **Pītipaṭisaṃvedīti** pītiṃ pākaṭam karonto. **Cittasaṅkhārapaṭisaṃvedīti** saññāvedanāsaṅkhātāṃ cittasaṅkhāraṃ pākaṭam karonto. **Abhippamodayaṃ cittanti** cittaṃ

modento. **Samādahaṃ cittanti ārammaṇe cittaṃ samaṃ ṭhapento. Vimocayaṃ cittanti** cittaṃ nīvaraṇādīhi vimocento. **Pītipaṭisaṃvedī sukhaṭisaṃvedī** **cittasaṅkhārapaṭisaṃvedī passambhayaṃ cittasaṅkhāranti** catukkaṅca **cittapaṭisaṃvedī** **abhippamodayaṃ cittaṃ samādahaṃ cittaṃ vimocayaṃ cittanti** catukkaṅca appanāsamādhivasena vipassanāsampayuttasamādhivasena ca vuttāni. **Aniccānupassīti** aniccānupassanāvasena. **Virāgānupassīti** nibbidānupasanāvasena. **Nirodhānupassīti** bhaṅgānupassanāvasena. **Paṭinissaggānupassīti** vuṭṭhānagāminīvipassanāvasena. Sā hi tadaṅgavasena saddhiṃ khandhābhisaṅkhārehi kilese pariccajati. Saṅkhatadosadassanena ca tabbiparīte nibbāne tanninnatāya pakkhandati. Idaṃ catukkaṃ vipassanāsampayuttasamādhivaseneva vuttaṃ. **Assāsavasena passāsavasenāti** cettha assāsapassāsapavattimattaṃ gahetvā vuttaṃ, na tadārammaṇakaraṇavasena. Vitthāro panettha ānāpānakathāyaṃ āvibhavissati.

Ānantarikasamādhināṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

33. Araṇavihārañāṇaniddesavaṇṇanā

82. Araṇavihārañāṇaniddese aniccānupassanādayo vuttatthā. **Suññato vihāro**ti anattānupassanāya vuṭṭhitassa suññatākārenea pavattā arahattaphalasaṃpatti. **Animitto vihāro**ti aniccānupassanāya vuṭṭhitassa animittākārena pavattā arahattaphalasaṃpatti. **Appaṇihitovihāro**ti dukkhānupassanāya vuṭṭhitassa appaṇihitākārena pavattā arahattaphalasaṃpatti. **Suññate adhimuttatā**ti suññate phalasaṃpattiyā pubbhāgapaññāvasena adhimuttatā. Sesadvayepi eseva nayo. **Paṭhamam jhānanti**ādīhi arahattaphalasaṃpattiṃ samāpajjitukāmassa vipassanāya ārammaṇabhūtā jhānasamāpattiyo vuttā. Arahato yeva hi vipassanāphalasaṃpatti paṇītādhimutti jhānasamāpattiyo sabbakilesānaṃ pahīnattā “araṇavihāro”ti vattum arahanti.

Paṭhamena jhānena nīvaraṇe haratīti araṇavihāroti paṭhamajjhānasamaṅgī paṭhamena jhānena nīvaraṇe haratīti taṃ paṭhamam jhānaṃ araṇavihāroti attho. Sesesupi eseva nayo. Arahato nīvaraṇābhāvepi nīvaraṇavipakkhattā paṭhamassa jhānassa nīvaraṇe haratīti vuttanti veditabbaṃ. Vipassanāphalasaṃpatti paṇītādhimuttivasena tidhā araṇavihārañāṇam uddisitvā kasmā jhānasamāpattiyova araṇavihāroti niddiṭṭhāti ce? Uddesavaseneva tāsam tissannaṃ araṇavihāratāya siddhattā. Phalasaṃpattivipassanāya pana bhūmibhūtānaṃ jhānasamāpattinaṃ araṇavihāratā avutte na sijjhati, tasmā asiddhameva sādhetum “paṭhamam jhānaṃ araṇavihāro”tiādi vuttanti veditabbaṃ. Tāsāhi araṇavihāratā uddesavasena asiddhāpi niddese vuttatā siddhāti. Tesam vā yojitanayeneva ”aniccānupassanā niccasaññaṃ haratīti araṇavihāro, dukkhānupassanā sukhasaññaṃ haratīti araṇavihāro, anattānupassanā attasaññaṃ haratīti araṇavihāro, suññato vihāro asuññataṃ haratīti araṇavihāro, animitto vihāro nimittaṃ haratīti araṇavihāro, appaṇihito vihāro paṇidhiṃ haratīti araṇavihāro, suññatādhimuttatā asuññatādhimuttiṃ haratīti araṇavihāro, animittādhimuttatā nimittādhimuttiṃ haratīti araṇavihāro, appaṇihitādhimuttatā paṇihitādhimuttiṃ haratīti araṇavihāro”ti yojetvā gahetabbaṃ.

Araṇavihārañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

34. Nirodhasamāpattiñāṇaniddesavaṇṇanā

83. Nirodhasamāpattiñāṇaniddese **samathabalanti** kāmaccchandādayo paccanīkadhamme sametīti samatho, soyeva akampanīyaṭṭhena balaṃ. Anāgāmiarahantānaṃ yeva samādhipaṭipakkhassa kāmaccchandassa pahānena samādhimim paripūrakāribhāvappattatā tesam yeva samādhī balappattoti katvā “samathabala”nti vuccati, na aññesaṃ. Samādhibalantipi pāṭho. **Vipassanābalanti** aniccādivasena vividhehi ākārehi dhamme passatīti vipassanā, sāyeva akampanīyaṭṭhena balaṃ. Tesam yeva ubhinnaṃ

balappattam vipassanāññam. Tattha samathabalam anupubbena cittasantānavūpasamanattham nirodhe ca paṭipādanattham, vipassanābalam pavatte ādīnavadassanattham nirodhe ca ānisamsadassanattham.

Nīvaraṇeti nimittatthe bhumavacanam, nīvaraṇanimittam nīvaraṇapaccayāti attho. Karaṇatthe vā bhumavacanam, nīvaraṇenāti attho. **Na kampatīti** jhānasamaṅgīpuggalo. Atha vā jhānanti jhānaṅgānam adhippetattā paṭhamena jhānena taṃsampayuttasamādhī nīvaraṇe na kampati. Ayameva cettha yojanā gahetabbā. **Uddhacce cāti** uddhaccasahagatacittuppāde uddhacce ca. **Uddhaccanti** ca uddhatabhāvo, taṃ avūpasamalakkhaṇam. **Uddhaccasahagatakilese cāti** uddhaccena saha gate ekuppādādibhāvaṃ gate uddhaccasampayutte mohaahirikaanottappakilese ca. **Khandhe cāti** uddhaccasampayuttacatukkhandhe ca. **Na kampati na calati na vedhatīti** aññamaññavevacanāni. Uddhacce na kampati, uddhaccasahagatakilese na calati, uddhaccasahagatakhandhe na vedhatīti yojetabbaṃ. Vipassanābalam sattannaṃyeva anupassanānam vuttattā tāsāṃyeva vasena vipassanābalam paripuṇṇam hotīti veditabbaṃ. **Avijjāya cāti** dvādasasupi akusalacittuppādesu avijjāya ca. **Avijjāsahagatakilese cāti** yathāyogaṃ avijjāya sampayuttalobhadossamānadiṭṭhivicikicchāthinauddhaccaahirikaanottappakilese ca.

Vacīsaṅkhārāti vitakkavicārā. “Pubbe kho, āvuso visākha, vitakketvā vicāretvā pacchā vācam bhindati, tasmā vitakkavicārā vacīsaṅkhārō”ti (ma. ni. 1.463) vacanato vācam saṅkharonti uppādentīti vacīsaṅkhārā. **Kāyasaṅkhārāti** assāsapassāsā. “Assāsapassāsā kho, āvuso visākha, kāyikā ete dhammā kāyapaṭibaddhā, tasmā assāsapassāsā kāyasaṅkhārō”ti (ma. ni. 1.463) vacanato kāyena saṅkharīyantīti kāyasaṅkhārā. **Saññāvedayitanirodhanti** saññāya vedanāya ca nirodham. **Cittasaṅkhārāti** saññā ca vedanā ca. “Cetasikā ete dhammā cittapaṭibaddhā, tasmā saññā ca vedanā ca cittasaṅkhārō”ti (ma. ni. 1.463) vacanato cittena saṅkharīyantīti cittasaṅkhārā.

84. Ñāṇacariyāsu anupassanāvasāne, vivaṭṭanānupassanāgahaṇena vā tassā ādibhūtā cariyākathāya ñāṇacariyāti vuttā sesānupassanāpi gahitā hotīti veditabbaṃ. **Soḷasahi ñāṇacariyāhīti** ca ukkaṭṭhaparicchedo, anāgāmissa pana arahattamaggaphalavajjāhi cuddasahipi hoti paripuṇṇabalattā.

85. Navahi samādhicariyāhīti ettha paṭhamajjhānādīhi aṭṭha, paṭhamajjhānādīnam paṭilābhatthāya sabbattha upacārajjhānavasena ekāti nava samādhicariyā. Balacariyānam kiṃ nānattam? Samathabalenapi hi “nekkhammavasenā”tiādīhi sattahi pariyāyehi upacārasamādhī vutto, peyyālavitthārato “paṭhamajjhānavasenā”tiādīhi samasattatiyā vārehi yathāyogaṃ appanūpacārasamādhī vutto, samādhicariyāyapi “paṭhamam jhāna”ntiādīhi aṭṭhahi pariyāyehi appanāsamādhī vutto. **Paṭhamam jhānam paṭilābhatthāyāti**tiādīhi aṭṭhahi pariyāyehi upacārasamādhī vuttoti ubhayatthāpi appanūpacārasamādhīyeva vutto. Evaṃ santepi akampiyatthēna balāni vasībhāvattēna cariyāti veditabbā. Vipassanābale pana satta anupassanāva “vipassanābala”nti vuttā, ñāṇacariyāya satta ca anupassanā vuttā, vivaṭṭanānupassanādayo nava ca visesetvā vuttā. Idaṃ nesam nānattam. Satta anupassanā pana akampiyatthēna balāni vasībhāvattēna cariyāti veditabbā.

“Vasībhāvata paññā”ti (paṭi. ma. 1.34 mātikā) ettha vuttavasiyo vissajjetum **vasīti pañca vasiyoti** itthilīṅgavohārena vuttam. Vaso eva vasīti vuttam hoti. Puna puggalādhiṭṭhānāya desanāya tā vasiyo vissajjento **āvajjanavasīti**tiādīmāha. Āvajjanāya vaso āvajjanavaso, so assa atthīti āvajjanavasī. Eseva nayo sesesu. **Paṭhamam jhānam yatthicchakanti** yattha yattha padese icchati gāme vā araññe vā, tattha tattha āvajjati. **Yadicchakanti** yadā yadā kāle sītakāle vā uṇhakāle vā, tadā tadā āvajjati. Atha vā yaṃ yaṃ paṭhamam jhānam icchati pathavīkasiṇārammaṇam vā sesārammaṇam vā, taṃ taṃ āvajjati. Ekekakasiṇārammaṇassāpi jhānassa vasitānam vuttattā purimayojanāyeva

sundaratarā. **Yāvaticchakanti** yāvatakaṃ kālaṃ icchati accharāsaṅghātamattaṃ sattāhaṃ vā, tāvatakaṃ kālaṃ āvajjati. **Āvajjanāyāti** manodvārāvajjanāya. **Dandhāyittanti** avasavattibhāvo, alasabhāvo vā. **Samāpajjanti** paṭipajjati, appetīti attho. **Adhiṭṭhāti** antosamāpattiyāṃ adhikaṃ katvā tiṭṭhati. **Vuṭṭhānavasiyā** paṭhamāṃ jhānanti nissakkatthe upayogavacanaṃ, paṭhamajjhānāti attho. **Paccavekkhanti** paccavekkhaṇajavanahehi nivattitvā passati. Ayamettha pālivaṇṇanā.

Ayaṃ pana atthappakāsanā – paṭhamajjhānato vuṭṭhāya vitakkaṃ āvajjayato bhavaṅgaṃ upacchinditvā pavattāvajjanānantaraṃ vitakkārammaṇāneva cattāri pañca vā javanāni javanti, tato dve bhavaṅgāni, tato puna vicārārammaṇaṃ āvajjanaṃ vuttanayeneva javanānīti evaṃ pañcasu jhānaṅgesu yadā niraṇṭaraṃ cittaṃ pesetaṃ sakkoti, athassa āvajjanavasī siddhāva hoti. Ayaṃ pana matthakappattā vasī bhagavato yamakapāṭihāriyeva labbhati. Ito paraṃ sīghatarā āvajjanavasī nāma natthi. Aññesaṃ pana antaratarā bhavaṅgavāre gaṇanā natthi. Mahāmogallānattherassa nandopānandadamane viya sīghaṃ samāpattisamāpajjanasamatthā samāpajjanavasī nāma. Accharāmatthaṃ vā dasaccharāmatthaṃ vā khaṇaṃ samāpattiṃ ṭhapetaṃ samatthā adhiṭṭhānavasī nāma. Tatheva tato lahuṃ vuṭṭhānasamatthā vuṭṭhānavasī nāma. Paccavekkhaṇavasī pana āvajjanavasiyā eva vuttā. Paccavekkhaṇajavanāneva hi tattha āvajjanānantarānīti. Iti āvajjanavasiyā siddhāva paccavekkhaṇavasī siddhā hoti, adhiṭṭhānavasiyā ca siddhāya vuṭṭhānavasī siddhā hoti. Evaṃ santepe “ayaṃ pana matthakappattā vasī bhagavato yamakapāṭihāriyeva labbhati”ti vuttattā pāṭihāriyakāle jhānaṅgapaccavekkhaṇānaṃ abhāvato nānāvihavaṇṇādinimmānassa nānākasiṇavasena ijjhanato taṃtaṃkasiṇārammaṇaṃ jhānaṃ samāpajjitukāmassa yathārucci lahuṃ tasmim kasiṇe vuttanayena āvajjanapavattanasamatthā āvajjanavasī, tadāvajjanavīthiyaṃyeva tassa jhānassa appanāsamatthāsamāpajjanasamatthā samāpajjanavasī. Evañhi vuccamāne yutti ca na virujjhati, vasīpaṭipāṭi ca yathākkameneva yujjati. Jhānaṅgapaccavekkhaṇāyaṃ pana “matthakappattāyeva pañca javanānī”ti vuttattā vuttanayena sattaṃsupi javanesu javantesu paccavekkhaṇavasiyeva hoti. Evaṃ sante “paṭhamajjhānaṃ āvajjati”ti vacanaṃ na yujjati ce? Yathā kasiṇe pavattaṃ jhānaṃ kāraṇopacārena kasiṇanti vuttaṃ, tathā jhānapaccayaṃ kasiṇaṃ “sukho buddhānamuppādo”tiādīsu (dha. pa. 194) viya phalopacārena jhānanti vuttaṃ. Yathāparicchinne kāle ṭhatvā vuṭṭhitassa niddāya pabuddhassa puna niddokkamane viya puna jhānokkamane satipi adhiṭṭhānavasiyeva nāma, yathāparicchedena vuṭṭhitassa pana vuṭṭhāneyeva adhiṭṭhāne satipi vuṭṭhānavasī nāma hotīti ayaṃ tesāṃ viseso.

Nirodhasamāpattiyā vibhāvanatthaṃ pana idaṃ pañhakammaṃ – kā nirodhasamāpatti, ke taṃ samāpajjanti, ke na samāpajjanti, kattha samāpajjanti, kasmā samāpajjanti, kathañcassā samāpajjanaṃ hoti, kathaṃ thānaṃ, kathaṃ vuṭṭhānaṃ, vuṭṭhitassa kinninnaṃ cittaṃ hoti, matassa ca samāpannassa ca ko viseso, nirodhasamāpatti kiṃ saṅkhatā asaṅkhatā lokiyā lokuttarā nipphannā anipphannāti?

Tattha **kā nirodhasamāpattīti**? Yā anupubbanirodhavasena cittacetāsikānaṃ dhammānaṃ appavatti.

Ke taṃ samāpajjanti, ke na samāpajjanti? Sabbepi puthujjanā sotāpannā sakadāgāmino sukkhavipassakā ca anāgāmī arahanto na samāpajjanti, aṭṭhasamāpattilābhino pana anāgāmino ca khīṇāsavā ca samāpajjanti.

Katthasamāpajjanti? Pañcavokārabhave. Kasmā? Anupubbasamāpattisabbhāvato. Catuvokārabhave pana paṭhamajjhānādīnaṃ uppattiyeva natthi, tasmā na sakkā tattha samāpajjitum.

Kasmā samāpajjanti? Saṅkhārānaṃ pavattibhede ukkaṇṭhitvā diṭṭheva dhamme acittakā hutvā “nirodhaṃ nibbānaṃ patvā sukhaṃ viharissāmā”ti samāpajjanti.

Katham cassā samāpajjanam hotīti? Samathavipassanāvasena ussakkitvā katapubbakicassa nevasaññānāsaññāyatanaṃ nirodhayato evamassā samāpajjanam hoti. Yo hi samathavaseneva ussakkati, so nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpattim patvā tiṭṭhati. Yo vipassanāvaseneva ussakkati, so phalasaṃpattim patvā tiṭṭhati. Yo pana ubhayavasena ussakkitvā nevasaññānāsaññāyatanaṃ nirodheti, so taṃ samāpajjati ayamettha saṅkhepo.

Ayaṃ pana vitthāro – idha bhikkhu nirodham samāpajjitukāmo katabhattakicco sudhotahatthapādo vivitte okāse supaññatte āsane nisīdati pallaṅkaṃ ābhujitvā ujum kāyaṃ paṇidhāya parimukhaṃ satim upaṭṭhapetvā. So paṭhamajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre aniccato dukkhato anattato vipassati. Vipassanā panesā tivadhā hoti – saṅkhārapariggaṇhanakavipassanā, phalasaṃpattivipassanā, nirodhasamāpattivipassanāti. Tattha saṅkhārapariggaṇhanakavipassanā mandā vā hotu tikkhā vā, maggassa padaṭṭhānaṃ hotiyeva. Phalasaṃpattivipassanā tikkhāva vaṭṭati maggabhāvanāsadisā. Nirodhasamāpattivipassanā pana nātimandā nātitikkhā vaṭṭati. Tasmā esa nātimandāya nātitikkhāya vipassanāya te saṅkhāre vipassati. Tato dutiyajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre tatheva vipassati. Tato tatiyajjhānaṃ...pe... tato viññāṇācāyatanaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhāre tatheva vipassati. Atha ākiñcaññāyatanaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya catubbidham pubbakiccaṃ karoti – nānābaddhaavikopanaṃ, saṅghapaṭimānaṃ, sathupakkosanaṃ, addhānaparicchedanti.

Tattha **nānābaddhaavikopanaṃ** yaṃ iminā bhikkhunā saddhim ekābaddham na hoti, nānābaddham hutvā ṭhitam paccāvaram vā mañcapīṭham vā nivāsageham vā aññaṃ vā pana kiñci parikkhārajātam, taṃ yathā na vikuppati, aggiudakavātacoraundūrādīnaṃ vasena na vinassati, evaṃ adhiṭṭhātabbam. Tatridam adhiṭṭhānavidhānaṃ – “idañcidañca imasmim sattābhantare mā agginā jhāyatu, mā udakena vuyhatu, mā vātena viddhamasatu, mā corehi harīyatu, mā undūrādīhi khajjatū”ti. Evaṃ adhiṭṭhite taṃ sattāham tassa na koci parissayo hoti, anadhiṭṭhahato pana aggīdīhi vinassati. Idam nānābaddhaavikopanaṃ nāma. Yaṃ pana ekābaddham hoti nivāsanapārūpanaṃ vā nisinnāsaṃ vā, tattha visum adhiṭṭhānakiccaṃ natthi, samāpattiyeva naṃ rakkhati.

Saṅghapaṭimānaṃ bhikkhusaṅghassa paṭimānaṃ udikkhanaṃ. Yāva eso bhikkhu āgacchati, tāva saṅghakammaṃ akaraṇanti attho. Ettha ca na paṭimānaṃ etassa pubbakiccaṃ, paṭimānāvajjanaṃ pana pubbakiccaṃ. Tasmā evaṃ āvajjitabbaṃ – “sace mayi sattāham nirodham samāpajjitvā nisinne saṅgho apalokanakammādīsu kiñciveva kammaṃ kattukāmo hoti, yāva maṃ koci bhikkhu āgantvā na pakkosati, tāvadeva vuṭṭhahissāmī”ti. Evaṃ katvā samāpanno hi tasmim samaye vuṭṭhātiyeva. Yo pana evaṃ na karoti, saṅgho ca sannipatitvā taṃ apassanto “asuko bhikkhu kuhi”nti pucchitvā “nirodham samāpanno”ti vutte kañci bhikkhum peseti “gaccha taṃ saṅghassa vacanena pakkosā”ti. Athassa tena bhikkhunā savanūpacāre ṭhatvā “saṅgho taṃ āvuso paṭimānetī”ti vuttamatteyeva vuṭṭhānaṃ hoti. Evaṃgarukā hi saṅghassa āṇā nāma. Tasmā taṃ āvajjitvā yathā sayameva vuṭṭhāti, evaṃ samāpajjitabbaṃ.

Sathupakkosanaṃ idhāpi sathupakkosānavajjanaṃ imassa pubbakiccaṃ. Tasmā tampi evaṃ āvajjitabbaṃ – “sace mayi sattāham nirodham samāpajjitvā nisinne sathā otiṇṇe vatthusmim sikkhāpadaṃ vā paññāpeti, tathārūpāya vā aṭṭhuppattiyā dhammaṃ deseti. Yāva maṃ koci āgantvā na pakkosati, tāvadeva vuṭṭhahissāmī”ti. Evaṃ katvā nisinno hi tasmim samaye vuṭṭhātiyeva. Yo pana evaṃ na karoti, sathā ca saṅghe sannipatite taṃ apassanto “asuko bhikkhu kuhi”nti pucchitvā “nirodham samāpanno”ti vutte kañci bhikkhum peseti “gaccha taṃ mama vacanena pakkosā”ti. Athassa tena bhikkhunā savanūpacāre ṭhatvā sathā āyasmantaṃ āmantetī”ti vuttamatteyeva vuṭṭhānaṃ hoti. Evaṃgarukañhi sathupakkosanaṃ. Tasmā taṃ āvajjitvā yathā sayameva vuṭṭhāti, evaṃ samāpajjitabbaṃ.

Addhānāparicchedoti jīvitaddhānassa paricchedo. Iminā hi bhikkhunā addhānāparicchede kusalena bhavitabbaṃ. “Attano āyusaṅkhārā sattāhaṃ pavattissanti, na pavattissanti”ti āvajjitvāva samāpajjitabbaṃ. Sace hi sattāhabbhantare nirujjhanake āyusaṅkhāre anāvajjitvāva samāpajjati, tassa nirodhasamāpatti maraṇaṃ paṭibāhituṃ na sakkoti. Antonirodhe maraṇassa natthitāya antarāva samāpattito vuṭṭhāti, tasmā etaṃ āvajjitvāva samāpajjitabbaṃ. Avasesaṅhi anāvajjitumpi vaṭṭati, idaṃ pana āvajjitabbamevāti vuttaṃ. So evaṃ ākiṅcaṅṅāyatanam samāpajjitvā vuṭṭhāya imaṃ pubbakiccaṃ katvā nevasaṅṅānāsaṅṅāyatanam samāpajjati. Athekaṃ vā dve vā cittavāre atikkamitvā acittako hoti, nirodham phusati. Kasmā panassa dvinnam cittānam upari cittāni nappavattanti? Nirodhassa payogattā. Idaṅhi imassa bhikkhuno dve samathavipassanādhamme yuganaddhe katvā aṭṭhasamāpattiārohanam anupubbanirodhassa payogo, na nevasaṅṅānāsaṅṅāyatanasamāpattiyāti nirodhassa payogattā dvinnam cittānam upari nappavattanti.

Katham ṭhānanti? Evaṃ samāpannāya panassā kālaparicchedavasena ceva antarā āyukkhasaṅghapaṭimānanasatthupakkosanābhāvena ca ṭhānam hoti.

Katham vuṭṭhānanti? Anāgāmissa anāgāmiphalasamāpattiyā arahato arahattaphalasamāpattiyāti evaṃ dvedhā vuṭṭhānam hoti.

Vuṭṭhitassa kinninam cittam hoti? Nibbānaninam. Vuttaṅhetam – “saṅṅāvedayitanirodhasamāpattiyā vuṭṭhitassa kho, āvuso visākha, bhikkhuno vivekaninam cittam hoti vivekapaṇam vivekapabbhāra”nti (ma. ni. 1.464).

Matassa ca samāpannassa ca ko visesoti? Ayampi attho sutte vuttoyeva. Yathāha – “yo cāyam, āvuso, mato kālaṅkato, tassa kāyasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, vacīsaṅkhārā, cittasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, āyu parikkhīṇo, usmā vūpasantā, indriyāni paribhinnāni. Yvāyam bhikkhu saṅṅāvedayitanirodham samāpanno, tassapi kāyasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, vacīsaṅkhārā, cittasaṅkhārā niruddhā paṭippassaddhā, āyu aparikkhīṇo, usmā avūpasantā, indriyāni aparibhinnāni”ti (ma. ni. 1.457).

Nirodhasamāpatti kim saṅkhatāti?ādi pucchāyam pana “saṅkhatā”tipi “asaṅkhatā”tipi “lokiyā”tipi “lokuttarā”tipi na vattabbā. Kasmā? Sabhāvato natthitāya. Yasmā pana samāpajjantassa vasena samāpanno nāma hoti, tasmā nipphannāti vattum vaṭṭati, no anipphannāti.

“Iti santā samāpatti, ayaṃ ariyanisevitā;
Ditṭheva dhamme nibbānamiti saṅkhamupāgatā”ti.

Nirodhasamāpattiṅṅānāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

35. Parinibbānaṅṅānāniddesavaṇṇanā

86. Parinibbānaṅṅānāniddese idhāti imasmiṃ sāsane. **Sampajānoti** sātthakasampajāṅṅam, sappāyasampajāṅṅam, gocarasampajāṅṅam, asammohasampajāṅṅanti imehi catūhi sampajāṅṅehi sampajāno. **Pavattanti** sabbattha yathānurūpaṃ pariyaṭṭhānapavattaṅca anusayappavattaṅca. **Pariyādiyatīti** upacārappanāvasena vuttesu vikkhambhanavasena, vipassanāvasena vuttesu tadaṅgavasena, maggavasena vuttesu samucchadavasena khepeti appavattaṃ karoti. Peyyālamukhena hi dutiyādiṅṅānasamāpattimahāvipassanāmaggā saṃkhittā. Yasmā etaṃ paccavekkhantassa pavattaṃ ṅāṅam parinibbāne ṅāṅam nāma hoti, tasmā vikkhambhanāparinibbānam tadaṅgaparinibbānam samucchadaparinibbānantipi vuttameva hoti. Etehi kilesaparinibbānapaccavekkhaṅṅāṅam vuttaṃ. **Atha vā panātiādihi** khandhāparinibbānapaccavekkhaṅṅāṅam niddisati. **Anupādisesāya nibbānadhātuyāti** duvidhā hi nibbānadhātu saupādisesā ca anupādisesā ca. Tattha upādiyate “ahaṃ mamā”ti

bhusaṃ gaṇhīyatīti upādi, khandhapañcakassetam adhivacanam. Upādiyeva seso avasitṭhoti upādiseso, saha upādisesena vattatīti saupādisesā. Natthettha upādisesoti anupādisesā. Saupādisesā paṭhamam vuttā. Ayam pana anupādisesā. Tāya anupādisesāya nibbānadhātuyā. **Cakkhupavattanti** cakkhupavatti cakkhusamudācāro. **Pariyādiyati** khepiyati maddīyatīti. Esa nayo sesesu.

Parinibbānañānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

36. Samasīsaṭṭhañānaniddesavaṇṇanā

87. Samasīsaṭṭhañānaniddese **pañcakkhandhā**tiādīhi dasahi rāsīhi sabbadhammasaṅgaho veditabbo. Na hi ekekassa vasena āyatanadhāturāsivajjehi sesehi aṭṭhahi rāsīhi visum visum sabbadhammo saṅgayhatīti. Yasmā pana lokuttaradhammā hetusamucchedena samucchinditabbā na honti, tasmā sabbadhammasaddena saṅgahitāpi lokuttaradhammā samucchedavasena sambhavato idha na gahetabbā, hetusamucchedena samucchinditabbā eva tebhūmakadhammā gahetabbā. **Sammā samucchindatīti** yathāyogam vikkhambhanatadaṅgasamucchedapahānavasena pariyutṭhānam anusayañca nirodhento sammā samucchindati. Evaṃ puggalādhitṭhānāya desanāya sammā samucchedo niddiṭṭho. **Nirodhetīti** anuppādanirodhena nirodheti. Iminā samucchedattho vutto. **Na upaṭṭhātīti** evaṃ nirodhe kate so so dhammo puna na upatiṭṭhati, na uppajjati attho. Iminā nirodhattho vutto. Evaṃ anupaṭṭhahanadhammasavasena anupaṭṭhānabhāvo niddiṭṭho. **Samanti** kāmaccandādīnam samitattā samam. Tāni pana nekkhammādīni satta, rūpārūpajjhānāni aṭṭha, mahāvīpassanā aṭṭhārasa, ariyamaggā cattāroti sattatiṃsa honti.

Terasa sīsāni sīsbhūtānam sabbesaṃ saṅgahavasena vuttāni. Idha pana saddhādīni aṭṭheva sīsāni yujjanti. Na hi arahato taṇhādīni pañca sīsāni santi. **Palibodhasīanti** palibundhanam palibodho, nibbānamaggāvaraṇanti attho. **Sīsanti** padhānam, adhikanti attho. Palibodhoyeva sīsam, taṃsampayuttādisabbapalibodhesu vā sīsanti palibodhasīsam. Esa nayo sesesu. Visesto pana **vinibandhananti** unnativasena saṃsāre bandhanam. **Parāmāsoti** abhiniveso. **Vikkhepoti** vippakiṇṇatā. **Kilesoti** kilissanam. **Adhimokkhoti** adhimuccanam. **Paggahoti** ussāhanam. **Upaṭṭhānanti** apilāpanam. **Avikkhepoti** avippakiṇṇatā. **Dassananti** yathāsabhāvapaṭivedho. **Pavattanti** upādinnakkhandhapavattam. **Gocaroti** ārammaṇam. Imesu dvādasasupi vāresu padhānaṭṭho sīsaṭṭho. **Vimokkhoti** vikkhambhanatadaṅgasamucchedapaṭippassaddhinissaraṇavimuttīsu pañcasu nissaraṇavimutti nibbānam. **Saṅkhārasīanti** sabbasaṅkhataṣaṅkhārānam sīsam, koṭi avasānanti attho. Etena anupādisesaparinibbānam vuttam. Saṅkhārābhāvamattavasena vā khandhāparinibbānameva vuttam hoti. Nekkhammādīkam samañca saddhādīkam sīsañca, samasīsam vā assa atthīti samasīsi. Atha vā terasannam sīsānam taṇhādīni pañca sīsāni samudayasaccam, saddhādīni pañca maggasaccam, pavattasīsam jīvitindriyam dukkhasaccam, gocarasisāñca saṅkhārasīsañca nirodhasaccanti imesam catunnam ariyasaccānam ekasmim roge vā ekasmim iriyāpathe vā ekasmim sabhāgajīvitindriye vā abhisamayo ca anupādisesaparinibbānañca yassa hoti, so pubbe vuttasamānañca imesañca sīsānam atthitāya samasīsiṭi vuccati.

Samasīsaṭṭhañānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

37. Sallekhaṭṭhañānaniddesavaṇṇanā

88. Sallekhaṭṭhañānaniddese **rāgo puthūti** rāgo visum, lokuttarehi asammissoti attho. Esa nayo sesesu. **Rāgoti** rañjanatṭhena. **Dosoti** dussanatṭhena. **Mohoti** muyhanatṭhena. Rañjanalakkhaṇo rāgo, dussanalakkhaṇo doso, muyhanalakkhaṇo mohoti ime tayo sīsakilese vatvā idāni pabhedato dassento **kodhoti**ādīmāha. Tattha kujjhanalakkhaṇo **kodhoti** idha sattavatthuko adhippeto. Upanandhanalakkhaṇo **upanāho**, dalhabhāvappatto kodhoyeva. Paraguṇamakkhanalakkhaṇo **makkho**, paraguṇapuñchananti attho.

Yugaggāhalakkhaṇo **paḷāso**, yugaggāhavasena paraguṇadassananti attho.

Parasampattikhīyanalakkhaṇā **issā**, usūyanāti attho.

Attasampattinigūhanalakkhaṇaṃ **macchariyaṃ**, ”mayhaṃ acchariyaṃ mā parassa hotū”ti attho. Attanā katapāpapaṭicchādanalakkhaṇā **māyā**, paṭicchādanatṭhena māyā viyāti attho.

Attano avijjamānaguṇappakāsanalakkhaṇaṃ **sāṭheyyaṃ**, saṭhabhāvoti attho. Cittassa uddhumātabhāvalakkhaṇo **thambho**, thaddhabhāvoti attho.

Karaṇuttariyalakkhaṇo **sārambho**. Unnatilakkhaṇo **māno**. Abbhunnatilakkhaṇo **atimāno**.

Mattabhāvalakkhaṇo **mado**. Pañcasu kāmaguṇesu cittavosaggalakkhaṇo **pamādo**.

Evam visuṃ visuṃ kilesavasena puthū dassetvā vuttakilese ca avutte ca aññe sabbasaṅgāhikavasena dassetuṃ **sabbe kilesā**tiādīmāha. Tattha diṭṭhadhammasamparāyesu satte kilesenti upatāpenti vibādhentīti kilesā. Akusalakammaphasāṅgahitā ca asaṅgahitā ca. Duṭṭhu caritā, duṭṭhā vā caritāti **duccaritā**. Te pana kāyaduccaritaṃ vacīduccaritaṃ manoduccaritanti tippakārā. Vipākaṃ abhisāṅkharontīti **abhisāṅkhārā**. Tepi puññābhisaṅkhāro apuññābhisaṅkhāro āneñjābhisaṅkhāroti tippakārā. Vipākavasena bhavaṃ gacchantītibhavagāmino, bhavagāmino kammā **bhavagāmikammā**. Iminā abhisāṅkhārabhāvepi sati avedanīyāni kammāni paṭikkhittāni hontīti ayaṃ viseso. “Duccaritā”ti ca “kammā”ti ca liṅgavipallāso kato. **Nānattekattanti** ettha uddese ekattasaddassa bhāvepi nānattekattānaṃ aññamaññāpekkhattā ekattampi niddisitukāmena “nānattekatta”nti uddeso kato. Nānattasallekhake ekatte dassite sallekhaññaṃ sukkena dassiyatīti. **Nānattanti** anavatṭhitattā sapariṇṇhandattā ca nānāsabhāvo. **Ekattanti** avatṭhitattā aparipṇhandattā ca ekasabhāvo.

Caraṇatejoti caranti tena agataṃ disaṃ nibbānaṃ gacchantīti caraṇaṃ. Kim taṃ? Sīlaṃ. Tadeva paṭipakkhatāpanatṭhena tejo. **Guṇatejoti** sīlena laddhapatitṭho samādhitejo. **Paññātejoti** samādhinā laddhapatitṭho vipassanātejo. **Puññatejoti** vipassanāhi laddhapatitṭho ariyamaggakusalatejo. **Dhammatejoti** catunnaṃ tejānaṃ patitṭhābhūto buddhavacanaṃtejo. **Caraṇatejena tejitattā**ti sīlatejena tikhiṇīkatattā. **Dussilyatejanti** dussilabhāvasaṅkhātāṃ tejaṃ. Tampi hi santānaṃ tāpanato tejo nāma. **Pariyādiyatīti** khepeti. **Aguṇatejanti** samādhissa paṭipakkhaṃ vikkhepatejaṃ. **Duppaññatejanti** vipassanāññāpaṭipakkhaṃ mohatejaṃ. **Apuññatejanti** taṃtaṃmaggavajjhakilesappahānena kilesasahāyaṃ akusalakammatejaṃ. Na kevalañhetāṃ apuññaṃeva khepeti, “atthi, bhikkhave, kammaṃ akaṇhaṃ asukkaṃ akaṇhaasukkavipākaṃ kammaṃ kammakkhayāya saṃvattatī”ti (a. ni. 4.233; dī. ni. 3.312; ma. ni. 2.18) vacanato kusalakammampi khepetiyeva. Puññatejapaṭipakkhavasena apuññatejameva vuttaṃ. **Adhammatejanti** nānātitthiyānaṃ samayavacanaṃtejaṃ. Imassa ñāṇassa uddesavaṇṇanāyaṃ vutte dutiye atthavikappe rāgādayo ekūnavīsati puthu dussilyatejā honti. “Abhisāṅkhārā, bhavagāmikammā”ti ettha apuññābhisaṅkhārā akusalakammañca apuññatejā honti, āneñjābhisaṅkhārāni lokiyakusalakammāni puññatejaneva khepanīyato apuññatejapakkhikāva honti. Kāmacchandādayo pañcadasa nānattā aguṇatejā honti, nīccasaññādayo aṭṭhārasa nānattā duppaññatejā honti, catumaggavajjhā cattāro nānattā apuññatejā honti. Sotāpattimaggavajjhanānattena adhammatejo saṅgahetabbo.

Niddese sallekhapaṭipakkhena asallekhena sallekhaṃ dassetukāmena asallekhapubbako sallekho nidditṭho. Nekkhammādayo sattatimsa ekattadhammāva paccanīkānaṃ sallikhanato “sallekho”ti vuttā. Tasmim nekkhammādiṃke sattatimsapabhede sallekhe ñāṇaṃ **sallekhatṭhe ñāṇanti**.

Sallekhatṭhaññāniddesavaṇṇanā nitṭhitā.

38. Vīriyārambhañāṇaniddesavaṇṇanā

89. Vīriyārambhañāṇaniddese **anuppannānanti** ekasmiṃ attabhāve, ekasmiṃ vā ārammaṇe anibbattānaṃ. Anamatagge hi samsāre anuppannā akusalā nāma natthi, kusalā pana atthi. **Pāpakānanti** lāmakānaṃ. **Akusalānaṃ dhammānanti** akosallasambhūtānaṃ dhammānaṃ. **Anuppādāyāti** na uppādanatthāya. **Uppannānanti** imasmiṃ attabhāve nibbattānaṃ. **Pahānāyāti** pajahanatthāya. **Anuppannānaṃ kusalānaṃ dhammānanti** imasmiṃ attabhāve anibbattapubbānaṃ kosallasambhūtānaṃ dhammānaṃ. **Uppādāyāti** uppādanatthāya. **Uppannānanti** imasmiṃ attabhāve nibbattānaṃ. **Ṭhitiyāti** ṭhitatthāya. **Asammosāyāti** avināsatthāya. **Bhiyyobhāvāyāti** punappunabhāvāya. **Vepullāyāti** vipulabhāvāya. **Bhāvanāyāti** vadḍhiyā. **Pāripūriyāti** paripūraṇatthāya.

Idāni akusalesu kāmaccandaṃ, kusalesu nekkhammaṃ visesetvā dassetuṃ **anuppannassa kāmaccandassāti**tiādīmāha. Tattha **kāmaccandoti** samādhipaṭipakkho kāmārāgo. **Nekkhammanti** paṭhamajjhānasamādhi, paṭhamajjhānaṃ vā, sabbe eva vā kusalā dhammā nekkhammaṃ.

Idāni sabbakilesānaṃ sabbakilesapaṭipakkhassa arahattamaggassa ca vasena yojetvā dassetuṃ **anuppannānaṃ sabbakilesānanti**tiādīmāha. Tattha **uppannassa arahattamaggassa ṭhitiyāti**tiādīsū uppādakkhaṇe uppannassa arahattamaggassa ṭhitikkhaṇabhaṅgakkhaṇavasena “ṭhitiyā”tiādiyojanā veditabbā. Vibhaṅgaṭṭhakathāyampi “yā cassa pavatti, ayameva ṭhiti nāmā”ti (vibha. aṭṭha. 406) vuttaṃ. Keci pana “arahattamaggassa pubbabhāgamaṃ gataṃ dāṭṭhabbo”ti vadanti.

Vīriyārambhañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

39. Atthasandassanañāṇaniddesavaṇṇanā

90. Atthasandassanañāṇaniddese **pañcakkhandhāti**tiādīni vuttatthāneva. **Pakāsetīti** pākāṭaṃ karoti, sotūnaṃ ñānacakkhunā dassanaṃ sampādeṭīti attho. **Nānādhammāti** lokiyalokuttarā sabbadhammā vuttā. Kasmā pakāsanāniddese lokiyā eva vuttāti ce? Aniccādivasena pakāsanāya āradhantā. Lokuttarānañca asammasanūpagattā lokuttarā na vuttā. Nānādhammaniddesena pana atthasandassananiddesena ca tesam saṅgahitā yathā te pakāsetabbā, tathā pakāsanā pakāsanāyeva. **Pajahantoti** sotāraṃ pajahāpentoti attho. **Sandassetīti** sotūnaṃ sammā dasseti. Keci pana “kāmaccandassa pahīnattā nekkhammatthaṃ sandassetī”tiādīnā nayena paṭhanti. Tesam ujukameva sotūnaṃ dosappahāne guṇapaṭilābhe ca kate sikhāpattam desanāñāṇam hotīti dassanatthaṃ ayam nayo vuttoti veditabbo.

Atthasandassanañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

40. Dassanavisuddhiñāṇaniddesavaṇṇanā

91. Dassanavisuddhiñāṇaniddese **sabbe dhammā ekasaṅgahitāti** sabbe saṅkhatāsaṅkhatā dhammā ekena saṅgahitā paricchinnā. **Tathaṭṭhenāti** bhūtaṭṭhena, attano attano sabhāvavasena vijjānānāṭṭhenāti attho. **Anattaṭṭhenāti** kāravakasaṅkhātena attanā rahitaṭṭhena. **Saccaṭṭhenāti** avisaṃvādakaṭṭhena, attano sabhāvāññatthābhāvenāti attho. **Paṭivedhatṭhenāti** sabhāvato ñāṇena paṭivijjhitabbaṭṭhena. Idha lokuttarañāṇena asammohato ārammaṇato ca paṭivedho veditabbo. **Abhijānanaṭṭhenāti** lokikena ñāṇena ārammaṇato, lokuttarena ñāṇena asammohato ārammaṇato ca tesam tesam dhammānaṃ sabhāvato abhijānitaṭṭhena. “Sabbam, bhikkhave, abhiññeyya”nti (saṃ. ni. 4.46) hi vuttaṃ. **Parijānanaṭṭhenāti** vuttanayeneva lokiyalokuttarehi ñāṇehi sabhāvato abhiññātānaṃ dhammānaṃ aniccādito niyyānādito ca paricchindivā jānitaṭṭhena. “Sabbam, bhikkhave, pariññeyya”nti hi vuttaṃ. **Dhammaṭṭhenāti** sabhāvadhāraṇādīnā

dhammatṭhena. **Dhātuṭṭhenā**ti nijjīvatādinā dhātuṭṭhena. **Ñātaṭṭhenā**ti lokiya lokuttarehi ñāṇehi ñātuṃ sakkuṇeyyaṭṭhena. Yathā datṭhuṃ sakkuṇeyyādinā atthena “diṭṭhaṃ suttaṃ mutaṃ viññātaṃ rūpa”nti vuttaṃ, evamidhāpi ñātuṃ sakkuṇeyyaṭṭho ñātaṭṭhoti veditabbo. **Sacchikiriyatṭhenā**ti ārammaṇato paccakkhakātabbatṭhena. **Phusanatṭhenā**ti paccakkhakatassa ārammaṇato punappunaṃ phusitabbatṭhena. **Abhisamayatṭhenā**ti lokikena ñāṇena abhisamāgantabbatṭhena. Kiñcāpi hi “tathatṭhe paññā saccavivaṭṭe ñāṇaṃ, abhiññāpaññā ñātaṭṭhe ñāṇaṃ, sacchikiriyāpaññā phassanatṭhe ñāṇa”nti ekekameva ñāṇaṃ vuttaṃ. Aṭṭhakathāyañca –

“Samavāye khaṇe kāle, samūhe hetudiṭṭhisu;
Paṭilābhe pahāne ca, paṭivedhe ca dissatī”ti. –

Gāthavaṇṇanāyaṃ abhisamayasaddassa paṭivedhattho vutto, idha pana yathāvuttena atthena tesam nānattaṃ veditabbaṃ. Aṭṭhakathāyañameva hi so lokiyañāṇavasena dhammābhisamayo vuttoti.

Kāmacchando nānattanti vikkhepasabbhāvato nānārammaṇattā ca nānāsabhāvoti attho. Evaṃ sabbakilesā veditabbā. **Nekkhammaṃ ekattanti** cittekaggaṭṭasabbhāvato nānārammaṇavikkhepābhāvato ca ekasabbhāvanti attho. Evaṃ sabbakusalā veditabbā. Idha peyyālena saṃkhittānaṃ byāpādādīnaṃ akusalānaṃ yathāvuttena atthena nānattaṃ veditabbaṃ. Vitakkavicārādīnaṃ pana hetṭhimānaṃ hetṭhimānaṃ uparimato uparimato oḷārikatṭhena nānattaṃ veditabbaṃ. Yasmā ekasaṅgahitanānatekkattānaṃ paṭivedho maggakkhaṇe saccapaṭivedhena sijjhati, tasmā “paṭivedho”ti padaṃ uddharitvā saccābhisamayaṃ dassesi.

Pariññā paṭivedhaṃ paṭivijjhatīti pariññābhisamayena abhisameti. Esa nayo sesesu. Saccābhisamayakālasmiñhi maggañāṇassa ekakkhaṇe pariññā, pahānaṃ, sacchikiriyā, bhāvanāti cattāri kiccāni honti. Yathā nāvā apubbaṃ acarimaṃ ekakkhaṇe cattāri kiccāni karoti, orimaṃ tīraṃ pajahati, sotam chindati, bhaṇḍaṃ vahati, pārimaṃ tīraṃ appeti, evameva maggañāṇaṃ apubbaṃ acarimaṃ ekakkhaṇe cattāri saccāni abhisameti, dukkhaṃ pariññābhisamayena abhisameti, samudayaṃ pahānābhisamayena abhisameti, maggaṃ bhāvanābhisamayena abhisameti, nirodhaṃ sacchikiriyābhisamayena abhisameti. Kim vuttaṃ hoti? Nirodhaṃ ārammaṇaṃ katvā kiccavasena cattāripi saccāni pāpuṇāti passati paṭivijjhatī. Yathā orimaṃ tīraṃ pajahati, evaṃ maggañāṇaṃ dukkhaṃ parijānāti. Yathā sotam chindati, evaṃ samudayaṃ pajahati. Yathā bhaṇḍaṃ vahati, evaṃ sahaṅgātipaccayatāya maggaṃ bhāveti. Yathā pārimaṃ tīraṃ appeti, evaṃ pārimatīrabhūtaṃ nirodhaṃ sacchikarotīti evaṃ upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ.

Dassanaṃ visujjhatīti tamtam maggavajjhakilesatamappahānena ñāṇadassanaṃ visuddhibhāvaṃ pāpuṇāti. **Dassanaṃ visuddhanti** tassa tassa phalassa uppādakkaṇe tassa tassa maggañāṇassa kiccāsiddhipattito ñāṇadassanaṃ visuddhibhāvaṃ pattaṃ hoti. Sabbadhammānaṃ ekasaṅgahitāya nānatekkatapaṭivedhapaññāya maggaphalañāṇehi siddhito ante maggaphalañāṇāni vuttāni.

Dassanavisuddhiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

41-42. Khantiñāṇapariyogāhaṇañāṇaniddesavaṇṇanā

92-93. Khantiñāṇapariyogāhaṇañāṇaniddesesu rūpaṃ aniccato veditanti aniccānupassanāya aniccanti ñātaṃ. **Rūpaṃ dukkhato veditanti** dukkhānupassanāya dukkhanti ñātaṃ. **Rūpaṃ anattato veditanti** anattānupassanāya anattāti ñātaṃ. **Yaṃ yaṃ veditaṃ, taṃ taṃ khamatī**ti yaṃ yaṃ rūpaṃ aniccādito veditaṃ, taṃ taṃ rūpaṃ aniccādito khamatī rucati. “Rūpaṃ aniccato veditaṃ, yaṃ yaṃ veditaṃ, taṃ taṃ khamatī”ti visuṃ visuñca katvā kesuci potthakesu likhitaṃ. “Vedanā saññā saṅkhārā aniccato veditā”tiādīnā

līngavacanāni parivattetvā yojetabbāni. **Phusatīti** vipassanāñāṇaphusanena phusati pharati. **Pariyogahatīti** vipassanāñāṇena pavisati. Pariyogāhatītipi pāṭho.

Khantiñāṇapariyogāhañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

43. Padesavihārañāṇaniddesavaṇṇanā

94. Padesavihārañāṇaniddese yenākārena mātikāya uddiṭṭho padeso paccavekkhitabbo, taṃ dassento **micchādiṭṭhipaccayāpi vedayitanti**ādīmāha. Tattha **micchādiṭṭhipaccayāti** diṭṭhisampayuttavedanāpi vaṭṭati diṭṭhiṃ upanissayaṃ katvā uppannā kusalākusalavedanāpi vipākavedanāpi. Tattha micchādiṭṭhisampayuttā akusalāva hoti, diṭṭhiṃ pana upanissāya kusalāpi uppajjanti akusalāpi. Micchādiṭṭhikā hi diṭṭhiṃ upanissāya pakkhadivasesu yāgubhattādīni denti, andhakuṭṭhiādīnaṃ vattaṃ paṭṭhapenti, catumahāpathe sālam karonti, pokkharāṇiṃ khaṇāpenti, pupphārāmaṃ phalārāmaṃ ropenti, nadīviduggesu setuṃ attharanti, visamaṃ samaṃ karonti. Iti tesam kusalā vedanā uppajjati. Micchādiṭṭhiṃ pana nissāya sammādiṭṭhike akkosanti paribhāsanti vadhabandhādīni karonti, pāṇaṃ vadhitvā devatānaṃ upaharanti. Iti nesaṃ akusalā vedanā uppajjati. Vipākavedanā pana bhavantaragātānaṃ hoti. Sā pana micchādiṭṭhi sahaṇāyā vedanāya sahaṇāyāñāṇanissayasampayuttaatthivigatapaccayehi paccayo hoti, samanantaraniruddhā micchādiṭṭhi paccuppannamicchādiṭṭhisampayuttāya vedanāya anantarasamanantarūpanissayaāsevananatthivigatapaccayehi paccayo hoti, micchādiṭṭhiṃ garuṃ katvā abhinandantassa lobhasahagatavedanāya ārammaṇārammaṇādhipatiārammaṇūpanissayapaccayehi paccayo hoti, sabbākusalehi micchādiṭṭhiṃ ārammaṇamattaṃ karontassa sabbākusalavedanāya micchādiṭṭhiṃ paccavekkhantassa vipassantassa kusalābyākatavedanāya ārammaṇapaccayena paccayo hoti, micchādiṭṭhipaccayena uppajjamānānaṃ kusalākusalavedanānaṃ bhavantare vipākavedanānaṃ upanissayapaccayena paccayo hoti.

Micchādiṭṭhivūpasamapaccayāti micchādiṭṭhivūpasamo nāma sammādiṭṭhi, tasmā yaṃ sammādiṭṭhipaccayā vedayitaṃ vuttaṃ, tadeva “micchādiṭṭhivūpasamapaccayā”ti veditabbaṃ. Keci pana “micchādiṭṭhivūpasamo nāma vipassanākkhaṇe sotāpattimaggaṃkāṇe cā”ti vadanti.

Sammādiṭṭhipaccayāpi vedayitanti etthāpi sammādiṭṭhisampayuttavedanāpi vaṭṭati sammādiṭṭhiṃ upanissayaṃ katvā uppannā kusalākusalavedanāpi vipākavedanāpi. Tattha sammādiṭṭhisampayuttā kusalāva hoti, sammādiṭṭhiṃ pana upanissāya buddhapūjā dīpamālāropanaṃ mahādhammassavanaṃ appatiṭṭhite disābhāge cetiyapatiṭṭhāpananti evamādīni puññāni karonti. Iti nesaṃ kusalā vedanā uppajjati. Sammādiṭṭhimeva nissāya micchādiṭṭhike akkosanti paribhāsanti, attānaṃ ukkaṃsanti, paraṃ vambhenti. Iti nesaṃ akusalā vedanā uppajjati. Vipākavedanā pana bhavantaragātānaṃyeva hoti. Sā pana sammādiṭṭhi sahaṇāyā samanantaraniruddhāya paccuppannāya vedanāya micchādiṭṭhiyā vuttapaccayeveva paccayo hoti, lokikasammādiṭṭhi paccavekkhaṇasampayuttāya vipassanāsampayuttāya nikantisampayuttāya ca vedanāya ārammaṇapaccayena paccayo hoti, micchādiṭṭhiyā vuttanayeneva upanissayapaccayena paccayo hoti, maggaphalasammādiṭṭhi paccavekkhaṇasampayuttāya vedanāya ārammaṇārammaṇādhipatiārammaṇūpanissayapaccayavasena paccayo hoti.

Sammādiṭṭhivūpasamapaccayāpivedayitanti sammādiṭṭhivūpasamo nāma micchādiṭṭhi, tasmā yaṃ micchādiṭṭhipaccayā vedayitaṃ vuttaṃ, tadeva “sammādiṭṭhivūpasamapaccayā”ti veditabbaṃ. **Micchāsaṅkappapaccayā micchāsaṅkappavūpasamapaccayāti**ādīsipi eseva nayo. Yassa yassa hi “vūpasamapaccayā”ti vuccati, tassa tassa paṭipakkhadhammapaccayāva taṃ taṃ vedayitaṃ adhippettaṃ. Micchāñāṇādisu pana **micchāñāṇaṃ** nāma pāpakiriyāsu upāyacintā. Atha vā

micchāñāṇaṃ micchāpaccavekkhaṇāñāṇaṃ. **Sammāñāṇaṃ** nāma vipassanāsammādiṭṭhiṃ lokuttarasammādiṭṭhiṃca ṭhapetvā avasesakusalābyākatam ñāṇaṃ. **Micchāvimutti** nāma pāpādhimuttitā. Atha vā ayāthāvavimutti aniyyānikavimutti avimuttasseva sato vimuttisaññīti. **Sammāvimutti** nāma kalyāṇādhimuttitā phalavimutti ca. Sammādiṭṭhiādayo heṭṭhā vuttatthāyeva.

Chandapaccayāpītiādīsu pana chando nāma lobho, chandapaccayā aṭṭhalobhasahagatacittasampayuttavedanā veditabbā. **Chandavūpasamapaccayā** paṭhamajjhānavedanāva. **Vitakkapaccayā** paṭhamajjhānavedanā. **Vitakkavūpasamapaccayā** dutiyajjhānavedanā. **Saññāpaccayā** ṭhapetvā paṭhamajjhānaṃ sesā cha samāpattivedanā. **Saññāvūpasamapaccayā** nevasaññānāsaññāyatanavedanā.

Chando ca avūpasanto hotītiādīsu sace chandavitakkasaññā avūpasantā hotīti attho. **Tappaccayāti** so chandavitakkasaññānaṃ avūpasamo eva paccayo tappaccayo, tasmā tappaccayā. Chandavitakkasaññāvūpasamapaccayā vedanā hotīti attho. Sā aṭṭhalobhasahagatacittasampayuttavedanā hoti. Sace chando vūpasanto vitakkasaññā avūpasantā. **Tappaccayāti** so chandassa vūpasamo vitakkasaññānaṃ avūpasamo eva paccayo tappaccayo, tasmā tappaccayā. Sā paṭhamajjhānavedanāva. Sace chandavitakkā vūpasantā saññā avūpasantā. **Tappaccayāti** so chandavitakkānaṃ vūpasamo saññāyā avūpasamo eva paccayo tappaccayo, tasmā tappaccayā. Sā dutiyajjhānavedanāva. Sace chandavitakkasaññā vūpasantā. **Tappaccayāti** so chandavitakkasaññānaṃ vūpasamo eva paccayo tappaccayo, tasmā tappaccayā. Sā nevasaññānāsaññāyatanavedanāva. Keci pana “chando nāma appanaṃ pāpuṇissāmīti pubbabhāge dhammacchando, appanāppattassa so chando vūpasanto hoti. Paṭhamajjhāne vitakko hoti, dutiyajjhānappattassa vitakko vūpasanto hoti. Sattasu samāpattīsu saññā hoti, nevasaññānāsaññāyatanam samāpannassa ca nirodham samāpannassa ca saññā vūpasantā hotī”ti evaṃ vaṇṇayanti. Idha pana nirodhasamāpatti na yujjati. **Appattassapattiyāti** arahattaphalassa pattatthāya. **Atthi āyavanti** atthi vīriyaṃ. Āyāvanti paṭho. **Tasmimpi ṭhāne anuppatteti** tassa vīriyārambhassa vasena tasmim arahattaphalassa kāraṇe ariyamagge anuppatte. **Tappaccayāpi vedayitanti** arahattassa ṭhānapaccayā vedayitaṃ. Etena catumaggasahajāta nibbattitalokuttaravedanā gahitā. Keci pana “āyavanti paṭipatti. Tasmimpi ṭhāne anuppatteti tassā bhūmiyā pattiyā”ti vaṇṇayanti.

Padesavihārañāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

44-49. Vivaṭṭañāchakkaniddesavaṇṇanā

95. Vivaṭṭañāchakkaniddese **nekkhammādhīpatattā paññāti** nekkhammaṃ adhikaṃ katvā nekkhammādhīkabhāvena pavattā paññā. **Kāmacchandato saññāya vivaṭṭatīti** nekkhammādhīpatikatapaññāsampayuttasaññāya hetubhūtāya, karaṇabhūtāya vā kāmacchandato vivaṭṭatī parāvattatī, parammukhī hotīti attho. Esa nayo sesesu.

96. **Kāmacchando nānattanti** kāmacchando santavuttitāya abhāvato na ekasabhāvo. **Nekkhammaṃ ekattanti** nekkhammaṃ santavuttibhāvato ekasabhāvo. **Nekkhammekattaṃ cetayatoti** kāmacchande ādīnavadassanena nekkhammaṃ pavattayato. **Kāmacchandato cittaṃ vivaṭṭatīti** diṭṭhādinavato kāmacchandato nekkhammakkaṇe cittaṃ vivaṭṭatī. Esa nayo sesesu.

97. **Kāmacchandaṃ pajahantoti** nekkhammapavattikkhaṇe kāmacchandaṃ vikkhambhanappahānena pajahanto. **Nekkhammasena cittaṃ adhiṭṭhātīti** paṭiladdhassa nekkhammassa vasena taṃsampayuttacittaṃ adhiṭṭhātīti adhiṭṭhātīti adhiṭṭhātīti, pavattetīti attho. Esa nayo sesesu.

98. Cakkhu suññaṃ attena vāti bālayanaparikkappitassa kārakavedakasaṅkhātassa attano abhāvā cakkhu attena ca suññaṃ. Yañhi yattha na hoti, tena taṃ suññaṃ nāma hoti. **Attaniyena vāti** attano abhāveneva attano santakassapi abhāvā attano santakena ca suññaṃ. Lokassa attāti ca attaniyanti ca ubhayathā gāhasambhavato tadubhayagāhapatisedhanatthaṃ attābhāvo ca attaniyābhāvo ca vutto. **Niccena vāti** bhaṅgaṃ atikkamivā tiṭṭhantassa kassaci abhāvato niccena ca suññaṃ. **Dhuvana vāti** pavattikkhaṇepi thirassa kassaci abhāvato dhuvana ca suññaṃ. **Sassatena vāti** sabbakālepi vijjānānassa kassaci abhāvato sassatena ca suññaṃ. **Avipariṇāmadhammena vāti** jarābhaṅgavasena dvidhā aparivattamānapakatikassa kassaci abhāvato avipariṇāmadhammena ca suññaṃ. Atha vā niccabhāvena ca dhuvabhāvena ca sassatabhāvena ca avipariṇāmadhammabhāvena ca suññanti attho. Samuccayattho vā-saddo. **Yathābhūtaṃ jānato passatoti** iccevaṃ anattānupassanāñānena yathāsabhāvena jānantassa cakkhunā viya ca passantassa. **Cakkhābhinivesato ñāṇaṃ vivaṭṭatīti** cakkhu attāti vā attaniyanti vā pavattamānato ditṭhābhinivesato tadaṅgappahānavasena ñāṇaṃ vivaṭṭatīti. Esa nayo sesesu.

99. Nekkhammena kāmacchandaṃ vosajjati nekkhammalābhī puggalo nekkhammena tappatipakkhaṃ kāmacchandaṃ pariccajati. **Vosagge paññāti** kāmacchandassa vosaggabhūte nekkhamme taṃsāmpayuttā paññā. Esa nayo sesesu. **Piḷanattā** dayo hetṭhā vuttatthā eva. **Parijānanto vivaṭṭatīti** puggalādhiṭṭhānā desanā, maggasamaṅgīpuggalo dukkhassa catubbidhaṃ atthaṃ kiccavasena parijānanto dubhato vuṭṭhānavasena vivaṭṭatīti, ñāṇavivaṭṭanepi ñāṇasamaṅgī vivaṭṭatīti vutto.

100. Tathaṭṭhepaññāti etassa puggalasseva tathaṭṭhe vivaṭṭanā paññā. Esa nayo sesesu. Idāni maggakkhaṇe eva kiccavasena ākāranānattato cha vivaṭṭañānāni dassetuṃ **saññāvivaṭṭoti** ādimātikaṃ ṭhapetvā taṃ atthato vibhajanto **sañjānanto vivaṭṭatīti** ādimāha. Tattha **sañjānanto vivaṭṭatīti** **saññāvivaṭṭoti** yasmā pubbabhāge nekkhammādiṃ adhipatito sañjānanto yogī pacchā nekkhammasāmpayuttañānena kāmacchandādito vivaṭṭatīti, tasmā taṃ ñāṇaṃ saññāvivaṭṭo nāmāti attho. **Cetayanto vivaṭṭatīti** **cetovivaṭṭoti** yasmā yogī nekkhammekattādīni cetayanto sāmpayuttañānena kāmacchandādito vivaṭṭatīti, tasmā taṃ ñāṇaṃ cetovivaṭṭo nāmāti attho. **Vijānanto vivaṭṭatīti** **cittavivaṭṭoti** yasmā yogī nekkhammādivasena cittādhiṭṭhānena vijānanto taṃsāmpayuttañānena kāmacchandādito vivaṭṭatīti, tasmā taṃ ñāṇaṃ cittavivaṭṭo nāmāti attho. **Ñāṇaṃ karonto vivaṭṭatīti** **ñāṇavivaṭṭoti** yasmā yogī chabbidhaṃ ajjhātikāyatanaṃ anattānupassanāñānena suññato viditaṃ karonto teneva ñāṇena ditṭhābhinivesato vivaṭṭatīti, tasmā taṃ ñāṇaṃ ñāṇavivaṭṭo nāmāti attho. **Vosajjanto vivaṭṭatīti** **vimokkhavivaṭṭoti** yasmā yogī nekkhammādihi kāmacchandādīni vosajjanto taṃsāmpayuttañānena kāmacchandādito vivaṭṭatīti, tasmā taṃ ñāṇaṃ vimokkhavivaṭṭo nāmāti attho. **Tathaṭṭhe vivaṭṭatīti** **saccavivaṭṭoti** yasmā yogī catubbidhe tathaṭṭhe dubhato vuṭṭhānavasena vivaṭṭatīti, tasmā maggañāṇaṃ saccavivaṭṭo nāmāti attho. Maggañāṇameva vā tathaṭṭhe dubhato vuṭṭhānabhāvena vivaṭṭatīti saccavivaṭṭoti attho.

Yatthasaññāvivaṭṭoti ādi saccavivaṭṭañānaniddese vuttatthā saccavivaṭṭañānakkhaṇameva sandhāya vuttanti veditabbaṃ. Maggakkhaṇeyeva hi sabbāni yujjanti. Kathaṃ? Ñāṇavivaṭṭe ñāṇaṃhi vajjetvā sesesu ariyamaggo sarūpeneva āgato. Vipassanākiccassa pana maggeneva sijjhanato vipassanākiccāsiddhivasena ñāṇavivaṭṭañānampi maggakkhaṇe yujjati. Maggañāṇeneva vā “cakkhu suñña”ntiādi kiccavasena paṭividdhameva hotīti maggakkhaṇe taṃ ñāṇaṃ vattum yujjatiyeva. Atthayojanā panettha “yattha maggakkhaṇe saññāvivaṭṭo, tattha cetovivaṭṭo. Yattha maggakkhaṇe cetovivaṭṭo, tattha saññāvivaṭṭo”ti evamādinā nayena sabbasāmsandanesu yojanā kātabbā. Atha vā saññāvivaṭṭacetovivaṭṭacittavivaṭṭavimokkhavivaṭṭesu catunnaṃ ariyamaggānaṃ āgatattā saccavivaṭṭo āgatoyeva hoti. Ñāṇavivaṭṭo ca saccavivaṭṭeneva kiccavasena siddho hoti. Saññācetocittavimokkhavivaṭṭesveva ca peyyāle vitthāriyamāne

“anattānupassanādhīpatattā paññā abhinivesato saññāya vivaṭṭatīti adhipatattā paññā saññāvivaṭṭe ñāṇa”nti ca, “abhiniveso nānattaṃ, anattānupassanā ekattaṃ. Anattānupassanekattaṃ cetayato abhinivesato cittaṃ vivaṭṭatīti nānatte paññā cetovivaṭṭe ñāṇa”nti ca, “abhinivesaṃ pajahanto anattānupassanāvasena cittaṃ adhiṭṭhātīti adhiṭṭhāne paññā cittavivaṭṭe ñāṇa”nti ca, “anattānupassanāya abhinivesaṃ vosajjatīti vosagge paññā vimokkavivaṭṭe ñāṇa”nti ca pāṭhasambhavato ñāṇavivaṭṭe ñāṇampi tesu āgatameva hoti. Ñāṇavivaṭṭe ca anattānupassanāya vuṭṭhāya ariyamaggaṃ paṭiladdhassa kiccavasena “cakkhu suññaṃ attena vā attaniyena vā”tiādiyujjanato saccavivaṭṭo labbhati, tasmā ekekasmim vivaṭṭe sesā pañca pañca vivaṭṭā labbhanti. Tasmā evaṃ “yattha saññāvivaṭṭo, tattha cetovivaṭṭo”tiādikāni saṃsandanāni vuttānīti veditabbaṃ.

Vivaṭṭañānachakkaniddesavaṇṇanā nitṭhitā.

50. Iddhividhañāṇaniddesavaṇṇanā

101. Iddhividhañāṇaniddesaṃ **idha bhikkhūti** imasmim sāsane bhikkhu. **Chandasamādhīpadhānasañkhārasamannāgatanti** ettha chandahetuko samādhī, chandādhiko vā samādhī chandasamādhī, kattukamyatāchandaṃ adhipatiṃ karitvā paṭiladdhasamādhissetaṃ adhivacanaṃ. Padhānabhūtā sañkhārā padhānasañkhārā, catukiccasādhakassa sammappadhānavīriyassettaṃ adhivacanaṃ. Catukiccasādhanavasena bahuvacanaṃ kataṃ. **Samannāgatanti** chandasamādhinā ca padhānasañkhārehi ca upetaṃ. **Iddhipāḍanti** nipphattipariyāyena vā ijjhanatṭhena, ijjhanti etāya sattā iddhā vuddhā ukkamsagatā hontīti iminā vā pariyāyena iddhīti sañkhaṃ gatānaṃ upacārajhānādikusalacittasampayuttānaṃ chandasamādhīpadhānasañkhārānaṃ adhiṭṭhānatṭhena pādabhūtaṃ sesacittacetāsikarāsinti attho. Vuttañhi iddhīpāḍavibhaṅge suttantabhājanīye “iddhipāḍoti tathābhūtassa vedanākkhandho...pe... viññākkhandho”ti (vibha. 434). Abhidhammabhājanīye ca “iddhipāḍoti tathābhūtassa phasso vedanā...pe... paggāho avikkhepo”ti (vibha. 447) vuttaṃ. Tasmā “sesacittacetāsikarāsi”nti ettha? Chandasamādhīpadhānasañkhāresu ekekaṃ iddhim katvā dvīhi dvīhi saha sesavacanaṃ katanti veditabbaṃ. Evañhi cattāro khandhā sabbe ca phassādayo dhammā saṅgahitā honti. Iminā nayena sesesupi attho veditabbo. Yatheva hi chandaṃ adhipatiṃ karitvā paṭiladdhasamādhī chandasamādhīti vutto, evaṃ vīriyaṃ cittaṃ vīmaṃsaṃ adhipatiṃ karitvā paṭiladdhasamādhī vīmaṃsāsamādhīti vuccati. Evamekekasmim iddhīpāḍe chandādayo vīriyādayo cittādayo vīmaṃsādayoti tayo tayo dhammā iddhīpi honti iddhīpāḍāpi, sesā pana sampayuttakā cattāro khandhā iddhīpāḍāyeva. Yasmā vā ime tayo tayo dhammā sampayuttakehi catūhi khandhehi saddhimyeva ijjhanti, na vinā tehi, tasmā tena pariyāyena sabbe cattāropi khandhā ijjhanatṭhena iddhī nāma honti, patitṭhatṭhena pādā nāmātipi veditabbaṃ.

Vīriyasamādhīpadhānasañkhārasamannāgatanti ettha pana vīriyanti ca padhānasañkhāroti ca ekoyeva. Kasmā dvidhā vuttanti ce? Vīriyassa adhipatibhāvadassanavasenettha paṭhamaṃ vīriyaggahaṇaṃ kataṃ, tasseva catukiccasādhakattadassanattaṃ padhānasañkhāravacanaṃ kataṃ. Evaṃ dvidhā vuttattā eva cetthāpi tayo tayo dhammāti vuttaṃ. Keci pana “vibhaṅge ‘iddhīti yā tesam tesam dhammānaṃ iddhī samiddhi ijjhanā samijjhanā’ti (vibha. 434) vuttattā iddhī nāma anipphannā, iddhīpāḍo nipphanno”ti vadanti. Idha pana iddhīpi iddhīpāḍopi nipphanno lakkaṇabbhāhatoti sanniṭṭhānaṃ kataṃ. Iddhī samiddhītiādhī ijjhanākārena dhammā eva vuttāti veditabbaṃ.

Bhāvetīti āsevati. Suttantabhājanīye (vibha. 431 ādayo) viya idhāpi iddhīpāḍabhāvanā lokiyā eva. Tasmā iddhividhaṃ tāva sampādetukāmo lokiyaṃ iddhīpāḍaṃ bhāvento pathavīkasiṇādīsū atṭhasu kasiṇesu adhiakatavasippattaatṭhasamāpattiko kasiṇānulomato kasiṇapaṭilomato kasiṇānulomapaṭilomato jhānānulomato jhānapaṭilomato

jhānānulomapaṭilomato jhānukkantikato kasiṇukkantikato jhānakasiṇukkantikato aṅgasaṅkantikato ārammaṇasaṅkantikato aṅgārammaṇasaṅkantikato aṅgavavathānato ārammaṇavavathānatoti imehi cuddasahi ākārehi cittaṃ paridametvā chandasīsavīriyasīsaccittasīsavīmaṃsāsīsavasena punappunaṃ jhānaṃ samāpajjati. Aṅgārammaṇavavathānampi keci icchanti. Pubbahetusampannaena pana kasīnesu catukkajjhānamatte ciṅṇvasināpi kātuṃ vaṭṭatīti taṃ taṃ iddhipādaṃ samādhim bhāvento “anuppannānaṃ pāpakānaṃ akusalānaṃ dhammānaṃ anuppādāyā”tiādikaṃ (vibha. 432) catuppakāraṃ vīriyaṃ adhiṭṭhāti, tassa ca hānivuddhiyo ṇatvā vīriyasamataṃ adhiṭṭhāti. So evaṃ catūsu iddhipādesu cittaṃ paribhāvetvā iddhividhaṃ sampādeti.

Soimesu catūsu iddhipādesūtiādīsu soti so bhāvitacaturiddhipādo bhikkhu. **Catūsu iddhipādesu cittaṃ paribhāvetīti** punappunaṃ chandādīsu ekekaṃ adhipatiṃ katvā jhānasamāpajjanavasena tesu cittaṃ paribhāveti nāma, chandādivāsaṇaṃ gāhāpetīti attho. **Paridametīti** nibbisevaṇaṃ karoti. Purimaṃ pacchimassa kāraṇavacanaṃ. Paribhāvitañhi cittaṃ paridamitaṃ hotīti. **Mudumaṃ karotīti** tathā dantaṃ cittaṃ vasippattaṃ karoti. Vase vattamañhi cittaṃ “mudū”ti vuccati. **Kammaṇiyanti** kammakkhamaṃ kammayoggaṃ karoti. Mudu hi cittaṃ kammaniyaṃ hoti sudhantamiva suvaṇṇaṃ, idha pana iddhividhakammakkhamaṃ. **Soti** so paribhāvitacitto bhikkhu. **Kāyampi citta samodahatīti**tiādi iddhikaraṇakāle yathāsukhaṃ cittacārassa ijghanatthaṃ yogavidhānaṃ dassetuṃ vuttaṃ. Tattha **kāyampi citta samodahatīti** attano karajakāyampi pādakajjhānacitte samodahati paveseti āropeti, kāyaṃ cittānugatikaṃ karotīti attho. Evaṃ karaṇaṃ adissamānena kāyena gamanassa upakārāya hoti. **Cittampi kāye samodahatīti** pādakajjhānacittaṃ attano karajakāye samodahati āropeti, cittampi kāyānugatikaṃ karotīti attho. Evaṃ karaṇaṃ dissamānena kāyena gamanassa upakārāya hoti. Samādahatītipi pāṭho, patiṭṭhāpetīti attho. **Kāyavasena cittaṃ pariṇāmetīti** pādakajjhānacittaṃ gahetvā karajakāye āropeti kāyānugatikaṃ karoti, idaṃ cittaṃ kāye samodahanassa vevacanaṃ. **Cittavasena kāyaṃ pariṇāmetīti** karajakāyaṃ gahetvā pādakajjhānacitte āropeti, cittānugatikaṃ karoti, idaṃ kāyaṃ citta samodahanassa vevacanaṃ. **Adhiṭṭhātīti** “evaṃ hotū”ti adhiṭṭhāti. Samodahanassa atthavivaraṇatthaṃ pariṇāmo vutto, pariṇāmassa atthavivaraṇatthaṃ adhiṭṭhānaṃ vuttaṃ. Yasmā samodahatīti mūlapadaṃ, pariṇāmeti adhiṭṭhātīti tassa atthaniddesapadāni, tasmā tesam dvinnamaṃyeva padānaṃ vasena pariṇāmetvāti adhiṭṭhahitvāti vuttaṃ, na vuttaṃ samodahitvāti.

Sukhasaññaṇca lahusaññaṇca kāye okkamitvā viharatīti catutthajjhānena sahaṃjātasukhasaññaṇca lahusaññaṇca samāpajjanavasena karajakāye okkamitvā pavesetvā viharati. Tāya saññāya okkantakāyassa panassa karajakāyopi tūlapicu viya lahuko hoti. **Soti** so katayogavidhāno bhikkhu. **Tathābhāvitena cittenāti** itthambhūtalakkaṇa karaṇavacanaṃ, hetuatthe vā, tathābhāvitena cittaṃ hetubhūtenāti attho. **Parisuddhenāti** upekkhāsatiṃpārisuddhibhāvato parisuddhena. Parisuddhattāyeva **pariyodātena**, pabhassarenāti attho. **Iddhividhañāṇāyāti** iddhikoṭṭhāse, iddhivikappe vā ñāṇatthāya. **Cittaṃ abhinīharatīti** so bhikkhu vuttappakāravasena tasmim citta abhiññāpādake jāte iddhividhañāṇādhiḡamatthāya parikammacittaṃ abhinīharati, kasiṇārammaṇato apanetvā iddhividhābhimukhaṃ peseti. **Abhininnāmetīti** adhiḡantabbaidhipoṇaṃ iddhipabbhāraṃ karoti. **Soti** so evaṃ katacittābhinihāro bhikkhu. **Anekavihitanti** anekavidhaṃ nānappakāraṃ. **Iddhividhanti** iddhikoṭṭhāsaṃ, iddhivikappaṃ vā. **Paccanubhotīti** paccanubhavati, phasseti sacchikaroti pāpuṇātīti attho.

102. Idānissa anekavihitabhāvaṃ dassento **ekopi hutvāti**tiādimāha. Tattha **ekopi hutvāti** iddhikaraṇato pubbe pakatiyā ekopi hutvā. **Bahudhā hotīti** bahunnaṃ santike caṅkamtukāmo vā, sajjhāyaṃ vā kattukāmo, pañhaṃ vā pucchitukāmo hutvā satampi sahaṃsampi hoti. Kathaṃ paṇāyamevaṃ hoti? Iddhiyā bhūmipādapadamūlabhūte dhamme sampādetvā abhiññāpādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya sace satama icchati, “satama homi

sataṃ homī”ti parikkammaṃ katvā puna pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhāti. Adhiṭṭhānacittena saheva sataṃ hoti. Sahassādisupi eseva nayo. Sace evaṃ na ijjhati, puna parikkammaṃ katvā dutiyampi samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhātabbaṃ. Saṃyuttatṭhakathāyañhi “ekavāraṃ dvevāraṃ samāpajjituṃ vaṭṭati”ti vuttaṃ. Tattha pādakajjhānacittaṃ nimittārammaṇaṃ, parikkamacittāni satārammaṇāni vā sahasārammaṇāni vā. Tāni ca kho vaṇṇavaseneva, no paṇṇattivasena. Adhiṭṭhānacittampi tatheva satārammaṇaṃ vā sahasārammaṇaṃ vā, taṃ paṭhamappaṇācittamiva gotrabhuanantaraṃ ekameva uppajjati rūpāvacaṇacatutthajjhānikaṃ. Tattha ye te bahū nimmitā, te aniyamētvā nimmitattā iddhimatā sadisāva honti. Tṭhānisajjādīsu vā bhāsītatuṇhībhāvādīsu vā yaṃ yaṃ iddhimā karoti, taṃtadeva karonti. Sace pana nānāvāṇṇe kātukāmo hoti, keci paṭhamavaye keci majjhimavaye keci pacchimavaye, tathā dīghakese upaḍḍhamuṇḍamuṇḍe missakakese upaḍḍharattacīvare paṇḍukacīvare padabhāṇadhammakathāsaraḥhaññapañhapucchanapañhavissajjanarajanapacanaṭīvarasibban adhovanādīni karonte, aparepi vā nānappaḥāraḥ kātukāmo hoti, tena pādakajjhānato vuṭṭhāya “ettakā bhikkhū paṭhamavayā hontū”tiādīnaṃ nayaṇa parikkammaṃ katvā puna samāpajjitvā vuṭṭhāya adhiṭṭhātabbaṃ. Adhiṭṭhānacittena saddhiṃ icchitappaḥāraḥyeva hontīti. Esa nayo “bahudhāpi hutvā eko hoti”tiādīsu. Ayaṃ pana viseso – iminā hi bhikkhunā evaṃ bahubhāvaṃ nimminivā puna “ekova hutvā caṅkamissāmi, sajjhāyaṃ karissāmi, pañhaṃ pucchissāmi”ti cintētvā vā “ayaṃ vihāro appabhikkhuko, sace keci āgamissanti, kuto ime ettakā ekasadisā bhikkhū addhā therassa esānubhāvoti maṃ jānissanti”ti appicchatāya vā antarāva “eko homī”ti icchantena pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya “eko homī”ti parikkammaṃ katvā puna samāpajjitvā vuṭṭhāya “eko homī”ti adhiṭṭhātabbaṃ. Adhiṭṭhānacittena saddhiṃyeva eko hoti. Evaṃ akaronto pana yathāparicchinnaḥkālavasena sayameva eko hoti.

Āvibhāvanti pākāṭabhāvaṃ karotīti attho. **Tirobhāvanti** paṭicchannaḥbhāvaṃ karotīti attho. Āvibhāvaṃ paccanubhoti, tirobhāvaṃ paccanubhotīti purimena vā sambandho. Tatrāyaṃ iddhimā āvibhāvaṃ kattukāmo andhakāraṃ vā ālokaṃ karoti, paṭicchannaṃ vā vivaṭaṃ karoti, anāpāthaṃ vā āpāthaṃ karoti. Kathaṃ? Ayañhi yathā paṭicchannopi dūre tṭhitopi vā dissati, evaṃ attānaṃ vā paraṃ vā kattukāmo pādakajjhānato vuṭṭhāya “idaṃ andhakāraṃ ālokaḥjātaṃ hotū”ti vā, “idaṃ paṭicchannaṃ vivaṭaṃ hotū”ti vā, “idaṃ anāpāthaṃ āpāthaṃ hotū”ti vā āvajjitvā parikkammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhāti. Saha adhiṭṭhānā yathādhiṭṭhitameva hoti. Pare dūre tṭhitāpi passanti, sayampi passitukāmo passati. Tirobhāvaṃ kattukāmo pana ālokaṃ vā andhakāraṃ karoti, appaṭicchannaṃ vā paṭicchannaṃ, āpāthaṃ vā anāpāthaṃ karoti. Kathaṃ? Ayañhi yathā appaṭicchannopi samīpe tṭhitopi vā na dissati, evaṃ attānaṃ vā paraṃ vā kattukāmo pādakajjhānā vuṭṭhahitvā “idaṃ ālokaṭṭhānaṃ andhakāraṃ hotū”ti vā, “idaṃ appaṭicchannaṃ paṭicchannaṃ hotū”ti vā, “idaṃ āpāthaṃ anāpāthaṃ hotū”ti vā āvajjitvā parikkammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhāti. Saha adhiṭṭhānā yathādhiṭṭhitameva hoti. Pare samīpe tṭhitāpi na passanti, sayampi apossitukāmo na passati. Apica sabbampi pākāṭapāṭihāriyaṃ āvibhāvo nāma, apākāṭapāṭihāriyaṃ tirobhāvo nāma. Tattha pākāṭapāṭihāriye iddhipi paññāyati iddhimāpi. Taṃ yamakapāṭihāriyena dīpetabbaṃ. Apākāṭapāṭihāriye iddhiyeva paññāyati, na iddhimā. Taṃ mahakasuttēna (saṃ. ni. 4.346) ca brahmanimantānikasuttēna (ma. ni. 1.501 ādayo) ca dīpetabbaṃ.

Tirokuṭṭanti parakuṭṭaṃ, kuṭṭassa parabhāgānti vuttaṃ hoti. Esa nayo **tiropākāratiropabbatesu**. **Kuṭṭoti** ca gehabhitti. **Pākāroti** gehavihāragāmādīnaṃ parikkhepapākāro. **Pabbatoti** paṃsupabbato vā pāsāṇapabbato vā. **Asajjamānoti** alaggamāno. **Seyyathāpi ākāseti** ākāse viya. Evaṃ gantukāmena pana ākāsaḥkaṇṇaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya kuṭṭaṃ vā pākāraṃ vā pabbataṃ vā āvajjitvā kataparikkammaṃ “ākāso hotū”ti adhiṭṭhātabbo, ākāsova hoti. Adho otaritukāmassa, uddhaṃ vā ārohitukāmassa susiro hoti, vinivijjhivā gantukāmassa chiddo. So tattha asajjamāno gacchati. Sace panassa

bhikkhuno adhiṭṭhahitvā gacchantassa antarā pabbato vā rukkho vā utṭheti, kim puna samāpajjitvā adhiṭṭhātabbanti? Doso natthi. Puna samāpajjitvā adhiṭṭhānañhi upajjhāyassa santike nissayaggahaṇasadisam hoti. Iminā pana bhikkhunā “ākāso hotū”ti adhiṭṭhitattā ākāso hotiyeva. Purimādhīṭṭhānabaleneva cassa antarā añño pabbato vā rukkho vā utumayo utṭhahissatīti aṭṭhānametaṃ. Aññena iddhimatā nimmite pana paṭhamam nimmānam balavam hoti. Itarena tassa uddham vā adho vā gantabbam.

Pathaviyāpi ummujjanimumjanti ettha **ummujjanti** utṭhānam, **nimumjanti** saṃsīdanam, ummujjañca nimumjañca ummujjanimumjam. Evaṃ kattukāmena pana āpokasiṇam samāpajjitvā utṭhāya “ettake ṭhāne pathavī udakam hotū”ti paricchinditvā parikkammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbam. Saha adhiṭṭhānā yathāparicchinne ṭhāne pathavī udakameva hoti. So tattha ummujjanimumjam karoti seyyathāpi uduke. Na kevalañca ummujjanimumjameva, nhānapānamukhadhovanabhaṇḍakadhovanādīsu yaṃ yaṃ icchati, taṃ taṃ karoti. Na kevalañca udakameva karoti, sappitelamadhuphāṇitādīsupi yaṃ yaṃ icchati, taṃ taṃ “idañcidañca ettakam hotū”ti āvajjitvā parikkammaṃ katvā adhiṭṭhahantassa yathādhiṭṭhitameva hoti. Uddharitvā bhājanagataṃ karontassa sappi sappiyeva hoti, telādīni telādīniyeva, udakam udakameva. So tattha temitukāmo temeti, na temitukāmo na temeti. Tasseva ca sā pathavī udakam hoti, sesajanassa pathaviyeva. Tattha manussā pattikāpi gacchanti, yānādīhipi gacchanti, kasikkammādīnīpi karontiyeva. Sace panāyam “tesampi udakam hotū”ti icchati, hotiyeva. Paricchinnakālam pana atikkamitvā yaṃ pakatiyā ghaṭatalākādīsu udakam, taṃ ṭhapetvā avasesam paricchinnatṭhānam pathaviyeva hoti.

Udukepi abhijjamāne gacchatīti ettha yaṃ udakam akkamitvā saṃsīdati, taṃ bhijjamānanti vuccati, viparītam abhijjamānam. Evaṃ gantukāmena pana pathavīkasiṇam samāpajjitvā utṭhāya “ettake ṭhāne udakam pathavī hotū”ti paricchinditvā parikkammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbam. Saha adhiṭṭhānā yathāparicchinnatṭhāne udakam pathaviyeva hoti. So tattha gacchati seyyathāpi pathaviyam. Na kevalañca gacchati, yaṃ yaṃ iriyāpatham icchati, taṃ taṃ kappeti. Na kevalañca pathavimeva karoti, maṇisuvanṇapabbatarukkhādīsupi yaṃ yaṃ icchati, taṃ taṃ vuttanayeneva āvajjitvā adhiṭṭhāti, yathādhiṭṭhitameva hoti. Tasseva ca taṃ udakam pathavī hoti, sesajanassa udakameva. Macchakacchapā ca udakakākādayo ca yathārucci vicaranti. Sace panāyam aññesampi manussānam taṃ pathaviṃ kātuṃ icchati, karontiyeva. Yathāparicchinnakālātikkamena pana udakameva hoti.

Ākāsepi pallaṅkena kamatīti antalikkhe samantato ūrubaddhāsanena gacchati. **Pakkhī sakuṇoti** pakkhehi yutto sakuṇo, na aparipuṇṇapakkho lūnapakkho vā. Tādīso hi ākāse gantum na sakkoti. Evaṃākāse gantukāmena pana pathavīkasiṇam samāpajjitvā utṭhāya sace nisinnō gantumicchati, pallaṅkappamānam ṭhānam paricchinditvā parikkammaṃ katvā vuttanayeneva adhiṭṭhātabbam. Sace nipanno gantukāmo hoti, maṇcappamānam, sace padasā gantukāmo hoti, maggappamānanti evam yathānurūpam ṭhānam paricchinditvā vuttanayeneva “pathavī hotū”ti adhiṭṭhātabbam. Saha adhiṭṭhānā pathaviyeva hoti. Ākāse gantukāmena ca bhikkhunā dibbacakkhulābhīnāpi bhavitabbam. Kasmā? Yasmā antarā utusamutṭhānā vā pabbatarukkhādayo hontī, nāgasupaṇṇādayo vā usūyantā māpentī, tesam dassanattam. Te pana disvā kim kātābanti? Pādakajjhānam samāpajjitvā utṭhāya “ākāso hotū”ti parikkammaṃ katvā adhiṭṭhātabbam. Apica okāse orohaṇattampi iminā dibbacakkhulābhīnā bhavitabbam. Ayañhi sace anokāse nhānatitthe vā gāmadvāre vā orohati, mahājanassa pākato hoti, tasmā dibbacakkhunā passitvā anokāsam vajjetvā okāse otaratīti.

Imepi candimasūriye evam mahiddhike evam mahānubhāveti ettha candimasūriyānam dvācattālīsajojanasahassoparicaraanena mahiddhikatā, tīsu dīpesu ekakkhaṇe ālokakaraanena mahānubhāvata veditabbā, evam uparicaraanālokapharāṇehi vā mahiddhike, teneva mahiddhikattena mahānubhāve. **Parāmasatīti** pariggaṇhāti, ekadesa vā

phusati. **Parimajjati** samantato ādāsatalaṃ viya parimajjati. Ayaṃ panassa iddhi abhiññāpādakajjhānavaseneva ijjhati, natthettha kasīnasamāpattiniyamo. Svāyaṃ yadi icchati gantvā parāmasitūṃ, gantvā parāmasati. Sace pana idheva nisinnako vā nipannako vā parāmasitukāmo hoti, “hatthapāse hotū”ti adhiṭṭhāti. Adhiṭṭhānabalena vaṇṭā muttatālapalaṃ viya āgantvā hatthapāse ṭhite vā parāmasati, hatthaṃ vā vaḍḍhetvā parāmasati. Hatthaṃ vaḍḍhentassa pana kiṃ upādinnakaṃ vaḍḍhati anupādinnakaṃ vāti? Upādinnakaṃ nissāya anupādinnakaṃ vaḍḍhati. Yo evaṃ katvā na kevalaṃ candimasūriye parāmasati, sace icchati, pādakathalikaṃ katvā pāde ṭhapeti, pīṭhaṃ katvā nisīdati, mañcaṃ katvā nipajjati, apassenaphalakaṃ katvā apassayati. Yathā eko, evaṃ aparopi. Anekesupi hi bhikkhusatasahassesu evaṃ karontesu tesañca ekamekassa tatheva ijjhati. Candimasūriyānañca gamanampi ālokakaraṇampi tatheva hoti. Yathā hi pāṭisahassesu udakapūresu sabbapātīsu candamaṇḍalāni dissanti, pākaticameva candassa gamanaṃ ālokakaraṇaṃ hoti, tathūpamameṭaṃ pāṭihāriyaṃ. **Yāva brahmalokāpi kāyena vasaṃ vatteti** brahmalokaṃ paricchedaṃ katvā etthantare anekavidhaṃ abhiññaṃ karonto attano kāyena vasaṃ issariyaṃ vatteti. Vitthāro panettha iddhikathāyaṃ āvibhavissatīti.

Iddhividhaññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

51. Sotadhātuvisuddhiññāniddesavaṇṇanā

103. Sotadhātuvisuddhiññānidde **dūrepi saddānanti**ādi dibbasotaṃ uppādetukāmassa ādikammikassa bhikkhuno upāyasandassanattaṃ vuttaṃ. Tattha **dūrepi saddānaṃ saddanimittanti** dūre saddānaṃ antare saddaṃ. Saddoyeva hi nimittakaraṇavasena saddanimittaṃ. “Dūre”ti vuttepi pakatisotassa āpāthaṭṭhāneyeva. **Oḷārikānanti** thūlānaṃ. **Sukhumānanti** aṇūnaṃ. **Sanhasaṇhānanti** saṇhatopi saṇhānaṃ, atisaṇhānanti attho. Etena paramasukhumā saddā vuttā honti. Imaṃ ñānaṃ uppādetukāmena ādikammikena jhāyinaṃ abhiññāpādakajjhānaṃ samāpajjitvā vutṭhāya parikkamasamādhicittena paṭhamataraṃ pakatisotapathe dūre oḷāriko araṇṇe sīhādīnaṃ saddo āvajjitabbo. Vihāre ghaṇḍisaddo bherisaddo saṅkhasaddo sāmaṇeradaharabhikkhūnaṃ sabbathāmena sajjhāyantānaṃ sajjhāyanasaddo pakatikathaṃ kathentānaṃ “kiṃ, bhante, kiṃ, āvuso”tiādisaddo sakuṇasaddo vātasaddo padasaddo pakkuthitaudakassa ciccitāyanasaddo ātape sussamānatālapaṇnasaddo kunthakipillikādisaddoti evaṃ sabbolārikato pabhuti yathākkamena sukhumasukhumasaddā āvajjitabbā.

Evaṃ karontena ca puratthimādīsu dasasu disāsu kamena ekekissā disāya saddanimittam vuttanayena manasi kātabbaṃ. Manasi karontena ca ye saddā pakatisotassa suyyanti, tesu pakatisotamodhāya manodvārikena cittena manasi kātabbaṃ. Tassa te saddā pakaticittasāpi pākaṭā honti, parikkamasamādhicittassa pana ativiya pākaṭā honti. Tassevaṃ saddanimittam manasikaroto idāni dibbasotadhātu uppajjissatīti tesu saddesu aññataraṃ ārammaṇaṃ katvā manodvārāvajjanaṃ uppajjati, tasmimṃ niruddhe cattāri pañca vā javanāni javanti. Yesam purimāni tīṇi cattāri vā parikkammopacārānulomagotrabhunāmākāni kāmāvacarāni, catutthaṃ pañcamam vā appanācittaṃ rūpāvacaracatutthajjhānikaṃ. Tattha yaṃ tena appanācittena saddhimṃ uppannaṃ ñānaṃ, ayaṃ dibbasotadhātu. Taṃ thāmagataṃ karontena “etthantare saddaṃ suṇāmi”ti ekaṅgulamattaṃ paricchinditvā vaḍḍhetabbaṃ, tato dvaṅgulacaturaṅgulaatṭhaṅgulavidatthiratanaantogabbhapamukha-pāsādapariveṇasaṅghārāmagocaragāmajanapadādivasena yāva cakkavālaṃ, tato vā bhiyyopi paricchinditvā paricchinditvā vaḍḍhetabbaṃ. Evaṃ adhigatābhiñño esa pādakajjhānārammaṇena phutṭhokāsabbhantaragate sadde puna pādakajjhānaṃ asamāpajjitvāpi abhiññāññānaṃ suṇātiyeva. Evaṃ suṇanto ca sacepi yāvabrahmalokā saṅkhabheripaṇavādisaddehi ekakolāhalaṃ hoti, pāṭiyekkaṃ vavattāpetukāmatāya sati “ayaṃ saṅkhasaddo, ayaṃ bherisaddo”ti vavattāpetuṃ sakkotiyeva. Abhiññāññānaṃ sute

sāttake sadde pacchā kāmāvacaracittena atthaṃ jānāti. Dibbasotaṃ pakatisotavatoyeva uppajjati, no badhirassa. Pacchā pakatisote vinaṭṭhepi dibbasotaṃ na vinassatīti vadanti.

So dibbāya sotadhātuyāti ettha dibbasadisattā dibbā. Devānañhi sucaritakammābhiniḅattā pittasemharudhirādīhi apalibuddhā upakkilesavimuttatāya dūrepi ārammaṇasampaticchanasamatthā dibbā pasādasotadhātu hoti. Ayañcāpi imassa bhikkhuno vīriyabhāvanābalanibbattā nāṇasotadhātu tādisāyevāti dibbasadisattā dibbā. Apica dibbavihārasena paṭiladdhattā, attanā ca dibbavihārasannissitattāpi dibbā, savanattṭhena nijjivattṭhena ca sotadhātu, sotadhātukiccakaraṇena ca sotadhātu viyātipi sotadhātu. Tāya dibbāya sotadhātuyā. **Visuddhāyāti** parisuddhāya nirupakkilesāya. **Atikkantamānusikāyāti** manussūpacāraṃ atikkamitvā saddasavanena mānusikaṃ maṃsasotadhātuṃ atikkantāya vītivattitvā ṭhitāya. **Ubho sadde suṇātīti** dve sadde suṇāti. Katame dve? **Dibbe ca mānuse ca**, devānañca manussānañca saddeti vuttaṃ hoti. Etena padesapariyādānaṃ veditabbaṃ. **Ye dūre santike cāti** ye saddā dūre paracakkavālepi, ye ca santike antamaso sadehasannissitapāṇakasaddāpi, te suṇātīti vuttaṃ hoti. Etena nippadesapariyādānaṃ veditabbanti.

Sotadhātuvisuddhiñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

52. Cetopariyañāṇaniddesavaṇṇanā

104. Cetopariyañāṇaniddese **so evaṃ pajānāti**ti idāni vattabbaṃ vidhānaṃ upadisati. **Idaṃ rūpaṃ somanassindriyasamuṭṭhita**ntiādi ādikammikena jhāyinaṃ paṭipajjitabbaṃ vidhānaṃ. Kathaṃ? Etañhi nāṇaṃ uppādetukāmena jhāyinaṃ paṭhamāṃ tāva dibbacakkhuñāṇaṃ uppādetabbaṃ. Etañhi dibbacakkhavasena ijjhati, taṃ etassa parikammaṃ. Tasmā tena bhikkhunā ālokaṃ vaḍḍhetvā dibbena cakkhunā parassa hadayarūpaṃ nissāya vattamānassa lohitassa vaṇṇaṃ passitvā passitvā cittaṃ pariyesitabbaṃ. Tañhi lohitaṃ kusalasomanasse vattamāne rattaṃ hoti nigrodhapakkavaṇṇaṃ, akusalasomanasse vattamāne tadeva luḷitaṃ hoti, domanasse vattamāne kāḷakaṃ hoti jambupakkavaṇṇaṃ luḷitaṃ. Kusalūpekkhāya vattamānāya pasannaṃ hoti tilatelaṇṇaṃ. Akusalūpekkhāya vattamānāya tadeva luḷitaṃ hoti. Tasmā tena “idaṃ rūpaṃ somanassindriyasamuṭṭhitaṃ, idaṃ rūpaṃ domanassindriyasamuṭṭhitaṃ, idaṃ rūpaṃ upekkhindriyasamuṭṭhita”nti parassa hadayalohitavaṇṇaṃ passitvā passitvā cittaṃ pariyesantena cetopariyañāṇaṃ thāmagataṃ kātabbaṃ. Evaṃ thāmagate hi tasmim anukkamena sabbampi kāmāvacarādibhedāṃ cittaṃ pajānāti cittaṃ cittameva saṅkamanto vinā hadayarūpadassanena. Vuttampi cetāṃ aṭṭhakathāyaṃ –

“Āruppe parassa cittaṃ jānitukāmo kassa hadayarūpaṃ passati, kassindriyavikāraṃ oloketīti? Na kassaci. Iddhimato visayo esa, yadidaṃ yattha katthaci cittaṃ āvajjanto soḷasappabhedāṃ cittaṃ jānāti. Akatābhinivesassa pana vasena ayaṃ kathā”ti (visuddhi. 2.401).

Parasattānanti attānaṃ ṭhapetvā sesasattānaṃ. **Parapuggalānanti** idampi iminā ekatthameva, veneyyavasena pana desanāvilāsenā ca byañjanena nānattaṃ kataṃ. **Cetasā ceto paricca pajānāti**ti attano cittena tesāṃ cittaṃ paricchinditvā sarāgādivasena nānappakārato jānāti. **Sarāgaṃ** vātiādīsu vā-saddo samuccayattho. Tattha aṭṭhavidhaṃ lobhasahagatacittaṃ **sarāgaṃ** cittaṃ nāma, avasesaṃ catubhūmakakusalābyākatacittaṃ **vītarāgaṃ** nāma. Dve domanassacittāni, dve vicikicchāuddhaccacittānīti imāni pana cattāri cittāni imasmim duke saṅgahaṃ na gacchanti. Keci pana therā tānīpi vītarāgapadena saṅgaṇhanti. Duvidhaṃ pana domanassasahagataṃ cittaṃ **sadosaṃ** cittaṃ nāma, sabbampi catubhūmakaṃ kusalaḷyākataṃ **vītadosaṃ** nāma. Sesāni dasa akusalacittāni imasmim duke saṅgahaṃ na gacchanti. Keci pana therā tānīpi vītadosapadena saṅgaṇhanti. **Samohaṃ vītamohanti** ettha pana mohekahetukavasena

vicikicchāuddhaccasahagatadvayameva **samohaṃ**. Mohassa pana sabbākusalesu sambhavato dvādasavidhampi akusalaṃ cittaṃ “samoha”nti veditabbaṃ. Avasesaṃ kusalābyākataṃ **vītamohaṃ**. Thinamiddhānugataṃ pana **saṃkhittaṃ**, uddhaccānugataṃ **vikkhittaṃ**. Rūpāvacarārūpāvacaraṃ **mahaggaṃ**, avasesaṃ **amahaggaṃ**. Sabbampi tebhūmakāṃ **sauttaraṃ**, lokuttaraṃ **anuttaraṃ**. Upacārapattaṃ appanāppattañca **samāhitaṃ**, tadubhayamasampattaṃ **asamāhitaṃ**. Tadaṅgavikkhambhanasamucchedapaṭippassaddhinissaraṇavimuttippattaṃ **vimuttaṃ**, pañca vidhampi etaṃ vimuttimappattaṃ **avimuttanti** veditabbaṃ. Iti cetopariyaññalābhī bhikkhu soḷasappabhedampi cittaṃ pajānāti. Puthujjanā pana ariyānaṃ maggaphalacittaṃ na jānanti, ariyāpi ca heṭṭhimā heṭṭhimā uparimānaṃ uparimānaṃ maggaphalacittaṃ na jānanti, uparimā uparimā pana heṭṭhimānaṃ heṭṭhimānaṃ cittaṃ jānantīti.

Cetopariyaññaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

53. Pubbenivāsānussatiññāniddesavaṇṇanā

105. Pubbenivāsānussatiññāniddese **evaṃ pajānāti**tiādi catūsu iddhipādesu pari bhāvitacittassa pubbenivāsānussatiññānaṃ uppādetukāmassa taduppādanavidhānadassanattaṃ vuttaṃ. Kamato hi paṭiccasamuppādaṃ passitvā viññānaṃ rūpasaḷāyatanaphassavedanāsāṅkhātāṃ paccuppannaṃ phalasaṅkhepaṃ passati, tassa paccayaṃ purimabhava kammakilesasaṅkhātāṃ hetusaṅkhepaṃ passati, tassa paccayaṃ purimabhavyeva phalasaṅkhepaṃ passati, tassa paccayaṃ tatiyabhava hetusaṅkhepaṃ passati. Evaṃ paṭiccasamuppādadassanena jātiparamparaṃ passati. Evaṃ bahūpakāro pubbenivāsānussatiññānaṃ paṭiccasamuppādamanasikāro. Tattha “imasmim sati idaṃ hoti, imassuppādā idaṃ uppajjati”ti idaṃ paṭiccasamuppādaniddesassa uddesavacanaṃ. Evaṃ tesam aññataravacaneneva atthe siddhe dvidhā vacanaṃ kasmāti ce? Atthanānattasabbhāvato. Kathaṃ? **Imasmim satī**ti imasmim paccaye vijjamāne. Idaṃ sabbapaccayānaṃ sādharmaṇavacanaṃ. **Idaṃ hotī**ti idaṃ paccayuppannaṃ bhavati. Idaṃ sabbapaccayuppannānaṃ sādharmaṇavacanaṃ. Iminā sakalena vacanena ahetukavādo paṭisiddho hoti. Ye hi dhammā paccayasambhavā honti, na paccayābhavā, te ahetukā nāma na hontīti. **Imassuppādā**ti imassa paccayassa uppādahetu. Idaṃ sabbapaccayānaṃ uppādavantaṭāḍīpanavacanaṃ. **Idaṃ uppajjati**ti idaṃ paccayuppannaṃ uppajjati. Idaṃ sabbapaccayuppannānaṃ tato uppajjamānāṭāḍīpanavacanaṃ. Iminā sakalena vacanena sassatāhetukavādo paṭisiddho hoti. Ye hi uppādavanto dhammā, te aniccā. Tasmā satipi sahetukatte anicchetukā ete dhammā na loke niccassammatapakatipurisādi hetukāti vuttaṃ hoti.

Yadidanti niddisatibbatthasandassanaṃ. **Avijjāpaccayā saṅkhārā**ti ettha yaṃ paṭicca phalameṭi, so paccayo. **Paṭiccā**ti na vinā, apaccakkhitvāti attho. **Etī**ti uppajjati ceva pavattati cāti attho. Apica upakāra katṭho paccayaṭṭho, avijjā ca sā paccayo cāti avijjāpaccayo. Tasmā avijjāpaccayā saṅkhārā sambhavantiyojanā. Evaṃ sambhavanti-saddassa sesapadehipi yojanā kātābbā. Sokāḍīsu ca socanaṃ **soko**. Paridevanaṃ **paridevo**. Dukkhatīti **dukkhaṃ**. Uppādaṭṭhitivasena vā dvedhā khanatītipi dukkhaṃ. Dummanassa bhāvo **domanassaṃ**. Bhuso āyāso **upāyāso**. **Sambhavanti**ti nibbattanti. **Evanti** nidditṭhanayanidassanaṃ. Tena avijjādīheva kāraṇehi, na issaranimmānādīhīti dasseti. **Etassā**ti yathāvuttassa. **Kevalassā**ti asammissassa, sakalassa vā. **Dukkhaḥkhandhassā**ti dukkhasamūhassa, na sattassa na sukhasubhādīnaṃ. **Samudayoti** nibbatti. **Hotī**ti sambhavati.

Tattha katamā avijjā? Dukkhe aññānaṃ, dukkhasamudaye aññānaṃ, dukkhanirodhe aññānaṃ, dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya aññānaṃ, pubbante aññānaṃ, aparante aññānaṃ, pubbantāparante aññānaṃ, idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu aññānaṃ. Katame saṅkhārā? Puññābhisaṅkhāro, apuññābhisaṅkhāro, āneñjābhisaṅkhāro,

kāyasaṅkhāro, vacīsaṅkhāro, cittasaṅkhāro. Aṭṭha kāmāvacarakusalacetanā pañca rūpāvacarakusalacetanā puññābhisaṅkhāro, dvādasa akusalacetanā apuññābhisaṅkhāro, catasso arūpāvacarakusalacetanā āneñjābhisaṅkhāro. Kāyasañcetanā kāyasaṅkhāro, vacīsañcetanā vacīsaṅkhāro, manosañcetanā cittasaṅkhāro.

Tattha siyā – katham panetaṃ jānitabbam “ime saṅkhārā avijjāpaccayā hontī”ti? Avijjābhāve bhāvato. Yassa hi dukkhādīsu avijjāsaṅkhātā aññāṇaṃ appahīnaṃ hoti. So dukkhe tāva pubbantādīsu ca aññāṇena saṃsāradukkhaṃ sukhasaññāya gahetvā tasseva hetubhūte tividhepi saṅkhāre ārabhati. Samudaye aññāṇena dukkhahetubhūtepi taṇhāparikkhāre saṅkhāre sukhetuto maññamāno ārabhati. Nirodhe pana magge ca aññāṇena dukkhassa anirodhabhūtepi gativiseṣe dukkhanirodhasaññī hutvā nirodhassa ca amaggabhūtesupi yaññāmaratapādīsu nirodhamaggasaññī hutvā dukkhanirodham patthayamāno yaññāmaratapādīmukhena tividhepi saṅkhāre ārabhati.

Apica so tāya catūsu saccesu appahīnavijjātāya visesato jātijarārogamaṇāḍīnekādīnavavokīṇampi puññaphalasaṅkhātā dukkhaṃ dukkhato ajānanto tassa adhigamāya kāyavacīcittasaṅkhārabhedam puññābhisaṅkhāram ārabhati devaccharakāmako viya marupapātā. Sukhasammatassāpi ca tassa puññaphalassa ante mahāpariḷāhajaniṃ vipariṇāmadukkhatā appassādatañca apassantopi tappaccayam vuttappakārameva puññābhisaṅkhāram ārabhati salabho viya dīpasikhābhīnipātā, madhubindugiddho viya ca madhulittasatthadhārālehanā. Kāmūpasevanādīsu ca savipākesu ādīnavam apassanto sukhasaññāya ceva kilesābhībhūtātāya ca dvārattayappavattampi apuññābhisaṅkhāram ārabhati bālo viya gūthakīlanā, maritukāmo viya ca visakhādanā. Āruppavipākesu cāpi saṅkhāravipariṇāmadukkhatā anavabujjhamāno sassatādivipallāsena cittasaṅkhārabhūtā āneñjābhisaṅkhāram ārabhati disāmūlho viya pisācanagarābhīmukhamaggagamanā. Evaṃ yasmā avijjābhāvato saṅkhārabhāvo, na abhāvato, tasmā jānitabbametā “ime saṅkhārā avijjāpaccayā hontī”ti.

Etthāha – gaṇhāma tāva etaṃ “avijjā saṅkhārānaṃ paccayo”ti. Kiṃ panāyamekāva avijjā saṅkhārānaṃ paccayo, udāhu aññepi paccayā santīti? Kiṃ panettha yadi tāva ekāva, ekakāraṇavādo āpajjati. Atha aññepi santi, “avijjāpaccayā saṅkhārā”ti ekakāraṇaniddeso nupapajjati? Na nupapajjati. Kasmā? Yasmā –

“Ekaṃ na ekato idha, nānekamanekatopi no ekaṃ;
Phalamatthi atthi pana eka-hetuphaladīpane attho”.

Bhagavā hi katthaci padhānattā katthaci pākātattā katthaci asādhāraṇattā desanāvīlāsassa ca veneyyānañca anurūpato ekameva hetuñca phalañca dīpeti. Tasmā ayamidha avijjā vijjāmaṇesupi aññesu vatthārammaṇasahajātadhammādīsu saṅkhārakāraṇesu “assādānupassino taṇhā pavaḍḍhatī”ti (saṃ. ni. 2.52) ca, “avijjāsamudayā āsavasamudayo”ti (ma. ni. 1.104) ca vacanato aññesampi taṇhādīnaṃ saṅkhārahētūnaṃ hetūti padhānattā, “avidvā, bhikkhave, avijjāgato puññābhisaṅkhārampi abhisaṅkharotī”ti pākātattā, asādhāraṇattā ca saṅkhārānaṃ hetubhāvena dīpitāti veditabbā. Eteneva ca ekekahetuphaladīpanaparihāravacanena sabbattha ekekahetuphaladīpane payoṇaṃ veditabbanti.

Etthāha – evaṃ santepi ekantāniṭṭhaphalāya sāvajjāya avijjāya katham puññāneñjābhisaṅkhārapaccayattā yujjati? Na hi nimbabījato ucchu uppajjati. Katham na yujjissati? Lokasmiñhi –

“Viruddho cāvīruddho ca, sadisāsādiso tathā;
Dhammānaṃ paccayo siddho, vipākā eva te ca na”.

Iti ayam avijjā vipākavasena ekantāniṭṭhaphalā, sabhāvavasena ca sāvajjāpi samānā sabbesampi etesaṃ puññābhisaṅkhārādīnaṃ yathānurūpaṃ

ṭhānakiccasabhāvaviruddhāviruddhapaccayavasena sadisāsadisapaccayavasena ca paccayo hotīti veditabbā.

Apica –

“Cutūpapāte saṃsāre, saṅkhārānañca lakkhaṇe;
Yo paṭiccasamuppanna-dhammesu ca vimuyhati.

“Abhisāṅkharoti so ete, saṅkhāre tividhe yato;
Avijjā paccayo tesam, tividhānaṃ ayaṃ tato.

“Yathāpi nāma jaccandho, naro aparīṇāyako;
Ekadā yāti maggena, ummaggenāpi ekadā.

“Saṃsāre saṃsaraṃ bālo, tathā aparīṇāyako;
Karoti ekadā puññaṃ, apuññaṃapi ekadā.

“Yadā ca ñatvā so dhammaṃ, saccāni abhisamessati;
Tadā avijjūpasamā, upasanto carissatī”ti.

Saṅkhārapaccayāviññāṇanti cha viññāṇakāyā cakkhaviññāṇaṃ sotaviññāṇaṃ ghānaviññāṇaṃ jivhāviññāṇaṃ kāyaviññāṇaṃ manoviññāṇaṃ. Tattha cakkhaviññāṇaṃ kusalavipākāṃ akusalavipākānti duvidhaṃ. Tathā sotaghānajivhākāyaviññāṇāni. Manoviññāṇaṃ dve vipākamanodhātuyo, tisso ahetukamanoviññāṇadhātuyo, aṭṭha sahetukavipākacittāni, pañca rūpāvacarāni, cattāri arūpāvacarānti bāvisatividhaṃ. Iti sabbāni bāttiṃsa lokiyavipākaviññāṇāni.

Tattha siyā – kathaṃ panetaṃ jānitabbaṃ “idaṃ vuttappakāraṃ viññāṇaṃ saṅkhārapaccayā hotī”ti? Upacitakammābhāve vipākābhāvato. Vipākāñhetam, vipākāñca na upacitakammābhāve uppajjati. Yadi uppajjeyya, sabbesaṃ sabbavipākāni uppajjeyyūṃ, na ca uppajjantīti jānitabbametaṃ “saṅkhārapaccayā idaṃ viññāṇaṃ hotī”ti. Sabbameva hi idaṃ pavattipaṭisandhivasena dvedhā pavattati. Tattha dve pañcaviññāṇāni dve manodhātuyo somanassasahagatāhetukamanoviññāṇadhātūti imāni terasa pañcavokārabhave pavattiyāmyeva pavattanti, sesāni ekūnavīsati tīsu bhavesu yathānurūpaṃ pavattiyampi paṭisandhiyampi pavattanti.

“Laddhappaccayamiti dhammamattametaṃ bhavantaramupeti;
Nāssa tato saṅkanti, na tato hetuṃ vinā hoti”.

Iti hetam laddhappaccayaṃ rūpārūpadhammamattam uppajjamānaṃ bhavantaramupetīti vuccati, na satto, na jīvo. Tassa ca nāpi atītabhavato idha saṅkanti atthi, nāpi tato hetuṃ vinā idha pātubhāvo. Ettha ca purimaṃ cavanato cuti, pacchimaṃ bhavantarādipaṭisandhānato paṭisandhīti vuccati.

Etthāha – nanu evaṃ asaṅkantipātubhāve sati ye imasmiṃ manussattabhāve khandhā, tesam niruddhattā, phalappaccayassa ca kammassa tattha agamanato, aññassa aññato ca taṃ phalaṃ siyā. Upabhuñjake ca asati kassa taṃ phalaṃ siyā. Tasmā na sundaramidaṃ vidhānanti. Tatridaṃ vuccati –

“Santāne yaṃ phalaṃ etaṃ, nāññassa na ca aññato;
Bījānaṃ abhisāṅkhāro, etassatthassa sādhaṃ.

“Phalassuppattiyā eva, siddhā bhuñjakasammuti;
Phaluppādena rukkhassa, yathā phalati sammutī”ti.

Yopi vadeyya “evaṃ santepi ete saṅkhārā vijjamānā vā phalassa paccayā siyūṃ avijjamānā vā. Yadi ca vijjamānā, pavattikkhaṇeyeva nesaṃ vipākena bhavitabbaṃ. Athāpi avijjamānā, pavattito pubbe pacchā ca niccaṃ phalāvahā siyū”nti. So evaṃ vattabbo –

“Katattā paccayā ete, na ca niccaṃ phalāvahā;
Pāṭibhogādikaṃ tattha, veditabbāṃ nidassana”nti.

Viññānapaccayānāmarūpanti idha vedanā saññā saṅkhārakkhandhā nāmaṃ, cattāri ca mahābhūtāni catunnaṅca mahābhūtānaṃ upādāyarūpaṃ rūpaṃ. Abhāvakagabbhaseyyakānaṃ aṇḍajānaṅca paṭisandhikkhaṇe vatthudasakaṃ kāyadasakanti vīsati rūpāni, tayo ca arūpino khandhāti ete tevīsati dhammā viññānapaccayā nāmarūpanti veditabbā. Sabhāvakānaṃ bhāvadasakaṃ pakkhipitvā tettiṃsa, opapātikasattesu brahmakāyikādīnaṃ paṭisandhikkhaṇe cakkhusotavattthudasakāni jīvitindriyanavakañcāti ekūnacattālīsa rūpāni, tayo ca arūpino khandhāti ete dvācattālīsa dhammā viññānapaccayā nāmarūpaṃ. Kāmabhava pana sesaopapātikānaṃ saṃsedajānaṃ vā sabhāvakaripuṇṇāyatanānaṃ paṭisandhikkhaṇe cakkhusotaghānajivhākāyavatthubhāvadasakānīti sattati rūpāni, tayo ca arūpino khandhāti ete tesattati dhammā viññānapaccayā nāmarūpaṃ. Esa ukkaṃso. Avakaṃsena pana taṃtaṃdasakavikalānaṃ tassa tassa vasena hāpetvā hāpetvā paṭisandhiyaṃ viññānapaccayā nāmarūpasankhā veditabbā. Arūpīnaṃ pana tayova arūpino khandhā, asaññānaṃ rūpato jīvitindriyanavakamevāti. Esa tāva paṭisandhiyaṃ nayo.

Tattha siyā – kathaṃ panetaṃ jānitabbāṃ “paṭisandhināmarūpaṃ viññānapaccayā hotī”ti? Suttato yuttito ca. Sutte hi “cittānuparivattino dhammā”tiādīnā (dha. sa. dukamātikā 62) nayena bahudhā vedanādīnaṃ viññānapaccayatā siddhā. Yuttito pana –

Cittajena hi rūpena, idha diṭṭhena sijjhati;
Adiṭṭhassāpi rūpassa, viññānaṃ paccayo iti.

Nāmarūpapaccayāsalāyatananti nāmaṃ vuttameva. Idha pana rūpaṃ niyamato cattāri bhūtāni cha vatthūni jīvitindriyanti ekādasavidhaṃ. Salāyatanāṃ – cakkhāyatanāṃ, sotāyatanāṃ, ghānāyatanāṃ, jivhāyatanāṃ, kāyāyatanāṃ, manāyatanāṃ.

Tattha siyā – kathaṃ panetaṃ jānitabbāṃ “nāmarūpaṃ salāyatanassa paccayo”ti? Nāmarūpabhāve bhāvato. Tassa tassa hi nāmassa rūpassa ca bhāve taṃ taṃ āyatanāṃ hoti, na aññathāti.

Salāyatanapaccayā phassoti –

“Chaḷeva phassā saṅkhepā, cakkhusamphassaādayo;
Viññānamiva bāttiṃsa, vitthārena bhavanti te”.

Phassapaccayā vedanāti –

“Dvārato vedanā vuttā, cakkhusamphassajādikā;
Chaḷeva tā pabhedena, idha bāttiṃsa vedanā”.

Vedanāpaccayā taṇhāti –

“Rūpataṇhādibhedena, cha taṇhā idha dīpitā;
Ekekā tividhā tattha, pavattākārato matā.

“Dukkhī sukhaṃ patthayati, sukhī bhīyyopi icchati;
Upekkhā pana santattā, sukhamicceva bhāsītā.

“Taṇhāya paccayā tasmā, honti tissopi vedanā;
Vedanāpaccayā taṇhā, iti vuttā mahesinā”.

Taṇhāpaccayā upādānanti cattāri upādānāni – kāmupādānaṃ, diṭṭhupādānaṃ, sīlabbatupādānaṃ, attavādupādānaṃ. **Upādānapaccayā bhavoti** idha kammabhavo adhippeto. Upapattibhavo pana paduddhārasena vutto. **Bhavapaccayā jāṭīti** kammabhavapaccayā paṭisandhikkhandhānaṃ pātubhāvo.

Tattha siyā – katham panetaṃ jānitabbaṃ “bhavo jātiyā paccayo”ti ce?
Bāhirapaccayasamattepi hīnappaṇītādivisesadassanato. Bāhirānañhi
janakajanisukkasoṇitāhārādīnaṃ paccayānaṃ samattepi sattānaṃ yamakānampi satam
hīnappaṇītādiviseso dissati. So ca na aheto sabbadā ca sabbesaṅca abhāvato, na
kammabhavato aññaheto tadabhinibbattakasattānaṃ ajjhattasantāne aññassa kāraṇassa
abhāvato kammabhavahetukoyeva. Kammañhi sattānaṃ hīnappaṇītādivisesassa hetu.
Tenāha bhagavā – “kammaṃ satte vibhajati, yadidaṃ hīnappaṇītātāyā”ti (ma. ni. 3.289).

Jātipaccayā jarāmarañantiādīsu yasmā asati jātiyā jarāmarāṇaṃ nāma sokādayo vā
dhammā na honti, jātiyā pana sati jarāmarāṇaṃ
jarāmarāṇasaṅkhātadukkhadhammaphuṭṭhassa ca bālassa jarāmarāṇābhisambandhā vā tena
tena dukkhadhammena phuṭṭhassa anabhisambandhā vā sokādayo ca dhammā honti, tasmā
ayaṃ jāti jarāmarāṇassa ceva sokādīnaṅca paccayo hotīti veditabbā.

So tathābhāvitena cittenātiādīsu pubbenivāsānussatiñāyāti etassa ñāṇassa
adhigamāya, pattiyaṃ vuttaṃ hoti. **Anekavihitanti** anekavidhaṃ nānappakāraṃ, anekehi vā
pakārehi pavattitaṃ, saṃvaṇṇitanti attho. **Pubbenivāsanti** samanantarātītaṃ bhavaṃ ādim
katvā tattha tattha nivutthasantānaṃ. **Anussaratīti** khandhapaṭipāṭivasena
cutipaṭisandhivasena vā anugantvā anugantvā sarati. Imañhi pubbenivāsaṃ cha janā
anussaranti titthiyā pakatisāvakā mahāsāvakā aggasāvakā paccekabuddhā buddhāti.
Tattha **titthiyā** cattālīsaṃyeva kappe anussaranti, na tato paraṃ. Kasmā? Dubbalapaññattā.
Tesañhi nāmarūpaparicchedavirahitattā dubbalā paññā hoti. **Pakatisāvakā** kappasatampi
kappasahassampi anussarantiyeva balavapaññattā. Asīti **mahāsāvakā** satasahassakappe
anussaranti. Dve **aggasāvakā** ekamasāṅkheyyaṃ kappasahasassaṅca. **Paccekabuddhā** dve
asaṅkheyyāni satasahasassaṅca. Ettako hi tesam abhinīhāro. **Buddhānaṃ** pana paricchedo
nāma natthi. Titthiyā ca khandhapaṭipāṭimeva saranti, paṭipāṭiṃ muñcitvā
cutipaṭisandhivasena sarituṃ na sakkonti. Yathā andhā yatthiṃ amuñcitvāva gacchanti, evaṃ
te khandhapaṭipāṭiṃ amuñcitvāva saranti. Pakatisāvakā khandhapaṭipāṭiyāpi anussaranti,
cutipaṭisandhivasenāpi saṅkamanti, tathā asīti mahāsāvakā. Dvinnam pana aggasāvakānaṃ
khandhapaṭipāṭikiccaṃ natthi. Ekassa attabhāvassa cutiṃ disvā paṭisandhiṃ passanti, puna
aparassa cutiṃ disvā paṭisandhinti evaṃ cutipaṭisandhivaseneva saṅkamantā gacchanti, tathā
paccekabuddhā. Buddhānaṃ pana neva khandhapaṭipāṭikiccaṃ, na cutipaṭisandhivasena
saṅkamanakiccaṃ atthi. Tesañhi anekāsu kappakoṭīsu heṭṭhā vā upari vā yaṃ yaṃ ṭhānaṃ
icchanti, taṃ taṃ pākāṭameva hoti. Tasmā anekāpi kappakoṭīyo saṅkhipitvā yaṃ yaṃ
icchanti, tattha tattheva okkamantā sīhokkantasena gacchanti. Evaṃ gacchantānaṅca nesam
ñāṇaṃ antarantarāsu jātiṃ asajjamānaṃ icchitichitatthānameva gaṇhāti.

Imesu pana chasu pubbenivāsaṃ anussarantesu titthiyānaṃ pubbenivāsadassanaṃ
khajjopanakappabhāsadisam hutvā upaṭṭhāti, pakatisāvakānaṃ dīpappabhāsadisam,
mahāsāvakānaṃ ukkāpabhāsadisam, aggasāvakānaṃ osadhitārakāpabhāsadisam,
paccekabuddhānaṃ candappabhāsadisam. Buddhānaṃ
rasmisahassapaṭimaṇḍitasaradasūriyamaṇḍaladisam hutvā upaṭṭhāti. Titthiyānaṃ
pubbenivāsānussaraṇaṃ andhānaṃ yatthikoṭigamaṇaṃ viya hoti. Pakatisāvakānaṃ
daṇḍakasetugamaṇaṃ viya, mahāsāvakānaṃ jaṅghasetugamaṇaṃ viya, aggasāvakānaṃ
sakaṭasetugamaṇaṃ viya, paccekabuddhānaṃ jaṅghamaggagamaṇaṃ viya, buddhānaṃ
mahāsakaṭamaggagamaṇaṃ viya hoti. Imasmim pana adhikāre sāvakānaṃ
pubbenivāsānussaraṇaṃ adhippetam.

Tasmā evaṃ anussaritukāmena ādikammikena bhikkhunā pacchābhattaṃ
piṇḍapāṭapaṭikkantena rahogatena paṭisallīnena paṭipāṭiyā cattāri jhānāni samāpajjitvā
abhiññāpādakajjhānato vuṭṭhāya vuttanayena paṭiccasamuppādaṃ paccavekkhitvā
sabbapacchimā nisajjā āvajjitabbā. Tato āsanapaññāpanaṃ senāsanappavesanaṃ

pattacīvarapaṭisāmanam bhojanakālo gāmato āgamanakālo gāme piṇḍāya caritakālo gāmaṃ piṇḍāya pavitṭhakālo vihārato nikkhamanakālo cetiyabodhivandanakālo pattadhovanakālo pattapaṭiggahaṇakālo pattapaṭiggahaṇato yāva mukhadhovanā katakiccaṃ paccūsakāle katakiccaṃ, majjhimayāme paṭhamayāme katakiccanti evaṃ paṭilomakkamena sakalam rattindivaṃ katakiccaṃ āvajjitabbaṃ. Ettakaṃ pana pakaticittassapi pākāṭam hoti, parikammasamādhicittassa pana atipākāṭameva. Sace panettha kiñci na pākāṭam hoti, puna pādakajjhānam samāpajjitvā vuṭṭhāya āvajjitabbaṃ. Ettakena dīpe jalite viya pākāṭam hoti. Evaṃ paṭilomakkameneva dutiyadivasepi tatiyacatutthapañcamadivasesupi dasāhepi addhamāsepi māsepi saṃvaccharepi katakiccaṃ āvajjitabbaṃ. Eteneva upāyena dasa vassāni vīsati vassānīti yāva imasmiṃ bhava attano paṭisandhi, tāva āvajjantena purimabhava cutikkhaṇe pavattaṃ nāmarūpaṃ āvajjitabbaṃ. Pahoti hi paṇḍito bhikkhu paṭhamavāreṇeva paṭisandhiṃ ugghāṭetvā cutikkhaṇe nāmarūpaṃ ārammaṇam kātuṃ. Yasmā pana purimabhava nāmarūpaṃ asesam niruddham, idha aññaṃ uppannam, tasmā taṃ ṭhānam āhunderikaṃ andhatamamiva hoti sududdasam duppaññaṇa. Tenāpi “na sakkomahaṃ paṭisandhiṃ ugghāṭetvā cutikkhaṇe nāmarūpārammaṇam kātu”nti dhuranikkhepo na kātabbo. Tadeva pana pādakajjhānam punappunam samāpajjitvā vuṭṭhāya vuṭṭhāya taṃ ṭhānam āvajjitabbaṃ.

Evaṃ karonto hi seyyathāpi nāma balavā puriso kūṭāgārakaṇṇikatthāya mahārukkham chindanto sākḥāpalāsacchedanamatteneva pharasudhārāya vipannāya mahārukkham chindituṃ asakkontopi dhuranikkhepaṃ akatvāva kammārasālam gantvā tikhiṇam pharasam kārapetvā puna āgantvā chindeyya, puna vipannāya ca punapi tatheva kāretvā chindeyya, so evaṃ chindanto chinnassa chinnassa puna chettabbābhāvato achinnassa ca chedanato nacirasseva mahārukkham pāteyya, evameva pādakajjhānā vuṭṭhāya pubbe āvajjitaṃ anāvajjitvā paṭisandhimeva āvajjanto taṃ nacirasseva paṭisandhiṃ ugghāṭetvā cutikkhaṇe nāmarūpaṃ ārammaṇam kareyyāti. Tattha pacchimanisajjato pabhuti yāva paṭisandhito ārammaṇam katvā pavattaṃ ñāṇam pubbenivāsaññaṇam nāma na hoti, taṃ pana parikammasamādhīññaṇam nāma hoti. “Atītaṃsaññaṇa”nti petam eke vadanti. Taṃ atītaṃsaññaṇassa rūpāvacarattā rūpāvacaram sandhāya vacanam na yujjati. Yadā panassa bhikkhuno paṭisandhiṃ atikkamma cutikkhaṇe pavattaṃ nāmarūpaṃ ārammaṇam katvā manodvārāvajjanam uppajjitvā pubbe vuttanayena appanācittam uppajjati, tadāssa tena cittaṇa sampayuttaṃ ñāṇam pubbenivāsānussatiññaṇam nāma. Tena ñāṇena sampayuttāya satiyā pubbenivāsam anussarati.

Tattha **seyyathidanti** āradhappakāradassanathe nipāto. Teneva yvāyam pubbenivāso āradhho, tassa pakārappabhedam dassento **ekampi jātinti**ādimāha. Tattha **ekampi jātinti** ekampi paṭisandhimūlam cutipariyosānam ekabhavapariyāpannam khandhasantānam. Esa nayo **dvepi jātiyoti**ādisu. **Anekepi saṃvaṭṭakappeti**ādisu pana parihāyamāno kappo saṃvaṭṭakappo tadā sabbesam brahmaloke sannipatanato. Vadḍhamāno kappo vivaṭṭakappo tadā brahmalokato sattānam vivaṭṭanato. Tattha saṃvaṭṭena saṃvaṭṭatṭhāyī gahito hoti taṃmūlakattā. Vivaṭṭena ca vivaṭṭatṭhāyī. Evañhi sati “cattārimāni, bhikkhave, kappassa asaṅkheyyāni. Katamāni cattāri? Yadā, bhikkhave, kappo saṃvaṭṭati, taṃ na sukaram saṅkhātuṃ. Yadā, bhikkhave, kappo saṃvaṭṭo titṭhati...pe... yadā, bhikkhave, kappo vivaṭṭati...pe... yadā, bhikkhave, kappo vivaṭṭo titṭhati, taṃ na sukaram saṅkhātu”nti (a. ni. 4.156) vuttāni cattāri asaṅkheyyāni pariggahitāni honti.

Tattha tayo saṃvaṭṭā – tejosamvaṭṭo, āposamvaṭṭo, vāyosamvaṭṭoti. Tisso saṃvaṭṭasīmā – ābhassarā, subhakiṇhā, vehapphalāti. Yadā kappo tejena saṃvaṭṭati, ābhassarato heṭṭhā agginā ḍayhati. Yadā āpena saṃvaṭṭati, subhakiṇhato heṭṭhā udakena vilīyati. Yadā vāyunā saṃvaṭṭati, vehapphalato heṭṭhā vātena viddhamsiyati. Vitthārato pana sadāpi ekaṃ buddhakkhettaṃ vinassati. Buddhakkhettaṃ nāma tividham hoti – jātikkhettaṃ, āṇākkhettaṃ, visayakkhettaṇca. Tattha **jātikkhettaṃ** dasasahassacakkavāḷapariyantam hoti,

yaṃ tathāgatassa paṭisandhigahaṇādīsu
kampati. **Āṇākkhettaṃ** koṭisatasahassacakkavālapariyantam, yatha ratanaparittam,
khandhaparittam, dhajaggaparittam, āṭṇāṇīyaparittam, moraparittanti imesaṃ parittānaṃ
ānubhāvo vattati. **Visayakkhettaṃ** anantamaparimāṇam, yaṃ “yāvata vā pana
ākāṅkheyyā”ti (a. ni. 3.81) vuttam. Tattha yaṃ yaṃ tathāgato ākāṅkhati, tam tam jānāti.
Evametesu tīsu buddhakkhettesu ekaṃ āṇākkhettaṃ vinassati, tasmim̐ pana vinassante
jātikkhettam̐ vinaṭṭhameva hoti, vinassantañca ekatova vinassati, saṅṭhahantañca ekatova
saṅṭhahati.

Tassevaṃ vināso ca saṅṭhahanañca veditabbaṃ – yasmim̐ samaye kappo agginā nassati,
ādītova kappavināsakamahāmegho vuṭṭhahitvā koṭisatasahassacakkavāle ekaṃ mahāvassam̐
vassati. Manussā tuṭṭhā sabbabījāni nīharitvā vapanti. Sassesu pana gokhāyitakamattesu
jātesu gadrabharavaṃ ravanto ekabindumattampi na vassati, tadā pacchinnaṃ
pacchinnameva vassam̐ hoti. Vassūpajīvino sattā kamena brahmaloke nibbattanti,
pupphaphalūpajīviniyo ca devatā. Evaṃ dīghe addhāne vītivate tattha tattha udakaṃ
parikkhayaṃ gacchati. Athānukkamena macchakacchapāpi kālam̐ katvā brahmaloke
nibbattanti, nerayikasattāpi. Tattha “nerayikā sattamasūriyapātubhāve vinassantī”ti eke.
Jhānaṃ vinā natthi brahmaloke nibbatti, etesañca keci dubbhikkhapīṭitā, keci abhabbā
jhānādhiḡamāya, te katham̐ tattha nibbattantī? Devaloke paṭiladdhajjhānavasena. Tadā hi
“vassasatasahassassa accayena kappavuṭṭhānaṃ bhavissatī”ti lokabyūhā nāma
kāmvācaradevā muttasirā vikiṇṇakesā rudamukhā assūni hatthehi puñchamānā
rattavatthanivatthā ativiya virūpavesadhārino hutvā manussapathe vicarantā evaṃ ārocenti –
“mārisā, mārisā, ito vassasatasahassassa accayena kappavuṭṭhānaṃ bhavissati, ayaṃ loko
vinassissati, mahāsamuddopi ussussissati, ayañca mahāpathavī sineru ca pabbatarājā
uddayhissanti vinassissanti, yāva brahmalokā lokavināso bhavissati. Mettam̐, mārisā,
bhāvettha. Karuṇam̐... muditam̐... upekkham̐, mārisā, bhāvettha. Mātaram̐ upaṭṭhahatha,
pītaram̐ upaṭṭhahatha, kule jeṭṭhāpacāyino hothā”ti. Tesam̐ vacanaṃ sutvā yebhuyyena
manussā ca bhummā devā ca saṃvegajātā aññamaññaṃ muducittā hutvā mettādīni
puññāni karitvā devaloke nibbattanti. Tattha dibbasudhābhōjanaṃ bhuñjitvā vāyokasiṇe
parikkammaṃ katvā jhānaṃ paṭilabhanti. Tadaññe pana aparapariyavedanīyena kammena
devaloke nibbattanti. Aparapariyavedanīyakammarahito hi saṃsāre saṃsaranto nāma satto
natthi. Tepi tattha tatheva jhānaṃ paṭilabhanti. Evaṃ devaloke paṭiladdhajjhānavasena
sabbepi brahmaloke nibbattantīti.

Vassūpacchedato pana uddham̐ dīghassa addhuno accayena dutiyo sūriyo pātubhavati,
tasmim̐ pātubhūte neva rattiparicchedo, na divāparicchedo paññāyati. Eko sūriyo udeti, eko
attham̐ gacchati, avicchinnaṃ sūriyasantāpova loko hoti. Yathā ca pakatisūriye
sūriyadevaputto hoti, evaṃ kappavināsakasūriye natthi. Tattha pakatisūriye vattamāne ākāse
valāhakāpi dhūmasikhāpi caranti. Kappavināsakasūriye vattamāne viḡatadhūmavalāhakaṃ
ādāsamaṇḍalam̐ viya nimmalam̐ nabham̐ hoti. Ṭhapetvā pañca mahānadiyo sesakunnadīdīsu
udakaṃ sussati.

Tatopi dīghassa addhuno accayena tatiyo sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā
mahānadiyopi sussanti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena catuttho sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā
himavati mahānadīnaṃ pabhavā – “sīhapapātano, haṃsapātano, kaṇṇamuṇḍako,
rathakāradaho, anotattadaho, chaddantadaho, kuṇāladaho”ti ime satta mahāsarā sussanti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena pañcama sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā
anupubbena mahāsamudde aṅgulipabbatemanamattampi udakaṃ na saṅṭhāti.

Tatopi dīghassa addhuno accayena chaṭṭho sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā sakalacakkavāḷaṃ ekadhūmaṃ hoti pariyādinnaśinehaṃ dhūmena. Yathā cidam, evaṃ koṭisatasahassacakkavāḷānīpi.

Tatopi dīghassa addhuno accayena sattamo sūriyo pātubhavati, yassa pātubhāvā sakalacakkavāḷaṃ ekajāḷaṃ hoti saddhiṃ koṭisatasahassacakkavāḷehi. Yojanasatikādibhedāni sinerukūṭānīpi palujjitvā ākāseyeva antaradhāyanti. Sā aggijālā utṭhahitvā cātumahārājike gaṇhāti. Tattha kanakavimānaratanavimānanaṃ vimānāni jhāpetvā tāvatimsabhavanaṃ gaṇhāti. Eteneva upāyena yāva paṭhamajjhānabhūmiṃ gaṇhāti. Tattha tayopi. Brahmaloke jhāpetvā ābhassare āhacca tiṭṭhati. Sā yāva aṇumattampi saṅkhāragataṃ atthi, tāva na nibbāyati. Sabbasaṅkhāraparikkhayā pana sappitelajjhāpanaggisikhā viya chārikampi anavasesetvā nibbāyati. Heṭṭhāākāsena saha upariākāso eko hoti mahandhakāro.

Atha dīghassa addhuno accayena mahāmegho utṭhahitvā paṭhamam sukhumam sukhumam vassati. Anupubbena kumudanālayaṭṭhimusalatālakkkhandhādippamāṇāhi dhārāhi vassanto koṭisatasahassacakkavāḷesu sabbam daḍḍhaṭṭhānam pūretvā antaradhāyati. Tam udakam heṭṭhā ca tiriyañca vāto samutṭhahitvā ghanam karoti parivaṭumam paduminipatte udakabindusadisam. Katham tāva mahantam udakarāsim ghanam karotīti ce? Vivarasampadānato. Tam hissa tahiṃ tahiṃ vivaram deti. Tam evam vātena sampiṇḍiyamānam ghanam kariyamānam parikkhayamānam anupubbena heṭṭhā otarati. Otiṇṇe otiṇṇe uduke brahmalokaṭṭhāne brahmalokā, upari catukāmāvacaradevalokaṭṭhāne ca devalokā pātubhavanti. Purimapaṭhaviṭṭhānam otiṇṇe pana balavavātā uppajjanti. Te tam pihitadvāre dhamakaraṇe ṭhitaudakamiva nirussāsam katvā rumbhanti. Madhurodakam parikkhayam gacchamānam upari rasapaṭhavim samutṭhāpeti. Sā vaṇṇasampannā ceva hoti gandharasasampannā ca nirudakapāyāsassa upari paṭalam viya. Tadā ca ābhassarabrahmaloke paṭhamatarābhiniḅbattā sattā āyukkayā vā puññakkayā vā tato cavitvā idhūpapajjanti. Te honti sayampabhā antalikkharā. Te **aggaññasutte** (dī. ni. 3.120) vuttanayena tam rasapaṭhavim sāyitvā taṇhābhībhūtā āluppakārakam paribhuñjitum upakkamanti.

Atha tesam sayampabhā antaradhāyati, andhakāro hoti. Te andhakāram disvā bhāyanti. Tato nesam bhayam nāsetvā sūrabhāvam janayantam paripuṇṇapaññāsayojanam sūriyamaṇḍalam pātubhavati. Te tam disvā “ālokaṃ paṭilabhimhā”ti haṭṭhatuṭṭhā hutvā “amhākaṃ bhītānam bhayam nāsetvā sūrabhāvam janayanto utṭhito, tasmā sūriyo hotū”ti sūriyotvevassa nāmam karonti. Atha sūriye divasam ālokaṃ katvā atthaṅgate “yampi ālokaṃ labhimha, sopi no natṭho”ti puna bhītā honti, tesam evam hoti “sādhu vatassa sace aññaṃ ālokaṃ labheyyamā”ti. Tesam cittaṃ ñatvā viya ekūnapaññāsayojanam candamaṇḍalam pātubhavati. Te tam disvā bhīyosomattāya haṭṭhatuṭṭhā hutvā “amhākaṃ chandam ñatvā viya utṭhito, tasmā cando hotū”ti candotvevassa nāmam karonti.

Evaṃ candimasūriyesu pātubhūtesu nakkhattāni tārakarūpāni pātubhavanti. Tato pabhuti rattindivā paññāyanti anukkamena ca māsaddhamāsautusamvaccharā. Candimasūriyānam pana pātubhūtavaseyeva sinerucakkavāḷahimavantapabbatā pātubhavanti. Te ca kho apubbam acarimam phagguṇapūṇṇamadivaseyeva pātubhavanti. Katham? Yathā nāma kaṅgubhatte paccamāne ekappahārenea pubbuḷakā utṭhahanti, eke padesā thūpathūpā honti, eke ninnaninnā eke samasamā, evamevam thūpathūpaṭṭhāne pabbatā honti ninnaninnaṭṭhāne samuddā samasamaṭṭhāne dīpāti.

Atha tesam sattānam rasapaṭhavim paribhuñjantānam kamena ekacce vaṇṇavanto, ekacce dubbaṇṇā honti. Tattha vaṇṇavanto dubbaṇṇe atimaññanti. Tesam atimānapaccayā sā rasapaṭhavī antaradhāyati, bhūmipappaṭako pātubhavati. Atha tesam teneva nayena sopi antaradhāyati, padālatā pātubhavati. Teneva nayena sāpi antaradhāyati, akatṭhapāko sāli pātubhavati akaṇo athuso suddho sugandhā taṇḍulapphalo. Tato nesam bhājanāni uppajjanti. Te sālim bhājane ṭhapetvā pāsānapitṭhiyam ṭhapenti. Sayameva jālāsikhā utṭhahitvā tam

pacati. So hoti odano sumanajātipupphasadiso. Na tassa sūpena vā byañjanena vā karaṇīyaṃ atthi, yaṃ yaṃ rasaṃ bhuñjitukāmā honti, taṃ taṃ rasova hoti. Tesam taṃ oḷarikaṃ āhāraṃ āharayataṃ tato pabhuti muttakarīsaṃ sañjāyati. Atha nesaṃ tassa nikkhamanattāya vaṇamukhāni pabhijjanti. Purisassa purisabhāvo, itthiyā itthibhāvo pātubhavati. Tatra sudam itthi purisaṃ, puriso ca itthiṃ ativelaṃ upanijjhāyati. Tesam ativelaṃ upanijjhāyanapaccayā kāmāpariḷāho uppajjati. Tato methunaṃ dhammaṃ paṭisevanti. Te asaddhammapaṭisevanapaccayā viññūhi garahiyamānā viheṭṭhiyamānā tassa asaddhammassa paṭicchādanahetu agārāni karonti. Te agāraṃ ajjhāvasamānā anukkamena aññatarassa alasajātikassa sattassa diṭṭhānugatiṃ āpajjantā sannidhiṃ karonti. Tato pabhuti kaṇopi thusopi taṇḍulaṃ pariyonandhati, lāyitaṭṭhānampi na paṭivirūhati. Te sannipatitvā anuttunanti “pāpakā vata bho dhammā sattesu pātubhūtā, mayaṃhi pubbe manomayā ahumhā”ti **aggaññasutte** (dī. ni. 3.128) vuttanayena vitthāretabbaṃ. Tato mariyādaṃ ṭhapenti.

Atha aññataro satto aññassa bhāgaṃ adinnaṃ ādiyati. Taṃ dvikkhattuṃ paribhāsivā tatiyavāre pāṇiledḍudandaṃ paharanti. Te evaṃ adinnādānagarahamusāvādadaṇḍādānesu uppannesu sannipatitvā cintayanti “yaṃnūna mayaṃ ekam sattaṃ sammanneyyāma, yo no sammā khīyitabbaṃ khīyeyya, garahitabbaṃ garaheyya, pabbājetabbaṃ pabbājeyya. Mayaṃ panassa sālīnaṃ bhāgaṃ anupadassāmā”ti. Evaṃ katasanniṭṭhānesu pana sattesu imasmim tava kappe ayameva bhagavā bodhisattabhūto tena samayena tesu sattesu abhirūpataro ca dassanīyataro ca mahesakkhataro ca buddhisampanno paṭibalo niggahapaggahaṃ kātum. Te taṃ upasaṅkamitvā yācitvā sammāniṃsu. So “tena mahājanena sammatoti **mahāsammato**, khettānaṃ adhipatīti **khattiyo**, dhammena samena pare rañjetīti **rājā**”ti tīhi nāmehi paññāyittha. Yaṃhi loke acchariyatṭhānaṃ, bodhisattova tattha ādipurisoti. Evaṃ bodhisattaṃ ādiṃ katvā khattiyamaṇḍale saṅṭhite anupubbena brāhmaṇādayopi vaṇṇā saṅṭhahimsu. Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva jālūpacchedo, idamekamasāṅkheyyaṃ **samvaṭṭoti** vuccati. Kappavināsakajālūpacchedato yāva koṭisatasahassacakkavāḷaparipūrako sampattimahāmegho, idaṃ dutiyamasāṅkheyyaṃ **samvaṭṭatṭhāyīti** vuccati. Sampattimahāmeghato yāva candimasūriyapātubhāvo, idaṃ tatiyamasāṅkheyyaṃ **vivaṭṭoti** vuccati. Candimasūriyapātubhāvato yāva puna kappavināsakamahāmegho, idaṃ catutthamasāṅkheyyaṃ **vivaṭṭatṭhāyīti** vuccati. Imāni cattāri asaṅkheyyāni eko mahākappo hoti. Evaṃ tava agginā vināso ca saṅṭhahanaṅca veditabbaṃ.

Yasmim pana samaye kappo udakena nassati, āditova kappavināsakamahāmegho utṭhahitvāti pubbe vuttanayeneva vitthāretabbaṃ. Ayaṃ pana viseso – yathā tattha dutiyo sūriyo, evamidha kappavināsako khārūdakamahāmegho utṭhāti. So ādito sukhumaṃ sukhumaṃ vassanto anukkamena mahādhārāhi koṭisatasahassacakkavāḷānaṃ pūrento vassati. Khārūdakena phuṭṭhaphuṭṭhā pathavīpabbatādayo vilīyanti. Udaṃ samantato vātehi dhārīyati. Pathavito yāva dutiyajjhānabhūmiṃ udakaṃ gaṇhāti, tattha tayopi brahmaloke vilīyāpetvā subhakiṇṇe āhacca tiṭṭhati. Taṃ yāva aṇumattampi saṅkhāragataṃ atthi, tava na vūpasammati.

Udakānugataṃ pana sabbasaṅkhāragataṃ abhibhavitvā sahasā vūpasammati, antaradhānaṃ gacchati. Hetṭhāākāsena saha upariākāso eko hoti mahandhakāroti sabbam vuttasadisam. Kevalaṃ panidha ābhassarabrahmalokaṃ ādiṃ katvā loko pātubhavati. Subhakiṇṇhato ca cavitvā ābhassaratṭhānādīsu sattā nibbattanti. Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva kappavināsakakhārūdakūpacchedo, idamekaṃ asaṅkheyyaṃ. Udaṃ pacchedato yāva sampattimahāmegho, idaṃ dutiyamasāṅkheyyaṃ. Sampattimahāmeghato...pe... imāni cattāri asaṅkheyyāni eko mahākappo hoti. Evaṃ udakena vināso ca saṅṭhahanaṅca veditabbaṃ.

Yasmim pana samaye kappo vātena vinassati, āditova kappavināsakamahāmegho vuttahativāti pubbe vuttanayeneva vitthāretabbaṃ. Ayaṃ pana viseso – yathā tattha dutiyasūriyo, evamidha kappavināsanatthaṃ vāto samuttāhāti. So paṭhamam thūlarajam uttāpeti, tato saṅharajam sukhumavālikam thūlavālikam sakkharapāsāṇādayoti yāva kūṭāgāramatte pāsāṇe visamatthāne thitamahārukkhe ca uttāpeti. Te pathavito nabhamuggatā na puna patanti, tattheva cuṇṇavicuṇṇā hutvā abhāvaṃ gacchanti. Athānukkamena hetthāmahāpathaviyā vāto samuttāhitvā pathaviṃ parivattetvā uddham mūlam katvā ākāse khipati. Yojanasatappamāṇā pathavippadesā dviyojanatiyojanacatujojanapañcayojanasatappamāṇāpi bhijjitvā vātavegukkhittā ākāseyeva cuṇṇavicuṇṇā hutvā abhāvaṃ gacchanti. Cakkavālapabbatampi sinerupabbatampi vāto ukkhipitvā ākāse khipati. Te aññamaññaṃ abhihantvā cuṇṇavicuṇṇā hutvā vinassanti. Eteneva upāyena bhūmatthakavimānāni ca ākāsaṭṭhakavimānāni ca vināsento cha kāmāvacaradevaloke vināsetvā koṭisatasahassacakkavālāni vināseti. Tattha cakkavālā cakkavālehi, himavantā himavantehi, sinerū sinerūhi aññamaññaṃ samāgantvā cuṇṇavicuṇṇā hutvā vinassanti. Pathavito yāva tatiyajjhānabhūmim vāto gaṇhāti, tattha tayo brahmaloke vināsetvā vehapphale āhacca tiṭṭhati. Evaṃ sabbasaṅkhāragataṃ vināsetvā sayampi vinassati. Hetthāākāseṇa saha upariākāso eko hoti mahandhakāroti sabbam vuttasadisam. Idha pana subhakiṇhabrahmalokaṃ ādim katvā loko pātubhavati. Vehapphalato ca cavitvā subhakiṇhatthānādīsu sattā nibbattanti. Tattha kappavināsakamahāmeghato yāva kappavināsakavātūpacchedo, idamekaṃ asaṅkheyyam. Vātūpacchedato yāva sampattimahāmegho, idam dutiyamasāṅkheyyam...pe... imāni cattāri asaṅkheyyāni eko mahākappo hoti. Evaṃ vātena vināso ca saṅṭhahanaṇca veditabbaṃ.

Kim kāraṇā evam loko vinassati? Akusalamūlakāraṇā. Akusalamūlesu hi ussannesu evam loko vinassati. So ca kho rāge ussannatare agginā vinassati, dose ussannatare udakena vinassati. Keci pana “dose ussannatare agginā, rāge udakenā”ti vadanti. Mohe ussannatare vātena vinassati. Evaṃ vinassantopi ca niranterameva satta vāre agginā nassati, aṭṭhame vāre udakena. Puna satta vāre agginā, aṭṭhame vāre udakenāti evam aṭṭhame aṭṭhame vāre vinassanto sattakkhattuṃ udakena vinassitvā puna satta vāre agginā nassati. Ettāvātā tesatthi kappā atītā honti. Etthantare udakena nassanavāram sampattampi paṭibāhitvā laddhokāso vāto paripuṇṇacatusatthikappāyuke subhakiṇhe viddhamśento lokaṃ vināseti.

Pubbenivāsam anussarantopi ca kappānussaraṇako bhikkhu etesu kappesu anekepi samvattakappe anekepi vivattakappe anekepi samvattavivattakappe anussarati. **Samvattakappe vivattakappeti** ca kappassa aḍḍham gahetvā vuttam. **Samvattavivattakappeti** sakalakappam gahetvā vuttam. Katham anussarātīti ce? **Amutrāsinti**ādīnā nayena. Tattha **amutrāsinti** amumhi samvattakappe aham amumhi bhava vā yoniyā vā gatiyā vā viññāṇatthitīyā vā sattāvāse vā sattanikāye vā āsim. **Evaṃnāmoti** tisso vā phusso vā. **Evaṃgottoti** kaccāno vā kassapo vā. Idamassa atītabhave attano nāmagottānussaraṇavasena vuttam. Sace pana tasmim kāle attano vaṇṇasampattim vā lūkhapaṇītajīvikabhāvaṃ vā sukhadukkhābahulataṃ vā appāyukadīghāyukabhāvaṃ vā anussaritukāmo hoti, tampi anussaratiyeva. Tenāha “evaṃvaṇṇo...pe... evamāyupariyanto”ti. Tattha **evaṃvaṇṇoti** odāto vā sāmo vā. **Evaṃāhāroti** sālīmaṃsodanāhāro vā pavattaphalabhojano vā. **Evaṃsukhadukkhappaṭisaṃvedīti** anekappakārena kāyikacetāsikānaṃ sāmisanirāmisādiṭṭhāpabbhedānaṃ vā sukhadukkhānaṃ paṭisaṃvedī. **Evaṃāyupariyantoti** evam vassasataparimāṇāyupariyanto vā caturāsītīkappasatasahassāyupariyanto vā.

Sotato cuto amutra udapādinti so aham tato bhavato yonito gatito viññāṇatthitito sattāvāsato sattanikāyato vā cuto puna amukasmim nāma bhava yoniyā gatiyā viññāṇatthitīyā sattāvāse sattanikāye vā udapādim. **Tatrāpāsinti** atha tatrāpi bhava yoniyā gatiyā viññāṇatthitīyā sattāvāse sattanikāye vā puna ahoṣim. **Evaṃnāmoti**ādi vuttanayameva. Apica

yasmā **amutrāsinti** idaṃ anupubbena ārohanassa yāvaticchakaṃ (visuddhi. 2.410) anussaraṇaṃ, **so tato cutoti** paṭinivattantaṃ paccavekkhaṇaṃ, tasmā **idhūpapannoti** imissā idhūpapattiyā anantamevassa upapattiṭṭhānaṃ sandhāya **amutra udapādinti** idaṃ vuttanti veditabbaṃ. **Tatrāpāsinti** evamādi panassa tatra imissā upapattiyā anantare upapattiṭṭhāne nāmagottādīnaṃ anussaraṇadassanattaṃ vuttaṃ. **So tato cuto idhūpapannoti** svāhaṃ tato anantarūpapattiṭṭhānato cuto idha amukasmim nāma khattiyakule vā brāhmaṇakule vā nibbattoti. **Iti** evaṃ. **Sākāraṃ sauddesanti** nāmagottavasena sauddesaṃ, vaṇṇādivasena sākāraṃ. Nāmagottena hi satto tisso phusso kassapoti uddisīyati, vaṇṇādīhi sāmo odātoti nānattato paññāyati. Tasmā nāmagottaṃ uddeso, itare ākārāti.

Pubbenivāsānussatiññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

54. Dibbacakkuññāniddesavaṇṇanā

106. Dibbacakkuññāniddese **ālokasaññaṃ manasi karotīti** divā vā rattim vā sūriyajoticandamaṇiālokaṃ ālokoti manasi karoti. Evaṃ manasikaronto ca ālokoti saññaṃ manasi pavattanato “ālokasaññaṃ manasi karotīti”ti vuccati. **Divāsaññaṃ adhiṭṭhātīti** evaṃ ālokasaññaṃ manasikarivā divāti saññaṃ ṭhapeti. **Yathādivā tathā rattinti** yathā divā āloko diṭṭho, tatheva rattimpī manasi karoti. **Yathā rattim tathā divāti** yathā rattim āloko diṭṭho, tatheva divāpī manasi karoti. **Iti vivaṭena cetāsati** evaṃ apihitena cittaṃ. **Apariyonaddhenāti** samantato anaddhena. **Sappabhāsaṃ cittaṃ bhāvetīti** saobhāsaṃ cittaṃ vaḍḍheti. Etena dibbacakkhussa parikkammālokāraṃmaṇaṃ cittaṃ kathitaṃ. Ālokakasiṇāraṃmaṇaṃ catutthajjhānameva vā sandhāya vuttaṃ. Tassevaṃ bhāvayato obhāsajātaṃ cittaṃ hoti vigatandhakārāvaraṇaṃ. Tena hi dibbacakkuṃ uppādetukāmena ādikammikena kulaputtana imissāyeva pāliya anusārena kasiṇāraṃmaṇaṃ abhiññāpādakajjhānaṃ sabbākārena abhinīhāraṃkhamaṃ katvā “tejokasiṇaṃ odātakasiṇaṃ ālokakasiṇa”nti imesu tisu kasiṇesu aññataraṃ āsannaṃ kātappaṃ, upacārājjhānagocaraṃ katvā vaḍḍhetvā ṭhapetabbaṃ, na tattha appanā uppādetabbāti adhippāyo. Sace hi uppādeti, pādakajjhānanissayaṃ hoti, na parikkammaṇissayaṃ. Imesu ca pana tisu ālokakasiṇaṃyeva seṭṭhataraṃ, tadanulomena pana itaraṃ kasiṇadvayampi vuttaṃ. Tasmā ālokakasiṇaṃ itaresaṃ vā aññataraṃ āraṃmaṇaṃ katvā cattāri jhānāni uppādetvā puna upacārabhūmiyaṃyeva ṭhatvā kasiṇaṃ vaḍḍhetabbaṃ. Vaḍḍhitavaḍḍhitatṭhānassa antoyeva rūpagataṃ passitabbaṃ. Rūpagataṃ passato panassa tena byāpārena parikkammacittaṃ ālokapharaṇaṃ akubbato parikkammaṃ vāro atikkamati, tato āloko antaradhāyati, tasmim antarahite rūpagatampi na dissati. Athānena punappunaṃ pādakajjhānameva pavisitvā tato vuṭṭhāya āloko pharitaṃ. Evaṃ anukkamaṃ āloko thāmagato hotīti. “Ettha āloko hotū”ti yattakaṃ ṭhānaṃ paricchindati, tattha āloko tiṭṭhatiyeva. Divasampi nisīditvā passato rūpadassanaṃ hoti. Tattha yadā tassa bhikkhuno maṃsacakkhussa anāpāthagataṃ antokucchigataṃ hadayavatthunissitaṃ heṭṭhāpathavīṭalanissitaṃ tirokuttapabbatapākāragataṃ paracakkavāḷagataṃ idaṃ rūpaṃ ñānacakkhussa āpāthaṃ āgacchati, maṃsacakkhunā dissamaṇaṃ viya hoti, tadā dibbacakku uppannaṃ hoti. Tadeva cettha rūpadassanasamatthaṃ, na pubbhāgacittāni.

Tatrāyaṃ dibbacakkhuno uppattikkamo – vuttappakārametaṃ rūpamāraṃmaṇaṃ katvā manodvārāvajjane uppajjivā niruddhe tadeva rūpamāraṃmaṇaṃ katvā cattāri pañca vā javanāni uppajjantīti pubbe vuttanayeneva veditabbaṃ. Idaṃ pana ñānaṃ “sattānaṃ cutūpapāte ñāna”ntipi “dibbacakkuñña”ntipi vuccati. Taṃ panetaṃ puthujjanassa paripantho hoti. So hi “yattha yattha āloko hotū”ti adhiṭṭhāti, taṃ taṃ pathavīsamuddapabbate vinivijjhivāpī ekālokaṃ hoti. Athassa tattha bhayānakāni yakkharakkhasādirūpāni passato bhayaṃ uppajjati. Tena cittavikkhepaṃ patvā jhānavibbhantaṃ hoti. Tasmā rūpadassane appamattena bhavitabbaṃ.

Sattānaṃ cutūpapātañāyāti sattānaṃ cutiyā ca upapāte ca ñāyāya. Yena ñāyena sattānaṃ cuti ca upapāto ca ñāyati, tadatthaṃ dibbacakkuñāṇatthanti vuttaṃ hoti. **Dibbena cakkhunāti** vuttatthameva. **Visuddhenāti** cutūpapātadassanena diṭṭhivisuddhihetuttā visuddhaṃ. Yo hi cutimattameva passati, na upapātaṃ, so ucchedadiṭṭhiṃ gaṇhāti. Yo upapātameva passati, na cutiṃ, so navasattapātubhāvadiṭṭhiṃ gaṇhāti. Yo pana tadubhayaṃ passati, so yasmā duvidhampi taṃ diṭṭhigatamativattati, tasmāssa taṃ dassanaṃ diṭṭhivisuddhihetu hoti. Ubhayañcetam buddhaputtā passanti. Tena vuttaṃ – “cutūpapātadassanena diṭṭhivisuddhihetuttā visuddha”nti. Manussūpacāraṃ atikkamitvā rūpadassanena **atikkantamānusakaṃ**, mānusakaṃ vā maṃsacakkhuṃ atikkantattā atikkantamānusakaṃ. Tena dibbena cakkhunā visuddhena atikkantamānusakena.

Satte passatīti manussānaṃ maṃsacakkhunā viya satte oloketi. **Cavamāne upapajjamāneti** ettha cutikkhaṇe upapattikkhaṇe vā dibbacakkhunā datṭhuṃ na sakkā, ye pana āsannacutikā idāni cavissanti. Te **cavamānā**. Ye ca gahitapaṭisandhikā sampatinibbattā vā, te **upapajjamānāti** adhippetā. Te evarūpe cavamāne ca upapajjamāne ca passatīti dasseti. **Hīneti** mohanissandayuttattā hīnaṃ jātikulabhogādīnaṃ vasena hīlite ohīlite oññāte avaññāte. **Paṇītetī** amohanissandayuttattā tabbiparīte. **Suvaṇṇeti** adosanissandayuttattā iṭṭhakantamanāpavaṇṇayutte. **Dubbaṇṇeti** dosanissandayuttattā aniṭṭhākantāmanāpavaṇṇayutte, anabhirūpe virūpetipi attho. **Sugateti** sugatigate, alobhanissandayuttattā vā aḍḍhe mahaddhane. **Duggateti** duggatigate, lobhanissandayuttattā vā dalidde appannapāne. **Yathākammūpageti** yaṃ yaṃ kammaṃ upacitaṃ, tena tena upagate. Tattha purimehi “cavamāne”tiādīhi dibbacakkhukiccaṃ vuttaṃ, iminā pana padena yathākammūpagaññakiccaṃ.

Tassa ca ñāyassa ayamuppattikkamo – idha bhikkhu heṭṭhānirayābhimukhaṃ ālokaṃ vaḍḍhetvā nerayike satte passati mahādukkhamanubhavamāne, taṃ dassanaṃ dibbacakkhukiccameva. So evaṃ manasi karoti “kiṃ nu kho kammaṃ katvā ime sattā etaṃ dukkhamanubhavanti”ti. Athassa “idaṃ nāma katvā”ti taṃkammārammaṇaṃ ñāyānamuppajjati. Tathā uparidevalokābhimukhaṃ ālokaṃ vaḍḍhetvā nandanavanamissakavanaphārusakavanādīsu satte passati mahāsampattiṃ anubhavamāne, tampi dassanaṃ dibbacakkhukiccameva. So evaṃ manasi karoti “kiṃ nu kho kammaṃ katvā ime sattā etaṃ sampattiṃ anubhavanti”ti. Athassa “idaṃ nāma katvā”ti taṃkammārammaṇaṃ ñāyānamuppajjati. Idaṃ yathākammūpagaññānaṃ nāma. Imassa viṣuṃ parikammaṃ nāma natthi. Yathā cimassa, evaṃ anāgataṃsaññāssāpi. Dibbacakkhupādakāneva hi imāni dibbacakkhunā saheva ijjhanti.

Ime vata bhontotiādīsu **imeti** dibbacakkhunā diṭṭhānaṃ nidassanavacanaṃ. **Vatāti** anulomavacanaṃthe nipāto. **Bhontoti** bhavanto. Dutṭhu caritaṃ, dutṭhaṃ vā caritaṃ kilesapūtikattāti duccharitaṃ, kāyena duccharitaṃ, kāyato vā uppannaṃ duccharitanti **kāyaduccharitaṃ**. Itaresupi eseva nayo. **Samannāgatāti** samaṅgībhūtā. **Ariyānaṃ upavādakāti** buddhapaccekabuddhasāvakaṇaṃ ariyānaṃ antamaso gihisotāpannānampi anattakāmā hutvā antimavatthunā vā guṇaparidhaṃsanena vā upavādakā, akkosakā garahakāti vuttaṃ hoti. Tattha “natthi imesaṃ samaṇadhammo, assamaṇā ete”ti vadanto antimavatthunā upavadati, “natthi imesaṃ jhānaṃ vā vimokkha vā maggo vā phalaṃ vā”tiādīni vadanto guṇaparidhaṃsanena upavadatīti veditabbo. So ca jānaṃ vā upavadeyya ajānaṃ vā, ubhayathāpi ariyūpavādoḍḍa hoti. Bhāriyaṃ kammaṃ ānantariyasadisam saggāvaraṇaṃ maggāvaraṇaṇca, satekiccaṃ pana hoti. Tasmā yo ariyaṃ upavadati, tena gantvā sace attanā vuḍḍhataro hoti, ukkuṭikaṃ nisīditvā “ahaṃ āyasmantaṃ idañcidaṇca avacaṃ, taṃ me khamāhī”ti khamāpetabbo. Sace navakataro hoti, vanditvā ukkuṭikaṃ nisīditvā añjaliṃ paggahetvā “ahaṃ, bhante, tumhe idañcidaṇca avacaṃ, taṃ me khamathā”ti khamāpetabbo. Sace disāpakkanto hoti, sayam vā gantvā saddhivihārikādike vā pesetvā khamāpetabbo. Sace nāpi gantuṃ na pesetuṃ sakkā hoti, ye

tasmim vihare bhikkhū vasanti, tesam santikaṃ gantvā sace navakatarā honti, ukkuṭikaṃ nisīditvā, sace vuḍḍhatarā, vuḍḍhe vuttanayeneva paṭipajjitvā “ahaṃ, bhante, asukaṃ nāma āyasmantaṃ idañcidañca avacaṃ, khamatu me so āyasmā”ti vatvā khamāpetabbo. Sammukhā akkhamantepi etadeva kātabbaṃ. Sace ekacārikabhikkhu hoti, neva tassa vasanaṭṭhānaṃ, na gataṭṭhānaṃ paññāyati, ekassa paṇḍitassa bhikkhuno santikaṃ gantvā “ahaṃ, bhante, asukaṃ nāma āyasmantaṃ idañcidañca avacaṃ, taṃ me anussarato vippaṭisāro hoti, kiṃ karomī”ti vattabbaṃ. So vakkhati “tumhe mā cintayittha, thero tumhākaṃ khamati, cittaṃ vūpasameṭhā”ti. Tenāpi ariyassa gatadisābhimukhena añjalim paggaheṭvā “khamathā”ti vattabbaṃ. Yadi so parinibbuto hoti, parinibbutamañcaṭṭhānaṃ gantvā yāva sivathikaṃ gantvāpi khamāpetabbaṃ. Evaṃ kate neva saggāvaraṇaṃ, na maggāvaraṇaṃ hoti, pākaticameva hotīti.

Micchādiṭṭhikāti viparītadassanā. **Micchādiṭṭhikammasamādānāti** micchādiṭṭhivasena samādinnañāvidhakammā, ye ca micchādiṭṭhimūlakesu kāyakammādisu aññepi samādapenti. Ettha ca vacīduccaritaggaṇeṇa ariyūpavāde, manoduccaritaggaṇeṇa ca micchādiṭṭhiyā saṅghitāyapi imesaṃ dvinnaṃ puna vacanaṃ mahāsāvajjabhāvadassanaṭṭhanti veditabbaṃ. Mahāsāvajjo hi ariyūpavādo ānantariyasadisattā. Vuttampi cetam “seyyathāpi, sārīputta, bhikkhu sīlasampanno samādhisampanno paññāsampanno diṭṭheva dhamme aññaṃ ārādheyya, evaṃsampadamidaṃ sārīputta vadāmi taṃ vācaṃ appahāya taṃ cittaṃ appahāya taṃ diṭṭhim appaṭinissajjitvā yathābhaṭaṃ nikkhitto, evaṃ niraye”ti (ma. ni. 1.149). Micchādiṭṭhito ca mahāsāvajjatarāmaññaṃ natthi. Yathāha – “nāhaṃ, bhikkhave, aññaṃ ekadhammampi samanupassāmi, yaṃ evaṃ mahāsāvajjaṃ, yathayidaṃ, bhikkhave, micchādiṭṭhi, micchādiṭṭhiparamāni, bhikkhave, vajjānī”ti (a. ni. 1.310).

Kāyassabhedāti upādinnakkhandhapariccāgā. **Paraṃ maraṇāti** tadanantaraṃ abhinibbattikkhandhaggaṇe. Atha vā **kāyassa bhedāti** jīvitindriyassupacchedā. **Paraṃ maraṇāti** cuticittato uddham. **Apāyanti** evamādi sabbam nirayavevacanameva. Nirayo hi saggamokkhaṭubhūtā puññasammatā ayā apētattā, sukhānaṃ vā āyassa abhāvā apāyo. Dukkhaṃ gati paṭisaraṇanti **duggati**, dosabahulatāya vā duṭṭhena kammunā nibbattā gati duggati. Vivasā nipatanti tattha dukkaṭakārinoti **vinipāto**, vinassantā vā ettha patanti sambhijjamaññaṅgapaccaṅgātipi vinipāto. Natthi ettha assādasaññito ayoti **nirayo**.

Atha vā apāyaggaṇeṇa tiracchānayoṇim dīpeti. Tiracchānayoṇi hi apāyo sugatito apētattā, na duggati mahesakkhānaṃ nāgarājādīnaṃ sambhavato. Duggatiggaṇeṇa pettivisayaṃ. So hi apāyo ceva duggati ca sugatito apētattā dukkhaṃ ca gatibhūtattā, na tu vinipāto asurasadisam avinipatitattā. Vinipātaggaṇeṇa asurakāyaṃ. So hi yathāvuttena atthena apāyo ceva duggati ca sabbasamussayehi ca vinipatitattā vinipātoti vuccati. Nirayaggaṇeṇa avīciādīmanekappakāraṃ nirayamevāti. **Upapannāti** upagatā, tattha abhinibbattāti adhippāyo. Vuttavipariyāyena sukkapakkho veditabbo.

Ayaṃ pana viseso – tattha sugatiggaṇeṇa manussagatipi saṅgayhati, saggaggaṇeṇa devagatiyeva. Tattha sundarā gatīti **sugati**. Rūpādīhi visayehi suṭṭhu aggoti **saggo**. So sabbopi lujjanapalujjanaṭṭhena **lokoti** ayaṃ vacanatto. Iti “dibbena cakkhunā”tiādi sabbam nigamanavacanaṃ. Evaṃ dibbena cakkhunā passatīti ayamettha saṅkhepatthoti.

Dibbacakkhuññaṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcaññapakīṇakaṃ

Imesu pañcasu ñāṇesu **iddhividhaññaṃ** parittamahaggataatītānāgatapaccuppannaajjhatabhiddhārammaṇavasena sattaṃ ārammaṇesu pavattati. **Sotadhātuvisuddhiññaṃ** parittapaccuppannaajjhatabhiddhārammaṇavasena catūsu ārammaṇesu pavattati.

Cetopariyaññaṃ parittamahaggataappamāṇamaggaatītānāgatapaccuppannabahiddhārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattati. **Pubbenivāsānussatiññaṃ**

Parittamahaggataappamāṇamaggaatītaajjhatabhiddhānavattabbārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattati. **Dibbacakkhuññaṃ**

parittapaccuppannaajjhatabhiddhārammaṇavasena catūsu ārammaṇesu pavattati.

Yathākammūpagaññaṃ parittamahaggataatītaajjhatabhiddhārammaṇavasena pañcasu ārammaṇesu pavattati. **Anāgatamaññaṃ**

parittamahaggataappamāṇamaggaanāgataajjhatabhiddhānavattabbārammaṇavasena aṭṭhasu ārammaṇesu pavattati.

Pañcañānapakiṇṇakaṃ niṭṭhitaṃ.

55. Āsavakkhayaññāniddesavaṇṇanā

107. Āsavakkhayaññānidde **anaññātaññassāmītindriyādīni** vuttatthāni. **Kati ṭhānāni gacchatīti** ekekassa uppattiṭṭhānaniyamanatthaṃ pucchā. **Ekam ṭhānaṃ gacchatīti** ekasmiṃ ṭhāne uppajjati vuttaṃ hoti. Uppattiokāsaṭṭhānañhi tiṭṭhati etthāti ṭhānanti vuccati. **Cha ṭhānānīti** cha maggaphalakkhaṇe. Indriyānaṃ anaññātaññassāmītindriyādīsu tīsu ekekameva adhikaṃ hotīti dassanatthaṃ **saddhindriyaṃ adhimokkharivāraṃ hotīti**ādi vuttaṃ. Yathā “saddhindriyassa adhimokkhatṭho”tiādīsu (paṭi. ma. 1.12) adhimokkhādayo saddhindriyādīnaṃ kiccavasena vuttā, evamidhāpi “adhimokkharivāraṃ hotī”ti saddhindriyaṃ adhimokkhatthena parivāraṃ hotīti vuttaṃ hoti. Esa nayo sesesupi. **Parivāraṇti** ca liṅgavipallāso kato. **Paññindriyanti** anaññātaññassāmītindriyameva pajānanaśabhāvadassanatthaṃ viṣuṃ katvā vuttaṃ. Abhidhammepi (vibha. 219) hi paññāya kiccavisesadassanatthaṃ maggakkhaṇe ca phalakkhaṇe ca ekāva paññā aṭṭhadhā vibhattā. **Abhisandanaparivāraṇti** nhāniyacunṇānaṃ udakaṃ viya cittaetasikānaṃ sinehanakiccena parivāraṃ hoti. Idaṃ somanassasampayuttamaggavaseneva vuttaṃ. Upekkhāsampayuttamagge pana somanassindriyaṭṭhāne upekkhindriyaṃ daṭṭhabbaṃ. Taṃ pana sampayuttānaṃ nātiupabrūhanaparivāraṇti gahetabbaṃ. **Pavattasantatādhipateyyaparivāraṇti** pavattā santati pavattasantati, vattamānasantānanti attho. Adhipatibhāvo ādhipateyyaṃ, pavattasantatiyā ādhipateyyaṃ pavattasantatādhipateyyaṃ. Vattamānajīvitindriyassa uparipavattiyā ca paccayattā pubbāparavasena pavattasantatiyā adhipatibhāvena anaññātaññassāmītindriyassa parivāraṃ hoti.

Sotāpattimaggakkhaṇejātā dhammātiādi sabbesaṃ maggasampayuttakānaṃ vaṇṇabhaṇanatthaṃ vuttaṃ. Tattha **maggakkhaṇe jātāti** maggasamuṭṭhitā eva, na aññe. Yasmā pana maggasamuṭṭhitampi rūpaṃ kusalādīnaṃ na labhati, tasmā taṃ apanento **ṭhapetvā cittasamuṭṭhānaṃ rūpaṇti** āha. Sabbeva hi te dhammā kucchitānaṃ salanādīhi atthehi **kusalā**. Te ārammaṇaṃ katvā pavattamānā natthi etesaṃ āsavāti **anāsavā**. **Vaṭṭamūlaṃ** chindantā nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā vaṭṭato niyyantīti **niyyānikā**. Kusalākusalasaṅkhātā cayā apettatā apacayaśākhātānaṃ nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattanato apacayaṃ gacchantīti **apacayagāmino**, pavattaṃ apacinantā viddhamsentā gacchantīti apacayagāmino. Loke apariyāpanabhāvena lokato uttarā uttinnāti **lokuttarā**. Nibbānaṃ ārammaṇaṃ etesanti **nibbānārammaṇā**.

Imāni aṭṭhindriyānītiādi pubbe vuttaparivārabhāvassa ca tena sahaṅgātibhāvassa ca ādivuttaākārānaṃ dīpanatthaṃ vuttaṃ. Tattha **aṭṭhindriyānīti** pubbe vuttanayena paññindriyena saha aṭṭha. **Sahajātaparivāraṇti** aṭṭhasu ekekena saha itare itare satta sahaṅgāti hutvā tassa sahaṅgātaparivārā honti. Tattheva aññaṃ aññassa aññaṃ aññassāti evaṃ **aññaṃaññaṃaparivārā** honti. Tattheva aññaṃaññaṃ **nissayaparivārā sampayuttaparivārā** ca honti. **Sahaṅgāti** tena anaññātaññassāmītindriyena saha

ekuppādādhāvam gatā. **Sahajātā**ti teneva saha jātā. **Samsatthā**ti teneva saha missitā. **Sampayuttā**ti teneva samaṃ ekuppādādhāvārehi yuttā. **Tevā**ti te eva aṭṭha indriyadharmā. **Tassā**ti anaññātaññassamīndriyassa. **Ākārā**ti parivāraṅgā.

Phalakkhaṇe jātā dhammā sabbeva abyākatā hontīti rūpassapi abyākatattā cittasamutthānarūpena saha vuttā. Maggasseva kusalattā niyyānikattā apacayagāmittā ca phalakkhaṇe “kusalā”ti ca “niyyānikā”ti ca “apacayagāmino”ti ca na vuttam. **Itī**tiādi vuttappakāranigamanam. Tattha **aṭṭhaṭṭhakānī**ti aṭṭhasu maggaphalesu ekekassa aṭṭhakassa vasena aṭṭha indriyaṭṭhakāni. **Catusatthi hontī**ti catusatthi ākārā honti. **Āsavā**tiādi hetthā vuttatthameva. Idha arahattamaggavajjheyeva āsave avatvā sesamaggattayavajjhānampi vacanam āsavakkhaya vacanasāmaññamattena vuttanti veditabbam. Arahattamaggaññameva hi keci āsave asesetvā āsavānam khepanato “khaye ñāṇa”nti vuccati. Tasmāyeva ca arahāyeva khīṇāsavoti vuccatīti.

Āsavakkhayaññaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

56-63. Saccaññacatukkadvayaniddesavaṇṇanā

108-9. Saccaññacatukkadvayaniddese **dukkhassa pīṇaṭṭhoti**ādīni vuttatthāneva. **Maggasamaṅgissa ñāṇam dukkhepetam ñāṇanti**ādi anantaracatukke viya ekābhisamayavasena vuttam. Duvidhañhi saccaññam lokiyam lokuttarañca. Lokikam duvidham anubodhaññam paccavekkhaññāñca. **Anubodhaññam** ādikammikassa anussavādivasena nirodhe magge ca pavattati, dukkhe samudaye ca ārammaṇakaraṇavasena. **Paccavekkhaññam** paṭividdhasaccassa catūsopi saccesu ārammaṇakaraṇavasena. Lokuttaram paṭivedhaññam nirodhamārammaṇam katvā kiccato cattāri saccāni paṭivijjhati. Yathāha – “yo, bhikkhave, dukkham passati, dukkhasamudayampi so passati, dukkhanirodhampi passati, dukkhanirodhagāminim paṭipadam pi passatī”ti (sam. ni. 5.1100) sabbam vattabbam. Idhāpi iminā vārena idameva vuttam. Tam pana lokuttaram pi “dukkhe ñāṇa”ntiādīni nāmāni labhatīti dassanattam vuttam. Idha pana lokikaññameva adhippetam. Tasmāyeva ca **tattha katamam dukkhe ñāṇanti**ādīmāha.

Tattha **dukkham ārabbhā**ti dukkhasaccam ālambitvā, ārammaṇam katvāti attho. **Paññā**tiādisu tassa tassa atthassa pakāṭakaraṇasañkhātena paññāpanatthena **paññā**, tena tena vā aniccādinā pakārena dhamme jānātīti paññā. Idamassā sabhāvapadam. Pajānanākāro **pajānanā**. Aniccādinī vicinātīti **vicayo**. **Pavicayoti** upasaggena padaṃ vaddhitam, pakārena vicayoti attho. Catusaccadhammam vicinātīti **dhammavicayo**. Aniccādinam sammā lakkhaṇavasena **sallakkhaṇā**. Sā eva upasaggaññamattena **upalakkhaṇāpaccupalakkhaṇā**ti vuttā. Bhusam lakkhaṇā te te aniccādidhamme paṭicca upalakkhaṇāti attho. Paṇḍitabhāvo **paṇḍiccam**. Kusalabhāvo **kosallam**. Nipuṇabhāvo **nepuñnam**. Aniccādinam vibhāvanavasena **vebhabyā**. Aniccādinam cintanakavasena **cintā**, yassa uppajjati, tam aniccādinī cintāpetīti cintā. Aniccādinī upaparikkhatīti **upaparikkhā**. **Bhūrī**ti pathavī. Ayampi saṇhatthena vitthataṭṭhena ca bhūrī viyāti bhūrī. Atha vā paññāyeva bhūte atthe ramatīti bhūrīti vuccati. Asani viya siluccaye kilese medhati himsatīti **medhā**, khippam gahaṇadhāraṇatthena vā medhā. Yassa uppajjati, tam atthapaṭipattiyam sampayuttadhamme ca yāthāvalakkhaṇapaṭivedhe parinetīti **pariṇāyikā**. Dhamme aniccādivasena vividhā passatīti **vipassanā**. Sammā pakārehi aniccādinī jānātīti sampajāno, tassa bhāvo **sampajāñnam**. Uppathapaṭipanne sindhave vīthiāropanattam patodo viya uppathe dhāvanakam kūṭacittam vīthiāropanattam vijjhatīti patodo viya **patodo**.

Dassanalakkhaṇe indattham karotīti indriyam, paññāsañkhātam indriyam **paññindriyam**. Kim vuttam hoti? Nayidaṃ “purisassa indriyam purisindriya”ntiādi viya paññāya indriyam paññindriyam. Atha kho paññā eva indriyam paññindriyanti vuttam

hoti. Avijjāya na kampaṭṭi **paññābalaṃ**. Kilesacchedanaṭṭhena paññāva satthaṃ **paññāsattaṃ**. Accuggataṭṭhena paññāva pāsādo **paññāpāsādo**. Ālokanatṭhena paññāva āloko **paññāāloko**. Obhāsanatṭhena paññāva obhāso **paññāobhāso**. Pajjotanaṭṭhena paññāva pajjoto **paññāpajjoto**. Paññavato hi ekapallaṅkena nisinnassa dasasahassilokadhātu ekālokā ekobhāsā ekapajjotā hoti. Tenetaṃ vuttaṃ. Imesu pana tīsu padesu ekapadenāpi etasmim atthe siddhe yāni panetāni bhagavatā “cattārome, bhikkhave, ālokā. Katame cattāro? Candāloko, sūriyāloko, aggāloko, paññāloko. Ime kho, bhikkhave, cattāro ālokā. Etadaggaṃ, bhikkhave, imesaṃ catunnaṃ ālokānaṃ yadidaṃ paññāloko”. Tathā ”cattārome, bhikkhave, obhāsā. Cattārome, bhikkhave, pajjotā”ti (a. ni. 4.144-145) sattānaṃ ajjhāsavayasena suttāni desitāni. Tadanurūpeneva idhāpi therena desanā katā. Attho hi anekehi ākārehi vibhajjamāno suvibhatto hoti, aññathā ca añño bujjhati, aññathā aññoti. Ratikaraṇaṭṭhena pana ratidāyakaṭṭhena ratijanakaṭṭhena cittikataṭṭhena dullabhapātubhāvaṭṭhena atulaṭṭhena anomasattaparibhogatṭhena ca paññāva ratanaṃ **paññāratanam**.

Na tena sattā muyhanti, sayam vā ārammaṇe na muyhatīti **amoho**. **Dhammavicaya**padam vuttatthameva. Kasmā panetaṃ puna vuttanti? Amohassa mohapaṭipakkhabhāvadīpanatthaṃ. Tenetaṃ dīpeti “yvāyaṃ amoho, so na kevalaṃ mohato añño dhammo, mohassa pana paṭipakkho dhammavicayasāṅkhāto amoho nāma idha adhippeto”ti. **Sammādiṭṭhīti** yāthāvaniyyānikakusaladiṭṭhi. “Tattha katamaṃ dukkhasamudaye ñāṇaṃ, tattha katamaṃ dukkhanirodhe ñāṇaṃ, tattha katamaṃ dukkhanirodhagāminiyā paṭipadāya ñāṇa”nti pucchāvacaṇāni saṅkhepavasena vuttānti.

Saccañānacatukkadvayaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

64-67. **Suddhikapaṭisambhidāñāṇaniddesavaṇṇanā**

110. Suddhikapaṭisambhidāñāṇaniddese imesaṃ ñāṇaṃ pabhedābhāvato yeva hetṭhā viya pabhedam adassetvāyeva **atthesu ñāṇam atthapaṭisambhidā**tiādi vuttaṃ. Paññāpabhedābhāvepi attanā paṭividdhacatusaccadhammamattavasena nānattasabbhāvato **atthanānatte paññā atthapaṭisambhide ñāṇanti**ādi vuttaṃ. Tattha **nānatteti** atthādīnaṃ anekabhāve. **Vavatthāneti** atthādīnaṃ nicchayane. **Sallakkaṇeti** atthādīnaṃ sammādassane. **Upalakkhaṇeti** atthādīnaṃ bhusaṃdassane. **Pabhedeti** atthādīnaṃ nānābhede. **Pabhāvaneti** atthādīnaṃ pākāṭikaraṇena uppādane. **Jotāneti** atthādīnaṃ dīpane. **Virocaneti** atthādīnaṃ vividhā dīpane. **Pakāsāneti** atthādīnaṃ pabhāsane. “Nānatte”ti mūlapadam katvā sabbasādhāraṇavasena vuttaṃ. “Vavatthāne”ti sotāpannassa vasena, “sallakkaṇe upalakkhaṇe”ti sakadāgāmissa vasena, “pabhede pabhāvane”ti anāgāmissa vasena, “jotane virocane pakāsane”ti arahato vasena vuttanti evampettha yojanā kātabbāti.

Suddhikapaṭisambhidāñāṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Iti saddhammapakāsiniyā paṭisambhidāmagga-aṭṭhakathāya

Paṭhamo bhāgo niṭṭhito.